MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

FOGARASI BÉLA

TUDOMÁNY ÉS SZOCIALIZMUS

1956

Technikai szerkesztő

TAMÁS GYÖRGY

© *Fogarasi Béla, 1956*

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

A szerkesztésért felelős: Timár Ilona Műszaki felelős: Fülöp Antal

A kézirat beérkezett: 1956. V. 10. Példányszám: 1 750 Terjedelem: 29 ¼ (A/5)

Pécsi Szikra nyomda 9235 Felelős vezető: Melles Rezső

ELŐSZÓ

Milyen meggondolások alapján láttam indokoltnak e kötet összeállítását? Mi foglalja egységbe az itt közölt, irodalmi és tudományos kidolgozás tekintetében annyira különböző dolgozatokat, előadásokat, felszólalásokat?

A választ a kötet címe adja meg: *Tudomány és szocializmus*. Közvetlenül csak egyes előadásokban van szó a tudomány és a szocializmus viszonyáról. A kötet azonban, mind egészében, mind részleteiben sokféle vonatkozásban egy témát variál, egy célt kíván szolgálni. Szocializmus, mint cél, tudomány, mint eszköz. Ebben az átfogó világtörténeti összefüggésben igyekeztem a tudomány és a tudománypolitika egyes kérdéseit megvilágítani.

Az előadásokat és dolgozatokat további közös törekvés foglalja egységbe: az egyes tudományok eredményeit a filozófiai általánosítás segítségével a szocializmus világnézeti megalapozásának és propagandájának szolgálatába állítani.

E kötetben a szorosabb értelemben vett tudományos előadásokon és dolgozatokon kívül az olvasó számos felszólalást talál, amelyek az elmúlt években a Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülésein, osztályülésein, bizottsági ülésein, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen és más helyeken hangzottak el. A tudományos élet terén az elmélet és a gyakorlat, az elmélet és az élet közvetlen kapcsolatának formája a tudománypolitika, s ezért e felszólalások szervesen beleillenek a tudomány és szocializmus kapcsolatainak nagy egészébe. Bár alkalmi jellegűek, minden alkalommal igyekeztek tudományos életünk elvi kérdéseit is felvetni.

Időrendben és ezért sorrendben az utolsó, de a kérdés jelentőségére nézve az első helyen áll „Az SZKP XX. Kongresszusa

és az ideológiai tudományok néhány kérdése" című előadás. Kérem olvasóimat, tekintsék ezt az előadást bizonyos értelemben az egész kötet összefoglalásának. Legyen szabad az előszó jogán itt személyes formában is kijelenteni: mindazt, ami a XX. kongresszuson a dogmatizmus, a skolasztika, a betűrágás ellen, az alkotó szellemű kutatás mellett elhangzott, szívvel-lélekkel üdvözöljük, nem utolsósorban azért, mert saját törekvéseink igazolásának tekintjük, amelyekért a jövőben még sokkal következetesebben és erélyesebben fogunk harcolni.

Budapest, 1956. július.

Fogarasi Béla

A MARXIZMUS KLASSZIKUSAI ÉS A TUDOMÁNY

MARX — A TUDOMÁNYOS KOMMUNIZMUS MEGALAPOZÓJA*

1883 március 14-én, 70 évvel ezelőtt halt meg Marx Károly. Neve örökre összeforrott az emberiség legnagyobb felszabadító mozgalmával, a nemzetközi forradalmi munkásmozgalommal. Tudós és forradalmár. Marx egész tudományos munkásságát a proletárforradalom céljának szolgálatába állította és forradalmi tevékenysége megtermékenyítette elméleti, tudományos alkotó munkáját.

Nehéz dolog Marxról ünnepi megemlékezést írni. Életműve oly kimeríthetetlenül gazdag — műveinek csak felsorolása is hosszú oldalakat venne igénybe. S emellett írásai, egy-egy levele, sokszor egy-egy megjegyzése olyan eszmei kincseket foglal magában, hogy túlságosan nehéz lemondani ismertetésükről, méltatásukról.

És lehet-e Marxnak csak eszméiről beszélni és meg nem mutatni a nagyszerű embert, a forradalmi harcos eszményképét? Meg nem emlékezni nagy barátjáról, harcos fegyvertársáról, Engelsről? Marx családjáról, szerető hű élettársáról és megértő munkatársáról, Jenny von Westphalenről? Valóban — minden megemlékezés végtelenül hiányos és töredékes lesz — ezért leghelyesebb eleve vállalni ezt, teljességre nem is törekedni és kiválasztani *egy* vezérlő gondolatot, szempontot, amely Marxról való megemlékezésünknek is marxi jelleget ad. Azt hiszem, Marx szellemében járunk el, ha az ő elméletét abból a szempontból tekintjük, mit ad az nekünk mai harcainkban, munkánkban, hogyan igazolta Marx tanait napjainkban az élet, a gyakorlat. Ezért napjainkban a téma, amely bennünket is legközvetlenebbül érdekel, ez: mit mond *Marx a szocializmusról, a kommunizmusról.*

Marx Engelsszel együtt a tudományos kommunizmus megalapozója. Régebben tudományos szocializmusról beszéltünk. De

* Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem névadó ünnepélyén tartott előadás.

miután a szocializmus a kommunizmus első foka, szabatosabb, ha a tudományos kommunizmus kifejezést használjuk.

Milyen értelemben mondjuk azt, hogy Marx a tudományos kommunizmus megalapozója?

A kommunizmus nemcsak gazdasági, közgazdasági kérdés, hanem az *egész* emberi társadalom átalakulása „szabad emberek szabad közösségévé". A kommunizmusban a termelőerők óriási növekedésén és a termelési viszonyok teljes újjáalakulásán kívül és annak alapján az osztálymentes társadalomban a felépítmény is átalakul, mint felépítmény megszűnik, újtípusú szellemi élet jön létre, új erkölcsi viszonyok az emberek között, új emberi öntudat. De az egész átalakulás alapja a gazdasági átalakulás, a régi gazdasági rend megszűnése, az új gazdasági rend.

Ennek megfelelőleg Marx műveiben *elsősorban* az uralkodó tőkés rendszer bírálatával, a burzsoá tudomány bírálatával, a tőkés rendszer megdöntésére irányuló forradalmi osztályharc módszereivel foglalkozott. Nem írt külön műveket arról, hogyan fognak a termelőerők, a termelési viszonyok, a szellemi élet a szocializmusban, a kommunizmusban alakulni. Marx világtörténeti tudományos teljesítménye *elsősorban* abban áll, hogy feltárta a tőkés gazdasági rendszer mozgási törvényét és legfontosabb törvényeit, mindenekelőtt az értéktöbblet törvényét, kimutatta a tőkés gazdasági rend ideiglenes jellegét, keletkezésének és elkerülhetetlen pusztulásának történeti szükségszerűségét. Kimutatta annak szükségszerűségét, hogy a történelmi fejlődés az elnyomáson és a kizsákmányoláson alapuló antagonisztikus ellentmondásokkal terhes tőkés társadalom megszűnéséhez és a forradalmi úton megvalósuló szocialista társadalmi rendhez vezet. *A kapitalizmus elkerülhetetlen pusztulásának bizonyítása a tudományos szocializmus tanításában központi helyet foglal el.* Ez a bizonyítás elsősorban a kapitalizmus gazdasági szervezetének, törvényszerűségeinek rendszeres elemzésén épül fel. A politikai gazdaságtannak központi jelentősége van a marxizmus tanainak egészében. Lenin egy helyen azt írja, hogy a marxizmus főtartalma: Marx gazdasági tanítása. Egy más helyen pedig ezt: *„Marx elméletének legmélyebb, legsokoldalúbb, leginkább részletekbe menő igazolását és alkalmazását Marx gazdasági tanai foglalják magukban."* Ebben az értelemben Marx gazdasági tanaiban igazolódik be a legkézzelfoghatóbban a dialektikus materializmus világnézetének és a történelmi materializmus elméletének igazsága is. Ugyanakkor a dialektikus és a történelmi materializmus az elméleti alapja nemcsak a forradalmi politikának, hanem gazdasági tanainak is.

Vegyük a kapitalizmus törvényszerűségeit. Marx *elsősorban* a kapitalizmus sajátos, különös törvényszerűségeit állapítja meg és fogalmazza meg tudományos törvényekben. Ilyenek az értéktöbblet törvénye, a tőkés felhalmozás abszolút törvénye, a munkásosztály viszonylagos és abszolút elnyomorodásának törvénye, az újjátermelés törvényei és mások. De Marx csak úgy tudta e törvényeket felfedezni, hogy a *történelmi materializmusra* támaszkodott, amely valamennyi eddigi társadalmi alakulatra érvényes fejlődéstörvényeket állapít meg és ezen az alapon feltárja az emberiség történeti fejlődésének vonalát, egyetemes tendenciáját.

Amikor Marx a tőkés társadalom törvényeit, azok ezernyi bonyolult megnyilatkozását tanulmányozta, amikor a látszat mögött feltárta a lényeget, ugyanakkor *túlment* a tőkés társadalom tanulmányozásán, mert ideiglenes jellegének, pusztulásához vezető ellentmondásainak feltárásával kapcsolatban nemcsak azt állapította meg, hogy mi *tűnik* el, mi *szűnik* meg a tőkés rendszer pusztulásával: a kizsákmányolás, a termelőeszközök magántulajdona, a dolgozó tömegek nyomora, a gazdasági válságok, az elkerülhetetlen háborúk, — hanem azt is, hogy *ezt a rendszert egy magasabbrendű rendszernek kell felváltania.*

Marx irányító eszméket adott követői számára ennek a leváltásnak és felváltásnak folyamatáról és irányító eszméket a szocializmus és a kommunizmus gazdasági és kulturális tartalmáról.

A marxizmus tényleges és nem névleges hívei, mint a forradalmi munkásmozgalom részvevői addig, amíg a munkásosztály nem döntötte meg a tőkés rendet és annak politikai felépítményét, a burzsoá államot, Marx gazdasági tanában érthető okokból az értéktöbblet-elmélet, a kizsákmányolás tényének tudományos magyarázatát emelték ki.

Mi ünnepi megemlékezésünkben azokat a szocializmusba mutató marxi eszméket helyezzük előtérbe, amelyek fényszóróként megvilágították az utat a marxista párt számára a szocialista forradalom felé, a szocializmus és a kommunizmus építéséhez.

Viszont annál szükségesebb és fontosabb Marx eszméit a szocializmusról és a kommunizmusról összegyűjteni és azokat összefüggésükben tekinteni, mert ezeket az eszméket Marx műveinek szétszórt helyein találjuk, egy részük csak hátrahagyott kéziratainban, nevezetesen az úgynevezett *Nyersfogalmazvány*ban található. Marx életében megjelent műveiben rendszerint igen tömör, aforisztikus, utalásszerű formában fejti ki eszméit a szocializmusról és a kommunizmusról. De ezek az eszmék utalásszerű formájukban is rendkívül tanulságosak.

Marx tudvalevőleg nagy tartózkodással nyilatkozott a szocializmus és méginkább a fejlett kommunizmus törvényszerűségeiről, egyes kérdéseiről. A legismertebbek *A gothai program kritikájában* foglalt fejtegetései.

Marxnak a szocializmusra vonatkozó gondolataiban a *materialista dialektika* fényes alkalmazása nyilvánul meg. Marx dialektikusan tárgyalja a kapitalizmus és a szocializmus történeti viszonyát.

Egyrészt: a kapitalizmus és a szocializmus rendszerei kibékíthetetlen ellentmondás viszonyában állanak egymással. Nincsen semmiféle békés belenövés a kapitalizmusból a szocializmusba. Ebből következik, hogy a szocializmus csak a kapitalista rendszer forradalmi megdöntésének, szétzúzásának útján valósulhat meg.

Másrészt: a kapitalizmus a termelőerők nagyarányú kifejlesztésével, a termelés koncentrációjával, a termelés társadalmasított jellegének kialakításával megteremti a szocializmus anyagi-technikai feltételeit.

A forradalmi osztályharc szempontjából a döntő az első megállapítás, a proletariátus győzelme után a szocializmus gazdasági építése szempontjából fontossá válik a második is. Ez magában foglalja azt, hogy a szocializmus építésénél fel kell használnunk a kapitalizmus egész technikáját, műszaki tudományát és a szakemberek által elsajátított szaktudást. Enélkül a szocializmust felépíteni nem lehet.

A dialektika legmélyebb alkalmazása e téren abban állott, hogy Marx a szocializmus és kommunizmus történeti helyének, helyzetének, fejlődésének tárgyalásába bevitte az *átmeneti korszak* gondolatát, az átmeneti korszak dialektikus felfogását.

Mit értünk ezen?

A kommunizmus nem egyszerre jön létre. Nem elég a hatalom megragadása ahhoz, hogy megvalósítsuk a szocializmust. Ez az igazság, amely ma szinte magától értetődőnek tűnik fel, Marx korában, de még sokáig Marx után is, egyáltalában nem volt az a munkásosztály számára. A szocializmus megvalósítására vonatkozólag igen homályos és illúziókkal teli utopisztikus elgondolások uralkodtak, sokan azt hitték, hogy elég győzni a barrikádokon és azután a szocializmus megvalósítása úgyszólván magától fog menni.

Óriási elméleti és gyakorlati jelentősége volt azért Marx megállapításának az átmeneti korszakról, amelynek tömör foglalata *A gothai program kritikájában* így hangzik:

„A kapitalista és a kommunista társadalom között van egy időszak, amelyben az első forradalmi úton a másikká alakul át. Ennek megfelel egy politikai átmeneti időszak is, amelynek az állama nem lehet más, mint *a proletariátus forradalmi diktatúrája.*"[1]

Lenin halhatatlan érdeme, hogy ezt a marxi felfedezést kiásta a feledés, illetve az agyonhallgatás homályából. Nevezetesen az áruló jobboldali szociáldemokraták és kétszínű szövetségeseik szerették volna Marx e történelmi jelentőségű, s a proletariátus számára egész korszakos programot adó nyilatkozatát agyonhallgatni. Így Kautsky például azt írta, hogy a proletariátus diktatúrája csak egy „szócska" és csak egyszer fordul elő Marxnál . . .

Az átmeneti korszak értelmezése azóta is *vízválasztóvá* vált a forradalmi marxizmus és a megalkuvó, áruló opportunizmus között. A proletariátus diktatúrájának marxista értelmezése, amely abban egy egész átmeneti korszak államformáját látja — ez az alapeszme, amely legszélesebb kifejtését és kidolgozását Lenin műveiben érte el, s amelynek gyakorlati alkalmazása biztosította a szocializmus győzelmes megvalósítását a Szovjetunióban, biztosítja a szocializmus sikeres építését a népi demokratikus országokban, biztosítja azt hazánkban is.

Az átmeneti korszak mélyen dialektikus felfogása Marxnál nemcsak abban nyilvánul meg, hogy megállapítja a kapitalizmus és a kommunizmus közötti átmenet forradalmi jellegét és meghatározza annak sajátos államformáját. Marx *A gothai program kritikájában* ezen túlmenőleg *tisztázta a szocializmus és a kommunizmus viszonyát is* és ezzel ismét irányt adott a szocializmus egész építésének a proletárdiktatúra korszakában. Ez a viszony is átmenet, de az átmenetnek egy új formája.

Ebben a kérdésben, amint ezt a Marx által megbírált gothai program is mutatta, Marx előtt a szocialisták táborában nagy zűrzavar uralkodott. A burzsoázia ideológusai és őket követve és támogatva a reformisták, a munkásosztály megtévesztése céljából a szocializmust és a kommunizmust mint két merőben különböző, sőt ellentétes, egymást kizáró társadalmi rendszert állította egymással szembe. Ezen az alapon egyaránt eltorzították, meghamisították a szocializmus és a kommunizmus gazdasági és társadalmi lényegét. A reformisták a szocializmust valami „mérsékelt", „békés", szolíd rendszernek állították be, amelynek sok

[1] Marx, *A gothai program kritikája.* Marx—Engels, *Válogatott művek.* Szikra, 1949. II. köt. 25. l.

közös vonása volna az ún. „szervezett kapitalizmussal" (vagyis a monopolkapitalizmussal). A kommunizmusból pedig madárijesztőt faragtak a nyárspolgárok és az elmaradt dolgozók számára.

Marx a tudományos kommunizmus egyik legnagyobb jelentőségű alaptételét fogalmazta meg *A gothai programm kritikájában*, amikor megállapította, hogy: a szocializmus és a kommunizmus között nincsen ellentmondás, hogy *a szocializmus nem egyéb, mint a kommunizmus első foka* (vagy alsóbb foka) és az, amit rendszerint egyszerűen kommunizmusnak nevezünk, *a kommunizmus felsőbb foka.*

Marx e megállapításának rendkívül nagy gyakorlati jelentősége van, amely napjainkban vált nyilvánvalóvá. Marx tana a kommunizmus fokairól, s ezzel kapcsolatban a kommunizmus első fokáról szétrombolja azokat a hamis és veszélyes illúziókat, amelyek szerint a szocializmus azonos volna a gazdasági értelemben vett teljes egyenlőséggel, tehát a javak egyenlő elosztásával. Marxra hivatkozva zúzta szét Sztálin a Szovjetunióban az „egyenlősdi" hamis elképzeléseit. A szocializmus elve: *„mindenkitől képessége szerint, mindenkinek munkája szerint".* Ez annyit jelent, hogy a munkabért, vagyis az elosztásra kerülő termékekben való részesedést a teljesítmények szabják meg.

A szocializmus építésének gyakorlatában mi is megtanultuk, hogy ennek az elvnek következetes alkalmazása az eredményes építőmunka döntő feltétele, meglazítása és elhanyagolása vétek a szocializmus, vétek az ország érdekei ellen.

A kommunizmus, vagyis a kommunizmus felsőbb foka megvalósítja az elvet: *„mindenkitől képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint."* Marx *A gothai program kritikájában* összefoglalja ezen elv megvalósításának feltételeit: megszűnik a munkamegosztás tőkés formájának hatása az egyénre, a munka kényszerből elsőrangú életszükségletté válik, további feltételek a termelőerők nagyarányú növekedése, a javak bősége, az egyéniség sokoldalú fejlődése.

Amint látjuk, Marx jövőbelátó megállapításai átfogják az átmeneti korszakot, annak teljességében, s egészen a kommunizmus megvalósulásáig meghatározzák annak legfőbb vonásait.

Marx egyik levelében ezt írta *A tőkéről*: „Remélem, hogy könyvemmel *pártom számára tudományos győzelmet sikerül kivívnom."* Marx e szavai mélyen jellemzik élete egész törekvését: a tudománnyal a munkásmozgalom forradalmi pártjának, a Marx és Engels által megalapított *kommunista* pártnak ügyét, a párt célkitűzését, a szocializmus győzelmét szolgálni.

70 éve annak, hogy Marx meghalt, de eszméi tovább élnek — a marxizmus új és új tudományos győzelmeket arat.

Van okunk arra, hogy büszkék legyünk a marxizmus győzelmeire. Nincs és nem volt a világon elmélet, amely olyan tömegeket sorakoztatott volna fel zászlaja alatt, mint a marxizmus. És Marx maga mondotta: az elmélet, amely a tömegeket magával ragadja, anyagi erővé válik. A marxizmus világhatalommá vált és diadalútjának legmélyebb titkát Lenin szavai tárják fel: „*A marxizmus mindenható, mert igaz.*"

A marxizmus—leninizmus zászlaja alatt ma már nem ezrek, nem százezrek, hanem milliók és százmilliók sorakoznak fel. Marx eszméivel építik a szocializmust. Harcolnak az elnyomás és kizsákmányolás ellen, védik a békét. Ez a tábor növekszik, erősödik számban, erőben, erkölcsi súlyban és tekintélyben. Mi egynek érezzük magunkat a marxi eszmék megvalósítóival, mindenekelőtt a nagy szovjet néppel, egynek a népi demokratikus országok népeivel, a tőkés országok harcos marxistáival, a kommunista pártokkal.

LENIN ÉS AZ ÁTMENETI KORSZAK KÉRDÉSEI*

1924 január 21-én meghalt Lenin, a szovjet nép és az egész haladó emberiség nagy vezére. Megszűnt élni Lenin, az ember, „az az ember, akinél többet senki sem tett az emberekért" (Barbusse). De fizikai halála után Lenin tovább él az emberek millióinak szívében és agyában: tovább élnek eszméi, művei, alkotásai. Harminc esztendő múlt el Lenin halála óta, s e három évtized alatt eszméinek hatása állandóan erősödött. Lenini eszmék lelkesítik a szovjet népet a kommunizmus építésében, a népi demokratikus országok dolgozóit a szocializmus építésében, a szabadságért, függetlenségért, a jobb életért küzdő százmilliókat a tőkés, a gyarmati és félgyarmati országokban.

A lenini eszmék hatásának forrása: az igazság meggyőző ereje. Lenin írta: „A marxizmus mindenható, mert igaz". S ugyanez áll a marxizmus alkalmazására és alkotó továbbfejlesztésére, a leninizmusra.

Lenin életművében megtestesült az elmélet és a gyakorlat egysége. Lenin az újtípusú forradalmi munkáspárt, a marxista párt megteremtője és szervezője, a szovjetállam megalapozója, a szocializmus építését biztosító gazdasági politika és gazdasági terv megalkotója. Lenin a tudomány lángelméje, aki minden egyes gyakorlati lépést mélyreható elméleti kutatásokra alapoz, aki a társadalomtudományok egész területét új eszmékkel gazdagította.

Ma, amikor harminc évvel halála után Lenin emlékét felidézzük, halhatatlan eszméinek kimeríthetetlen gazdagságából azokat emeljük ki, amelyeknek megvilágításában jobban értjük meg a jelenkor legfontosabb kérdéseit. Maga Lenin mutatott rá, hogy a marxizmust, mint a cselekvés vezérfonalát, mindig valamely meghatározott korszak adott gyakorlati feladataival kell kapcsolatba hoznunk. A történelmi fejlődés folyamán a cselekvés előtt álló feladatoknak megfelelően a marxizmusnak, mint élő, eleven tanításnak, mindig szükségszerűen új és új

*Megjelent a *Társadalmi Szemle* 1954 januári számában.

oldalai lépnek előtérbe. S amit Lenin a marxi tanról mond, az teljes mértékben érvényes napjainkban a lenini eszmékre.

Ebben az értelemben e cikkben elsősorban azokat a lenini műveket lapozzuk fel, amelyek az *átmeneti korszak* kérdéseivel foglalkoznak.

*

Az átmeneti korszak elméleti kérdéseinek megvilágítása a lenini géniusz legeredetibb és legnagyobb jelentőségű megnyilatkozásai közé tartozik.

Lenin hangsúlyozza, hogy nincs nehezebb, de nincs is fontosabb feladat korunkban, mint az átmeneti korszak dialektikájának kidolgozása.

Lenin a feledés homályából kiásta Marx irányító eszméit az átmeneti korszakról, a szociáldemokrata ködösítésekkel és hamisításokkal szemben biztosította helyes értelmezésüket, és az új történelmi események, az új forradalmi tapasztalatok alapján sokoldalúan továbbfejlesztette a marxi alapgondolatokat.

Lenin az átmeneti korszak elméleti kérdéseivel már 1917 előtt számos vonatkozásban foglalkozott a proletárforradalom, a szocialista forradalom előkészítésével kapcsolatban. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után az átmeneti korszak kérdései közül azok léptek előtérbe, amelyek a szocializmus építésével kapcsolatosak. Lenin egész tanítása az átmeneti korszakról magában foglalja a proletárdiktatúra, a szocialista államépítés, az új gazdasági politika, a szövetkezeti terv, az iparosítás, általában a szocializmus gazdasági építésének alapvető kérdéseit.

Lenin idevágó eszméinek tanulmányozása különösen fontos a marxizmus-leninizmus magyar hívei, a szocializmust építő magyar nép számára. Az átmeneti korszak különböző szakaszainak helyes értelmezése, az e korszakban működő objektív gazdasági törvények ismerete a mi számunkra is a helyes gazdasági politika feltétele. Lenin irányító gondolatai új értelmet nyernek számunkra a fejlődés mai szakaszában. Ez természetesen nem jelentheti azt, hogy kiragadott tételek idézgetésével mindenáron „aktualizálni" kellene Lenin eszméit, és még kevésbé jelentheti azt, hogy a mai helyzet különleges sajátosságait figyelmen kívül hagyva vagy háttérbe szorítva, a marxizmus-leninizmus klasszikus műveiből sematikus és dogmatikus következtetéseket kellene levonnunk. Lenin feltárta az átmeneti korszak alapvető politikai, gazdasági, kulturális vonásait. Korunk kérdéseivel akkor foglalkozunk lenini szellemben, ha a marxi dialektika módszerét alkalmazva elemezzük az átmeneti korszak

jelenkori konkrét formáit. Ehhez a munkához felbecsülhetetlen segítséget nyújtanak Lenin eszméi.

Lenin rendkívüli jelentőséget tulajdonított az elméleti általánosításnak, de sohasem elégedett meg általános igazságok megállapításával: különböző időszakokban és helyzetekben újra és újra, új összefüggésekben visszatér az átmeneti korszak elméleti kérdéseihez, és új szempontokból világítja meg azokat. *Állam és forradalom* című művének egyik főcélja az átmeneti korszak marxi fogalmának és forradalmi felfogásának kifejtése. *A baloldali gyerekességről és kispolgáriasságról* 1918-ban írt munkájában Lenin nagyjelentőségű elemzést ad az átmeneti korszakban a Szovjetunióban egyidejűleg meglévő társadalmi alakulatokról, amelyre további beszédeiben és tanulmányaiban gyakran hivatkozik. A *Gazdaság és politika a proletárdiktatúra korszakában* (1920), *A természetadóról* (1921), *A szövetkezetekről* (1923): mindezekben a művekben Lenin elsősorban és közvetlenül az átmeneti korszak jellegével, legfontosabb vonásaival, ellentmondásaival foglalkozik.

Lenin nagy fontosságot tulajdonított az átmeneti korszakra vonatkozó antimarxista „elméletek" szétzúzásának. Megsemmisítően bírálta a II. Internacionále akkori befolyásos ideológusainak idevágó állításait. Kiemelkedő jelentőségű e tekintetben Kautsky és Vandervelde opportunista, a burzsoá osztályuralom céljait szolgáló szofizmáinak, csalárd érveléseinek leleplezése. A bírálat Lenin számára egyszersmind alkalmat adott a marxista elmélet kidolgozására. Így például Buharin az átmeneti korszakról szóló könyvéhez írott széljegyzeteiben Lenin rávilágít Buharin idealisztikus, szubjektivisztikus, antimarxista álláspontjára, s aforisztikus formában messzemenő jelentőségű pozitív elvi megállapításokat tesz az átmeneti korszak dialektikájáról, az államkapitalizmusról stb.

Tágabb értelemben, ha nem is kimondottan ilyen megnevezés alatt, az átmeneti korszak kérdéseivel foglalkozik Lenin számos munkájában, a pártkongresszusokon és szovjetkongresszusokon, a Kommunista Internacionále kongresszusain tartott nagy beszédeiben, az Októberi Forradalom évfordulójára írott cikkeiben. ,

Ezekből a forrásokból kell összeállítanunk az átmeneti korszak átfogó jellemzését.

*

Az „átmeneti korszak" kifejezés *szó szerinti* értelmében véve nem fedi azt a fogalmat, amelyet a marxista-leninista irodalomban ezzel a kifejezéssel megjelölünk. Szó szerint véve, át-

meneti korszakról beszélhetünk a világtörténet különböző időszakaiban. Ebben az értelemben a rabszolgatársadalom és a feudalizmus, a feudalizmus és a kapitalizmus között is voltak átmeneti korszakok. A marxizmus e kifejezést *egy* meghatározott történelmi korszak jellemzésére használja.

Marx megállapította a kapitalizmus és a kommunizmus közötti átmenet forradalmi jellegét, és meghatározta sajátos államformáját. Ezen túlmenően Marx *A gothai program kritikájában* tisztázta *a szocializmus és a kommunizmus közötti átmenet* kérdését, megállapítva azt, hogy a szocializmus nem más, mint a kommunizmus első vagy alsó foka, és az, amit általában kommunizmusnak nevezünk, pontosabban annyit jelent, mint a kommunizmus felsőbb foka, szakasza. Az egész átmeneti korszakon belül tehát Marx az átmenetnek egy új, sajátos formáját, a szocializmusból a kommunizmusba való átmenetet különbözteti meg. Marx e megállapítását Lenin szintén teljes egészében magáévá tette, s az *Állam és forradalom*tól kezdve valamennyi, a szovjethatalom éveiben írott munkáiban vezérfonalként használta fel.

Lenin sokoldalú vonatkozásban konkretizálta, kiegészítette, alkalmazta az átmeneti korszakra vonatkozó marxi alaptételeket, s azokat szerves, összefüggő elméletté fejlesztette tovább.

Lenin még a proletárdiktatúra győzelme előtt rámutatott arra, hogy az átmeneti korszak *politikai formái* különbözők lehetnek és lesznek. „Az átmenet a kapitalizmusból a kommunizmusba természetesen okvetlenül létrehozza a politikai formák óriási gazdagságát, de a lényeg emellett elkerülhetetlenül ugyanegy lesz: *a proletariátus diktatúrája*".[1]

Lenin e jövőbemutató megállapítása fényesen beigazolódott a második világháború után, amikor több országban létrejött a népi demokrácia, mint az átmenet ilyen új formája.

A proletárforradalom győzelme után, a szocializmus építésének kérdéseivel foglalkozva, Lenin a fenti megállapítást kiegészítette azzal, hogy az átmeneti korszak a *gazdasági formák* hasonló változatosságát hozhatja magával. Hozzátehetjük, de a lényeg emellett elkerülhetetlenül ugyanaz — a szocializmus építése. Ezt a gondolatot emelte ki Lenin a szovjethatalom első, súlyos megpróbáltatásokkal teli éveiben, majd az új gazdasági politika szövevényes, ellentmondásokon át megvalósuló vonalá-

[1] Lenin, *Állam és forradalom.* Lenin művei. 25. köt. Szikra, 1952. 443. l.

nak megvilágításában, és végül a szocializmus építésének eredményeit és perspektíváit tárgyaló 1922—1923-ban írott munkáiban.

A szocializmus építése gazdasági formáinak változatosságát Lenin természetesen nemcsak elméleti, hanem éppen annyira gyakorlati szempontból hangsúlyozta. E tétel helyes megértése tette lehetővé a hibák kijavítását, új gazdasági formák, rendszabályok és módszerek bevezetését a Szovjetunióban, a szocializmus építésének különböző időszakaiban.

Lenin e megállapításának a népi demokrácia viszonyai között is nagy jelentősége van. A szocializmus építése nálunk is a gazdasági formák változatosságát hozhatja és hozza is magával. Ez az, amit nem tudnak megérteni azok, akik csak elvont formulákon keresztül szemlélik a valóságot.

Az átmeneti korszak kérdéseinek megvilágításában Lenin mesteri módon alkalmazza a materialista dialektikát. A dialektika alapkérdéseire vonatkozó lenini *Filozófiai füzetek* és az átmeneti korszakra vonatkozó lenini megállapítások között mély, belső összefüggés áll fenn.

Az átmeneti korszak marxista forradalmi felfogása az átmenet *dialektikus értelmezésén* alapul. Lenin a *Filozófiai füzetek*ben egy helyen felveti a kérdést: „Mi különbözteti meg a dialektikus átmenetet a nem-dialektikustól?" Válasza így hangzik: „Az ugrás. Az ellentmondás. A folytonosság megszakítása."[2] Az átmenetnek ez a felfogása szemben áll a XIX. században kialakult burzsoá pozitivista fejlődéselmélettel, amelyet a reformisták átvettek, és amely szerint az átmenet a fejlődés egyik szakaszából a másikba folytonos, folyamatos, lassú, egyenletes formában megy végbe.

Az átmenet dialektikus jellege nyilvánul meg a kapitalizmusból a szocializmusba vezető korszakban.

Az átmeneti korszakot az jellemzi, hogy e korszakban *egyidőben különböző társadalmi alakulatok, rendszerek elemei léteznek:* különböző és ellentétes alakulatok. Ilyen ellentétes rendszerek a kapitalizmus és a szocializmus. E rendszerek viszonya egymáshoz: *az ellentétek harca,* a dialektika alaptörvényének ékesen beszélő illusztrációja. Sem a régi utópisták, sem a reformisták nem voltak képesek megérteni az átmeneti korszaknak ezt a dialektikus sajátosságát. Az utópisták elgondolásaiban egyáltalán nem volt hely az átmeneti korszak számára. Ez magából az utópia lényegéből következik. Az utópisták azt hitték,

[2] Lenin, *Filozófiai füzetek.* Szikra, 1954. 272. l.

hogy a tőkés rendszert (általában a magántulajdonon alapuló gazdasági rendszereket) valamely egyszeri, titokzatos aktussal lehetne és kellene megszüntetni, és a szocializmust ugyancsak valamely egyszeri aktussal, rendelettel, közmegegyezéssel stb. lehetne bevezetni. Ha az utópisták tévedéseit a Marx-előtti társadalomtudomány fejletlensége, illetve az osztályharc akkor viszonylagos fejletlensége érthetővé is teszi, úgy ezt semmiképpen sem mondhatjuk a reformistákról. A reformisták állásfoglalását az átmeneti korszak döntő kérdéseiben a nyílt osztályárulás jellemzi. A reformisták szembefordultak az átmeneti korszak marxista, forradalmi elméletével, mert az elmélet és saját opportunista gyakorlatuk között feloldhatatlan ellentét állott fenn.

Az átmeneti korszak konkrét elemzésében Lenin a különböző társadalmi alakulatok egymáshoz való viszonyát, s ennek módosulását vizsgálja. Lenin felveti a kérdést: mit jelent az a szó, hogy átmenet? „Nem azt jelenti-e, a gazdaságra vonatkoztatva, hogy a szóbanforgó rendben megvannak mind a kapitalizmusnak, mind a szocializmusnak az elemei, részei, darabkái? Mindenki elismeri, hogy igen. De akik ezt elismerik, nem mind gondolkodnak azon, melyek is azok a különböző társadalmi-gazdasági formák, amelyeknek az elemei megtalálhatók Oroszországban. Pedig éppen ez a kérdés lényege."[3]

Ezek az elemek Oroszországban, amint Lenin 1918-ban írott művében megállapította, a következők voltak: I. a patriarchális, vagyis jelentős mértékben naturális, paraszti gazdaság, 2. a kisárutermelés, 3. a magángazdasági kapitalizmus, 4. az államkapitalizmus, 5. a szocializmus.

Ezzel a felsorolással Lenin azt a különleges, Szovjetoroszországban a forradalom győzelme után fennálló helyzetet akarta jellemezni, amelyet ott a szocializmus építésénél tekintetbe kellett venni. Lenin azonban ebben az összefüggésben egyszersmind rámutatott arra, hogy megállapításai messzemenően általános érvényűek, más kapitalista országokra is. A fő erők, írja Lenin, és a társadalmi gazdaság fő formái Oroszországban ugyanazok, mint bármely más kapitalista országban. „A társadalmi gazdaság e fő formái: a kapitalizmus, a kisárutermelés, a kommunizmus.

[3] Lenin, *A terményadóról*. Lenin művei. 32. köt. Szikra, 1953. 352—353. l.

A fő erők: a burzsoázia, a kispolgárság (különösen a parasztság), a proletariátus."[4]

Amikor Lenin az átmeneti korszak e sajátosságát leszögezi, ezzel egyszersmind feltárja annak a megállapításának az objektív alapjait, hogy az *átmeneti korszak egész történeti korszak.* Ebből következik, hogy az átmeneti korszak egyes szakaszait nem lehet rendeletekkel, deklarációval, kívánságunk szerint megszüntetni vagy átugorni. Az átmeneti korszak formáit mélyreható, gondos elemzések segítségével meg kell ismernünk. „A gazdasági átmenet minden néven nevezendő formáját fel szabad használnunk és fel *kell* tudnunk használnunk, ha egyszer szükség van rá a parasztság, és a proletariátus közötti kapcsolat megerősítésére."[5]

Lenin e megállapításainak megvilágításában jobban értjük az elmúlt években nálunk elkövetett hibákat. Éppen abban rejlett a hibák lényege, hogy az átmeneti korszak egyes szakaszainak objektív alapjait nem vették eléggé figyelembe.

Ahhoz, hogy az átmenet összes formáit felhasználhassuk, ismernünk kell az átmeneti szakaszban a mindenkori osztályhelyzetet, vagyis az *osztályerők egymáshoz való viszonyát,* az átmenet összes politikai, gazdasági, ideológiai sajátosságait. Lenin kérlelhetetlenül ostorozta az ehhez szükséges tanulmányoknak deklaratív kijelentésekkel, általános marxista tételek ismétlésével való helyettesítését. Lenin egyik legfontosabb útmutatása, hogy a kapitalizmus és a szocializmus *elvont szembeállítása* nem ad magyarázatot, amely a gyakorlatban felhasználható, mert „nem hatol be ennek a mostan nálunk végbemenő átmenetnek konkrét formáiba és fokozataiba".[6]

Ebben az összefüggésben Lenin újra és újra aláhúzza az elvont általánosságok elégtelenségét, rámutat arra, hogy a kommunista gyakorlat nem egyéb, mint a dialektika *konkrét* alkalmazása, a forradalmi cselekvés nem egyéb, mint az átmenetek felismerése, és ezen az alapon azok megfelelő befolyásolása. Ezt a gondolatot érzékelteti rendkívül szemléletes formában Lenin híres formulázása „Nem elég forradalmárnak, a szocializmus hívének vagy általában kommunistának lenni. Érteni kell ahhoz, hogy minden egyes pillanatban megtaláljuk azt a bizonyos lánc-

[4] Lenin, *Gazdaság és politika a proletárdiktatúra korszakában.* Lenin művei. 30. köt. Szikra, 1953. 94. l.

[5] Lenin, *Az arany jelentősége most és a szocializmus teljes győzelme után.* Lenin művei. 33. köt. Szikra, 1953. 100. l.

[6] Lenin, *A terményadóról.* Lenin művei. 32. köt. Szikra, 1953. 358. l.

szemet, amelyet minden erőnkből meg kell ragadnunk, hogy az egész láncot kezünkben tarthassuk, és jól előkészíthessük az átmenetet a következő láncszemre."[7]

*

A láncszem-hasonlat azt is szemlélteti, hogy az átmeneti korszakra vonatkozó elméleti megállapítások a szocializmus építői számára a cselekvés alapjául szolgálnak.

Miben áll a cselekvés szempontjából nézve az átmeneti korszak legfontosabb sajátossága? Abban, hogy a szocializmus építése nem egyszerű békés szervező, gazdasági munka, hanem szívós harc, az *osztályharc* feltételei között megy végbe. Lenin állandóan figyelmeztet arra, hogy a szocializmus győzelméért hosszú, kitartó harcot kell folytatni. A döntő tényező itt az, hogy a megvert ellenség *tudatos ellenállást* fejt ki. Ugyanakkor és ezzel kapcsolatban a középrétegek, elsősorban a parasztság soraiban az átmeneti korszakban különösen erős *ingadozások* mutatkoznak.

Az ellenállás és az ingadozás jelenségét és annak különböző formákban való megnyilvánulásait Lenin éber figyelemmel kísérte. A legélesebben ostorozta a „kommunista hencegést" a nehézségek lebecsülését, a sikerekkel való folytonos kérkedést. Számunkra, magyarokra nagy érdekű az a tény, hogy Lenin a magyar munkásoknak 1919 májusában küldött üdvözletében a magyar munkásságot különös nyomatékkal figyelmezteti az átmeneti korszakban szükségszerűen fellépő burzsoá *ellenállás* és kispolgári *ingadozások* jelentőségére, a hosszú, kitartó harc elkerülhetetlenségére.

Az átmeneti időszak e vonásai közül Lenin a magyar munkásokhoz intézett szavaiban különösen a parasztság ingadozásait emelte ki, Lenin a messze távolból a proletárdiktatúra egész fennállását kockára tevő egyik legnagyobb hiba, a helytelen parasztpolitika veszélyére mutatott rá, annak a hibának a veszélyére, amelyet 1919-ben a magyar proletárdiktatúrának tudvalevőleg nem sikerült elkerülni. Leninnek a magyar munkásséghoz intézett szavai azonban napjainkban, 35 évvel megírásuk után is időszerűek és figyelmeztetnek arra, hogy állandóan és fáradhatatlanul kell dolgoznunk a munkás-paraszt szövetség fenntartásán és megszilárdításán.

[7] Lenin, *A szovjethatalom soronlévő feladatai* Lenin művei. 27. köt. Szikra, 1952. 270. l.

A középrétegek, a kispolgári rétegek megnyerése és *átnevelése* (Lenin kifejezése) az átmeneti korszakban a proletariátus egyik legnehezebb, de egyszersmind legfontosabb feladata. E rétegek ingadozásait Lenin szerint nem mint valami alkalmi, múló körülményt, „zavaró" mozzanatot kell felfogni. Lenin a parasztság ingadozásait mint *az átmeneti korszak törvényszerűségét* fogja fel és annak alapvető vonásaiból vezeti le. „A kisföldművelők osztálya az átmeneti korszakban szükségképpen az ingadozások egész sorát éli át. Az átmeneti helyzet nehézségei és a burzsoázia befolyása időről-időre elkerülhetetlenül ingadozásokat idéznek elő ezeknek a tömegeknek a hangulatában".[8]

A parasztság mellett Lenin nagy gondot fordított a polgári és kispolgári értelmiség soraiból kikerülő *tudományos és műszaki szakemberek* megnyerésére. A kommunisták számára Lenin azt a feladatot tűzi ki, hogy ne parancsolgassanak, „óvatosan és ügyesen bánjanak a tudományos és műszaki szakemberekkel, ... tanuljanak tőlük és legyenek segítségükre látókörük kiszélesítésében ..." „Az a kommunista, aki nem bizonyította be, hogy képes a szakemberek munkáját összefogni és a kérdés lényegébe behatolva, a kérdést részletesen tanulmányozva, munkájukat szerényen irányítani, az olyan kommunista többet árt, mint használ."[9]

A Szovjetunióban a szocializmus sikeres építését nem csekély mértékben elősegítette az a körülmény, hogy a kommunisták megfogadták a lenini tanácsot, megnyerték a szakembereket, és megtanulták, hogyan kell a gazdasági munkát *a tárgy ismeretére* támaszkodva irányítani.

S Lenin szavai nálunk is, még mindig időszerűek. Nálunk sok hibát követtek el az úgynevezett „régi értelmiség", a polgári és kispolgári származású műszaki és tudományos szakemberek felhasználásában. Bátrabban, kevésbé szűkkeblűen, az embert és nem a papírost nézve kell őket a szocializmus építésének minden területén felhasználnunk, munkájukat anyagi és erkölcsi elismerésben részesítenünk. A régi és az új értelmiség szoros együttműködése a szocializmus győzelméért folytatott munkában: ez az átmeneti korszak mai szakaszának egyik követelménye.

*

[8] Lenin, *A Kommunista Internacionálé III. kongresszusán az Oroszországi Kommunista Párt taktikájáról mondott előadói beszéd tézisei.* Lenin művei. 32. köt. Szikra, 1953. 494—495. l.

[9] Lenin, *Az egységes gazdasági tervről.* Lenin művei. 32. köt. Szikra, 1953. 143. l.

Az átmeneti korszak nemcsak a politikai és gazdasági harc, hanem a kiélezett *ideológiai harc* korszaka is. Ennek a harcnak kiemelkedő dokumentumai Lenin művei, amelyekben szétzúzza a nemzetközi szociáldemokráciának átmeneti korszakról hirdetett nézeteit.

Lenin a tévedéseket és a tudatos ferdítést és hamisítást bírálva, megállapítja, hogy a szociáldemokraták, a kispolgári demokraták, az eszerek stb. Marx alaptételét az átmeneti korszakról vagy nem értik meg, vagy szándékosan ködösítik a kérdést, hamisan értelmezik az átmeneti korszakot. Miben áll ez? *Mindkét* esetben arról van szó, hogy elméletileg tagadják az osztályharc, a forradalom szükségszerűségét, elkerülhetetlenségét. és gyakorlatilag az osztályharc árulóivá lesznek.

„A kispolgári demokratáknak tulajdonsága, hogy irtóznak az osztályharctól, arról álmodoznak, hogy meg lehet lenni anélkül is, arra törekszenek, hogy mindent elsimítsanak és kibékítsenek, hogy letompítsák az éles szögleteket. Ezért az ilyen demokraták vagy kitérnek az elől, hogy elismerjék a kapitalizmusból a kommunizmusba vezető átmenet egész történelmi szakaszát, vagypedig a két harcoló fél kibékítésére irányuló tervek kiagyalását tekintik feladatuknak, ahelyett, hogy e két erő egyikének harcát vezetnék."[10]

A II. Internacionále teoretikusai között a legnagyobb befolyása kétségtelenül Kautskynak volt. s Kautsky volt közülük az, aki írásaiban a proletárdiktatúra ellen a legdühösebb, a legelvakultabb támadásokat intézte. Lenin éppen ezért Kautsky érvelésének szétzúzására fordította a legnagyobb figyelmet. *A proletárforradalom és a renegát Kautsky* című 1919-ben megjelent írása, a marxizmus—leninizmus egyik klasszikus műve, igen fontos pozitív megállapításokat is tartalmaz az átmeneti korszak kérdéseiről.

Az 1917. évi eredmények menetét magyarázva, és a parasztságnak tett engedményeket indokolva, Lenin megállapítja, „hogy az egész parasztságot felölelő forradalom *még* burzsoá forradalom és hogy ezt a forradalmat számos *átmenet, átmeneti fok* nélkül szocialista forradalommá változtatni egy elmaradt országban lehetetlen".[11]

[10] Lenin, *Gazdaság és politika a proletárdiktatura korszakában.* Lenin művei. 30. köt. Szikra, 1953. 94. l.

[11] Lenin, *A proletárforradalom és a renegát Kautsky.* Lenin művei. 28. köt. Szikra, 1952. 312. l.

Lenin rámutat arra, hogy Kautsky „e rendkívül fontos elméleti és gyakorlati kérdésben" mindent összezavart, s gyakorlatilag a burzsoázia lakájának bizonyult. Ilyen nagy jelentőséget tulajdonított Lenin az átmeneti fokozatoknak és azok helyes felfogásának!

Az átmeneti korszak államformájának kérdésében a reformisták ravasz fogása abban áll, hogy az átmenetet elismerik, de annak lényegét meghamisítják. Lenin polémiáját itt is *rendkívüli alaposság* jellemzi. Nem engedi meg, hogy a reformistáknak akárcsak *egy* hamis érvét is válasz nélkül hagyjuk, nem enged meg számukra semmiféle kibúvót, hamis kimagyarázkodást, a kérdések elkenését. Az átmeneti fokozatok kérdésében ilyen ravaszkodással próbálta meg a II. Internacionále egyik oszlopa, Emile Vandervelde belga szociáldemokrata a kérdés elködösítését. Lenin ideológiai harcának alaposságára jellemző, hogy 1919-ben ezerféle teendői között talált időt ahhoz, hogy megbírálja Vandervelde könyvét az államról.

A belga reformista szofizmáinak leleplezése politikai-filozófiai elvi bírálattá szélesedett ki.

Vandervelde könyvében, Marxot „kijavítva", azt írta, hogy a kapitalista állam és a proletárállam között sok „átmeneti fokozat" van. Lenin leleplezi, mi rejlik Vandervelde tétele mögött: Vandervelédének és társainak az a kispolgári óhaja, hogy a *forradalmat „átmeneti fokozatok" helyettesítsék.*

Ezzel szemben Lenin kristályos világosságú szavai szerint „... az állam mint a kapitalista osztály uralmának szerve, és az állam mint a proletariátus uralmi szerve között az átmeneti fokozat éppen a *forradalom,* amely a burzsoázia *megdöntéséből* és a *burzsoázia* államgépezetének *összetöréséből,* szétzúzásából áll ..."[12]

Lenin kimutatja, hogy Vandervelde, csakúgy mint Kautsky, az *átmenet két különböző értelmét összekeveri,* szándékosan, csalárd módon összezavarja:

„„Elméletileg, filozófiailag éppen ebben rejlik a dialektikának eklekticizmussal és szofisztikával való felcserélése. A dialektika konkrét és forradalmi, megkülönbözteti az egyik osztály diktatúrájából a másik osztály diktatúrájához való „átmenetet" a demokratikus proletárállamnak a nem-államhoz („az állam elhalása") való „átmenetétől".[13]

[12] I. m. 332. l.

[13] I. h.

Más szóval, a renegátok (ez esetben Vandervelde) az *„átmenet"* általános fogalmával helyettesítik, elkenik az osztályharc konkrét és egzakt (!) tartalmát, az igazi átmenetet, és ezzel álcázzák a *forradalomról való lemondást!*

Ezt a rendkívüli mélységű lenini bírálatot pozitív formában úgy kell értelmeznünk, hogy minden esetben, amikor átmenetről beszélünk, pontosan meg kell mondanunk, hogy *miből* és *mibe* átmenet ez az átmenet, amelyről szó van. Lenin, amint látjuk, mindig a legnagyobb gondot fordította a szabatos, egzakt fogalmazásra, meghatározásokra, tartalmi és terminológiai tekintetben teljes szabatosságot követelt, mert a lazaság és pongyolaság a kifejezésben mindig búvóhelyet biztosít az antimarxista nézeteknek.

Nálunk 1945 után különleges formában nyilvánult meg az átmeneti korszak forradalmi és reformista felfogásának harca. A „miből-mibe" való átmenet kérdése a népi demokrácia értelmezésével kapcsolatban merült fel. A kommunisták felfogása szerint a népi demokrácia fejlődése különböző fejlődési szakaszokban megy végbe, de kezdettől fogva a forradalmi hatalom szerve, túlmegy a szokásos polgári-demokratikus forradalom keretein, s a forradalom egy adott pontján átmegy a szocializmus építésének gazdasági szakaszába, amelyben a népi demokrácia mint államforma a proletariátus diktatúrájának funkcióját tölti be. Ezzel szemben a magyar szociáldemokraták a népi demokráciát úgy akarták értelmezni, mint egyszerű átmenetet a polgári demokrácia egyik fokáról egy másik fokára, mint annak egyszerű kiszélesedését. Ennek megfelelően csalárd módon azt hangoztatták, hogy nincs is népi demokrácia, hiszen demokrácia szó szerint annyi, mint népuralom, és népi demokrácia annyit jelentene mint „népi népuralom", ami egyszerű tautológia. A szociáldemokraták ezzel azt a már Engels által hangsúlyozott igazságot akarták elkenni, hogy a demokráciának minden társadalmi rendszerben más értelme, más tartalma van! Éppen a demokrácia új osztálytartalmát emeli ki a népi demokrácia fogalma.

*

Lenin két alapvető megállapítása, amelyeket fáradhatatlanul ismétel, amelyekre újra és újra hivatkozik, és amelyeket új és új konkrét tényekkel bizonyít, a következők: 1. a kapitalizmusból a kommunizmushoz vezető átmeneti korszak egész történelmi korszak, 2. a szocializmus építésének számos szakasza van és számos formában megy végbe.

A Szovjetunióban az átmeneti korszaknak egyik történeti szakasza a hadikommunizmus volt, amit a „nep", az „új gazdasági politika" szakasza követett.

Az új gazdasági politikának, amint azt a Szovjetunióban 1921-ben Lenin megalapozta és amint az alkalmazást nyert, voltak egyes, az ország akkori helyzetéből folyó történelmi sajátosságai, de lényegében ez a fejlődés nemzetközi jelentőségű szakaszát jelenti.

Az új gazdasági politikát Lenin mint a *szocializmus és a kapitalizmus között folyó harc formáját* fogta fel. Ez csak akkor érthető, ha a lenini alaptételből indulunk ki, amely szerint az átmeneti korszakban egyidőben különböző társadalmi rendszerek elemei léteznek, és a három legfontosabb ilyen elem: a szocializmus, a kapitalizmus és a kisárutermelés. Az új gazdasági politika célja a szocializmus építése a munkásság és a parasztság összefogásával, segítségével. „Össze kell fogni a parasztság tömegével, az egyszerű dolgozó parasztsággal ... úgy, hogy valóban az egész tömeg velünk együtt haladjon ... Véleményem szerint ez az új gazdasági politika első fő politikai tanulsága." [14]

Az új gazdasági politika kérdéseinek megvilágításánál Lenin állandóan hangsúlyozza, hogy a kapitalizmusról a kommunizmusra *nem lehet közvetlenül áttérni.* Ez nemcsak általában igaz, hanem ennek az igazságnak le kell vonni a következményeit. A közvetlen átmenet nem lehetséges. Közvetett úton kell az átmenetet megvalósítani. Ennek a közvetett útnak alapvető formája volt az új gazdasági politika.

Az antileninista elemek még Lenin életében a Szovjetunióban az új gazdasági politikával szemben azt a vádat emelték, hogy a kapitalizmus visszaállítását jelenti, vagy ahhoz fog vezetni. A burzsoázia, a szociáldemokraták ugyanezt a nótát fújták.

Lenin válasza ebben foglalható össze: az új gazdasági politika olyan országban, mint a Szovjetunió, ahol a parasztság a lakosság nagy többségét alkotja, a szocializmus megvalósításának egyetlen útja.

Lenin az új gazdasági politika kérdéseit a Szovjetunióra alkalmazva fejtette ki. Lenin halála után a nemzetközi fejlődés tapasztalatai lehetségessé és szükségessé tették annak a megállapítását, hogy az új gazdasági politika általános érvényű a kapitalista országok számára, a kapitalizmusból a szocializ-

[14] Lenin, *Beszéd az OK(b)P XI. kongresszusa megnyitásakor.* Lenin művei. 33. köt. Szikra. 1953. 266. l.

musba való átmenet szakaszában. A népi demokratikus országok gazdasági fejlődése ezt a megállapítást is teljes mértékben igazolta. S ezért olyan időszerű napjainkban is Lenin számos, az új gazdasági politikával összefüggő megállapítása.

Az átmeneti időszaknak egyik döntő, az új gazdasági politikával különösen szoros kapcsolatban álló követelménye a *személyes érdekeltség* kielégítése. Mint minden olyan tételt, amely a sablonnal ellentétben áll, amelynek elismeréséért harcolni kell, Lenin a személyes érdekeltség kielégítésének elvét is ismételten, fáradhatatlanul új és új összefüggésekben hangsúlyozta. „Ne számítsunk közvetlen kommunista átmenetre. A paraszt személyes érdekeltségére kell építenünk... Érdekeltté kell tennünk minden szakembert is azért, hogy érdeke legyen a termelés fejlesztése."[15]

Kiindulva az átmeneti korszak törvényszerűségeiből, Lenin számára lehetővé vált, hogy életművének koronázásaként kidolgozza a szocializmus építésének átfogó programját.

„V. I. Lenin, a Kommunista Párt vezére és a szovjet kormány feje kidolgozta a gazdaságilag elmaradott Oroszország élenjáró, erős szocialista hatalommá való átalakításának tudományosan megalapozott programját. Ez a program tervbe vette az ország szocialista iparosítását, a nehézipar minden módon való fejlesztését, az egész népgazdaság villamosítását, a mezőgazdaság szocialista alapokon történő átalakításával kapcsolatos szövetkezeti terv megvalósítását, a kultúrforradalom végrehajtását."[16]

Harminc évvel ezelőtt, Lenin halála után, a Szovjetunióban a párt és a szocializmus ügyének árulóivá vált elemek nyíltan a szocializmus építésének lenini terve ellen fordultak. Csalárd érvelésükben központi helyet foglalt az a tétel, hogy a szocializmus győzelme egy, egymagában vett országban egyáltalán nem lehetséges. Sztálin szétzúzta a trockisták antileninista álelméletét, megvédte és továbbfejlesztette Lenin tanítását a szocializmus néhány, illetve egy országban is lehetséges győzelméről. A Szovjetunióban az átmeneti korszak legfontosabb sajátossága éppen abban állott, hogy a szocializmus sikeres felépítése egy országban, kapitalista országoktól környezett országban valósult meg. Világos azonban, hogy ez a történeti sajátosság nem tar-

[15] Lenin, *Az új gazdasági politika és a népművelési bizottságok.* Lenin művei. 33. köt. Szikra, 1953. 52—53. l.

[16] *A Szovjetunió Kommunista Pártjának ötven esztendeje* (1903—1953). *Társadalmi Szemle.* 1953 július—augusztus. 629. l.

tozik a kapitalizmusból a kommunizmusba vezető korszak általános vonásai közé. A második világháború után a szocialista Szovjetunió világtörténeti jelentőségű győzelme következtében a kapitalizmus rendszeréből kivált több ország, amelyekben népi demokratikus államok alakultak, és ezek az országok a szocializmus építésének útjára léptek.

Ezek közé tartozik hazánk is.

Hogyan alkalmazzuk Lenin eszméit az átmeneti korszakról? Lenin nem írt és nem írhatott a szocializmus építésének olyan történeti sajátosságairól, amelyek a második világháborúnak, a Szovjetunió felszabadító szerepének következményei, és az egyes népi demokratikus országok fejlődésének eredményei. De az eddigiek során láttuk, hogy *mélyebb értelemben* számunkra is mennyire időszerűek Lenin elméleti, elvi jelentőségű megállapításai, az antimarxista nézetek felett gyakorolt harcos bírálata, és elvi jelentőségükben időszerűek gyakorlati útmutatásai is. S ez nem is lehet másképp. Az átmeneti korszakban, vagyis a kapitalizmusból a kommunizmusba vezető korszakban, amint Lenin írja, az átmenet formái rendkívül különbözők lehetnek, de a lényeg egy és ugyanaz. Államformája a proletárdiktatúra. Tartalma a szocializmus építése, s ez ismét számos átmeneti fokon, fokozaton megy át.

Lenin egyszer ezt a kifejezést használta: „átmeneti korszakot élünk át az átmeneti korszakon belül." Valóban ilyesfélét élünk át a népi demokrácia fejlődésében is. Közvetlen elméleti feladatunk éppen ennek az átmeneti szakasznak az elemzése, s a megfelelő gyakorlati következtetések levonása.

Ennek a munkának elvégzésében felbecsülhetetlen segítséget nyújtanak Lenin eszméi az átmeneti korszakról, az új gazdasági politikáról, a munkás-paraszt szövetségről, a lenini szövetkezeti terv, a szocializmus építésének egész lenini programja.

•

Mi magyar kommunisták, magyar dolgozók, munkások, parasztok, értelmiségiek úgy tiszteljük legméltóbban Lenin emlékét, ha hűséggel követjük a lenini eszmék világtörténeti megtestesülésének, a nagy Szovjetuniónak példáját, ha gazdag tapasztalatait tanulmányozva és felhasználva, mi is alkotó módon alkalmazzuk hazai viszonyainkra a marxista-leninista elméletet, ha mindent megteszünk, hogy a szocializmus sikeres felépítésével hazánkban is győzelemre juttassuk a lenini programot.

LENIN ÉS A TUDOMÁNY*

Amikor 85 évvel születése napja után Lenin halhatatlan eszméivel és azok világtörténeti jelentőségével foglalkozunk, sohasem szabad elfelejtenünk, hogy Lenin életműve egy nagy, egységes egészet alkot. A bolsevik párt és a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom vezérének, a szovjet állam megalapítójának, a nagy gondolkodónak, a tudósnak tevékenysége, munkássága ezen az egységes egészen belül elválaszthatatlanul egymásba fonódik, egymásra utal. Mint Marx, Lenin is mindenekelőtt és mindenekfelett egész élete folyamán forradalmár volt, s a forradalom szelleme hatja át egész óriási elméleti, tudományos munkásságát is.

Mégis jogos és elkerülhetetlen, hogy életművét nemcsak egészében tekintsük, hanem annak hol különböző szakaszait, hol egyes műveit, hol műve különböző oldalait világítsuk meg. Ebben az értelemben indokolt, ha az évforduló alkalmából a tudomány dolgozói előtt Lenin alkotó és irányító tudományos eszméivel foglalkozunk. A téma még ilyen megszorításban is olyan átfogó, hogy kifejtése messze meghaladja egy előadás kereteit. Ezért csak egyes központi kérdésekre szorítkozom, amelyek egyszersmind napjainkban a mi tudományos munkánk szempontjából, illetve a szocialista építés szempontjából különösen korszerűek.

Ebben az értelemben a következő két kérdéscsoportról lesz szó:

1. A tudományos világnézet kérdései.

2. A tudomány szerepe, helye, jelentősége a szocializmus és a kommunizmus építésében.

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia 1955 április 21-én V. I. Lenin születésének 85. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi ülésén.

1. A TUDOMÁNYOS VILÁGNÉZET KÉRDÉSEI

a) *Materializmus*

Lenin rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított a világnézeti kérdéseknek. Világnézet: a világegyetem egészére, törvényeire, a természet és társadalom fejlődésére vonatkozó nézeteink egysége, összefüggése. Tudományos világnézet: a tudomány eredményei alapján és *csak* a tudomány döntéseit, felfedezéseit számbavevő általánosítása, rendszerezése egész emberi tudásunknak. Lenin a marxizmus szigorú és következetesen tudományos jellegét kiemelve rámutatott arra, hogy a marxizmus nemcsak gazdaságtani, ökonómiai elmélet, amint ezt a marxizmus ellenfelei gyakran állítják, nem is csak az osztályharc politikája, hanem átfogó *tudományos világnézeten* alapul. Ez a világnézet a materialista világnézet, filozófiai materializmus, nevezetesen annak legmagasabb, Marx és Engels által kidolgozott és egész munkájukban alkalmazott formája, a dialektikus materializmus.

Ezek a megállapítások a fiatal nemzedék számára, akik egyetemeinken, pártiskoláinkban tanulják a marxizmus-leninizmust, nyilván magától értetődő dolognak tűnnek fel. Tudnunk kell azonban, hogy éppen Leninnek köszönhetjük, ha ezek a tételek annyira átmentek a marxista mozgalom köztudatába, hogy magától értetődőnek tartjuk azokat. Valójában a szociáldemokrata munkásmozgalom vezető körei, azok is, akik marxistának vallották magukat, néhány kivétellel sohasem értették meg a marxizmus és a materialista világnézet összefüggését. Bernstein, Kautsky, Bauer, Adler azt állították, hogy a materializmus elavult, a korszerű tudományos filozófia az újkantianizmus, a machizmus, a legtöbben pedig azt állították, hogy a szocializmust a legkülönbözőbb világnézetekkel, nevezetesen a vallásos világnézettel is össze lehet egyeztetni. (Utóbbi nézetet főleg az angol labouristák terjesztették.)

Erre kell gondolni és visszagondolni, hogy megértsük Lenin világnézeti harcának jelentőségét. E harc nagyszerű irodalmi terméke Lenin *Materializmus és empiriokriticizmus* című műve volt. Ez a marxista filozófia, a materialista világnézet, a dialektikus materializmus megvédése volt az idealizmus, nevezetesen a szubjektív idealizmus előretörésével szemben az orosz munkásmozgalomban, de ugyanakkor ennél sokkal több: a dialektikus materializmus alaptételeinek, főleg ismeretelméleti tételeinek

korszerű, a természettudomány új eredményeit általánosító kifejtése és továbbfejlesztése.

Lenin klasszikus műve alapot nyújt ma is számunkra, hogy a materialista világnézet helyességét a tudomány új és legújabb eredményei alapján állandóan ellenőrizzük, ugyanakkor tovább kidolgozzuk, gazdagítsuk. A világnézeti harc tengelye a materializmus és az idealizmus harca és ez a harc ma hevesebben dúl, mint valaha. A tudománytalan világnézet, a fideizmus, a misztícizmus, a babona az elmék ködösítésének eszközei és ezzel napjainkban egy új világháború ideológiai fegyverzetéhez tartoznak. Lenin műve a tudományos világnézet harcos propagandájának szükségességére tanít. S különösen fontos ez azért, mert napjainkban a tudomány és a tudósok szerepe és felelőssége az atomháború veszélyeivel kapcsolatban rendkívül megnövekedett. Ugyanakkor az atomenergia békés célokra való felhasználása a tudományt új, nagy feladatok elé állítja és páratlan perspektívákat tár fel számára.

Lenin egyik alapvető jelentőségű megállapítása, hogy *az idealizmus belső következetességgel, szükségszerűséggel, elkerülhetetlenül a fideizmushoz vezet,* ahhoz az állásponthoz, amely a vallást, a hitet a tudomány fölé helyezve, a tudományos megismerést megfosztja önállóságától és ezzel a tudomány tagadásába torkollik.

A polgári filozófia, különösen a „fizikai" idealizmus napjainkban egyre újabb formákban variálja azokat a tételeket, amelyeket Lenin művében oly fényesen megcáfolt s ez az. ami a lenini mű állandó tanulmányozását és ugyanakkor korszerű alkalmazását, a materialista elmélet további kidolgozását a világnézeti harc. a békeharc, a két tábor harca szempontjából olyan döntő feladattá teszi.

Lenin szenvedélyes kűzdelme a fideizmus ellen, amelyet napjainkban egy Heisenberg, egy Jordan, Pauli, Jung és sokan mások terjesztenek, a tudományos megismerés *határtalan fejlődésébe* vetett bizalommal, a tudomány *korlátlan* fejlődésére vonatkozó meggyőződéssel párosul. Éppen ezt vonják kétségbe napjaink obskurantistái a fizika állítólagos eredményeire, vagy a csillagászatra, vagy a biológiára hivatkozva. És éppen ezért hirdetik oly nagyszerű pátosszal a lenini szavak az emberi tudás, a megismerés *„eleven, termékeny, igaz, hatalmas, mindenható, objektív, abszolút"*[1] jellegét.

[1] Lenin, *Filozófiai füzetek.* Szikra, 1954. 343. l.

Lenin e szavai minden tudós, minden tudományos dolgozó számára lelkesítők, programot adnak, arra bátorítanak, hogy mi is határtalan bizalommal nézzünk a jövőbe a tudomány elméleti fejlődését és gyakorlati alkalmazásának lehetőségeit illetőleg, s erőinkkel részt vegyünk az emberi jólét és boldogság feltételeinek megteremtésére irányuló tudományos munkában.

Lenin műve lehetővé és szükségessé teszi, hogy a tudomány *alkotó művelőit* mind nagyobb számban megnyerjük a dialektikus materializmus álláspontjának, amely egyedül képes pozitív módon értelmezni az új fizika, a relativitáselmélet és a kvantumfizika, valamint általában a modern tudomány nagy vívmányait és szilárd világnézeti alapot nyújt a reakciós, a tudományellenes fideizmus elleni harchoz. Napjainkban a tudományos és a tudománytalan, illetve tudományellenes világnézet harcának központjában a determinizmus és az indeterminizmus, az okság értelmezésének kérdései kerültek. Lenin nagy műve e téren is vezérfonalat ad a tudományos világnézet hívei számára, főleg ha a *Filozófiai füzetek* idevágó eszméivel kiegészítjük. Ezért állandóan és mind szélesebb körökben ismertté kell tennünk Lenin e műveit. Ha a nyugati idealista természettudósok filozofálnak, kiderül, hogy legtöbbször egyáltalán nem ismerik a dialektikus materializmust, nem ismerik Lenin filozófiai műveit. Ha a determinizmust cáfolják, előveszik Laplace 170 év előtti kijelentéseit, azokat a dialektikus materializmus determinizmusfelfogásával azonosítják, majd Laplacet az atomi folyamatokra való hivatkozással cáfolják és mindezekután azt hiszik, hogy megcáfolták a determinizmust. Így pl. Jordan Haeckel ösztönös, mechanisztikus materializmusának gyengéit kipécézve azt hiszi, hogy megcáfolta a materializmus természetfelfogását.

Ha a nyugati természettudósok ismernék és megértenék Lenin filozófiai műveit, jelentékeny részük osztályérdekből valószínűleg mégis az idealizmus álláspontján maradna. De — rossz tudományos lelkiismerettel, és ez már nagy különbség. Ugyanakkor ma már nem kis számmal vannak természettudósok, akik az indeterminizmust kihívásnak tekintik a tudománnyal szemben. Ha sikerül nekünk a determinizmus álláspontját úgy kifejteni, hogy az kielégítőbb magyarázatát nyújtsa a mikrofizikális, atomi tárgyban végbemenő ellentmondásos folyamatoknak, úgy ez fordulatot idézhet elő a természettudósok állásfoglalásában. Ezen fáradozunk mi, a dialektikus materializmus képviselői. S e munkánkban Lenin művéből, azt újra és újra tanulmányozva állandóan új s termékeny, ösztönző eszméket merítünk. Napjainkban különösen fontos, hogy a dialektikus

materializmus és a kvantumfizika fejlődése között szoros kapcsolat jöjjön létre. A kvantumfizikában érvényesíteni kell, fel kell használni a dialektikus materializmust és fordítva, a dialektikus materializmus elméletét gazdagítani kell a kvantumfizika forradalmi jelentőségű felfedezéseivel. Ez áll a természettudomány más területeire is.

b) *A tudomány pártossága és az objektív igazság*

A *Materializmus és empiriokriticizmus*hoz kapcsolódva tisztázhatjuk a tudomány pártosságának viszonyát a tudomány objektivitásához, az objektív igazság elismeréséhez. Ez annál is inkább szükséges, mert egyetemeinken, oktatásunkban és irodalmunkban e kérdések körül sokszor zűrzavar uralkodik.

A tudomány pártosságának, pártszerűségének marxi-lenini elvét a polgári táborban legtöbbször úgy értelmezik, hogy Lenin nem törekedett objektivitásra. Az imperialista tábor ideológiai, „tudományos" tekintélyei szerint a marxizmus nem „objektív tudomány", „hanem" propaganda.

Ez a nézet a marxizmus-leninizmus teljes félreértésén, illetve szándékos félremagyarázásán alapul. Marx a legnagyobb szenvedéllyel támadta, ostorozta azokat, akik a tudományos igazság kutatásáról lemondanak és azt osztályuk érdekében elferdítik. Dícsérte Ricardo igazságszeretetét, igazi tudományos elfogulatlanságát, ugyanakkor pedig pellengérre állította és apologetikának nevezte a burzsoá osztályérdekek szolgálatába állított, a tudományos igazságot meghamisító burzsoá közgazdaságtant. Lenin, Marx nagy tanítványa félreérthetetlen egyértelműséggel fogalmazza meg a marxizmus álláspontját a következő szavakban: „Blei nyomban megsejtette és tökéletesen helyesen sejtette, hogy a *történelmi materializmus és Marx egész gazdasági tana át és át van itatva az objektív igazság elismerésével.*"[2]

Az objektivitás kérdésében azonban nemcsak a burzsoázia elfogult ideológusai értették félre Lenin gondolatát, hanem félreértik, nem helyesen vagy nem teljesen helyesen értelmezik azt gyakran a marxizmus-leninizmus elméletét tanuló, sőt oktató elvtársaink is. Miben áll ez a félreértés? Abban, hogy Lenin a filozófia és a közgazdaságtudomány, párt-tudomány jellegét megállapító tételének nem egyszer szubjektivisztikus értelmet

[2] Lenin, *Materializmus és empiriokriticizmus*. Szikra, 1949. 325. l. (Kiemelés tőlem. F. B.)

tulajdonítanak. Ugyanez áll az irodalom és a művészet pártosságáról szóló lenini szavak értelmezésére is. Mintha csak Lenin azt mondta volna: „Minden osztály a maga érdekeinek megfelelően határozza meg, mit tart igaznak." Mintha Lenin azt mondta volna: „Ha valamely tétel megfelel a proletariátus érdekeinek, akkor igaznak kell tartanunk."

Valójában Lenin nagy tette abban állott, hogy feltárta a materializmus és a pártosság elválaszthatatlan, szükségszerű kapcsolatát. Lenin szerint *a materializmus magában foglalja a társadalmi kérdésekben a pártosságot,* de ez nem áll ellentétben az objektivitással, hanem ellenkezőleg, annak feltétele.

A félreértés gyakran onnan ered, hogy Lenin bírálta az *„objektivizmust".* De milyen értelemben használta Lenin ezt a kifejezést? A XIX. század 90-es éveiben az orosz „legális marxisták" (Sztruve) azt hirdették, hogy a tudomány az osztályok felett áll, s ezáltal és ezért „objektív". Ezt a felfogást *objektivizmusnak* nevezték. Lenin szerint ez az elmélet hamis burzsoá elmélet. Lenin szerint a materialista mélyebben ismeri meg az objektív tényeket, mint az „objektivista", mert az élenjáró osztály álláspontjára helyezkedve vagyunk képesek az osztályerőket és azok alakulását felismerni. Ez a materializmus alkalmazása a tudományban, a politikában „... a materializmus, hogy úgy mondjuk, magában foglalja a pártosságot, amely arra kötelez, hogy az események minden megítélésénél közvetlenül és nyíltan egy bizonyos meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk".[3]

Lenin azt mondja, hogy a marxizmust követve *mindinkább közeledünk* az objektív igazság megismeréséhez (anélkül, hogy azt kimerítenénk) és minden más úton „csak zűrzavarhoz és hazugsághoz jutunk".

Tehát: Lenin feltárta az osztályálláspont és az objektivitás tényleges összefüggését a társadalmi tudományos megismerésben, annak gyakorlati alkalmazásában. Íme a marxista-leninista pártosság értelme. Ezt a pártosságot megsértik azok, akik nem materialisztikusan, hanem szubjektív módon, dogmatikusan nyúlnak hozzá valamely kérdéshez.

Azt a lenini megállapítást, hogy a marxizmus át van hatva az objektív igazság elismerésének elvétől, logikusan követik és betetőzik a nagyszerű lenini szavak: *„A marxizmus mindenható,*

[3] Lenin, *A narodnyikság gazdasági tartalma.* Lenin művei. 1. köt. Szikra, 1951. 424. l.

mert igaz." Az igazság elismerésének valóban klasszikus megfogalmazása!

Ezen az alapon, ebben az összefüggésben kell értelmeznünk Lenin megállapítását, amely szerint a filozófia, a közgazdaságtudomány: *párttudományok.*

Lenin ebben az összefüggésben a filozófiát megkülönböztette a természettudományoktól. Utóbbiak tartalmi vonatkozásban nem párttudományok. Ez Lenin szabatosan kifejtett nézete. Ezt csak „proletkultos" módon lehet tagadni. Ezt a kérdést az alap és felépítmény viszonyával kapcsolatban gyakran tárgyaltuk, és bár újra és újra tisztázni kell, ez alkalommal csak igen röviden térek ki rá. A természettudományok tartalmi tételeinek nincsen osztályjellege. Pythagoras tétele ma éppenúgy érvényes, mint 3000 évvel ezelőtt. De a természettudományok *művelői* osztályok tagjai, a természettudományokat felhasználhatjuk *vagy* a kapitalizmus, *vagy* a szocializmus érdekében, s végül a természettudományok és a filozófiai világnézetek között szoros kapcsolatok állnak fenn, s az utóbbiaknak szintén osztálygyökereik vannak. Mindezen kapcsolatokban beszélhetünk és beszélnünk is kell a *tudomány* és a *tudósok* pártosságáról. Lenin arra tanít, hogy a tudós pártossága, melynek következtében a materialista és nem az idealista világnézet híve, amelynek következtében a tudományt a szocializmus és nem a kapitalizmus, a béke és nem a háború szolgálatába akarja állítani, az ilyen pártosság nem gátolja, hanem elősegíti az objektív igazság felismerését. Ilyen pártosságra neveljük a tudomány dolgozóit!

c) *A dialektika elméletének továbbfejlesztése és alkalmazása Lenin tudományos műveiben*

Lenin tudományos eredetisége, alkotó, újító szelleme a legmélyebben a dialektika felfogásában, továbbfejlesztésében, mindenoldalú alkalmazásában nyilvánul meg. Lenin egész életművének tanulmányozása akkor valóban gyümölcsöző, ha dolgozatait, műveit mindig mint a materialista dialektika alkalmazását tanulmányozzuk és értjük meg.

Ez annál fontosabb, mert a dialektikus gondolkodás elsajátításához nagy erőfeszítésre és nagy *segítségre* van szükségünk, mert a dialektikus gondolkodás ellentmond a metafizikus gondolkodás évszázadokon át begyökerezett, megrögzített formáinak, a köznapi gondolkodásnak, ellentmond a tőkés osztály. a

kizsákmányoló osztályok érdekeinek és ezzel kapcsolatban a burzsoá ideológia egész jellegének.

Hadd idézzem Lenin szavait Marx és Engelsről: „A materialista dialektika alkalmazása az egész politikai gazdaságtan átdolgozásánál, kezdve annak alapjaitól, — a materialista dialektika alkalmazása a történelemre, a természettudományra, a filozófiára, a munkásosztály politikájára és taktikájára — ez érdekli legjobban Marxot és Engelst, ebben adják ők a leglényegesebbet és legújabbat, ezzel vitték előre egy zseniális lépéssel a forradalmi eszme történetét."[4]

Amit itt Lenin Marxról és Engelsről mond, azt elmondhatjuk mi Leninről.

A dialektika tudományos és gyakorlati jelentőségét Lenin művében három vonatkozásban világítja meg. 1. Lenin vázlatokban, aforisztikusan, polémiákban kidolgozza a dialektikus gondolkodás elméletét, logikáját, módszertanát, feltárja az objektív és szubjektív dialektika alaptörvényeit, 2. politikai, ökonómiai, kulturális tárgyú munkáiban sokoldalúan alkalmazza a materialista dialektikát, 3. Lenin programot ad a marxisták, a forradalmárok, a filozófia, a társadalomtudomány művelői számára a dialektika tudományának további rendszeres mindenoldalú tanulmányozására, kidolgozására és alkalmazására.

Lenin adja a dialektika logikai és ismeretelméleti vonatkozásainak legmélyebb, legrészletesebb, legkidolgozottabb jellemzését. Lenin nyújtja a hegeli dialektika legbehatóbb, legátfogóbb jellemzését a materializmus szempontjából. Marx, Engels és Lenin Hegel-értékeléséhez kell visszatérnünk, mint alaphoz, hogy felszámoljuk azt a képtelen vulgarizálást, amely nálunk a Hegel-kérdés körül felburjánzott. Nincs a világon semmi szükség arra, hogy szégyenkezve agyonhallgassuk vagy elferdítsük Marx, Engels és Lenin felfogását a hegeli dialektikáról és annak a marxista filozófiához való viszonyáról. Aki elveti Marx és Lenin, a marxizmus-leninizmus felfogását Hegel dialektikájáról, az szembehelyezkedik a marxizmus klasszikusaival egy alapvető kérdésben.

Ebben az összefüggésben célszerű és korszerű néhány szót ejteni Lenin viszonyáról a filozófia történetéhez általában.

A filozófiatörténet gyakori lebecsülésével szemben példát kell vennünk Marxtól, Engelstől, Lenintől, hogyan foglalkoznak a filozófia történetével.

[4] Lenin, *Marx és Engels levelezése*. Lenin művei 19. köt. Szikra, 1955. 562. l.

Lenin szerint a filozófia történetének alapos, beható tanulmányozása a marxista elmélet teljes megértésének és még inkább művelésének egyik nélkülözhetetlen feltétele, mert

1. a marxizmus filozófiája a filozófia két és félezeréves fejlődésének kritikai feldolgozásán alapul, annak betetőzése,

2. a filozófia története a dialektikus logika, a dialektika elméletének egyik alapeleme, anyaga,

3. a jelenkori burzsoá filozófiával folytatott harcban a marxistáknak állandóan fel kell mutatni a mai filozófiai kérdések összefüggését a filozófia történetével, a jelenkori idealizmus történeti gyökereit. (Lásd: Lenin művében Berkeley, Fichte, Kant tárgyalását és bírálatát.)

Lenin maga nemcsak felhasználja a filozófia történetét, hanem alapvető jelentőségű szempontokat adott annak marxista tanulmányozásához: a filozófia történetét, mint a materializmus és az idealizmus harcát, mint a pártok harcát világítja meg. Itt is Marx és Engels felfogását építi ki (lásd Engels leveleit a 90-es évekből a filozófia történetéről). Jellemző a következő tény: Lenin 1920-ban egy éjjelre a könyvtárból munkákat kér a görög filozófiáról! Miért? Mert Lenin a görög filozófia anyagán a dialektika *elvi kérdéseit* tanulmányozza.

Hogyan kell foglalkozni a filozófia történetével? Nemcsak történetileg magyarázni, hanem állandóan *kiemelni, kihámozni* az *értékeset* és *kritizálni* a *reakciós tendenciákat.*

Lenin a hegeli *Logika* alkotó szellemű materialista méltatása és bírálata keretében dolgozta ki saját nézeteit a dialektikáról. Miért nem elégedett meg Lenin, mint Marx és Engels hű tanítványa azzal a sokat idézett tétellel, hogy Marx és Engels a dialektikát, amely Hegelnél fejtetőre volt állítva, talpára állították, hogy kihámozták a hegeli dialektika értékes magvát annak misztikus hüvelyéből! Azért, mert szükségét látta annak, hogy önállóan a maga számára tisztázza a kérdéseket és elvégezze azt a munkát, amelyet Marx és Engels csak utalásokban végeztek el. Tudjuk Marx egy leveléből, hogy kedve lett volna a hegeli dialektika *„racionális"*, vagyis helyes elemeit egy néhány íves munkában összefoglalni. Ezt a munkát, amelyhez Marx nem jutott hozzá, az imperializmus korszaka tapasztalatainak felhasználásával, szélesebb alapon lényegileg elvégezte Lenin. Ám neki sem adatott meg, hogy egy kidolgozott filozófiai műben összefoglaló, rendszeres formában fejtse ki a dialektika kérdéseire vonatkozó eszméit.

Lenin *Filozófiai füzeteit*, amelyek ezeket az eszméket vázlatos, sok helyen azonban kidolgozott formában is tartalmazták,

az imperializmust és a szocialista forradalom előkészítését tárgyaló társadalomtudományi munkáival szoros kapcsolatban kell olvasnunk, tanulmányoznunk. *Lenin számára a dialektika alkalmazása közvetlenül forradalmi célokat szolgált.* Az imperializmus törvényszerűségeinek elemzése, a szocialista forrradalom elméletének kidolgozása, a szovjet hatalom, a szovjet állam, a szocialista építés kérdései: mindez *lehetővé* és egyszersmind *szükségessé* tette számára a dialektika igen messzemenő konkretizálását. Azok, akik antimaterialista, antidialektikus módon foglalkoztak e kérdéssel, politikailag is mint antimarxisták, mint opportunisták, vagy mint renegátok és árulók folytatták dicstelen pályájukat. Lásd Kautsky, Bauer, Buharin, Trockij esetét.

Ám az a tény, hogy Lenin számára a dialektika forradalmi célokat szolgált, távolról sem jelentett prakticizmust, és távolról sem jelentette azt, hogy Lenin a dialektika anyagát csak társadalmi vonatkozásban tanulmányozta és tárgyalta volna. Lenin a dialektikát (csakúgy, mint Engels) nemcsak módszernek, hanem a természet, társadalom és gondolkozás terén fennálló közös törvények tudományának tekintette. Állandóan utalt a természet dialektikájára, a jelenkori természettudománynak a dialektika által megérthető és megoldható nehézségeire. A világ mint mozgás, az anyag mozgása, a mozgás mint fejlődés, a fejlődés mint ellentétek egysége és harca — mindezek az alapvető lenini „vezérmotívumok" egyformán fontosak a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás tanulmányozásában. Mindazonáltal, amikor Lenin a dialektikával filozófiai szempontból foglalkozik, elsősorban a *dialektikus logika*, a dialektika mint ismeretelmélet, érdekli. Erre a területre összpontosította erőit a XX. században a burzsoá filozófia. Befolyása, mint machizmus, később mint pozitivizmus, mint fizikai idealizmus, itt volt legerősebb. Itt folyik ma is a legnagyobb harc az idealizmus és a materializmus között. Ezért olyan döntő fontosságú Lenin számára a materialista ismeretelmélet alaptételének, a visszatükrözési elméletnek dialektikus továbbfejlesztése. Ezért tesz szemrehányást Plehanovnak, akit a korabeli marxisták között filozófiai vonatkozásban a legtöbbre becsült, hogy ő is elhanyagolta ezt a feladatot. S ezen a ponton tett Lenin a legtöbbet a filozófiai materializmus továbbfejlesztése terén. Az ember fogalmaiban, írja Lenin, *sajátosan* és *dialektikusan* tükrözi a természetet. S a *Filozófiai füzetek* feltárják az itt érvényesülő dialektika leglényegesebb elemeit.

Ebből a tudományok számára az következik, hogy ne elégedjünk meg a filozófia által nyújtott általános visszatükrözési

elmélettel. Minden tudománynak megvan a maga *sajátos* visszatükrözési formája, minden mozgásforma sajátosságának sajátos visszatükrözés felel meg. Ezt ki kell dolgozni, s ez csak a tudomány teljes ismerete alapján lehetséges. Egyes ilyen irányú kísérletekről már tudunk. Így Alekszandrov, kiváló szovjet matematikus Lenin eszméit alkalmazva rámutatott a matematikai visszatükröződés bizonyos sajátosságaira. A legnagyobb és legnehezebb feladatok egyike számunkra ma kimutatni a visszatükrözés sajátosságait az atomi tárgy megismerésében, ahol az uralkodó szubjektivista pozitivizmus a legteljesebb mértékben tagadja a visszatükrözést és ezzel a tudományos megismerés objektív jellegét.

Kétségtelen azonban, hogy Lenin tudományos munkásságában a dialektikát mindenekelőtt a politikára alkalmazva fejlesztette tovább. Politikán itt az orosz és a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom kérdéseit értjük. Lenin társadalomtudományi-politikai művei korunkban a dialektika legkonkrétebb, legmeggyőzőbb alkalmazásai. Az alkalmazás szó nem is kimerítő, mert Lenin a dialektikát alkalmazva, egyszersmind kidolgozta, először fejtette ki a dialektika számos vonatkozását.

E helyen csak jelzésszerűen szeretnék utalni Lenin néhány alapvető elméleti tézisére, amelyekben a dialektika közvetlen alkalmazása a legszembetűnőbben megnyilvánul és amelyek a forradalmi gyakorlat szempontjából alapvető jelentőségűek.

A munkásság és a parasztság szövetségének gondolata; az átnövés gondolata; a polgári-demokratikus forradalom átnövése a szocialista forradalomba.

Az átmeneti korszak dialektikája, különböző társadalmi alakulatok egyidejű fennállása az átmeneti korszak első szakaszában.

A kettős hatalom fennállása az 1917. évi februári forradalom után Oroszországban és az abból levont következtetések.

Tudományosan megalapozni a forradalmi osztályharc vezetését, irányítását, annyit jelentett, mint megadni a korszak tudományos ökonómiai és társadalmi-történeti elemzését. Ezen az alapon Lenin a legszigorúbb objektivitást vitte bele a mindenkori *helyzet*, az osztályerőviszonyok elemzésébe.

A szocialista forradalom lenini elmélete bizonyos objektív összefüggések felismerésén alapul, amelyeket a szocializmus teoretikusai és a munkásmozgalom vezetői addig nem ismertek fel.

Lenin a forradalom tudósa, tudományos lángelméje volt Az Októberi Forradalom volt a világtörténelem első tudományo-

san előrelátott, bámulatos tudományos precizióval, az erőviszonyok folytonos változásának tudományos elemzésével ellenőrzött forradalma. A szocializmus egy, egyedül vett országban lehetséges győzelmét megállapító törvény, Lenin e nagy felfedezése, valamint a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődését megállapító törvény az Októberi Forradalom tudományos alapjai.

Az Októberi Forradalom a proletárforradalom Lenin által kidolgozott tudományos elméletének győzelmes megvalósítása volt.

Vonatkozások, összefüggések, átmenetek, ellentmondások: ez a lenini filozófiai dialektika tematikája. S ugyanezzel foglalkozik az imperializmus, az osztályharc, a forradalom kérdéseinek tárgyalásában.

Lenin legjelentékenyebb tudományos teljesítményei: mindig valamely *eddig nem ismert* összefüggésnek feltárása. Így az, hogy az imperializmus nemcsak egy politikai irányzat, mint pl. Kautsky és a többiek gondolták, hanem a modern kapitalizmus gazdasági lényege, monopolkapitalizmus, a kapitalizmus legújabb és legfelsőbb szakasza. Tehát nem lehet imperialista és nem-imperialista kapitalizmus a mi korunkban, mint ezt a szociáldemokrácia a tömegek megtévesztése céljából hirdette és hirdeti.

A szociáldemokrácia kérdéseivel kapcsolatban Lenin feltárta az imperializmus és a munkásmozgalomban elterjedt opportunizmus szükségszerű összefüggését, kimutatta, hogy az opportunizmusnak *objektív* gazdasági alapja van, a munkásarisztokrácia megvesztegetése az imperialista extraprofitból neki juttatott magasabb bérek és más anyagi előnyök által. Olyan kiváló forradalmárok, mint Rosa Luxemburg, vagy nálunk Szabó Ervin szintén felléptek az opportunizmus ellen, de nem ismerték fel az opportunizmus és az imperializmus összefüggését és ezért az opportunizmusban csak egyes vezetők eltévelyedéseit látták.

Lenin a dialektika alkalmazását állandóan összekapcsolta az antidialektikus felfogások, az eklekticizmus, a szofisztika, a skolasztika ellen folytatott harccal, akár a II. Internacionále jobboldali szociáldemokrata vezéreiről, akár a kommunista pártba ideiglenesen befurakodott antimarxista, ellenséges, trockista, buharinista elemekről volt szó. Itt csak utalhatok arra, milyen mély tudományos megalapozottsággal folytatta Lenin ezt a harcot is. 1919-ben ezerféle elfoglaltság közepette Lenin megírja *A proletárforradalom és a renegát Kautsky* című művét. Ebben a polémia és a cáfolat egyik fő fegyvere Kautsky ellen hamis, szofisztikus érvelésének leleplezése. Ugyanebben az év-

ben Lenin Vandervelde belga opportunista munkáspolitikus könyvét megsemmisítő bírálat tárgyává teszi. Lenin kimutatja, hogy Vandervelde családrd szofisztikus játékot űz az átmeneti korszak fogalmával. Lenin ezzel kapcsolatban mélyreható dialektikus értelmezését adja az átmeneti korszak és a különböző típusú átmenetek fogalmának.

Lenin a dialektika kidolgozását *kollektív munkának* tekintette, amelyen egész nemzedékeknek kell dolgozniok. Ehhez a nagy munkához, amely a tudományok fejlődésében új korszakot jelent, programszerű vázlatot, irányító eszméket, konkrét szempontokat, felbecsülhetetlen értékű tanácsokat adott a *Filozófiai füzetek*ben és 1922-ben a *Pod znamenyem markszizma* folyóirat szerkesztőségéhez írott levelében. Íme egyik különösen fontos programszerű útmutatása. Hegel *Logikájának* a lényegre vonatkozó fejtegetéseit összefoglalva Lenin ezt mondta:

„Kétségtelen, hogy Hegel e következtetéseiben sok misztícizmus és üres pedantizmus van, de zseniális az alapeszme: mindennek mindennel való egyetemes, mindenoldalú, *eleven* összefüggése és ennek az összefüggésnek tükröződése — materialista módon fejetetejére állított Hegel — az emberi fogalmakban, amelyeknek szintén csiszoltaknak, kerekdedeknek, rugalmasaknak, mozgékonyaknak, relatívaknak, kölcsönösen összefüggőknek, az ellentétekben egységeseknek kell lenniök, hogy átfogják a világot. Hegel és Marx művét folytatni annyit jelent, hogy *dialektikusan* fel kell dolgozni az emberi gondolat, a tudomány és technika történetét."[5]

A tudomány ilyen értelemben vett története egyszersmind, amint Lenin mondja, egybeesik a logikai elemzéssel.

Mily nagyszerű munkaprogram a filozófusok, a természettudósok, a műszaki tudósok és történészek együttműködésére — de mondjuk meg őszintén: eddig úgyszólván semmit sem tettünk megvalósítása érdekében. Túl nehéznek tűnt-e fel a feladat, vagy nem értették meg teljes jelentőségét? Bármint is legyen, a mulasztást pótolni kell. A Lenin által kitűzött feladatot meg kell oldani és *meg fogjuk oldani*. Ezt követeli a tudomány dolgozóitól a szocializmus építése. Ehhez azonban mindenekelőtt el kell sajátítanunk a materialista dialektika teljes eszmei gazdagságát annak teljes mélységében, ehhez mindenekelőtt fel kell számolnunk a dialektikus materializmus tanulmányozásában és tanításában a felületességet, a dogmatizálást, a vulgarizálást, a sab-

[5] Lenin, *Filozófiai füzetek*. Szikra, 1954. 123. l.

lont, a frázist, a skolasztikus idézgetés és betűrágás módszerét, amelyet Lenin annyiszor kárhoztatott.

2. LENIN A TUDOMÁNY SZEREPÉRŐL A SZOCIALIZMUS ÉS A KOMMUNIZMUS ÉPITÉSÉBEN

A Nagy Októberi Forradalom győzelme, a szovjethatalom megalakulása, a szocializmusnak ezzel megkezdődött új korszaka új megvilágításba helyezte a tudományos kommunizmus (tudományos szocializmus) eszméjét. A tudományos kommunizmus fogalmának terjedelme kibővül. A szocializmus győzelme előtt a *Kommunista Kiáltvány* óta tudományos szocializmuson, tudományos kommunizmuson csak a szocializmus győzelméhez vezető *út* tudományos magyarázatát, a forradalmi osztályharc elméletét, a szocializmus győzelme szükségszerű bizonyítását értették. Ebben az értelemben írja Lenin:

„... Marx az emberi tudásnak arra a szilárd alapjára támaszkodott, amelyet az emberiség a kapitalizmus idején szerzett meg; Marx tanulmányozta az emberi társadalom fejlődéstörvényeit és megértette, hogy a kapitalizmus fejlődése elkerülhetetlenül a kommunizmushoz vezet és ami a fő, ezt kizárólag a tőkés társadalom igen pontos, a legapróbb részletekre is kiterjedő, a dolgok legmélyére hatoló tanulmányozása alapján bizonyította be oly módon, hogy tökéletesen elsajátította mindazt, amit az előző korok tudománya nyújtott."[6]

Ebben az idézetben két mozzanat fontos. Az egyik, amire később fogok rátérni, a kapitalizmus tudományának felhasználása. A másik: a tudományos szocializmus döntő teljesítménye Marx művében annak bizonyításában áll, hogy a kapitalizmus fejlődése szükségszerűen a kommunizmushoz vezet.

Marx és Engels ennek megfelelően azt tanította, hogy a szocialista munkásmozgalomnak a társadalmi fejlődés a történelmi materializmus által feltárt törvényeinek tudományos elemzésén kell alapulnia, a forradalmi osztályharcot az osztályviszonyok, osztályerők tudományos elemzése alapján kell kidolgozni.

A tudományos kommunizmus fogalma 1917 után a *szocializmus építésének tudományos megalapozásával bővül, gazdagodik.* Ez a gazdagodás nemcsak mennyiségi, hanem minőségi jellegű

[6] Lenin, *Az ifjúsági szövetségek feladatai.* Lenin művei. 31. köt. Szikra, 1951. 289. l.

is. A tudományos kommunizmus feladatköre, problémaköre, témaköre úgyszólván határtalan. Egyúttal megváltozik a tudomány társadalmi szerepe, rendkívüli mértékben megnő jelentősége a társadalom számára.

Lenin sokszor beszélt arról, hogy kettős értelemben megváltozott a tudomány és a nép viszonya. Azelőtt a tudomány a kizsákmányolók érdekeit és nem a nép érdekeit szolgálta. Ugyanakkor a nép nem sajátíthatta el a tudomány vívmányait, nem lehetett a kultúra részese. Ez a szovjethatalom alatt döntően megváltozott.

Az európai és amerikai burzsoázia természetesen azt állítja, hogy a tudomány nem ismer osztálykorlátokat. Tehát szerintük mindenki számára nyitva áll. Ez azonban tiszta álszenteskedés. Időben és térben messze távolba kell visszamennünk, hogy az uralkodó osztályok naív nyíltsággal kimondott igazi nézetét meghallgassuk. Így az inkák igen nyíltan beszéltek a tudomány és a nép viszonyáról. Egy inka ezt mondotta: „A tudomány nem a népnek való, hanem kizárólag azok számára van fenntartva, akik a nemesség színejavát alkotják."[7]

Lenin pedig azt mondja: „Azelőtt az emberi elme, az emberi géniusz csak azért alkotott, hogy egyeseknek juttassa a technika és a kultúra minden áldását, a többieket pedig megfossza a legszükségesebbektől — a művelődéstől és a fejlődéstől. Most ellenben a technika minden csodája, a kultúra minden vívmánya a nép kincsévé válik és mostantól fogva az emberi elme és géniusz sohasem lesz az erőszak eszközévé, a kizsákmányolás eszközévé."[8]

A tudomány megnövekedett szerepe mind a társadalomtudományokra, mind a természettudományokra vonatkozik. Lenin az új viszonyok között óriási jelentőségű feladatnak tekintette a tudományos világnézet terjesztését: ezt szolgálta az ateista propaganda, amelyeknek fogyatékosságait Lenin éppen azért korholta, mert annyira fontosnak tartotta a színvonalas, nem iskolás, hanem életteljes harcos ateista propagandát. Ismételten felhívta a természettudósok figyelmét a materialista világnézet elsajátításának jelentőségére. A *Pod znamenyem markszizma* szerkesztőségéhez írott levele ma is nemzetközi arányokban érvényes és sokszorosan időszerű megállapításai vezérfonalat és munkaprogramot nyújtanak a harcos materializmus elméletének kidolgozá-

[7] Ld. Scientia. Vol. 63. 1938. 218. l.

[8] Lenin, *Beszéd a szovjetek III. Összoroszországi kongresszusán 1918.* Lenin művei. 26. köt. Szikra, 1952. 499. l.

sára és a természettudósok között folytatandó propagandájára. „Meg kell értenünk, hogy komoly filozófiai megalapozás nélkül semmiféle természettudomány, semmiféle materializmus nem állhatja meg helyét a burzsoá eszmék támadása és a burzsoá világszemlélet visszaállítása ellen folytatott harcban. A természettudósnak, hogy ebben a harcban helytállhasson, s ezt a harcot teljes sikerrel vívhassa meg, modern materialistának, a Marx által képviselt materializmus tudatos hívének, vagyis dialektikus materialistának kell lennie."[9]

Az Októberi Forradalom győzelme után Lenin egészen *gyakorlati jelentőségű új feladatokat* tűzött ki a tudomány művelői számára. Központi feladatként az *államgazdasági terv* kidolgozását, illetőleg az abban való részvételt jelölte meg. Lenin a tervek kidolgozásának munkájába bevonta a legjobb tudományos és műszaki szakembereket, bevonta a Tudományos Akadémiát. Állandóan személyes beszélgetéseket folytatott a legkiválóbb szakemberekkel. 1918-tól kezdve addig, amíg betegsége engedte, a legaktívabban részt vett a tudományos tervezés munkájában.

Történelmi jelentőségű kezdeményezést jelentett Lenin 1918 áprilisában írott egyoldalas irányító feljegyzése „A tudományos-technikai munkák tervének vázlata".[10]

Ez a terv kitűzi a legfőbb feladatokat az ipar ésszerű elhelyezésére, a nyersanyagok termelése és ésszerű felhasználása, az ipar és a mezőgazdaság villamosítása kérdéseiben. Alapvető feladatként Lenin egy „az ipar újjászervezését és Oroszország gazdasági fellendítését célzó terv mielőbbi összeállítását" jelölte meg. A Tudományos Akadémia nagy lelkesedéssel indította meg a természeti termelő erők (Lenin kifejezése) felkutatásának óriási munkáját, amely azóta is szakadatlanul folyik és felmérhetetlen értékű nyersanyagforrások feltárásához vezetett. A második világháború alatt a szovjet tudósok hadi szempontból nagy jelentőségű nyersanyagforrásokat kutattak fel és ezzel nagymértékben hozzájárultak a honvédelem anyagi bázisának biztosításához.

Lenin a továbbiakban a tervet mint a *villamosítás tervét* határozta meg. Lenin a villamosítást a legtágabb értelemben, tulajdonképpen mint a *modern technikával ellátott nagyipar* megteremtését fogta fel. A Kommunista Internacionále III.

[9] Lenin, *A harcos materializmus jelentőségéről.* Lenin művei. 33. köt. Szikra, 1953. 225. l.

[10] Lenin, *A tudományos-technikai munkák tervének vázlata.* Lenin művei. 27. köt. Szikra, 1952. 319. l.

Kongresszusán tartott beszédének 9. szakasza („A szocializmus anyagi alapja és Oroszország villamosításának terve") a következőket tartalmazza: „A szocializmus anyagi alapja csakis a gépi nagyipar lehet, amely a mezőgazdaság átszervezésére is képes. Nem szorítkozhatunk azonban erre az általános tételre. Ezt konkretizálnunk kell. A legmodernebb technika színvonalának megfelelő és a mezőgazdaság átszervezésére képes nagyipar az egész ország villamosítását jelenti. Ki kellett dolgoznunk az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság ilyen villamosításának tudományos tervét és ezt meg is tettük. Ezt a munkát mi Oroszország több mint 200 legkiválóbb tudósának, mérnökének és agronómusának közreműködésével elvégeztük, a tervet vaskos kötet alakjában publikáltuk, s a VIII. Összoroszországi Szovjetkongresszus 1920 decemberében azt általánosságban elfogadta."[11] Ezen a VIII. Szovjetkongresszuson így nyilatkozott: *„A kommunizmus — Szovjethatalom plusz az egész ország villamosítása.* Máskülönben az ország kisparaszti ország marad, s ennek világosan tudatában kell lennünk ... Ezt mi felismertük és el fogjuk érni, hogy gazdasági bázisunk kisparasztiból nagyiparivá váljék. Csak amikor az országot villamosítottuk, amikor az ipart, a mezőgazdaságot és a közlekedésügyet a modern nagyipar technikai alapjára helyeztük, csak akkor győzünk majd véglegesen."[12]

Lenin a saját szerepéről nem szól. Ő volt azonban ezekben az években a híres GOELRO egész elkészülése folyamán és utána is az, aki a munkát állandóan szorgalmazta, eszmékkel sugalmazta és ha kellett — és sokszor kellett — kíméletlenül bírálta. Lenin a kritika tüzét a bürokratikus utópiák, az irodalmároskodó, kiagyalt bürokratikus jellegű javaslatok és azok szerzői ellen irányította. Lenin tűrhetetlennek tartotta, hogy az Állami Tervbizottság és más szervek sok esetben a tényeknek meg nem felelő képzeletszülte adatokat „gyártanak". Ugyanakkor Lenin nem tűrte az igazságtalan vádakat: megvédte az Állami Tervbizottságot Trockij vádjaival szemben, hogy ott akadémizmus uralkodik. S Lenin itt egy nagyon fontos és tanulságos megjegyzést tett az Állami Tervbizottság munkájáról. „Természetesen vannak fogyatékosságok ebben a munkában, de

[11] Lenin, *A Kommunista Internacionale III. Kongresszusán tartott beszéd 9. szakasza.* Lenin művei. 32. köt. Szikra, 1953. 493—494. l.

[12] Lenin, *A VIII. Összoroszországi Szovjet Kongresszus 1920.* Lenin művei. 31. köt. Szikra, 1951. 533. l.

nem az akademizmusban, hanem éppen az ellenkező irányban kell keresni őket".[13]

Hogyan értelmezzük ezt a megjegyzést? Természetesen nem betű szerint, Lenin nem azt akarta, hogy a tervmunkában több akademizmus, vagyis elvont tudákosság, doktrinerség legyen, hanem azt, hogy az jó *értelemben* vett akadémiai, vagyis magasszínvonalú tudományos munkán alapuljon. Mint Lenin sok más kritikai és pozitív tartalmú megjegyzése, ez is, *ma is* és számunkra is a legnagyobb mértékben tanulságos és megszívlelendő. Természetesen a mi tervezésünk számos okból s mindenekfelett a Szovjetunió több évtizedes tervmunkájának tapasztalatai alapján és segítsége következtében sokkal előrehaladottabb állapotban van, mint a szovjetoroszországi tervezés 35 évvel ezelőtt volt. Azonban Lenin bizonyos *hosszú időkre érvényes alapelveket* a történelemben először szögezett le, és ezek az elvi megállapítások a tervezésről éppen olyan maradandó értékűek, mint a leninizmus számos más tételei. Ezért csak azt ajánlhatom tudósainknak, műszaki és gazdasági tervfunkcionáriusainknak, hogy tanulmányozzák át Lenin 1918—1922 közötti írásait, beszédeit, leveleit a tervezés kérdéseiről, s igen sokat fognak tanulni azokból.

Lenin a szocializmus építése érdekében szükségesnek tartotta a *legmagasabbfokú* tudományos és technikai képzettség, a legteljesebb elérhető tudás elsajátítását. Szenvedéllyel harcolt a kapitalizmus által létrehozott tudomány proletkultos lebecsülése ellen is. Lenin a maga műveiben példát adott a burzsoá irodalom alapos tanulmányozására és kritikai feldolgozására. Elég arra utalni, hogy a néhány ív terjedelmű *Imperializmus*hoz folytatott előtanulmányai során több mint 600 közgazdasági munkát olvasott, kivonatolt és jegyzeteket készített azokból. Még sokkal inkább megkívánta ezt Lenin a természettudomány és a technika vonalán. Lenin ezt olyan döntő fontosságú kérdésnek tartotta, hogy újra és újra megismétli tanácsait. Hallgassuk mi is meg és vessük szívünkbe Lenin intelmeit.

Az ifjúsághoz fordulva, Lenin 1920-ban ezt mondja: „Tudjuk, hogy a kommunista társadalmat nem lehet felépíteni, ha nem ébresztjük új életre az ipart és a mezőgazdaságot, még pedig nem úgy, ahogy régen volt. Modern alapokon kell új életet teremtenünk az iparban és a mezőgazdaságban, a tudomány legeslegújabb vívmányainak megfelelően... Önökre az egész

[13] Lenin, *Levél I. V. Sztálinnak a Politikai iroda tagjai számára.* Lenin művei. 33. köt. Szikra, 1953. 352. l.

ország gazdasági újjáalakításának feladata vár, a mezőgazdaság és az ipar újjászervezése, helyreállítása a modern tudomány és technika, a villamosság korszerű alapján."[14]

Egy, a Taylor-rendszer és a tudományos munkaszervezés kérdését tárgyaló könyvvel kapcsolatban Lenin egyenesen „legelső és legfőbb feladatról" beszél: „El kell érni, hogy mindenki tudjon írni-olvasni, de semmi esetre sem szabad beérni ezzel, hanem mindenáron tovább kell menni és át kell venni mindazt, ami az európai és az amerikai tudományban valóban értékes — ez legelső és legfőbb feladatunk".[15]

Tudás, műveltség, kultúra a szocializmus sikeres építésének, győzelmének feltételei, hangsúlyozza Lenin *Inkább kevesebbet, de jobban* című cikkében, mely már a lenini „végrendelet" eszméinek egy részét tartalmazza, és hozzáteszi: „És itt nem szabad elfelejtenünk, hogy bennünk még túlságosan megvan a hajlandóság arra, hogy ezt a tudást buzgalommal, elhamarkodottsággal stb. pótoljuk (illetve azt képzeljük, hogy azokat ily módon pótolni lehet)".[16] És Lenin hangsúlyozza azt is, hogy egy szocialista országnak a tudást illetőleg sokkal nagyobb követelményekkel kell fellépnie, mint a burzsoá országoknak. S a tapasztalatból tudjuk, hogy a Szovjetunióban az iskolákban, a főiskolákon, a munkában ez az elv valóban következetesen és fokozatosan érvényre jutott.

Ahhoz, hogy a tudomány felelősségteljes hivatásának megfeleljen, meg kell teremteni az ehhez szükséges feltételeket.

Lenin rendkívüli megbecsülést biztosított a Szovjetunióban a tudománynak, a kiváló tudósoknak. Állandóan személyesen gondoskodott arról, hogy Pavlov, Tyimirjazev, Micsurin és mások a legnehezebb viszonyok között megkapjanak mindent, ami munkájukhoz szükséges. Mikor értesült egy rádiótechnikai feltalálásról (a rádiótelefonos hírközlés megszervezéséről), azonnal levelet írt Sztálinnak, javasolva, hogy az aranyalapból (akkor nagy infláció volt) megfelelő összegeket utaljanak ki a szükséges laboratóriumi munka megszervezésére.[17] Lenin ezt azért

[14] Lenin, *Az ifjúsági szövetségek feladatai.* Lenin művei. 31. köt. Szikra, 1951. 292. l.

[15] Lenin, *Egy kanál kátrány egy hordó mézben.* Lenin művei. 33. köt. 365. l.

[16] Lenin, *Inkább kevesebbet, de jobban.* Lenin művei. 33. köt. Szikra. 1953. 490. l.

[17] Lenin, *Levél I. V. Sztálinnak a rádiótechnika fejlesztéséről.* Lenin művei. 33. köt. Szikra, 1953. 358—359. l.

tartja fontosnak, hogy a jó társadalomtudományi előadásokat, melyekre nagy szükség van, gyorsan eljuttassák az egész országba! De nemcsak egyes esetekről van szó. A tudomány legnagyobbfokú megbecsülése Lenin számára nagy elvi kérdés, sőt harci kérdés volt, és Lenin az elvi megállapításokból mindig levonta a gyakorlati következtetéseket, jól tudva, hogy elvi igazságok kimondása gyakorlati megvalósítás nélkül semmit sem használ.

A villamosítási program (GOELRO) megvalósítása körül harc folyik a bürokraták és a tudományos szakemberek között. Lenin határozottan és erélyesen a tudomány oldalán áll. Megbélyegző szavakkal illeti a bürokraták önhittségét, fölényeskedését. „Meg kell végre tanulnunk a tudományt megbecsülni, elutasítani a dilettánsok és bürokraták ‚kommunista' gőgjét, meg kell végre tanulnunk rendszeresen dolgozni, saját tapasztalataink, saját gyakorlatunk felhasználásával."[18]

„A tudomány, a proletariátus és a technika képviselőinek szövetsége minden sötét erőt elsöpör" — e szavakkal fejezte be egy beszédét Lenin.[19]

A tudomány oktatását Lenin igen fontosnak tartotta. De felismerte, hogy nem lehet az oktatás alá rendelni a tudományos kutatást, mert ennek eredményei azok, amelyek *közvetlenül* befolyásolják a termelőerők fejlesztését, a népgazdaság fellendítését. S Lenin itt is levonta a konzekvenciákat. Lenin kezdeményezésére születtek meg már a szovjethatalom első éveiben az új típusú, nagyszabású, korszerű tudományos kutatóintézetek, amelyeknek a szükséges anyagi eszközökkel, külföldi műszerekkel stb. való ellátásáról a kormány bőkezűen gondoskodott. Ma a Szovjetunióban cca 3000 tudományos kutatóintézet működik. A tudományos kutatás 1955. évi költségvetése Ambarcumjan közlése szerint meghaladja a 10 milliárd rubelt.[20] Olyan adatok ezek, amelyek ékesen hirdetik a lenini elgondolások nagyszerű megvalósítását!

Lenin életművének összefoglalásaképpen élete utolsó éveiben kidolgozta a *szocializmus építésének azt az átfogó tervét,*

[18] Lenin, *Az egységes gazdasági tervről.* Lenin művei. 32. köt. Szikra, 1953. 140. l.

[19] Lenin, *Beszéd az orvosok és egészségügyi dolgozók II. Összoroszországi kongresszusán, 1920 március 1-én.* Lenin művei. 30. köt. Szikra, 1953. 404. l.

[20] Az 1956. évi költségvetésben ezen összeg 13,6 milliárd rubelre emelkedett.

amely túlmegy a gazdasági terv keretein. Ez a régi, elmaradt Oroszország szocialista nagyhatalommá való átalakításának tudományosan megalapozott terve volt. Ez a terv a *szocialista iparosításból* indult ki, s magába foglalta a *mezőgazdaságnak szövetkezeti alapon való szocialista* átalakítását, magába foglalta a *kultúrforradalom* célkitűzéseit, s egyszersmind az ország függetlenségének biztosítását, *védelmi erejének folytonos fokozását a nehézipar megteremtése és fejlesztése alapján.* Ennek a nagyszerű tervnek megvalósítását Lenin már nem élte meg. De zseniális elgondolásait győzelemre vezette a Szovjetunió Kommunista Pártja. A tudomány jelentősége, szerepe a szocializmus építésében, a szocializmustól a kommunizmus felé vezető átmenet időszakában a Szovjetunióban egyre nő és fokozódik. De a tudomány fejlődésének győzelmes útját ebben a szakaszban már nem követhetjük tovább.

Felesleges volna iskolás pedantériával összegezni, milyen tanulságokat vonhatunk le a mondottakból a magyar tudomány fejlesztése érdekében. Menetközben utaltam már e tanulságokra. Ha nem is tévesztjük szem elől a két ország és a két időszak különbségeit, Lenin felfogása a tudomány feladatairól, a népgazdasággal való kapcsolatáról, a tudományos munka állami támogatásáról, ma is teljes érvényű és értékű. Itt csak egyet lehet mondani: kövessük Lenint, amint követte és követi a Szovjetunióban a párt, a kormány, a nép, amint hazánkban követi Lenint, követi a leninizmus halhatatlan tanítását népünk, pártunk, kormányunk.

Lenin emlékét úgy tiszteljük, ha nemcsak évfordulókon, hanem a mindennapi munkánkon lenini szellemben igyekszünk dolgozni. A szocializmust és a tudományt mély sorsközösség egymásra utalja. Tegyünk meg *mindent,* amire képesek vagyunk, mi, a tudomány dolgozói a szocializmus érdekében. Emeljük magasra a nép és a tudomány szövetségének lenini zászlaját. A nagy Lenin szellemétől ihletve, előre a tudományos világnézet, a tudományos felfedezések új, nagy, a szocializmus építését és a béke megvédését szolgáló győzelmei felé!

A DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS KÉRDÉSEI

A MATERIALIZMUS ÉS IDEALIZMUS HARCA A JELENKORI FILOZÓFIÁBAN*

Ha a filozófiáról és a filozófia tárgyáról beszélünk, akkor kétségtelenül lényeges különbséget kell tennünk egyrészt a Marx előtti ókori, középkori és újkori filozófia, másrészt a marxista, vagy a marxista-leninista filozófia között. Viszont, ha a filozófiának bizonyos vonásai, a filozófia tárgyának bizonyos elemei nem maradtak volna meg, akkor nem volna értelme annak, hogy marxista filozófiáról beszéljünk. Meg kell tehát egyrészt állapodnunk, hogy mi volt a filozófia tárgya a filozófia fejlődésének azokban a történeti korszakaiban, amelyek a marxi filozófiát megelőzték, másrészt, hogy mi a filozófia tárgya a marxista filozófiában, és hogy ezekben mi bizonyos mértékig, bizonyos fokig a közös.

A régi filozófiát sokáig az jellemezte a filozófia kezdetén, hogy egy volt magával a tudománnyal. Az első ókori filozófus, mint például Thales (akit a filozófia atyjának neveznek), egyszersmind híres geométer — mértantudós — csillagász, sőt a hagyomány szerint politikus, történész stb. volt. Akik geometriával foglalkoztak, tudják, hogy van egy úgynevezett Thales-tétel, amely a mértanban ma is érvényes.

A filozófia a többi ókori nagy gondolkodó munkásságában sem különül el a tudománytól. A legnagyobb görög materialista gondolkodó, Demokritos, egyetemes tudós volt, aki feljegyzéseiben büszkén állítja: „ami a geometriát illeti, öt évig együtt tanultam, foglalkoztam egyiptomi papokkal és többet értek a geometriához mint ők." (Ti. az egyiptomi papok voltak a geometria megalapozói.) Aristoteles, a legnagyobb görög gondolkodó, nemcsak a filozófia terén alkotott sokat, hanem például a zoológia, az állattan tudományos megalapozója volt, nagy természettudományi múzeumot rendezett be és büszkén említette, hogy 500-nál több állatfajt különböztet meg.

* Elhangzott *A filozófia időszerű kérdései* című előadássorozat keretében 1954 december 31-én.

Látjuk tehát, hogy a filozófia a tudománytól nem a filozófia kezdeteiben különült el, hanem ez egy úgynevezett „differenciálódási folyamat" eredménye volt, amely megkezdődött ugyan már az ókori gondolkodásban, de tulajdonképpen csak az újkorban valósult meg.

A régi filozófiát, fejlődésének későbbi szakaszaiban az jellemezte, hogy a tudományok felett álló tudomány igényeivel lépett fel. Erre újabban Zsdanov elvtárs hívta fel a figyelmet abban a beszédében, amelyet 1947-ben Alekszandrov filozófiatörténeti tankönyvével kapcsolatban tartott.

A filozófiának ez az igénye: tudományok felett álló tudományt alkotni, teremteni, a szokásos nyelvhasználatban úgy lépett fel, hogy a filozófia — metafizika abban az értelemben, hogy az érzéki világ tudományai felett álló, az érzékfeletti dolgokkal, vagyis szellemmel, istennel foglalkozó tudomány... Tudjuk, hogy Engels más értelemben beszél metafizikai gondolkodásról, de a régi értelemben a metafizika ennyit jelent. Ami azonban a filozófiát mindig jellemezte, az az, hogy *a filozófia a világnézetet vagy világszemléletet, tehát tudásunk átfogó szintézisét akarta nyújtani.*

Világnézet többféle van. Van vallásos világnézet. A vallás is átfogó képet ad a világ összes jelenségeiről, de ez tudománytalan, sőt tudományellenes. Még a tételes vallásokat megelőző korszakokban, a görög eszme- és képzeletvilágot a mitosz jellemezte, ezért mitikus, vagy mitológiai világnézetről beszélünk, amely például Homeros Ilias és Odysseiája idején még teljesen érvényben volt.

Mi jellemezte a filozófia világnézeti törekvéseit? Az, hogy a filozófia tudományos világnézetet akar nyújtani. Ebben a tekintetben a régi filozófia és a marxista filozófia között van közösség. A marxista filozófia is világnézet, ám a lényeges, gyökeres különbség és ellentét abban áll, hogy bár a régi filozófiának egyes esetekben a legjobb irányai tudományos világnézetet akartak adni és elemeiben nyújtottak is, — már mint a materialista filozófia — de valójában tudományos világnézetet csakis a marxista filozófia nyújt.

A filozófia görög szó, szószerint annyit jelent, mint a bölcsesség szeretete. Sofia = bölcsesség. Az első filozófusok bölcseknek nevezték magukat és ez meg is maradt még a közelmultban is, sőt maradványai a mai nyelvben is fellelhetők, például az egyetemeken: bölcsészeti kar, ahol a filozófia volt az uralkodó tudomány. A filozófus tehát a bölcsesség kedvelője, aki szereti, műveli a bölcsességet, mint olyan megismerést, amely

átfogóbb a többinél, szóval: amely világnézetet nyújt, szemben az egyes ismeretekkel.

A filozófiának az az igénye, hogy a tudományok felett álló tudományt nyújtson, általában jellemzi a Marx előtti filozófiát, az újkori nagy metafizikus rendszereket, Hegel rendszerét is. Hegel szerint a filozófia tudománya az abszolút szellem tudománya, tehát olyan valóság, amely minden valóságnak legmélyebb lényege, amelyet azonban a mi közönséges, mindennapi tudásunk és az egyes tudományok képtelenek lennének megismerni. A filozófiának ez az igénye, hogy a tudományok felett álló tudományt teremtsen, nem volt reális, nem volt valóban tudományos és a tudomány fejlődése során illúziónak bizonyult és csődöt mondott. A döntő szót ebben a marxista filozófia mondta ki, amely szakított ezzel az elképzeléssel.

A marxista filozófia nem metafizika, nem tudományok felett álló tudomány. Ennek hangsúlyozása érdekében Engels különös nyomatékkal figyelmeztet a marxista filozófia módszertani jellegére, a dialektikus módszerre. Engels egy helyen azt mondja, hogy a régi filozófiából, amely a tudományok felett álló tudomány igényével lépett fel és ilyen metafizikai rendszereket dolgozott ki, csak a dialektika maradt meg, és a logika, mint a gondolkodás törvényeinek tudománya. Ha azonban a marxista filozófiát fejlődésében vesszük, a maga egészében, akkor magának Engelsnek a műveiben is látjuk, hogy ez semmiképpen sem jelentheti azt, hogy a marxista filozófia ne adna — és pedig egy teljes és következetes — világnézetet. A marxista materializmus a tudományos világnézet alapja. A marxista materializmus és annak alkalmazása a társadalomra, a történelmi materializmus, a materialista világnézetnek legmagasabb, legkövetkezetesebb és legkidolgozottabb formája.

Az eddigiekben egyszersmind válaszoltunk arra a kérdésre is, hogy mi a filozófia tárgya. A filozófia fejlődése folyamán két irány harca vonul végig: a materializmus és az idealizmus irányainak harca; szemben áll egymással a materialista és az idealista világfelfogás. Még az ókori, a görög filozófiából kiinduló európai filozófiától eltekintve is, azt láthatjuk, hogy a keleti filozófiában, a kínai és indiai filozófiában lényegében szintén folyt és folyik a harc a materializmus és az idealizmus között. A görög filozófiának azonban az az óriási világtörténeti érdeme, hogy ezt a harcot, legalább is kezdeteiben és alapjában, tudományos alapokra helyezte. Kialakította a filozófia tudományos alapfogalmait. És mi a materializmus fő kérdése? Ugyanaz, ami az idealizmus fő kérdése: a lét és a tudat viszonya. A különbség

abban áll, hogy a materializmus más választ ad erre a kérdésre, mint az idealizmus. A materializmus a létből magyarázza a tudatot, az idealizmus a tudatból magyarázza a létet. A marxista világnézet és az idealista világnézet egyaránt a világgal a maga egészében foglalkozik. A lét és a tudat viszonya ebben a tekintetben központi kérdés, de ez nem jelenti azt, hogy a filozófia kizárólag ezzel a kérdéssel foglalkozzon. Maga Engels, ugyancsak az *Anti-Dühring*ben, illetve egy arról szóló levélben úgy nyilatkozik, hogy ő az *Anti-Dühring*ben a „kommunista világnézet többé-kevésbé összefüggő kifejtését" nyújtotta. Tehát szintén világnézetről, nevezetesen kommunista világnézetről beszél és ez a kapcsolat számunkra szintén döntő fontosságú. Utal arra, hogy a világnézet kérdése osztályharc kérdése, hogy a világnézet kérdésében vívott harc végső eredményben osztályharc volt és ma is az.

Milyen világnézet a marxista, materialista világnézet? Eredetisége abban áll, hogy tudományos világnézet nemcsak szándékaiban, hanem keresztülvitt, kidolgozott formában. Ezért szembenáll a tudománytalan világnézetekkel, amelyeket az osztályok kialakulása óta az elnyomó, kizsákmányoló osztályok alakítottak ki és használtak fel. A tudománytalan világnézet fő típusa a vallásos világnézet, ami pedig az idealista filozófiát illeti, az lényegében nem más, mint a vallásos világnézetnek egy áltudományos formája. Ez a vallásos maszlag gyakran a leggondosabban álcázott formában jelenik meg az idealista filozófiai munkákban, Lenin ezt paposkodó szellemnek, papi maszlagnak nevezi. Így pl. Leibniz, aki a legnagyobb idealista gondolkodók közé tartozik, nagyon jellemzően egyik levelében azt mondja: mint filozófus kezdem és mint teológus végzem.

Hegel nem nyilatkozott volna így: az ő korában a tudománynak már sokkal nagyobb igénye volt arra, hogy önálló legyen. De lényegében az ő filozófiájában is benne van ez s ezért mondta Engels, illetve Lenin, amikor Hegelről beszélt: ki kell dobni a misztikus teológiai szemetet és ki kell hámozni az értékes dolgokat.

És most: mi maga a dialektikus materializmus? A dialektikus materializmus — tömören fogalmazva — a természet, a társadalom és a gondolkodás közös törvényeinek a tudománya. Amikor a Magyar Tudományos Akadémia ezévi nagygyűlésén ezt a fogalmazást használtam — a tudományok osztályozásáról tartott előadásomban — akkor egyes professzorok azt mondták a vitában, hogy eszerint a filozófia mégis a tudományok felett álló tudomány volna. Ez téves. Engels egy cikkében ugyanezt

mondja: a dialektika a közös törvényekkel foglalkozik, amelyek a természetre, a társadalomra és a gondolkodásra egyaránt érvényesek. Miért kell ezt hangsúlyoznunk? Azért, mert a természetnek megvannak a maga tudományai, a természettudományok, amelyek a természet jelenségeinek törvényeit állapítják meg. A társadalom általános törvényeivel a történelmi materializmus foglalkozik. A gondolkodás törvényeivel a logika foglalkozik. De a dialektikus materializmus a legáltalánosabb közös törvényekkel foglalkozik, amelyek a természetre, a társadalomra, a gondolkodásra, és hozzátehetjük, a tudatra egyaránt érvényesek. Ezért világnézet.

A világnézet olyan tudomány, amely a világ összes jelenségeire vonatkozóan a legalapvetőbb, legáltalánosabb ismereteket, törvényszerű összefüggéseket tárja fel. Természetesen a burzsoázia szempontjából a világnézet valami más, valami, ami nem a törvényszerűségeket tárja fel, hanem más úton: élmény, hit, sejtelem, intuíció útján akarja a világot megismerni. A burzsoázia és a feudális osztály nem ismeri el a tudománynak ezt a jogát. Ennek a burzsoázia filozófusai és költői, sokszor jóhiszeműleg, kifejezést adnak. Emlékeztetek Berzsenyi Dániel egyik versére:

„Isten, kit a bölcs lángesze fel nem ér,
Csak titkon erző lelke óhajtva sejt..."[1]

Egyszóval, a filozófia világnézet; mint tudomány: a legáltalánosabb összefüggések, törvényszerűségek tudománya.

Történetileg, mint Lenin kifejti, a filozófia a marxista tan egészében egyik alapelem a három között és e három: a filozófia, az ökonómia és a szocializmus elmélete. Így például a marxizmus-leninizmus összefoglaló kifejtésében a szovjet tudósok három részben tárgyalják ma a marxizmus-leninizmus tanát. Ez a három rész: 1. a dialektikus és történelmi materializmus, 2. a marxista ökonómiai elmélet, 3. a kommunizmus tudományos elmélete.

Amikor tehát kiemeljük, hogy a marxista filozófia tudományos világnézet és ennyiben mint világnézetnek közös elemei vannak a régi filozófia törekvéseivel, ugyanakkor hangsúlyozni kell azt, hogy a marxizmus forradalmi jelentőségű fordulatot hozott a filozófia egész történetében. Ennek a fordulatnak lényege éppen abban áll, hogy anélkül, hogy a tudományok felett

[1] Berzsenyi, *Fohász.*

álló tudományt akarna adni, ami nem lehetséges, a tudományok eredményeit felhasználva, a tudományok eredményei alapján ad átfogó világnézetet.

Amikor hangsúlyozzuk, hogy a marxizmus forradalmi fordulatot jelent a filozófia fejlődésében, nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy ez a forradalom az egész történeti fejlődésnek a terméke. Nagyon szektás és baloldaliaskodó felfogás az az elképzelés, hogy a forradalom előtt nem volt semmi sem, hogy ez a forradalmi változás soha nem látott és soha nem képzelt esemény a világon, amit ennek következtében csak úgy lehetne értelmezni, mint ahogy a primitív világnézet a csodát. A forradalom a történelem terméke, az egész történelmi fejlődés terméke. Ezért kell a filozófia történetével foglalkoznia annak, aki a marxista filozófiába mélyrehatóan be akar hatolni. Enélkül dogmatikus jellegű lesz egész tanulásunk és tanításunk. Ha csak a marxista filozófia tételeit tanítjuk meg, nem tudva, hogy azok mivel állnak szemben, hogyan jöttek létre, ebből akarva, nemakarva csak dogmatizmus lesz. Ezért tulajdonítottak a marxizmus klasszikusai mindig nagy jelentőséget a filozófia történetének.

A fiatal Marx doktori értekezését a filozófia történetének egyik kérdéséről írta, nevezetesen két görög materialista gondolkodó: Demokritos és Epikuros filozófiai atomisztikájának viszonyáról. Fennmaradt jegyzeteiben, amelyeket disszertációjában nem használt fel, Marx vázolta az egész görög filozófia fejlődését. Később is nagyon sokszor visszatér a filozófia történetének kérdéseire. *A szent család* című művének egyik fejezete, mégpedig a legértékesebb fejezete, a materialista filozófiának dióhéjban adott történetét foglalja magában, amelyből ma is tanulhatunk.

Engels — nem szólva most fiatal koráról — öreg korában is, amikor *A természet dialektikája* megírásán fáradozott, elővette a filozófia történetét, nevezetesen a görög filozófusokat. Lenin, az első világháború évei közepette, amikor a forradalmi nemzetközi munkásmozgalom nagy vezérét a politika ezer eseménye foglalta el, talált időt arra, hogy átolvassa Hegel filozófiatörténeti kiadásait, jegyzeteket írjon hozzá, rögzítse saját gondolatait a görög filozófia fontos kérdéseivel kapcsolatban.

A tudományos filozófiatörténet szintén csak a marxista filozófia alapján jöhetett létre. A burzsoázia sokat foglalkozott a filozófia történetével. A burzsoá tudomány alkotott nevezetes műveket — például Hegel filozófiatörténeti előadásai, amelyeket három kötetben adtak ki — sok forráskutatási munkát vé-

geztek a XIX. sz. folyamán, de ez mind nem nevezhető tudományos filozófiatörténetnek, aminek alapvető oka az, hogy az az idealista szellem, amelyből kiindulva foglalkoztak a filozófia történetével, a filozófia történetébe is belevitte azt az osztályálláspontot, amelyet Hegel és a XIX. sz. burzsoá filozófiatörténészei képviseltek.

A filozófia történetére nézve, alapvetően különbözik a mi felfogásunk a burzsoá filozófiatörténet felfogásától. A marxista felfogás szerint a filozófiatörténet lényege a materializmusnak az idealizmus elleni harca és a fejlődés folyamán a döntő, a törvényszerű a haladás irányába való mozgás. Tehát a filozófia története nem káosz, számtalan különböző rendszer összevisszasága, ahogy a filozófiához nem értők látják, hanem fejlődési folyamat. Harcban érvényesül a haladás, és ez a szempont, amely lehetővé teszi, hogy a filozófia egészét helyesen értelmezzük, mint vezérfonal mutatja nekünk azt az utat, amelyet az emberi gondolkodás 2500 éven keresztül megtett.

A materializmus és az idealizmus harca átvonul a filozófia egész történetén. Ez a harc az igazság és a hazugság, a tudomány és a tudománytalanság, a tudomány és a babona, az ész és a miszticizmus harca. A materializmus és az idealizmus harca egy-egy új társadalmi korszakban új formában jelenik meg. Ezt a jelenséget tapasztaljuk napjainkban is. Napjainkban ez a harc összefonódik a szocializmus és a kapitalizmus, a demokrácia és a fasizmus, a béketábor és a háborús tábor, az egyetemes haladás és az egyetemes reakció harcával.

Engels szerint a materializmus minden nagy tudományos felfedezéssel kapcsolatban szintén új alakot ölt.[2] Ebből a szempontból kiindulva meg kell vizsgálnunk a materializmus új alakját, vagyis gazdagodását, változásait, fejlődését a mi időszakunkban, kapcsolatban a mi korunk új tudományos felfedezéseivel.

Továbbmenve, azt hiszem, nem jogosulatlan, ha azt mondjuk, hogy Engelsnek ez a figyelmeztetése és megállapítása kibővíthető oly módon, hogy nemcsak a materializmus, hanem az idealizmus is új alakot ölt, egyrészt a társadalmi fejlődéssel, a társadalmi harcokkal, másrészt a tudomány alakulásával kapcsolatban.

A filozófia alapvető kérdése évezredek óta a lét és a tudat viszonya. Aszerint, hogy a filozófia milyen választ ad erre az alapkérdésre, két egymással szembenálló filozófiai irány alakult

[2] Engels, *Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása.* Marx—Engels, *Válogatott művek.* Szikra, 1949. II. köt. 368. l.

ki: az egyik a materializmus, a másik az idealizmus. Az idealizmus alaptételét úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a szellem az elsődleges, a szellem a világ valódi mivoltát képezi, vagy minden tulajdonképpen szellem, mindent a szellemből kell magyarázni, a világot is, az anyagot is. Ezzel szemben a materializmus alaptétele, mint ismeretes, abban áll, hogy az anyag, a természet az elsődleges, a szellem vagy tudományos kifejezést használva, a tudat, másodlagos. Ennek a kérdésnek a megválaszolása döntő jelentőségű egész világnézetünkre, világfelfogásunkra nézve. Nem csoda, hogy 2500 év óta, a görög filozófia kialakulása óta, folyik a harc a materializmus és az idealizmus között.

A materializmus alaptételét, hogy a természet anyagi jellegű, hogy az anyag az elsődleges és a tudat a másodlagos, hogy a világ megismerhető, hogy tudatunk az objektív világot visszatükrözés útján ismeri meg, a tudomány már régen igazolta s újra meg újra igazolja. Ezért nem is annyira ezen általános tételek megismétlése a feladat, hanem inkább az idealizmus újabb és legújabb ellenérveinek cáfolata, ezen érvelések csalárd jellegének és társadalmi hátterének leleplezése.

Az idealizmus cáfolata ti. felfogásom szerint nem egyszerű cáfolat. Úgy kell cáfolnunk, hogy egyszersmind kialakítsuk a materializmus álláspontját igazoló, támogató új érveket, s ezzel rámutassunk a materializmus állandó fejlődésére, gazdagodására és hozzájáruljunk magához ehhez a gazdagodáshoz. Tehát: korszerűen fejtsük ki az idealizmus és a materializmus alapvető ellentétét.

Korszerű materializmus: ez a fogalom annyit jelent, mint a természettudomány óriási jelentőségű felfedezéseit értékelni a dialektikus materializmus szempontjából. Ilyen felfedezések napjainkban a fizika felfedezései az elemi részecskék törvényszerűségeiről. Ilyen felfedezések az élet eredetére vonatkozó új kutatások, eredmények, melyekkel a szovjet tudomány gazdagította tudásunkat. Ilyen felfedezések a világegyetem szerkezetére és keletkezésére vonatkozó idealista tanok cáfolata alapján létrejött pozitív új ismeretek erről a kérdésről.

A materializmus korszerű kifejtéséhez ugyanúgy hozzátartozik a történelmi materializmus időszerű kérdéseinek kifejtése, vagyis az osztályviszonyok és az osztályharc marxi elméletének alkalmazása korunk társadalmi fejlődésére, elsősorban a szocializmus győzelméből, illetve a szocializmus építéséből levonható új tanulságok kifejtése is.

A történelem arra tanít, hogy a materializmus vagy idealizmus kérdésében való állásfoglalásnak osztálygyökerei vannak.

Az egész történelmi fejlődés azt mutatja, hogy Platon óta a reakciós uralkodó osztályok az idealizmus világnézetére támaszkodnak. A történelmi fejlődés — lényegében ugyancsak egyértelműen — azt is mutatja, hogy a materializmus a haladó osztályok világnézete. Erre azonban azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy a burzsoázia is elismerte a materializmust bizonyos időkben, nem ma, mikor ádáz dühvel támadja a materializmust, de pl. a XVIII. században. Ez igaz, mert a francia burzsoázia akkor a materializmus világnézete alapján támadta a feudális társadalmi rendszert és annak ideológiáját, a klerikális középkori ideológiát, mert a burzsoáziának akkor szüksége volt a feudalizmussal folytatott harcában a materializmusra.

Az a materializmus azonban, amelyet a burzsoázia ebben az időben elfogadott, igen korlátozott materializmus volt, tudományosan és társadalmilag korlátozott mechanisztikus materializmus, amely a történelemre és a társadalomra nézve nem ismerte el a materializmust.

A filozófia alapkérdéseiben tehát osztályszempontok határozzák meg az állásfoglalást. Ez különösen élesen nyilvánul meg napjainkban, mikor az imperialista burzsoázia nemcsak a társadalomtudomány, hanem a természettudomány eredményeit is félremagyarázva vagy nyíltan meghamisítva a materialista világnézet tudományos kifejtését minden rendelkezésre álló eszközzel támadja.

Rendkívül érdekes és figyelemreméltó az a tény, hogy a materializmus elleni harcban az összes reakciós erők szövetkeznek. Nem vehetünk úgy a kezünkbe úgyszólván egyetlen nyugati folyóiratot, nem hallgathatjuk meg egyetlen rádióadásukat anélkül, hogy ne olvasnánk vagy ne hallanánk valami képtelen, torzító, gyűlölettel telített előadást a materializmusról. Ez élénken emlékeztet arra az időre, amikor egy Hitler, egy Göbbels, egy Rosenberg dühöngő, őrjítő szitkozódásait olvashattuk a materializmusról, és aligha véletlen, hogy Hitler politikai utódai, a nyugat-német agressziós imperialista ideológiának a fő képviselői azok, akik ma is egyre inkább központjává válnak ennek a szélsőséges, reakciós, idealisztikus, fideisztikus, misztikus, antimaterialista irodalmi és ideológiai mozgalomnak.

A materializmus és az idealizmus kérdésének ezt a társadalmi oldalát hangsúlyozva ugyanakkor hangsúlyoznom kell azt is, hogy a materializmus és az idealizmus harcának — mindkét álláspontnak — nemcsak társadalmi, hanem ismeretelméleti gyökerei is vannak. Lenin egyik nagy érdeme, hogy nagy

művében, a *Materializmus és empiriokriticizmus*ban ezt a szempontot igen nyomatékosan aláhúzza.

Az idealizmust helyesen cáfolni annyit jelent, mint nemcsak a társadalmi jellegét, osztályjellegét felkutatni, hanem ismeretelméleti érveit szétzúzni, és ezzel kapcsolatban a helyes álláspontot kifejteni. Az idealizmus gyökere ebben az ismeretelméleti értelemben visszanyúlik az emberiség fejlődésének egész kezdetleges korszakába. Az emberiség hiányos tudása volt az, amely az idealizmus legkezdetlegesebb formáit létrehozta. Az animizmus, amely szellemekkel népesítette be az egész természetet, varázslatokkal és szellemekkel magyarázza a természet mindama jelenségeit, amelyeket nem tudott logikusan, ésszerűen magyarázni, az idealizmus negatív formában kifejezett ismeretelméleti gyökere volt.

Az istenhit kialakulása további fejleménye volt annak, hogy az emberek képtelenek voltak a természet és a társadalom jelenségeinek ésszerű magyarázatát adni. Napjainkban az idealizmusnak szintén vannak ismeretelméleti gyökerei, a tudás sokkal magasabb fokának megfelelő formákban.

A természettudomány bizonyos ágainak, elsősorban a fizikának és a kozmológiának fejlődése folyamán, olyan helyzet alakult ki, amelynek ellentmondásait, problémáit, nehézségeit a tudomány ma még nem tudja megoldani. Az idealizmus ebből táplálkozik, ebből igyekszik új érveket kovácsolni, a bizonytalanságnak azt az atmoszféráját megteremteni, amely pl. a jelenkori atomfizika egyes kérdései körül kialakult. Az imperialista burzsoázia minden társadalmi, szellemi, sajtó és rádió, egyetemi stb. támogatást megad ma az idealizmusnak ahhoz, hogy rozsdamarta fegyvereit kiélesítse, kicsiszolja és használhatókká tegye.

Természetesen a széles tömegek és a tudományos érdeklődésű körök számára a kérdés egyszerűen eldönthető volna, ha ismernék és felhasználnák a filozófia vívmányait, ama vívmányokat, amelyeket a filozófia kétezeréves fejlődése során elért és amelyeknek felhasználásával Marx, Engels és követői a dialektikus materializmus tanát kidolgozták és továbbfejlesztették.

De éppen ezt igyekszik megakadályozni a jelenlegi, uralkodó burzsoá rendszer. Becsületes, de a filozófiában járatlan körök, — köztük tudományos körök — természettudósok számára, de méginkább a széles néptömegek számára a burzsoázia rendkívül megnehezíti és bizonyos fokig majdnem lehetetlenné teszi azt, hogy helyesen döntsék el ezt a kérdést, hogy helyesen tájékozódjanak a ködösítések és hamisítások tömkelegében. Látszó-

lag áthatolhatatlan felhőkbe burkolják a problémát és az erőszakig menő eszközökkel akadályozzák a materializmus álláspontjának terjesztését. Egyes országokban ma még ugyan nem máglyákon égetik el a materializmus álláspontját képviselő munkákat, amint ezt egy Hitler tette, de ennek a határán járva minden technikai, jogi és anyagi eszközzel igyekeznek a materialista tanok terjesztését megakadályozni.

A materializmus tanával maguk az idealista munkák, előadások szerzői, stb. igen sokat foglalkoznak; óriási irodalom jelenik meg erről nyugaton abból a célból, hogy ezt az elméletet torzítva és hamisítva adják elő. Ugyanez történt Magyarországon is egészen a felszabadulásig, s ezért nálunk, mint más országokban is, a széles körök a materializmusnak csak eltorzított fogalmát ismerték. A legelterjedtebb fogás a materializmus erkölcsi diffamálása volt, azzal az érveléssel, hogy a materializmus csak az anyagi érdeket ismeri, az embert a gyomorra és hasra redukálja, szóval olyan elmélet, amely a szellemi értéket, tehát a tudati valóságot nem ismerné el.

Ma az idealista filozófusok sokkal ravaszabb módon ködösítik az idealizmus fogalmát, mint azelőtt. Százötven évvel ezelőtt az idealista filozófusok: Leibniz, Fichte, Kant és Hegel, nyiltan és büszkén vallották, hogy ők idealisták. A természettudomány és a társadalomtudomány mai eredményei mellett ez nem ajánlatos. Ennélfogva az idealizmus mai képviselői, s köztük az idealista álláspontot képviselő filozófáló természettudósok, pszichológusok, orvosok, pszichiáterek, fizikusok, csillagászok stb. állandóan azt állítják, hogy ők nem materialisták és nem idealisták, ők a harmadik út álláspontján vannak, ők a materializmus és idealizmus felett állnak, ők pozitivisták, vagyis csak pozitív tényekhez ragaszkodnak.

Ez az érvelési mód rendkívül megtévesztő a természettudósok számára, akik valóban szeretik a pozitív tényeket, s itt a „pozitív" hangoztatása nem egyéb, mint az idealista filozófiai tan ködösítése.

Az idealizmus úgyszólván évtizedről-évtizedre új álarcban lép fel. Amerikában az idealizmust ma operacionizmusnak, pragmatizmusnak, humanizmusnak, neorealizmusnak, Angliában az idealizmust logikai empirizmusnak nevezik. Az egyházi újtomista, Aquinói Tamás filozófiájára támaszkodó filozófusok realistáknak nevezik magukat. Mintha csak egy filozófiai álarcosbálon vennénk részt. Lenin a maga idejében óriási, kitartó munkával szétszedte és szétzúzta az idealizmusnak nemcsak a fő tételét, hanem azokat a ködösítő, burkoló manővereket is, amelye-

ket abban az időben, 1908—1909 körül Mach, Avenarius, valamint az orosz machisták és társaik folytattak. Ma ezt a munkát tovább kell folytatnunk.

Állandóan, rendszeresen és mélyrehatóan elemeznünk kell azokat a manővereket, amelyekkel a materializmus értelmét ma is meghamisítani igyekeznek. Az alapvető érvelés ma ezen a téren nem a materializmusnak az a rendkívül durva és tudatlanságra számító erkölcsi diffamálása, amely Magyarországon sokáig uralkodott, hanem a materializmus lényegének abban az értelemben való meghamisítása, hogy a dialektikus materializmust, vagyis korunk fejlett materializmusát, mint mechanikus materializmust értelmezik. Érveket hoznak fel a mechanikus materializmus ellen, a vulgáris materializmus ellen, ezzel vélik megcáfolni a dialektikus materializmus elméletét. Ezt a manővert olyan világhírű tudósok is állandóan folytatják és ismétlik, mint például Werner Heisenberg, s más ismert nevű német és angolamerikai vezető fizikusoknak egész sora.

A vulgáris materializmusnak a XIX. század második felében volt bizonyos hatása, de *ma* cáfolni a vulgáris materializmust, amelyet Marx és Engels azonnal megcáfoltak és visszautasítottak — ennek már nincs tudományos érdekessége. A vulgáris materializmus például azt állította, hogy csak anyag van, tudat nincs. Vagy — a kérdést a végletekig leegyszerűsítve — azt állította, hogy a tudat nem egyéb, mint az agyvelő váladéka. A dialektikus materializmus ilyen tételeket sohasem állított fel. Ellenben a reakciós idealizmus a polémiában a vulgáris materializmusnak ezeket a téves állításait igyekszik a dialektikus materializmus rovására felhasználni.

Az idealizmus álarcba burkolózik, és így folytatja támadását a materializmus ellen. Ugyanakkor azonban korunk társadalmi harcainak következtében *az idealizmus — akarata ellenére, — mindinkább leleplezi magát.* Ez rendkívül érdekes és ellentmondásos folyamat, amelyet igyekezni fogok kimutatni. A materializmus és idealizmus harca olyan fokot ért el, amelyen az idealizmus kénytelen álarcát levetve nyíltan fellépni, mint fideista, tudományellenes elmélet, ennek összes következményeivel.

Nagyon érdekesen nyilvánult meg ez a jelenség az idén nyáron a zürichi nemzetközi tudományfilozófiai kongresszuson, amelyen alkalmam volt részt venni, s ahol ez az összeütközés az idealista többség között és köztünk különböző felfogásokban kifejezésre jutott. Az idealisták szeretnék titkolni idealista voltukat, de kényszerítve vannak arra, hogy mindinkább leleplezzék

magukat, s ez a folyamat igazolja Lenin tételének helyességét, hogy: az idealizmus következetesen és elkerülhetetlenül a fideizmushoz vezet. Lenin zsenialitása abban áll, hogy ő ezt már negyvenöt évvel ezelőtt meglátta, amikor a fideizmus még igen határozatlan és nem egykönnyen felismerhető, megfogható formákban nyilvánult meg.

Ma ezen a téren igen fontos, döntő jelentőségű új mozzanatok lépnek fel.

A mai fideizmusnak a megnyilvánulásai sokfélék. Ezúttal kiinduló pontként nem a fizikai idealizmust választom, amelyet több dolgozatomban és előadásomban már megbíráltam, hanem egy azzal párhuzamosan ma fellépő jelenséget, amelyet pszichologizáló idealizmusnak lehetne nevezni. Értem ezen a pszichoanalitikus irányokat, a freudizmust és a jelenleg egyre befolyásosabb Jung-iskolát, amely folyóiratokat, évkönyveket ad ki, kongresszusokat rendez. Ehhez a körhöz tartozik a magyar származású Kerényi Károly is, aki a pszichoanalízis alapján a görög mitológiát értelmezi, vagyis hamisítja és torzítja.

A pszichoanalitikus idealisták nem tagadják az objektív világ létezését, mint Mach. Ez ma nem megy. De az objektív világ szerepét a minimumra igyekeznek szorítani.

Jung szerint a döntő nem az anyagi világ, hanem a lélek. Az elsődleges tényezők szerinte az ún. arche-típusok. Az öntudatlan, tudattalan eszmék — képzetek, szimbólumok, amelyeket a lélek kivetít a világba. Így jön létre a mitológia, a vallás. Jung szerint ez a kivetítés szükségszerű, és ebben valami titokzatos, mélységes, a tudattalanban gyökerező megismerés nyilvánul meg.

Ily módon Jung és társai egyrészt tudományos külsőben igazolni akarják a telepátiát, a csodákat, az alkímiát, az okkultizmus különböző ósdi és sokszorosan megcáfolt állításait, és mindezt egy ún. kollektív tudattalan psziche feltevésével toldják meg. Ennek ugyanolyan kevés tudományos alapja van, mint az okkultizmus, a telepátia, vagy az alkímia különböző állításainak.

Jung és társai tudatos antimaterialisták, ha ezt szavakban nem is mondják ki. A lélek — írja Jung legújabb munkájában, amely ez évben jelent meg *Von den Wurzeln des Bewusstseins* címmel — nyújtja azon képeket és formákat, amelyek a tárgy megismerését általában lehetővé teszik.

Ez nem más, mint Kant ósdi tana, az apriori tudatformákról, amelyek segítségével a lélek formálja a világot. De Kant elég becsületes volt azt mondani, hogy ő filozófus. Jung azon-

ban azt mondja, hogy ő nem filozófus, hanem minden „izmus" ellensége, ő egyszerű empirista tudós, aki csak tényeket állapít meg.

Itt mutatkozik meg az óriási csalás a régi idealista filozófusok bár téves, de becsületes álláspontjával szemben. Az a gondolat, hogy a lélek a primär, és az ún. arche-típusokat kivetítjük az objektív világba, egyáltalában nem új. Ez a szubjektív idealizmus egyik régi, ismert formája, amelynek csak új, a pszichiáter terminológiájával ködösített formát adtak.

A pszichopatológia szerepe itt egyáltalában nem mellékes. Ennek a nagyközönség számára rendkívüli varázsa van. Hazai tapasztalatokból is tudjuk, hogy a freudizmus nagy népszerűségében nem annyira a dolognak tisztán tudományos tartalma volt a döntő, hanem a pszichopatológia bizonyos varázsa: tudományszerű módon magyarázzák azokat a jelenségeket, amelyekkel az emberek szívesen foglalkoznak. Ma — ugyanúgy, mint annak idején Freud — Jung és hívei az embereket kivétel nélkül patologikus alanyoknak fogják fel. Pl. a magyar származású Szondy számára az embereket csak a paranoid-típusok különböző formáira lehet felosztani. A pszichiáterek fixa ideája az, hogy mindenkinek valamilyen fixa ideája van. Jung szerint a vallás is egy ilyen fixa idea. Azt hihetnénk, hogy ezen az alapon Jung elveti a vallást. Szó sincs róla. Jung szerint az emberiségnek szüksége van az ilyen fixa ideákra.

Valaki — mondja Jung — őszintén azt a meggyőződést vallhatja, hogy nincsenek vallásos eszmék. De senki sem válhat ki annyira az emberiségből, hogy ne lenne többé valamilyen uralkodó képzete. „Az illető materializmusa, ateizmusa, kommunizmusa, szocializmusa, liberalizmusa, intellektualizmusa, exisztencializmusa — mindez tanuskodik naivitása mellett. Így, vagy úgy, hangosan vagy csendesen valamely átfogó eszme megszállotja." (Jung) Vagyis: őrült. Éjjel minden tehén fekete, mondja Hegel és mi azt mondhatjuk, hogy Jung számára a világon minden egyforma: fixa idea. Minden hitforma, vallásforma és ezen az alapon egyaránt vallásformának, hitformának, megszállott ideának nevezi a teizmust és az ateizmust, a materializmust és más ellentétes álláspontokat. Az ateista — Jung szerint — csak abban különbözik az istenhívőtől, hogy a mennyország helyett a Földön keresi a paradicsomot.

Itt van a kutya eltemetve! Egyenlőségjelet tenni azok közé, akik a paradicsomot a mennyországban, vagy a Földön keresik, — már nem tudomány, nem pszichopatológia, hanem politika, osztálypolitika, burzsoá osztálypolitika. Jung professzor figyel-

mébe ajánlanám Heine ismert szép versét a mennyország és a földi paradicsom viszonyáról.

„Én újabb dalt barátaim
Ujat és jobbat zengek:
Mi már a Földön idelenn
Építjük fel a mennyet".[1]
(Kardos László fordítása)

Azt hiszem sikerült kimutatnom, hogy az ilyen látszólag csak ismeretelméleti kérdések és pszichológiai elméletek mögött társadalmi, politikai osztályharcról van szó, amelynek gyökerei jól megfoghatók.

Térjünk most át a filozófiai materializmus álláspontjára.

A filozófiai materializmus, amelyen most a marxi filozófiai materializmust értjük, nem állítja, hogy a lét és a tudat azonos, nem állítja azt, amit csak a vulgáris materializmus állított, hogy nincs tudat. A korszerű tudományos filozófiai materializmus azt állítja, hogy az anyagi lét az elsődleges, és a tudat az anyag terméke. Egyetemi tanári praxisomból tudom, hogy nálunk még mindig el van terjedve az a téves felfogás, hogy a materializmus szerint *„minden* anyag". Ha például még néhány évvel ezelőtt nem filozófiaszakos egyetemi hallgatókat vizsgáztattam és megkérdeztem, hogy mi a materializmus álláspontja, azt mondották, hogy „a materializmus szerint minden anyag".

Szóval a vulgáris, meghamisított álláspont áldozataivá váltak. Ma már ezt a helyzetet főiskolai oktatásunk haladása és fejlődése megváltoztatta, de széles körökben még mindig vannak, hatnak ilyen felfogások, s a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulatra itt még sok munka vár.

Az anyagi lét elsődlegessége s a tudat másodlagossága alaptétel, amit ki kell fejteni. Ha csak annyit mondunk, hogy az anyagi lét elsődleges, és a tudat másodlagos, akkor egy esetleg kritikai érzékkel rendelkező ellenfél azt is mondhatná: ebből azt lehetne következtetni, hogy mindenütt ahol anyag van — tudat is van. A marxi materialista filozófia nem állítja ezt, hanem azt állítja, hogy csak az anyag egy bizonyos fejlődési fokán jöhet létre a tudat. A szerves anyag magasabbrendű formái hosszú fejlődés folyamán hozták létre a tudatot. A tudat azonban, miután létrejött, egyáltalán nem elhanyagolható. Nincs hami-

[1] Heine, *Németország*. Heine válogatott versei. Szépirodalmi Könyvkiadó. 343. l.

sabb értelmezése a materializmusnak. mint az, hogy a tudat elhanyagolható volna. A tudat, az anyagnak a legmagasabbrendű terméke, s ami a legmagasabbrendű termék, az nyilvánvalóan nem hanyagolható el.

A marxista filozófia jelentősége abban áll, hogy nemcsak állítja, hanem meg is tudja magyarázni a tudat keletkezését. Ez óriási jelentőségű haladás, mert a materializmus bizonyos alaptételeit már a görög materialisták helyesen állították fel, de nem voltak képesek megmagyarázni a tudat keletkezését. Rendkívül nagy segítséget ad ebben a marxi filozófiai materializmusnak a pavlovi fiziológia, a nervizmus tana. Pavlov természettudományi anyaggal és szempontokkal alátámasztotta és meggyőző érvekkel igazolta a marxi materializmusnak az anyagra és a tudatra vonatkozó álláspontját. Miben áll ez az álláspont? Abban, hogy az anyagi világ fokozatosan és nevezetesen külső ingerek létrehozása útján vezet el a tudat keletkezéséhez.

Lenin hangsúlyozza, hogy az érzékszerveinkre ható anyag érzetet idéz elő. Az anyag azonban nem függ az érzettől — és ez a döntő. Az anyag megvolt, mielőtt érzetek keletkeztek volna.[4] Továbbfejlesztve ezt a felfogást Sztálin megkülönbözteti az inger és az érzet fogalmait, s fontos adalékot nyújt a kérdés materialista kifejtéséhez. Az első élőlénynek — mondja Sztálin — nem volt semmilyen tudata, csak az ingerlékenység tulajdonságával és az érzékenység első formáival rendelkezett. Azután az állatoknál fokozatosan kifejlődött az érzékelés képessége, ami szervezetünk és idegrendszerünk fejlődésének megfelelően lassan tudattá változott.

Eddig Sztálin. Tehát: az anyag és az emberi szervezet közt az ingerek hozzák létre a kapcsolatot, ezek adnak alapot az érzékelés kifejlődésére, s innen vezet az út a tudat legmagasabb formáihoz. A pavlovi reflex-elmélet ezt a tételt zseniálisan igazolta. Azt a kívánságot szeretném kifejezni, hogy orvosainkon kívül, akik ma már nemcsak olvassák, hanem bizonyos fokig alkalmazzák is a pavlovi tanokat, minden természettudós és természettudomány és filozófia iránt érdeklődő ismerje meg Pavlov alapgondolatait, ha nem is a saját részletes kifejtésében, eredeti műveiben, de legalábbis azokból a kitűnő összefoglalásokból, amelyek Pavlov tanítványainak tollából magyar nyelven is megjelentek.

[4] D'Alembert nagyon helyesen írja: On ne peut pas sentir sans exister. (Nem lehet érezni anélkül, hogy léteznénk. Csak hozzá kellett volna tennie: de lehet léteznie annak, ami nem érez.)

Hazai materialista szellemű műveltségünk és kultúránk fejlődésének egyik legfontosabb jelét látom abban, hogy ezek a tanok nálunk is széles körben ismeretessé válnak. Pavlov megszüntette azt a titokzatosságot, amely a tudat fogalmát addig a tudományban körülvette, s azt a hangulatot, amelyet tudós körök is támogattak, hogy sohasem fogjuk megismerni, hogy miképpen alakul a tudat. Általában az ilyen jóslatok nagyon veszélyesek. A pozitivizmus atyja, Auguste Comte a XIX. század negyvenes éveiben tantételként állította fel, hogy a csillagok kémiai összetételét sohasem lehet megismerni. Egy évre rá megindult a színképelemzés, és Comte tételeit a tudomány megdöntötte. Így vagyunk ma is azokkal a nézetekkel, amelyek a megismerhetőségre és megismerhetetlenségre vonatkoznak, s amelyekkel előadásom további részében foglalkozom.

Még csak egyet ebben az összefüggésben. A régi materializmus egyik hibája az volt, hogy csak szemléleti materializmus volt, vagyis a tudatot valami passzív szemlélő alanynak fogta fel. A marxi materializmus nem osztja ezt a nézetet. A marxi materializmus hangsúlyozza a tudat aktív jellegét, s a pavlovi tan ennek a természettudományi megalapozását is nyújtja. A marxi materializmus továbbá a legcsekélyebb mértékben sem tagadja a tudat, a lelki, szellemi tényezők óriási társadalmi szerepét, s éppen a marxi materializmusnak egy olyan kiváló képviselője, mint Sztálin, volt az, aki napjainkban nyomatékosan hangsúlyozta, hogy az eszme, az elmélet, a társadalmi haladó nézetek óriási mozgósító, szervező erővé válnak, amelyek előbbre viszik a társadalmi fejlődést. Ily módon a filozófiai materializmusnak marxista-leninista kifejlődése fokról-fokra tudományosan kielégítő és a társadalmi haladás érdekeit szolgáló választ tud adni mindazokra az úgynevezett megoldhatatlan, vagy fejtörő kérdésekre, amelyek a lét és tudat viszonyával kapcsolatosak, tehát a filozófia évezredes alapkérdéseire, amelyekre az emberiség azelőtt egyáltalán nem tudott választ adni éppúgy, mint a régi materializmus.

Mint látjuk, a materializmus korszerű formáját semmiféle vonatkozásban sem szabad összekeverni és összetéveszteni a mechanikus materializmussal. De tovább kell mennünk. A mechanikus materializmus bírálatát a korszerű materializmus szempontjából állandóan alkalmazni kell és ki kell fejleszteni. A mechanikus materializmus Marx előtt haladó elmélet volt a középkori skolasztika, teológia, a reakciós idealizmus ellen folytatott harcban. Ma a mechanikus materializmus olyan országokban, ahol a feudalizmus ideológiailag még befolyásos és a marxizmus

ismeretlen, gyakran még mindig úgy tűnik fel, mint „a materializmus", mint haladó elmélet. Nálunk is részben ez volt a helyzet.

Ez helytelen. Teljes szabatossággal ki kell mondanunk, hogy a mechanikus materializmus a dialektikus materializmus kidolgozása és fellépése után elmaradt, elavult, és mint ilyen: helytelen felfogás, amely a fejlődés kerékkötőjévé vált.

Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert nálunk a mechanikus materializmusnak nevezetesen a természettudományokban még vannak gyökerei. Straub Brunó akadémikus egy feljegyzésében helyesen hangsúlyozza, hogy a mechanikus materializmus erősen érvényesül számos természettudósunk olyan irányú nézetében, hogy csak a tények számítanak, nincs szükség semmiféle filozófiára, sem marxista, sem antimarxista filozófiára, tényeket gyűjtünk és tényekkel dolgozunk. Ez minden.

Tovább megyek. A dialektikus materializmust is lehet mechanikusan értelmezni, oktatni és ezáltal lényegét megváltoztatni, meghamisítani. Erre vigyáznunk kell. Fel kell figyelnünk arra is, hogy a mechanikus materializmus a burzsoázia számára bizonyos összefüggésekben még politikai, társadalmi, ideológiai fegyverré is válhat.

Gondolok itt ebben az összefüggésben azokra a képtelen, abszurd tanokra, amelyeket pl. ma Amerikában az ún. elektronagyról terjesztenek. Eszerint elektron-agy helyettesíti az emberi agyat, gondolkodik az emberi agy helyett és pl. az amerikai imperializmus ideológiáját fogja majd kidolgozni.

Mindezzel kapcsolatban tehát azt kell hangsúlyoznunk, hogy a dialektikus materializmus — a mechanikus materializmus történelmi érdemeit elismerve — ma a legélesebben bírálja a mechanikus materializmus bármilyen formában való megnyilvánulását, ideértve a mechanikus materializmus maradványait is korunk tudományos gondolkodásában, a népszerű ismertetésben és az oktatásban.

Itt igen sok probléma van. Mindent lehet vulgarizálni, pl. a pavlovi tanokat is. Ez úgy jelentkezik pl., hogy nincs tudat, csak anyag, a tudat valami „nyálmirigy", stb., holott maga Pavlov soha nem állított ilyesmit és módszertanilag azt sem állította, hogy a pszichológia megszűnne és fiziológiává válna. A pszichológiának bizonyos relatív önállóságát és sajátosságát Pavlov mindig elismerte.

Áttérek most az ismeretelmélet egy-két kérdésére. A marxista filozófia ezen a téren is teljesen ellentétben áll az idealizmus álláspontjával. Egészen röviden: az idealizmus szerint a világ megismerésének elvi, meg nem haladható korlátai vannak,

ismereteink nem megbízhatóak. Az idealizmus — kimondottan, vagy nem kimondottan — a hit fölényét állítja az értelemmel szemben és ebből következik a világ megismerhetőségének teljes vagy részleges tagadása.

Az idealizmus e téren ma még inkább ködösíti jellegét, mint az anyag és tudat viszonyának kérdésében. Az idealizmus — mint már mondottam — pozitivizmusnak nevezi magát, és ismeretelméleti vonatkozásban ma elsősorban agnosztikus. Ezzel a kifejezéssel azt a felfogást jelöljük, amely szerint a világ nem ismerhető meg. A pozitivisták szóhasználata szerint ők csak azt ismerik el, ami pozitív, ami tényadat, vagy tényadatként kezelhető, és semmi mást.

Mindez az álarcosbálnak a folytatása. Az agnoszticizmus változáson ment át. Engels az angol természettudósok agnosztikus felfogásával foglalkozva azt írta, hogy az agnoszticizmus Angliában sokszor szégyenlős materializmus. Ez akkor valóban helyes volt olyan természettudósok nézeteire vonatkoztatva, mint Thomas Huxley, a kiváló angol darwinista, (akinek korcs utóda, Aldous Huxley egyébként a legsötétebb miszticizmusban utazik). Egy angol természettudós számára már akkor is kockázatos volt a „respectability", a polgári renomé szempontjából, hogy materialistának nevezze magát, ennélfogva Huxley akkoriban agnosztikusnak nevezte magát.

Ma az agnoszticizmus értelme lényegesen megváltozott. *A mai agnosztikusok nem szégyenlős materialisták, hanem szégyenlős idealisták,* akik nem akarják magukat idealistáknak nevezni, mert jól tudják, hogy a természettudósok többségének józan érzéke tiltakozik a kimondott idealizmus ellen és azt nem tartja tudományos álláspontnak.

Az agnosztikus álláspont szerint a tudásnak elvi határai vannak. Ez a döntő tételük. Gyakran azonban nem ezt az elvi tételt állítják előtérbe, hanem valamely konkrét tudományban, például a csillagászatban azt mondják: ennél tovább nem tud menni az emberi megismerés. Ezt hirdeti pl. a Heisenberg-féle híres bizonytalansági reláció, amely szerint a mikrofizikában egy bizonyos határon túlmenőleg nem lehet megállapítani a jelenségek tér- és időbeli pontos lokalizációját. Általában napjainkban az atomfizika az a terület, amelyre visszavonulva az agnosztikusok a tudomány érveivel akarják alátámasztani álláspontjukat.

Hasonló szerepet játszik a biológia terén a nyugaton elterjedt gén-elmélet, amely a gén körül valami titokzatos miszticizmus atmoszféráját teremti meg, s ezáltal elvileg kétségbevonja a biológiai jelenségek szigorúan egzakt megismerhetőségét.

A materializmus ismeretelmélete mindezzel szemben a visszatükrözési elmélet alapján állva, a következőket fejti ki. Érzeteink, tudatunk a külső világ tükörképét adják. Tükörkép nem létezhet tükrözött dolog nélkül. A visszatükrözött dolog azonban a visszatükrözőtől függetlenül létezik. Lenin azt mondja, hogy az embereknek ezt a naív meggyőződését — naívnak nevezzük azt, amit különös tudományos apparátus és filozófiai műveltség nélkül az emberek többsége gondol — az idealisták megvetik, a materializmus azonban ezt az álláspontot *tudatosan magáévá teszi.*

Tudatosan magunkévá tenni ezt az álláspontot: ez sok mindenre kötelez. Arra kötelez, hogy részletesen kifejtsük, miben áll a visszatükrözés. Látszólag elég egyszerűen ki lehet fejezni az elemi érzékletek területén, de nagyon nagy felkészültséget, elemzést és óriási tudományos munkát kíván meg az, hogy az atomfizika világában kimutassuk a visszatükrözési elmélet helyességét, amit ma az idealisták minden eszközzel tagadnak és cáfolni igyekeznek.

A materialista álláspont meggyőző jellegét többször elhomályosítja annak bizonyos vulgarizálása s ez abban áll, hogy összetévesztik a materializmust és a szenzualizmust.

Az érzetek önmagukban véve csak igen tökéletlenek, igen szűkkörű és sokszor téves módon adnak képet a világról s annak mélyebb törvényszerű összefüggéseiről. Az emberi tudat az érzeteken túlmenően ezért képzeteket és fogalmakat alakít ki. A tudomány fogalmai az érzetekre támaszkodnak, de az érzetekből kiindulva olyan kérdéseket is meg tudnak fejteni, amelyekre érzetekkel egyáltalán nem vagyunk képesek válaszolni. Mennél bonyolultabbak a természet összefüggései, annál kevésbé elegendő, hogy pusztán az érzetekre támaszkodjunk.

Az ember óriási képessége, a fogalmi gondolkodás, lehetővé teszi, hogy az érzeteken messze túlmenően, bár azokhoz folyton visszatérve, *mélyebbre és mélyebbre haladjunk a világ megismerésében. Az atomfizikában olyan tárgyakkal foglalkozunk, amelyeket érzeteink által teljesen képtelenek vagyunk nemcsak megismerni, de még csak el is képzelni.* Teljesen világos azonban, hogy ez nem jelenti azt, amit az idealista atomfizikusok állítanak, hogy itt nincs többé anyag és anyagi tárgy, hanem tisztán szellemi és fogalmi alakulatok vannak. És hogy a mi álláspontunk helyes, azt végeredményben a kísérlet dönti el. A legkiválóbb elméleteket sem ismernénk el helyesnek, ha nem tudnánk kísérletekkel igazolni.

Teljesen fel kell szabadulnunk a materializmus és a szenzualizmus naiv azonosítása alól. Csak így tudjuk a kapcsolat helyes felfogását kidolgozni. Az érzet, a megismerés kiindulópontja, bizonyos határok között hű, megközelítőleg adekvát és az életfenntartás, a termelés számára elégséges adatokat ad. Ezen a határon túl az érzet nem elegendő; és gyakran csak a látszatot mutatja. Ez a helyzet például a világegyetem vizsgálatában, a végtelen nagy és a végtelen csekély vizsgálatában.

Az érzetekből nyert tudás kibővítésének lehetőségeit a gondolkodás teremti meg, amely képes a végtelen nagy és a végtelen csekély ma egyre döntőbbé váló jelenségeibe behatolni. A billiomod milliméternyi részecskékről és a kvadrillió kilóméternyi csillagászati távolságokról semmiféle tényleges képzetünk és érzetünk nincs, bár ezek a nagyságok léteznek, kísérletek és számítások alapján ismerjük őket. A megismerés tárgya itt is az anyag, és nem állítólagos anyagtalan összefüggések, amint ezt például olyan híres fizikus, mint Werner Heisenberg, a legutóbbi időkig is állítja.

Végső fokon az atomi és kozmológiai jelenségekről fotográfiák és *egyéb érzékelhető nyomok* alapján mondjuk azt, hogy vannak, léteznek. *A nyomokból következtetünk.* A megismerésnek e módjában a nyomok valóban sajátos, újszerű szerepet játszanak, de ez nem jelenti azt, hogy a nyomok csak szimbólumok volnának, amint ezt az idealisták állítják, s ne volnának képesek a valóság tényleges mivoltáról számot adni. Nagyon sok hamis következtetés forrása az a nézet is, hogy ha az érzéki adatok hiányoznak, akkor megismerésünk nem lehet hű, nem adhatja vissza a valóságot.

Azok, akik az érzéki megismerés e határaiból agnosztikus következtetéseket vonnak le, tulajdonképpen nem lebecsülik, hanem túlbecsülik az érzéki megismerést. Azt követelik az érzetektől, hogy egymagukban teljes és hű képet adjanak a valóságról. Ragyogó szellemességgel fejezte ki ezt az álláspontot, s ennek a reakcióval való összefüggését Bernard Shaw *Szent Johanna* című darabjában.

„A herceg: ki a fene az a Pythagoras?

Érsek: Egy bölcs, aki azt tartotta, hogy a Föld gömbölyű és kering a Nap körül.

Herceg: Még ilyen bolondot! Hát nem látott a szemétől?"

Látjuk, hogy Shaw milyen jól felismerte ennek a primitív szenzualizmusnak reakciós jellegét.

A materializmus további kiépítésében és kifejtésében napjainkban egyre döntőbb jelentőségűvé válik *a törvényszerűség*

kérdése. Mi nemcsak tényeket ismerünk meg a természetben, nemcsak érzékleti anyagokkal foglalkozunk. Ha így volna, akkor a tudomány sohasem emelkedhetne ki a mindennapi tudás szűk területéből. Mi a világ törvényeivel foglalkozunk, és ma épp itten óriási harc folyik a materializmus és az idealizmus álláspontja között. Az idealizmus tagadja nemcsak az anyag létezését, hanem a törvényszerűség, a szükségszerűség, az okság fogalmát is. Az idealizmus ma elsősorban mint *indeterminizmus* (szó szerint: „meghatározatlanság") lép fel, mint olyan álláspont, amely tagadja a szükségszerűséget, az okságot, a törvényszerűséget. A XIX. század természettudományának képzetei — mondják a mai idealisták — a törvényről, az okságról, a szükségszerűségről az atomfizika vagy a mai genetikus biológia és pszichológia megvilágításban helyteleneknek bizonyulnak. Nem igaz, — mondják az idealisták — hogy a természetben törvényszerűségek uralkodnak, hogy szükségszerűség uralkodik, hogy determinizmus van. A természetben nincs okság, mondja pl. a magyar származású Neumann János, aki ezt egy híressé vált matematikai bizonyítással akarja alátámasztani, mintha ez matematika kérdése lenne.

Ahol nincs okság, ott véletlen van, és ahol véletlen van, ott akaratszabadság van. Ilyen abszurd álkövetkeztetések útján jönnek létre azok a képtelen és tudományos meggyőződést kihívó állítások, mint pl. az elektron szabadságáról közismertté vált zagyvaság.

A materializmus a visszatükrözési elmélet alapján alapot ad nekünk arra, hogy necsak a tények visszatükrözését tudjuk megállapítani az érzetekben, hanem a természet összefüggéseinek visszatükrözés jellegű felismerését állapítsuk meg a tudomány törvényeiben.

Ám legyen valami olyasmi. mint az anyag, — mondják sokan az idealisták közül — de fontos az, hogy nincs okság, törvényszerűség, szükségszerűség. Ezért a materializmus korszerű kifejtésében különös nyomatékkal kell a világ törvényszerűségeinek elismerését előtérbe helyezni.

Nem igaz az, hogy a mikrofizika világában nincsenek törvényszerűségek, hogy a mikrofizikai jelenségek elvileg különböznének ebben a tekintetben a klasszikus fizika által tanulmányozott jelenségektől. A világ megismerhetősége annyit jelent, hogy a törvényeket objektív jellegűeknek ismerjük el a mikrofizikára, az atomok jelenségeire vonatkozóan is.

Ez igen fontos, újszerű mozzanat a kérdésben, amely tudományosan, fizikailag óriási perspektívákat tár fel és új felada-

tokat ró a materialista módon gondolkodó és dolgozó fizikusokra.

Mach óta a fizikusok között elterjedt az a téves felfogás, hogy a törvényeket mi gondoljuk ki, azok szubjektív jellegűek, eszmék, amiket mi konstruálunk és úgy fogalmazunk meg, hogy kényelmesek legyenek az emberi elme számára. Minél kényelmesebb egy természeti törvény, annál inkább vagyunk hajlandók azt elfogadni. Ezt a felfogást vallották olyan tudósok, mint Mach és a nagy francia fizikus, Poincaré, akiről Lenin olyan mélyen jegyezte meg: „ez a nagy fizikus és kicsiny filozófus."[5]

Ezek az abszurditások a lelkiismeretes vizsgálat megvilágításában nem tarthatók és ezért az idealizmus arra kényszerül, hogy állandóan új és új fogalmazásokat, formulázásokat keressen és eldobja a régi tételeit. A materializmus alaptételeinek maradandó érvényességével nem áll ellentmondásban az, hogy a materializmus a tudomány és a gyakorlat fejlődésével kapcsolatban állandóan gazdagodik.

Mi a materializmus alaptételeit nem változtattuk meg és nem is fogjuk megváltoztatni, azok bebizonyított igazságok, amelyek jelentékeny részét a dialektikus materializmus még a régi materializmusból vette át, fejlesztette tovább és tette korszerűvé. Nincs okunk arra, hogy minden évtizedben vagy minden évben egy legújabb elméletet találjunk. Nagyon jellemző az idealizmusra, hogy erre kényszerül, éppen azért, mert mindig tarthatatlan érvekkel alapozza meg a maga álláspontját.

Az objektív törvényszerűségek elismerése nemcsak a természetben, hanem a társadalomban is rendkívül fontos. A materialista álláspont kifejtéséhez hozzátartozik és gyakorlatilag rendkívül fontos a materializmus kiterjesztése ezen a ponton is a társadalom jelenségeire. Itt olyan új felismerésekkel és tételekkel találkozunk, mint Sztálinnak a közgazdasági törvényekről kifejtett felfogása, a szocializmus gazdasági törvényének megvilágítása, vagyis az, hogy itt szintén objektív törvények érvényesülnek, és ezek fel nem ismerése elkerülhetetlenül a szubjektív idealizmushoz vezet.

Részben annak következtében, hogy az idealizmus e harcban állandóan, objektíve egyre tarthatatlanabb helyzetbe kerül, részben a társadalmi fejlődés következtében az *idealizmus napjainkban mind nyíltabban mint fideizmus* lép fel. Ez viszont a tudomány összes becsületes munkásait és a tudományon túlmenően minden becsületes gondolkodó embert, aki világnézeti

[5] Lenin, *Materializmus és empiriokriticizmus.* Szikra, 1949. 161 l

kérdésekkel foglalkozik, arra kötelez, hogy egyértelműen és harcosan lépjen fel a tudomány létét és létérdekeit fenyegető miszticizmus és fideizmus ellen. A tudomány szempontjából a főveszély ma nemcsak a tudomány nyílt tagadása a korlátolt és fanatikus skolaszticizmus részéről, hanem ugyanannyi a tudományos gondolkodás ellen folytatott belső aknamunka, a tudományos világnézet ellen folytatott harcban fellépő, misztikus és idealisztikus irányzatok.

Ma az idealizmus különböző irányainak egy nyilván társadalmilag irányított kartellszerű szövetsége alakul ki. Amennyire látom, ez új jelenség, és az új jelenségeket regisztrálnunk és magyaráznunk kell. A fizikai idealizmus ismert képviselői olyan tudósok, mint Jordan és Pauli, nyílt szövetségre lépnek az okkultizmussal, a Jung-féle pszichoanalitikus miszticizmussal. Így Jung és Pauli közös munkát adtak ki.[6]

Szövetséget kötnek az angol-amerikai tudományellenes logisztikával, szemantikával, a biológia különféle misztikus irányaival és mindinkább nyílt formában magával a vallással. Egy Dürkheim nevű német szociológus legújabb művében felhívja a legkülönbözőbb irányokat, hogy egyesüljenek a „tér és időfeletti metafizikus antropológia szemléletében" és így folytatja: „Különösen termékennyé válhat a fenomenológia, a létanalitikusok, a Jung-iskola és a hívő keresztények szövetsége a metafizikus antropológia jegyében." Nem érdektelen, hogy a Neue Zürcher Zeitung, amely a nemzetközi nagytőke lapja, vagy a Frankfurter Allgemeine Zeitung, a német burzsoázia legismertebb és legbefolyásosabb napilapja felajánlják hasábjaikat ez irányok terjesztésének, s a közönség legszélesebb rétegei felé állandóan közvetítik ezeket a tendenciákat.

Jellemző tünet, hogy egy olyan neves fizikus, mint Heisenberg, egyre élesebben lép fel a tudományellenes nézetek kifejtésében. Az idealisták tudományos érveik leleplezése után egyre nyíltabban a fideizmus, a miszticizmus karjaiba vetik magukat. Ugyanakkor nem véletlen, hogy Heisenberget nevezték ki a nyugat-európai nemzetközi Atomközpont elnökévé.

Heisenberg egyik legújabb cikkében így ír:[7] „A matematikai formulák többé nem a természetet, hanem a természetre vonatkozó ismereteinket tükrözik vissza, s ennyiben lemondunk mi — (tehát Heisenberg és a hasonló fizikusok. F. B.) arról az egy

[6] Jung—Pauli, *Naturerklärung und Psyche*. Zürich. 1952.

[7] *Das Naturbild der heutigen Physik*. Universitas, Stuttgart November—december. 1954.

évszázad óta szokásos természetleírásról, amely még néhány évtizeddel ezelőtt mint az egzakt természettudomány magától értetődő célja tűnt volna fel."

Heisenberg a szubjektivizmus ismert érveinek megismétlése után kifejti végkövetkeztetését. amely *nyíltan a haladás eszméje ellen irányul.* ..Az a reménység — mondja Heisenberg ebben a cikkében — hogy az ember anyagi és szellemi hatalmának kiszélesedése mindig haladást jelent, látható korlátokba ütközik, s a veszély annál nagyobbá válik, minél hevesebben törnek meg ezeken a határokon a haladásba vetett hiten alapuló optimizmus hullámai." Más szóval a haladás Heisenberg szerint helytelen eszme, és a haladásba vetett reménység „veszélyt" jelent. Vajon kinek a számára?

Heisenberg egyre nyíltabban tagadja az anyagot. Az atomfizikában szerinte nem szubsztanciáról, hanem matematikai alakulatokról van szó. Az anyag fogalmát végeredményben matematikára vezeti vissza, s ezen az alapon Heisenberg kétezer évre visszaesve csatlakozik Platonhoz.

A fideizmus a vallás és a természettudomány „összeegyeztetésére, kibékítésére" törekszik. még pedig oly módon, hogy a természettudományt a vallás alá, a teológia alá rendeli. Ennek jegyében állnak egyes nyugat német természettudósok törekvései is. Itt van Karl Friedrich von Weizsäcker neves fizikus tanulmánya az anyag és az isten viszonyáról, ahol ez a fizikus azt javasolja, hogy az anyag és az isten viszonyát ne az ok és okozat, hanem a jel és az értelem viszonyának tekintsük, s akkor az istenhitet fenn lehet tartani.

Még továbbmegy egy másik Weizsäcker. Viktor von Weizsäcker heidelbergi orvosprofesszor munkájából, amelynek jellemző címe *,Kezdetben teremtette isten az eget és a földet'* a következőt idézem: „Lehet-e még mondani, hogy a tudomány magasabbrendű, mint a hit? Vagy talán nem alacsonyabbrendű-e? Kérdés". Választ nem mer adni, de a kérdés feltevésének egész szelleme is jellemző.

Jordan ugyancsak ismert nevű fizikus és Weizsäcker, a *Teológia és fizika beszélgetése* című kötet társszerzői kimondottan a teológia és a modern fizika összeegyeztetésére törekszenek. Nemcsak tudománytalan, hanem tudományellenes szövetségek alakulnak itt ki, amire fel kell figyelni. Ennek negatív és pozitív következményei abban állnak, hogy egyrészt a reakció erői koncentrálódnak, másrészt mindez rendkívül élénk visszahatást kelt a tudomány széles táborában, olyanok között is, akik még egyáltalán nem ismerik a dialektikus materializmust.

Hogy hová jut el és mire merészkedik a reakciós idealizmus napjainkban, annak illusztrálására még egy jellemző példát hozok fel.

Ha a múltban a háborúkat istenre való hivatkozással indokolták, úgy ma a fideizmus a skolasztikus logikával szövetkezik, hogy hasonló eredményekhez jusson, éspedig nem kisebb célt tűz ki magának, mint a hidrogénbomba isteni eredetének kimutatását. Ezt egy Weatch nevű amerikai neotomista filozófiaprofesszor a következő szillogisztikus érveléssel kísérli meg: „Ha minden hidrogénatom szellemi szubsztancia és minden szellemi szubsztancia isteni, úgy minden hidrogénatom isteni."[8]

Aligha lehet „véletlennek" tekinteni, hogy az amerikai neoskolasztikus professzor a sok lehetséges atom közül éppen a hidrogénatomot tisztelte meg isteni jellegű szellemi szubsztanciával való felmagasztosításával.

Az utolsó láncszem ebben a fejlődésben *a dogmatizmus és a fideizmus összeszövődése.* Azt hiszem, ez szintén olyan új jelenség, amire fel kell figyelni, s aminek felismerése szintén igen fontos a dialektikus materializmus világnézetének terjesztése, védelme és meggyőző erejének kifejtése szempontjából.

Igen örvendetes tény, hogy egy olyan nagy természettudós, mint Louis de Broglie, a kvantumelmélet megalapozója, nemcsak elfordul az idealisztikus alapon álló indeterminista felfogástól, hanem szembeszáll az abban megnyilvánuló dogmatizmussal is. Meg kell mondanunk azonban, hogy a dogmatizmus elleni harcot a de Broglie típusú tudósok nem képesek vezetni. Ez a harc tőlünk a dialektikus materializmus híveitől indult ki. Mi voltunk azok, akik már régen de Broglie előtt hangsúlyoztuk a fizikai idealizmus dogmatikus, tudományellenes, a tudomány szempontjából veszélyes jellegét.

A dialektikus materializmus, a marxizmus-leninizmus képviselői a dogmatizmus elleni harc elsőszámú képviselői ma is harcot folytatnak nemcsak a természettudományos elméletek területén, hanem teljes világnézeti összefüggésben mindennemű dogmatizmus ellen. E harc fontosságára nyomatékosan felhívja a figyelmet a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának több dokumentuma. A tudományos vitákban, amelyek a Szovjetunióban folynak az egyik vezérszempont mindennemű dogmatizmus felszámolása a tudományban.

A tőkés világban a dogmatizmust az egész vonalon mind szenvedélyesebben, mind türelmetlenebbül terjesztik, ami ugyan-

[8] Weatch. *International Logic.*

akkor nem zárja ki az általános bizonytalanság terjesztett és szervezett atmoszféráját. Ha a Pontifikális Tudományos Akadémia — mert ilyen is van — Szűz Mária szeplőtlen fogantatását emeli dogmává, ugyanakkor az amerikai agresszorok olyan vészteljes dogmákat hirdetnek, mint pl. az atomháború elkerülhetetlenségének dogmája.

E dogmatikus felfogások között van összefüggés, és van összefüggés a dogmatizmus elleni harc megerősödésében is. Rendkívül fontos, hogy a reakció előretörésével szemben a józan, becsületes természettudósok és más körök élesen megnyilvánuló ellenhatását a dialektikus materializmus hatókörébe vonjuk. A dialektikus materializmus ezeket az új lehetőségeket kihasználva, nagyobb hatással lesz a tudományos világnézetért harcolók gondolkodására. Erre nézve már Lenin több mint 30 évvel ezelőtt maradandó jelentőségű tanácsokat adott a kommunista és a nem-kommunista tudósok szövetségéről írott halhatatlan feljegyzésében.

A materializmust hazánkban is népszerűvé kell tenni. Közelebb kell hozni a materializmus eszmei gazdagságát népünkhöz, és ugyanakkor tudósaink körében a dialektikus materializmus gondolkodásmódját nemcsak deklarációkban, hanem valóban a kutatásokban is meg kell honosítani.

Ki kell fejtenünk az atomfizika, az asztronómia meggyőző bizonyítékait a világ megismerhetőségéről. Új mozzanat pl. amivel még alig foglalkoztunk, a transzurán-elemek mesterséges előállításának a tudományos haladás szempontjából óriási jelentősége. Felismerjük az anyag szerkezetének titkait, gyakorlatilag alkalmazzuk a micsurini biológiát. Az élet eredetére vonatkozó vizsgálatok végső célul, mint azt a szovjet biológia tudósai hangsúlyozzák, az élet előállítását tűzik ki. Végül óriási jelentőségű egész elméletünk gazdagítása szempontjából a szocializmus gyakorlati megvalósításának tapasztalataiból levont eszmék rendszerezése.

A materialista felfogás ily módon az elmélet és a gyakorlat szorosabb összekapcsolásával, a természettudományi és a társadalomtudományi ismeretek rendszerezésével és összekapcsolásával hatalmas erővé válik, amely nemcsak a szó szűkebb értelmében filozófiai, hanem a szó legtágabb értelmében eszmei erő.

A béke és a szocializmus tábora egyszersmind a tudományos világnézet védelmének tábora. Itt az idő, hogy összefogjuk azokat az erőket, amelyek a babona, a miszticizmus, az új szellemi középkor és az azt irányító társadalmi, politikai reakció ellen küzdenek. A tudományos világnézet, a tudomány feltétlen elismeré-

sének potenciális tábora óriási. Nem mind, akik idetartoznak, a dialektikus materializmus hívei. Mi nem is kívánjuk hogy máról holnapra azokká váljanak, de azt óhajtjuk, hogy behatóan ismerkedjenek meg a dialektikus materializmus gondolatvilágával, és azt ne rágalmak és vulgáris előítéletek alapján ismerjék és ítéljék meg. Hogy ez a munka eredményekhez vezet, ezt nagyon tanulságosan láthattuk a zürichi nemzetközi tudományfilozófiai kongresszuson, ahol a szovjet delegációnak erre irányuló fáradozásai, amelyeket teljes mértékben támogattam, komoly eredményekkel jártak.

Marx 1845-ben azt írta, hogy a filozófusok csak értelmezték a világot, de a feladat annak megváltoztatásában, átalakításában áll.[9] Egyesek ezt tévesen úgy értelmezték, hogy a filozófiának nem volna szerepe a világ megismerésében. Marx mondásának mély értelme azonban nem ez. Marx a régi filozófusokról állapította meg azt, hogy csak értelmezték a világot. A marxi filozófia számára a feladat abban áll, hogy tevékenyen részt vegyen a világ átalakításában abban az értelemben, amint azt Marx gondolta. S ilyen értelemben folyik ma fokozott erővel a materializmus harca az idealizmussal szemben.

[9] Marx. *Tézisek Feuerbachról.* Marx—Engels, *Válogatott művek.* Szikra, 1949. II. köt. 401. l.

A DIALEKTIKA ALAPELVE*

A következő fejtegetésekben a dialektikát mint a tudományos gondolkodás módszerét vizsgáljuk logikai oldalról.

Ezt a módszert az ellentmondás és az azonosság elvének, továbbá ezek kölcsönös összefüggésének sajátos felfogása, értelmezése jellemzi.

Az ellentmondás dialektikus elve magyarázatának kiindulópontjául az aristotelesi logika alapelvét (vagy „alaptörvényét") vesszük. Aristoteles szerint „két ellentmondó ítélet nem lehet egyszerre igaz".[1] A hagyományos logika ezt a gondolatot általában az alábbi formulával fejezi ki: „A nem lehet A és non-A".

Az ellentmondás elvének aristotelesi értelmezése a formális logika alappillére. Bizonyos jelenkori logikai elméletek, amelyek a logika teljes újjáalkotásának igényével lépnek fel, nevezetesen Russell matematikai logikája és a „logikai analízis" elméletei (Wittgenstein, Carnap) egyaránt az ellentmondás fent kifejtett elvén alapulnak.

Az azonosság logikai elve, amelyet az A est A általános képlet fejez ki, az ellentmondás elvének analitikai ekvivalense és megfordítva.

Az ellentmondás elvének hagyományos értelmezésével a dialektikus logika egy módosított, helyesbített értelmezést állít szembe. Nem tagadja a formális logika ellentmondási elvében rejlő *részigazságot*, hanem megőrizve ezt, igyekszik továbbfejleszteni, mélyíteni és kiszélesíteni, olyan elvvé igyekszik alakítani, amely megfelel a modern tudomány törekvéseinek és fejlődésének.

A dialektikus logika szerint a formális logikának az az elve, hogy A és non-A között a kölcsönös *kizárás* viszonya áll fenn, nem fejezi ki a vonatkozások teljességét, totalitását, hanem csu-

* Az 1948-as amszterdami nemzetközi filozófiai kongresszuson tartott előadás tézisei.

[1] Aristoteles, *Metafizika*. 1001 b, 13. l.

pán a lehetséges vonatkozások egy részét A és non-A között. Éppígy az ellentmondás fogalmát nem meríti ki A és non-A egymást-kizárásának fogalma. Általában kritikusan felül kell vizsgálnunk mindazokat a vonatkozásokat, amelyek A és non-A kizárásán, továbbá A és A azonosságán alapulnak.

A dialektikus felfogás szerint a két tétel (ítélet stb.) csak meghatározott vonatkozásban mond ellent egymásnak, olyan adott összefüggésben, amelyet az ellentmondás hatókörének nevezünk. Túl vagy innen azon a hatókörön, más, általánosabb összefüggésben a tételek ellentmondásos viszonya megszűnik, ill. nem áll fenn. Ime annak a jelenségnek logikai értelme, amelyet Hegel a maga metafizikai terminológiájával az ellentmondások Aufhebung-jának (meghaladás, megszüntetve-megőrzés) nevez. Ime Hegel azon megállapításának logikai, tudományos értelme, hogy minden tétel a „saját" ellentétébe csap át — és nem valamely más tetszőleges ellentétbe.

Általában minden tétel (ítélet) hatókörét vonatkozásainak totalitása szabja meg. Csak így válik érthetővé, hogy ugyanaz a tétel adott összefüggésben igaz vagy hamis, azonos vagy ellentmondó lehet.

Az ellentmondás természete tehát nem merev, abszolút, hanem viszonylagos azoknak az összefüggéseknek összességéhez képest, amelyekben tételeinknek logikai funkciójuk van.

Ami az aristotelesi tételt (és sokféle újabb variánsát) illeti, azt ugyanis, hogy két ítélet nem lehet *egyszerre* igaz, A nem lehet egyidejűen A és non-A, a dialektikus logika szükségesnek tartja, hogy pontos értelmet adjon az „egyszerre" kifejezésnek és az „egyszerre" kifejezés tartalmának viszonylagos természetét tárja fel. Ami adott összefüggésben fennáll, nem áll fenn szükségképpen egy más összefüggésben. (Vö. Einstein relativitás-elvével.)

Bármely részleges ellentmondásnak, sőt az „ellentmondás" kategóriájával kifejezett általános összefüggésnek is csak bizonyos reális (időbeli, térbeli) vagy logikai határok között van tudományos értéke. A tudomány feladata, hogy egy ellentmondás konkrét természetét, határait, keletkezését, vonatkozásainak hatókörét felfedje. Mélyebb elemzés megmutatja, hogy két ellentmondó ítélet (A és non-A) mely feltételek között veszti el ellentmondásos értelmét. Ebben van a logikai értelme annak, amit Hegel egy ítélet ellentétébe való átmenetének, az ellentmondók azonosulásának, az ellentmondások egymásban tükröződésének stb. nevezett.

Bizonyos szempontból úgy foghatjuk fel a dialektikus logikát, mint az ellentmondások relativitásának elméletét, de hozzá kell tenni, hogy ez a felfogás nem azonos az ismeretelméleti relativizmussal, amely az abszolút igazságot tagadja. A relativ fogalmának csak az abszolút fogalmával való kapcsolatában van logikus értelme. Az abszolút és a relatív meghatározott értelemben meghatározott viszonyok között kizárják egymást, de ezeket a viszonyokat a tudományos fejlődés fokozatosan leküzdi.

Megjegyzés. A teljes előadás még a következő kérdésekkel foglalkozik behatóbban: a negáció (a „negatív") problémája a logikában, reális és dialektikus ellentmondások kapcsolata, a fenti fejtegetésekből fakadó ismeretelméleti következtetések.

A MARXISTA ISMERETELMÉLET KÉRDÉSEI*

A kérdések legnagyobb része helyesen, jól feltett kérdés és arról tanúskodik, hogy nálunk is ugyanazon kérdések körül folyik a vita, s van némi bizonytalanság, mint a Szovjetunióban és a baráti demokratikus országokban. Ezekre a kérdésekre részletesen kitérek.

Vannak kérdések, amelyeket részletesen és rendszeresen tárgyaltam a *Logika* című munkámban. Ezekre a kérdésekre nem fogok részletesen kitérni.

A kérdéseket nem egészen abban a sorrendben tárgyalom, mint a hozzám elküldött kérdésjegyzék, de valamennyi kérdést beveszem, azonban inkább logikai csoportosításban.

Ezek előrebocsátásával rátérek a kérdésekre, illetőleg a válaszokra.

Kérdés:

Beszélhetünk-e az ismeretelmélet szűkebb és tágabb fogalmáról? Lehet-e azt mondani, hogy a marxista filozófiában is van lételmélet, ismeretelmélet és szociológia?

Az első alkérdés:

Beszélhetünk-e az ismeretelmélet szűkebb és tágabb fogalmáról?

Az ismeretelmélet szűkebb és tágabb fogalmáról, aláhúzom: *fogalmáról,* beszélni, nézetem szerint *logikailag* nem szabatos. Mint egyéb fogalmak, úgy az ismeretelmélet fogalmának a terjedelme és tartalma is történetileg változó. A marxista ismeretelmélet tárgyköre, és ennek megfelelően a marxista ismeretelmélet fogalma terjedelemben átfogóbb és tartalomban gazdagabb, mint például a kanti ismeretelméleté. Ennyiben változás van. A marxista elméleten *belül* azonban nem szükséges az ismeretelmélet szűkebb és tágabb fogalmáról beszélni.

* Az Oktatásügyi Minisztérium Dialektikus és történelmi materializmus Oktatási Osztályának konzultációja az egyetemek és főiskolák filozófiai oktatói részére. 1955. november 2-án.

Hogy miért nem tartom szükségesnek a marxista ismeretelmélet szűkebb és tágabb fogalmát megkülönböztetni, az ki fog derülni a további kérdések során.

A második alkérdés:

A marxista filozófia terminológiájában nem fordul elő ez a kifejezés: „lételmélet" (ontológia). Ennek egyik okát nyilván abban kell keresnünk, hogy a léttan, a lételmélet fogalma a filozófia története folyamán metafizikus jelentéseket szívott fel magába, metafizikai tartalommal van átitatva. Nevezetesen lételméleten a tudományok *felett* álló elméletet, a lét filozófiai elméletét értették.

Ha mármost ettől eltekintünk, úgy nézetem szerint lehet azt mondani, hogy a filozófiai materializmus, nevezetesen a dialektikus materializmus a lételmélet által régebben felvetett kérdésekre tudományos, racionális választ adott, és akkor azt is mondhatjuk, hogy ennyiben „lételméletet" nyújt. A lényeges az, hogy elismerünk-e valamilyen külön lételméletet, mint tudományt, amely a dialektikus materializmuson kívül állna vagy akár amellett állna? A dialektikus materializmus tanítása a világ egységéről és anyagiságáról magában foglalja a lét elméletét, a lét materialisztikus magyarázatát.

A harmadik alkérdés:

A marxista filozófiában van-e külön lételmélet és ismeretelmélet?

A marxista filozófia, a marxista filozófiai materializmus úgy a létezésre, mint a megismerésre vonatkozik. Tehát ebből következik, hogy a marxista materializmus számára nincs külön lételmélet és ismeretelmélet. A materializmus egységes tan, amely úgy a létezés különböző formáira, a létformákra, mint az ismeret különböző formáira egyaránt vonatkozik.

A negyedik alkérdés:

A marxista filozófiában van-e szociológia?

A „szociológia" kifejezést Lenin többször használta. Lenin aláhúzta, hogy a történelmi materializmus az egyetlen tudományos szociológia.

Miután Lenin e fejtegetéseit kevesen ismerik, sokan nem ismerik, sőt néha nem akarják ismerni, ezért idézem Lenin néhány kijelentését *Kik azok a „népbarátok"?* című művéből: „Marx ... volt az első, aki a szociológiát tudományos alapokra fektette ..."[1]

[1] Lenin, *Kik azok a „népbarátok"?* Lenin művei. 1. köt. Szikra. 1951. 139. l.

Ugyanebben a művében: „... a materialista történetfelfogás egyet jelent a társadalomtudománnyal."[2]

Ugyanebben a művében a történelmi materializmusról szólva Lenin azt mondja, hogy: „... ez a hipotézis (akkor még hipotézis volt a történelmi materializmus. F. B.) emelte a szociológiát tudománnyá."[3]

Később Lenin például *Marx Károly* című cikkében a szociológia szót idézőjelben használja a Marx-előtti szociológia megjelölésére. A mai marxista irodalomban a szociológia kifejezést szintén a burzsoá szociológia megjelölésével kapcsolatban használjuk. Tehát a szociológia kifejezés a marxizmus eszmevilágára vonatkoztatva nem szerepel.

Használjuk azonban a „marxista-leninista társadalomtudomány" fogalmát. Ezt a kifejezést bizonyára ismerik.

A mai elfogadott fogalmazás: a történelmi materializmus elmélete a társadalom általános törvényeinek tudománya.

A fenti kérdésre tehát azt a választ adhatjuk, hogy egyedül a történelmi materializmus elmélete ad valóban tudományos választ azokra a kérdésekre, amelyekre a polgári szociológia csak áltudományos választ képes adni. A történelmi materializmust ma azért nem nevezzük szociológiának, mivel a szociológia kifejezést történetileg messzemenően azonosították a burzsoá szociológiával.

Ha ellenben — például nyugati kongresszusokon a polgári tudósok megkérdeznek — hogy van-e Magyarországon szociológia és van-e a népi demokráciákban szociológia, akkor én azt mondom, hogy igen van, éspedig nagyon jófajta: a történelmi materializmus, és megmagyarázom nekik, hogy mi a szociológiát mint társadalomtudományt hogyan oktatjuk, tanítjuk, ismertetjük.

Kérdés:

Mit jelent a dialektika, az ismeretelmélet és a logika egysége? (Ezzel kapcsolatban számos ezzel összefüggő alkérdés szerepel.)

A dialektika, az ismeretelmélet és a logika viszonya körül ma a Szovjetunióban is, más baráti országokban is, ahol filozófiai élet van, így például Lengyelországban, élénk viták folynak. A viták rövid előtörténetét a következőképpen vázolhatjuk.

A *Filozófiai füzetek*ben Lenin, Hegel *Logikájához* fűzött kommentárjában a következő nevezetes hely található:

[2] I. h.

[3] I. m. 126. l.

„Marx nem hagyott hátra „*Logiká*"-t, de hátrahagyta a „Tőke" *logikáját,* és ezt alaposan fel kellene használni a szóbanforgó kérdésben. A „Tőkében" egy diszciplinára van alkalmazva annak a materializmusnak logikája, dialektikája és ismeretelmélete (nem kell három szó: ez egy és ugyanaz), amely átvett mindent, ami Hegelben értékes volt és továbbfejlesztette azt."[4]

Ez az a híres fogalmazás, amelynek alapján a logika, dialektika és ismeretelmélet egységének vagy azonosságának kérdése ma vitakérdéssé vált. Hasonló, de nem egészen azonos fogalmazásokat találunk a *Filozófiai füzetek* más helyein is.

Nézetem szerint számos marxista professzor Lenin e fogalmazását túlságosan betű szerint értelmezi, a betű szerinti értelmezés azonban nem felel meg a marxizmus szellemének.

Először is Lenin mind abban a mondatban, mind számos más helyen *mégis* megkülönbözteti a marxizmus logikáját, ismeretelméletét és dialektikáját, és *zárójelben* teszi hozzá, hogy nem is kell három szó, hiszen ez egy és ugyanaz. Más helyeken bizonyos megszorításokkal állapítja ezt meg.

A megoldás abban áll, hogy Lenin eszméit ne betű szerint, hanem dialektikusan értelmezzük. Lenin azonosságot állapít itt meg a logika, az ismeretelmélet és a dialektika között, de nem absztrakt azonosságot, hanem a dialektikában szereplő *konkrét azonosságot.* A konkrét azonosság vagy röviden szólva az azonosság és a különbözőség azonossága olyan azonosság, amely nem tünteti el a különbözőséget, amelyen belül a különbözőség is megvan.

Lenin más összefüggésben egy igen fontos dialektikus elvet állapít meg. Azt mondja, hogy: „Minden konkrét valami különböző és gyakran ellentmondó viszonyokban van minden többivel, tehát önmaga is és más is".[5] Ez az elv érvényes a jelen kérdésben is. A logika, a dialektika és az ismeretelmélet különböző filozófiai diszciplinák, különbözőek és azonosak is. Azonosságuk azonban konkrét azonosság. Ezt a konkrét azonosságot valósította meg Marx *A tőké*ben, amelyet éppen ebben az összefüggésben Lenin mint mintaképet említ meg. Ti. Marx *A tőké*ben dialektikusan alkalmazta és megvalósította a logika, az ismeretelmélet és a dialektika mint tudomány egységét. Ebből azonban nem következik az, hogy más vonatkozásokban ne kelljen kiemelni, külön tárgyalni például az ismeretelméletet.

[4] Lenin, *Filozófiai füzetek.* Szikra, 1954. 219. l. A fordítást javítottam. F. B.

[5] I. m. 114. l.

Erre is találunk példát a klasszikusok művei között, nevezetesen éppen Leninnél. Nem véletlen az, hogy amikor az ismeretelmélet központi harci kérdésévé vált a filozófiának, világnézeti, sőt politikai kérdéssé, akkor írja meg Lenin a *Materializmus és empiriokriticizmus* című művét, amely számos vonatkozásban a filozófia alapvető kérdéseit tárgyalja, de *elsősorban ismeretelméleti,* gnoszeológiai munka. Ezzel szemben például a *Filozófiai füzetek,* amely ha nem is megírott munka, de ezzel eszmeileg teljesen egyenértékű, alapvető fontosságú filozófiai műnek tekintendő — központi kérdése nem az ismeretelmélet, hanem a *dialektika mint tudomány.*

Ami a logikát illeti, erre mindjárt rátérek a következő kérdéssel kapcsolatban. Itt csak annyit, hogy a logikát ezen az egységen belül mint logikát is ki kell dolgozni.

Kérdés:

Mennyiben különböznek egymástól a szubjektív dialektika és az ismeretelmélet?

Hogy erre a kérdésre válaszolhassak, röviden emlékeztetek arra, hogy a dialektikán a marxizmus klasszikusai egyrészt magát a dialektikus folyamatot, másrészt a dialektika tudományát értik. A dialektika folyamata objektív a természetben és a társadalomban, és ennek szubjektív visszatükröződése csak a gondolkodás, a tudat. Ilyen értelemben az emberi gondolkodás mint dialektikus gondolkodás — ez az amit Engels szubjektív dialektikának nevez. Az objektív dialektika, tehát pontosabban: a dialektikus folyamat visszatükrözése a tudatban — ez a szubjektív dialektika.

Ezek után rátérhetünk a kérdésre.

A szubjektív dialektika átfogja általában az emberi gondolkodást. Bár nem mindig gondolkodunk dialektikusan, mégis a dialektika jellemzi az egész emberi gondolkodást.

Engels és Lenin szerint az ismeretelmélet tudomány, a materialisztikus dialektika tudományának a diszciplinája, ágazati alkalmazása. Tehát a tudományt a szubjektív dialektika összfogalmából, amely átfogóbb, célszerű kiemelni. De nem helytelen azt állítani, hogy az ismeretelmélet a szubjektív dialektikához tartozik. Természetesen ahhoz tartozik, mert ha ismeretelmélettel foglalkozunk, akkor is gondolkodunk, ha jól foglalkozunk vele, akkor dialektikusan gondolkodunk, és akkor ez is a szubjektív dialektikának egy része, de nem azonos vele.

A következő fontos kérdés:

Helyes-e azt mondani, hogy a marxista ismeretelmélet azonos a dialektikus logikával, a Marx-előtti ismeretelmélet pedig a formális logikával?

A kérdés első részére nézetem szerint igenlő választ adhatunk, azonban a válaszhoz magyarázatot kell fűzni. A kérdés második részére tagadó választ kell adni, amelyhez szintén magyarázatot kell fűzni.

A marxizmus szempontjából tekintve, az ismeretelmélet és a dialektikus logika — amint Lenin mondja — egybeesnek. A dialektikus logika olyan logika, amely a gondolkodás formáit és törvényeit az objektív valósághoz való viszonyukban, tehát a megismerés és a valóság viszonyának szempontjából vizsgálja.

Éppen Lenin gyakran hangsúlyozza, hogy a dialektika a marxizmus ismeretelmélete, s ebben az értelemben nem a természetben vagy a társadalomban lefolyó dialektikáról van szó, hanem a dialektikus logikáról.

Lenin megjegyzi: „A logika ebben az értelmezésben (Hegel értelmezésében. F. B.) egybeesik az *ismeretelmélettel.*[6] (Lenin nyilván egyetért Hegellel ebben a kérdésben. Más helyen Lenin azt mondja: „Hegel ... zseniálisan kimutatja, hogy a logika és a gnoszeológia — mondhatni — egybeesik.")[7]

Szeretném azonban figyelmüket felhívni arra, hogy ha Lenin ilyen éles tézist is állít fel, gyakran — és ezt a magyarázók, az oktatók, a professzorok, a propagandisták igen gyakran elhanyagolják vagy nem méltányolják — egy alig érezhető, de nagyon fontos megszorítást vagy fenntartást tesz. Például Lenin nem úgy fogalmazza mint nálunk szokták az előadásokban és a tananyagokban, hogy: a dialektika és az ismeretelmélet „egybeesik" — pont, menjünk tovább. Lenin állandóan problémákkal viaskodik. Ezek a filozófia legnagyobb világtörténelmi problémái. Lenin érezve a dolog rendkívüli komplikáltságát és ellentmondásosságát, ilyeneket mond: „úgyszólván egybeesik", „mondhatni egybeesik". Ha zseniálisnak is tartja a gondolatot, tovább kell gondolkozni, dolgozni, hogy a még helyesebb fogalmazást megtaláljuk vagy esetleg magát a gondolatot továbbvigyük.

Azt hiszem tehát, hogy Lenin ezt az azonosságot, a logika és az ismeretelmélet azonosságát szintén konkrét azonosságnak fogja fel, nem merev, nem sematikus, nem absztrakt azonosságnak. És ha Lenin a logika és az ismeretelmélet „egybeeséséről"

[6] I. m. 150. l.

[7] I. m. 168. l.

beszél, akkor nyilván a dialektikus logikáról beszél és nem a formális logikáról. Ez számára annyira magától értetődő, hogy ezt nem is említi. Ezért, azt hiszem, joggal nevezhetjük a dialektikus logikát ismeretelméleti logikának is. Az én javaslatom logikai művemben az, hogy így nevezzük. Az ismeretelméletnek azonban vannak specifikus kérdései, amelyekkel mint ismeretelmélettel foglalkozunk, így a lét és a tudat viszonya az ismeretelmélet alapkérdése. Ennek materialisztikus megoldása ad alapot, kiindulópontot a dialektikus logika számára. A dialektikus logika különleges feladata a gondolkodás sajátos formáinak, a gondolkodási törvényeknek folyamatos, fejlődésben való vizsgálata.

Ennyit az első kérdésről. A második kérdésre a válasz tagadó. Nem volna helyes azt állítani, hogy a Marx-előtti ismeretelmélet azonos a formális logikával.

A Marx-előtti ismeretelméletre és a formális logikára éppen a szétválás, az éles elkülönülés a jellemző.

A formális logika az ismeretelmélettől független vagy legalábbis az akar lenni, arra törekszik. Ezért tartotta Kant szükségesnek, hogy a formális logikán kívül, amely az ő korában egyedül uralkodott, egy újszerű logikát dolgozzon ki, amelyet transzcendentális logikának nevezett, és amelynek jellegét a *tárgyra* való vonatkoztatásban látta. Kant ezzel kétségkívül a dialektika irányában tett egy lépést, — más kérdés, hogy nem tudta megoldani a problémát.

Amikor Lenin kiemeli, hogy a dialektikus logikában a logika és az ismeretelmélet úgyszólván egybeesik, akkor ezzel éppen az új mozzanatot akarta kiemelni a nem-dialektikus logika vagyis a formális logika és az ismeretelmélet eddigi viszonyával szemben.

Tehát a formális logika és az ismeretelmélet nem esik egybe, ellenben az a logika, — amelyet Hegel kezdeményez és amelynek irányát Lenin helyesli, — és az ismeretelmélet egybeesik.

A Marx-előtti ismeretelmélet tehát nem azonos a formális logikával. Meg kell még jegyezni, hogy „Marx-előtti ismeretelmélet" — ez a kifejezés maga is nagyon tág. Marx előtt többféle ismeretelmélet volt, de sem a kanti ismeretelmélet nem tartalmazza a formális logika és az ismeretelmélet egységét, sem a hegeli logika nem tartalmazza ezt — egészen más okokból. Hegel az ismeretelméletet beolvasztja a dialektikába, a formális logikát viszont teljesen ignorálja, teljesen elveti, ami egyébként kétségtelenül helytelen.

A formális logika ma nyugaton uralkodó formája, a logisztika, szoros kapcsolatban áll a szubjektív idealizmus ismeret-

elméleti irányzatával: a machizmussal. A logisztikus Carnap, Wittgenstein és mások, machisták, a szubjektív idealizmus hívei, ebből azonban nem következik a formális logika és a machizmus, valamint más hasonló irányok szükségszerű összefüggése.

A mi álláspontunk az, hogy a formális logikát meg kell tisztítani a hozzája tapadt metafizikus és szubjektivisztikus elemektől, és helyes formájában kell felhasználni és tanítani.

Ezzel áttérek a következő kérdésre, amely éppen erre irányul, de más vonatkozásban.

Kérdés:

A helyesen felfogott és alkalmazott formális logika nem eleme-e a dialektikus logikának?

Előzőleg meg kell jegyeznem, hogy a formális logika és a dialektikus logika viszonyáról marxista filozófiai körökben ma nemzetközileg igen élénk viták folynak. Ilyen viták folytak a Szovjetunióban a Voproszi Filoszofii hasábjain, ez a vita azonban még távolról sem zárult le.

Vita folyt és folyik a Német Demokratikus Köztársaságban is. Ha a viták nem is vezettek teljesen megegyezéshez, ez nem jelenti azt, hogy emiatt eredménytelennek tekintendők. Az eredményt azonban nem valami szerkesztőségi zárócikkben kell keresnünk, hanem az álláspontok kölcsönös kifejtésében, tisztázásában, a vélemények harca folyamán fejlődő dialektikus haladásban. Ennek azonban az a feltétele, hogy a vitázók kölcsönösen tárgyilagosan és lojálisan vitatkozzanak, és ne igyekezzenek a másik fél álláspontját csalárd módon eltorzítani. Ezt a követelményt a Szovjetunióban a legenergikusabban, a legnyomatékosabban hangsúlyozzák, de sajnos, nálunk még mindig előfordul, hogy a pártszerű vita és bírálat eme feltételét durván megsértik.

Eredménynek tekinthetjük, hogy megszűnt a formális logikának az a lebecsülése, amely sokáig uralkodott, amely a formális logika skolasztikus és idealisztikus eltorzulását azonosította magával a formális logikával.

Nagyon vigyáznunk kell azonban most arra, hogy át ne essünk — a szokás szerint — a ló másik oldalára és ne essünk bele a formális logika bizonyos túlbecsülésének hibájába, a formális logika és a logisztika, vagy a formális logika és a matematikai logika azonosításából származó hibákba; ilyen hibákkal találkozunk nevezetesen a Német Demokratikus Köztársaságban folyó vitákban.

Eredménynek tekinthetjük a dialektikus logika jelentőségének és szükségszerűségének elismerését, éspedig feltétlen elismerését, ami az újabb időkben erőteljesen kifejezésre jutott

a Voproszi Filoszofii hasábjain. Még nemrég sokan azt írták, hogy a marxizmus klasszikusai néha, vagy alkalmilag használták ugyan a „dialektikus logika" kifejezést, ezen azonban egyszerűen a materialisztikus dialektikát értették. Helyes ez? Nem helyes! Nézetem szerint a leghelyesebb az, ha a klasszikusok gondolatait úgy értelmezzük, mint ahogyan ők maguk értették azokat.

Ha abból indulunk ki továbbá, hogy Marx, Engels és Lenin nemcsak nagy forradalmárok és nagy gondolkodók voltak, de írni is tudtak és meg tudták fogalmazni, hogy mit akartak mondani, ebben az esetben alapvető fogalmazásaikat úgy kell értelmezni, mint ahogyan ők maguk azt írták és megfogalmazták. Akinek más a felfogása például a dialektikus logika kérdésében, mint Engels Frigyesnek — annak teljes joga van azt kifejteni, Engels tanait esetleg megcáfolni, helyesbíteni, de nincs joga a saját eltérő felfogását Engels vagy Lenin felfogásába belemagyarázni.

Azt hiszem, hogy ezt a módszertani elvet kell követnünk, és akkor a klasszikusokat sokkal nagyobb mértékben és mélyebben tudjuk felhasználni.

A konkrét kérdés így hangzik: a helyesen felfogott és alkalmazott formális logika nem eleme-e a dialektikus logikának?

Engels szerint a formális logika úgy viszonylik a dialektikus logikához, mint az elemi matematika a felsőbb matematikához. Ezt a felfogást osztja Lenin is, ha nem is ezt a hasonlatot használta. A leghelyesebb, ha nem a formális logikáról, hanem az elemi logikáról beszélünk. Lenin szerint ezt az elemi logikát kell az iskolákban, vagyis a középiskolákban tanítani, és *ott* nem lehet a dialektikus logikát tanítani.

Ezzel Lenin nem mondja azt, hogy az egyetemen sem lehet, mint ahogyan azt ma gyakran tévesen értelmezik, hanem azt mondja, hogy „az iskolákban" mást nem lehet tanítani.

Ilyen értelemben a helyesen felfogott és alkalmazott formális logikának, amelyről a kérdésfeltevés beszél, megvan a maga önálló helye, nemcsak pedagógiai, hanem tudományos vonatkozásban is. Találó Hegel hasonlata is, aki a formális logikát a gondolkodás természetrajzának nevezte, a dialektikus logikát pedig a gondolkodás természettanának. Helytelen volna a formális logika és a dialektikus logika közé kínai falat emelni, és a kettőt két egymástól teljesen elszigetelt, mondhatni ellenséges, mindenesetre teljesen különnemű tannak tekinteni, de túlzás volna azt állítani, amit a kérdés sejtetni enged, hogy a formális logikát egyszerűen a dialektikus logika részének lehetne tekin-

teni. A helyesen alkalmazott és a helyesen felfogott formális logika sem egyszerűen a dialektikus logika része.

Kérdés:

Az ismeretelméleti kategóriák meghatározásainak milyen ismérvei vannak?

Itt először a kategória fogalma körül kell megegyeznünk. A kategória fogalmát Aristoteles óta sokféle értelemben használják. A kategóriák a legáltalánosabb fogalmak, gondolatformák. Az objektív valóság, a jelenségek közös vonásainak összefoglaló, sűrített fogalmi kifejezései.

A dialektikus materializmus általában elfogadja a kategóriáknak, mint ilyen általános gondolatformáknak az értelmezését, azonban a dialektikus materializmus felfogásából következik, hogy ezek az általános fogalmak a valóság általános vonásait tükrözik vissza. Ezen az alapon Marx az „ökonómiai kategóriák" kifejezést kettős értelemben használja. Ha *A politikai gazdaságtan bírálata*, vagy a *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához* című munkát olvassák, ahol sok szó van a kategóriákról, akkor látják, hogy Marx nemcsak a gondolatformákat, hanem az ökonómiai közös elemeket is, amelyeket ezek a gondolatformák visszatükrözve foglalnak össze — kategóriáknak szokta nevezni.

Az ismeretelméleti kategóriák az ismeretelméletben előforduló legáltalánosabb fogalmak: anyag, létezés, lényeg és látszat, okság, minőség és mennyiség, törvény és törvényszerűség stb.

A kérdésre azt hiszem, a legjobb választ egy lenini elemzés adja, az anyag lenini elemzése a *Materializmus és empiriokriticizmus*ban. Ez valóban klasszikus alkalmazása a dialektikus materializmusnak a kategória-kérdésben felmerülő hatalmas kérdéskomplexum megtárgyalására. Lenin alapvető jelentőségű megállapítása, hogy az anyag filozófiai, illetve ismeretelméleti kategória, amely az objektív külvilágnak a tudattól való függetlenségét fejezi ki — és semmi mást! „... az anyag fogalma ... ismeretelméletileg nem jelent *semmi* egyebet, mint ezt: az emberi tudattól független és általa visszatükrözött objektív valóság".[8]

Tehát az anyag nem fizikai fogalom és értelmét nem a folyton változó és fejlődő fizikai elméletek határozzák meg. Ez utóbbiak az anyag szerkezetére vonatkoznak. De bármennyire is változnak az anyag szerkezetére vonatkozó ismereteink, az anyag

[8] Lenin, *Materializmus és empiriokriticizmus*. Szikra, 1949. 264. l.

filozófiai kategóriájának értelmét nem függesztik fel, nem változtatják meg.

Látjuk tehát, hogy Lenin meghatározta az anyag kategóriáját. Hogyan határozta meg? Úgy, hogy elválasztotta az anyag filozófiai fogalmát az anyag fogalmához — mondjuk — hozzátapadó, vagy az anyag fogalmához hozzákapcsolt más jelentésektől.

A legújabb időkig is szokásos volt az anyag filozófiai és fizikai fogalmát megkülönböztetni, míg végül a szovjet filozófusok az ebből eredő félreértéseket felszámolták.

Hasonló módon kell eljárnunk más alapvető kategóriák elemzésében. A törvény szintén ismeretelméleti kategória. Errevonatkozólag ismerik Sztálin elemzését, amelyet szintén fel lehet használni például arra, hogyan kell egy kategória ismérvét meghatározni, elválasztva és elkülönítve azt a hozzá nem tartozó, de gyakran hozzácsatolt jelentésektől.

A következő kérdés:

A filozófiai kategóriák logikai és történeti összefüggése.

A kategóriák logikai és történeti összefüggésének vizsgálatánál általában alapul vesszük Engels cikkét *Marx Károly: A politikai gazdaságtan bírálatához.*[9] A kettős cikk — ma is alapja idevágó felfogásunknak. A logikai és történeti elemek összefüggését ezen az alapon tárgyaljuk. Ami magát a kérdést illeti, erre nézve azt kell mondanom, hogy még nem számolhatunk be a filozófiai kategóriák történeti és logikai összefüggésének részletes, alapos, kidolgozott vizsgálatáról. Ez a kérdés — hogy úgy mondjam — propagandisztikus stádiumban van.

A dialektika kategóriáinak kérdése, amely ehhez hozzátartozik, most új stádiumba jut. Voltak olyan javaslatok, hogy a dialektika egyes kategóriáit külön-külön meg kell vizsgálni és ebből majd kialakul valahogy a dialektika további fejlődése. Ennek megfelelően nálunk is többször hallottam, hogy most a dialektika egy kategóriájával foglalkozunk, ki ezzel, ki azzal, ki amazzal.

A Kommunyiszt 14. számában egy fontos szerkesztőségi cikk jelent meg, amely igen helyesen megállapítja, hogy a törekvés felbontani a filozófia és a dialektika kérdéseit egymástól izolált kérdésekre, és ezekkel külön-külön foglalkozni: nem helyes. Egységes alapon kell a kérdéseket vizsgálni, átfogó összefüggésekben, átfogó szintézisekre törekedni. Ez nem jelenti azt, hogy

[9] Engels, *Marx Károly: A politikai gazdaságtan bírálatához.* Marx—Engels, Válogatott művek. Szikra, 1949. I. köt.

ne volna indokolt disszertációban vagy más munkában egy kategóriával külön foglalkoznia egy személynek, de a kollektív munkák szempontjából ezt az átfogó egységes alapot kell kidolgozni, fejleszteni és ezen belül lehet csak hasznos és eredményes egy-egy ilyen külön kategória megvizsgálása, vagy valamely konkrét tudományban, a biológiában, a fizikában való kifejtése.

Kérdés:

Melyek a megismerés fiziológiai alapjai?

Erre a kérdésre a pavlovi fiziológia első ízben ad tudományos választ. Az anyagi világ, az objektív külvilág fokozatosan, nevezetesen külső ingerek, konkréten feltételes reflexek létrehozása által vezet el az érzetek keletkezéséhez, az érzékléshez, és az érzéklléstől vezet az út ugyancsak Pavlov felfogása szerint minőségi ugrással a másodfokú jelzőrendszeren, az emberi beszéd kialakulásán át a gondolkodáshoz, a megismeréshez.

A pavlovi fiziológiai tan eredményeit bizonyos vonatkozásban *Logika* című művemben igyekeztem a logika számára értékesíteni. (101—104. l.)

Pavlov gondolatához nézetem szerint azt kell hozzátenni, ami nála nem szerepel, hogy ti. az emberi beszéden kívül a munka az, ami Engels zseniális megállapítása szerint feltétlenül szükséges a gondolkodás kialakulásához.

Érintkezésben állok hazai és német fiziológusokkal, akik ezen az alapon a kérdés további kidolgozásával foglalkoznak.

A pavlovi gátláselméletnek is rendkívüli jelentősége van a megismerés fejlődésének felfogására nézve. A pavlovi gátláselmélet kidolgozásában méltatnom kell egy hazai tudósunk, Lissák Kálmán akadémikus igen alapos vizsgálatait.

A gátláselmélet a visszatükrözés fontos kérdésére nézve is rendkívül jelentős útmutatásokat tartalmaz. Egyszer felkérjük hazai pavlovistáinkat, hogy a filozófusokkal tanácskozást rendezzenek a pavlovi tanok közös megvilágításáról. Ez az ő számukra is fontos kérdés. Örömmel látom, hogy a fiziológusok között egyre többen tanulmányozzák a marxista filozófiát, és nagyon ajánlom, hogy a filozófusok ugyanilyen alaposan foglalkozzanak a pavlovi fiziológiával.

Kérdés:

Melyek a megismerés fő formái? A tudományos és művészi megismerés fejlődésének mozgatóerői? Helyes-e a megismerés fejlődésének teleologikus magyarázata?

Az első kérdéshez: a tudományos és művészi megismerés fejlődésének nincsenek a társadalmi fejlődést mozgató erőktől eltérő, különleges mozgatóerői. A társadalmi fejlődés mozgatóerői

egy bizonyos fokon létrehozzák a művészi megismerést, a művészi tevékenységet az emberiség fejlődésében, sokkal később szükségszerűleg létrehozzák a tudományt. A tudományra vonatkozólag Marx *A tőké*ben megállapította, hogy a tudomány maga sajátos termelőerőnek tekinthető, s ez is csak alátámasztja azt a tételt, hogy a tudomány fejlődésének ugyanazok a mozgatóerői, mint amelyek az általános társadalmi fejlődésben érvényesülnek. Tehát a termelőerők fejlődése, majd a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönhatása, ennek befolyása a további fejlődésre, a megfelelés és a meg nem felelés, végül a felépítmény és az alap kölcsönhatása — mindezek a tényezők, amelyek a társadalom fejlődését általában mozgatják, befolyásolják és létrehozzák a tudományt és annak fejlődését.

Marx egy magyarul meg nem jelent, oroszul kiadott művének részletében a következő megállapítást adja: „A tudomány a társadalmi fejlődés általános szellemi terméke".[10] Ez a megállapítás az adott kérdésre vonatkoztatva pontosan ezt jelenti, hogy a társadalmi fejlődés mozgatóerői egyben a tudományos fejlődés mozgatóerői is. Vagyis nem helyes az idealistáknak az a felfogása, hogy a tudomány önmagától fejlődik, belső szellemi, szellemtörténeti összefüggésben, a társadalomtól függetlenül, ilyen sajátos önkifejlődésben alakulna. Ugyanez lényegében így van a hegeli felfogásban is.

A kérdés folytatása így hangzik: Helyes-e a megismerés fejlődésének teleologikus magyarázata?

Azt hiszem, a kérdés feltevése maga nem egészen helyes. A teleológia metafizikus felfogás, a világ, illetve a világ fejlődésének célszerűségét hirdető nézet. A teleológia magyarul célszerűségi tan. Világos, hogy a megismerés fejlődését éppen úgy nem lehet a metafizikus célszerűség alapján magyarázni, mint a természet és társadalom fejlődését. Talán arról van szó, hogy a megismerés, mint az emberek célszerű cselekvése, az emberi fejlődésnek egyik feltétele. Ez igaz, és a célszerű cselekvés fogalma a marxizmus szempontjából fontos, de nemcsak a megismerésre, hanem elsősorban a termelésre vonatkozik. Mindenesetre ezt nem nevezhetjük teleologikus magyarázatnak.

[10] Arhiv Marksza i Engelsza. Tom. II. VII. 157. l.

A következő kérdés:

Mi tartozik a gyakorlat fogalmába? A tudományos és művészi tevékenység mennyiben tartozik bele? Mondhatjuk-e, hogy a gyakorlat része az objektív valóság emberi visszatükrözése folyamatának?

Vegyük sorba ezeket a kérdéseket.

Mi tartozik a gyakorlat fogalmához? A gyakorlat e fogalom marxi értelmezésében annyi, mint a szükségletek kielégítését szolgáló célszerű emberi cselekvés. A gyakorlat legtágabb értelmezését Marx 1845-ben írott *Feuerbach-téziseiben* találjuk és *A német ideológiában* is, ahol Marx az érzéki gyakorlatról, a „sinnliche Praxis"-ról beszél. Itt tehát az emberi érzéki tevékenységet is gyakorlatnak nevezi.

A gyakorlat szűkebb értelmezésében az emberek termelő tevékenységével kezdődik, ezen alapul, és Marx ezekben a munkákban is *lényegében* erre akart rámutatni. Hiszen Feuerbachhal szemben azt mondja: „Egyébként ez az emberi történelmet megelőző természet nem az a természet, amelyben Feuerbach él, nem az a természet, amely ma (kivéve talán egyes újabb eredetű ausztráliai korállszigeteket) bárhol is létezik, tehát Feuerbach számára sem létezik."[11]

Adolf Wagner munkájához írott feljegyzéseiben, amelyek magyarul nem jelentek meg (csak kis részlete) Marx bírálja a német professzort, Adolf Wagnert és ezeket írja: „A doktriner professzor számára az ember viszonya és vonatkozásai a természethez kezdettől fogva nem gyakorlati, vagyis cselekvésen alapuló, hanem elméleti vonatkozások." Tehát Marx hibáztatja Wagnernél azt, hogy ő az ember viszonyát és vonatkozásait a természethez nem gyakorlati, vagyis cselekvésen alapuló viszonynak fogja fel.

Lenin továbbfejlesztette a gyakorlat, a praxis marxi értelmezését a *Filozófiai füzetek*ben. Lenin nem ad meghatározást, definíciót, hogy mi a gyakorlat, amint ezt a hallgatók az oktatásban kapni szeretik, de kifejti — mégpedig sokoldalúan, sokféle vonatkozásban — a gyakorlat ismeretelméleti jelentőségét. Marx és Engels számára a gyakorlat ismeretelméletileg elsősorban a megismerés helyességének igaz vagy nem igaz voltának próbaköve, ismérve. Lenin szerint a gyakorlat láncszem a megismerés, az igazság megismerésének egész folyamatában. Tehát nemcsak a kész megismerés helyességének próbaköve, hanem a gyakorlat és igazság viszonyát úgy kell képzelnünk, hogy a gya-

[11] Marx—Engels, *A német ideológia*. Szikra, 1952. 27. l.

korlat szerves része az igazság megismerésében csúcspontját elérő gondolati folyamatnak.

Lenin ezt így fejezi ki: „Az ember a szubjektív eszmétől (ez Hegel kifejezése, itt annyi mint képzet — F. B.) a „gyakorlaton" (és technikán) át halad az objektív igazság felé."[12]

Más helyen: „Az élet hozza létre az agyat. Az ember agyában tükröződik a természet. Az ember azáltal, hogy gyakorlatában és a technikában ellenőrzi e tükröződések helyességét, és alkalmazza azokat, eljut az objektív igazsághoz."[13]

Tehát a felvetett kérdésre vonatkozólag fontos az, hogy Lenin a gyakorlat fogalmát kapcsolatba hozza a cselekvés és a megismerés dialektikus egymásrahatásának összfolyamatával. Nem *csak* az igazság megismerésének, ismérvének tekinti. Az ember a gyakorlatból indul ki, azután eljut a megismerés kezdetleges stádiumába, onnan vissza a gyakorlathoz, onnan az igazsághoz.

Érdekes az is, hogy Lenin megkülönbözteti a technikát és a gyakorlatot. A gyakorlat több, mint a technika. A gyakorlat magában foglalja a társadalmi cselekvést, a politikai és gazdasági gyakorlatot, és a technikát.

Lenin felfogásának helyességét a jelenkori tudomány és a gyakorlat viszonya mind pozitív, mind negatív értelemben fényesen igazolja. Gondoljunk a micsurini biológiára, a hibridizálás módszereire. Gondoljunk az atomfizika fejlődésére. Az elmélet és a gyakorlat láncszemei állandóan egymáshoz kapcsolódnak, amíg végül is a megismerés eljut az igazsághoz, majd ez az igazság újra a gyakorlatban érvényesül. Ha ez a gyakorlat nincs meg, akkor a gyakorlat szűk prakticizmussá válik, nem táplálkozik a tudományos megismerés legnagyobb igazságaiból, és ha a tudomány részéről nincsen meg ez a kapcsolat, a tudomány elszakad az élettől, öncélúvá válik, s ezzel kapcsolatban pangás keletkezik, végül pedig visszafejlődés indul meg.

Kérdés:

Van-e különbség a tudomány és a gyakorlat között? Mondható-e, hogy a gyakorlat része a megismerés visszatükrözési folyamatának?

A tudományos tevékenység a legszorosabb kapcsolatban áll a gyakorlattal, a tudomány és a technika viszonyában vagy a szocializmus építésében, mégis különbséget kell tennünk a tu-

[12] Lenin, *Filozófiai füzetek*. Szikra, 1954. 176—177. l.

[13] I. m. 177. l.

domány és a gyakorlat között. Nem lehet azt mondani, hogy a gyakorlat része a tudománynak vagy a megismerésnek.

A gyakorlat az elmélet vezércsillaga, de a vezércsillag nem azonos a hajóval, amelynek irányt mutat. Sztálin figyelmeztet arra, hogy nem szabad a szocializmus politikai gazdaságtanát és gazdaságpolitikáját összezavarni. Az első tudomány, a második gyakorlat. A kettő összezavarása szintén az előbb említett tévedéshez vezet.

A művészi tevékenység és a gyakorlat nézetem szerint szintén nem azonosak, de a gyakorlat és a művészet között művészettel, főleg annak bizonyos területein a legszorosabb egybefonódást tapasztaljuk. Vegyük például az építészetet. Ott az egybefonódás olyan mértékű, hogy nehéz az elválasztás. Vagy itt van az alkalmazott művészet, az iparművészet területe. Elvileg azonban a művészetnek éppen legdöntőbb formái nem tartoznak a gyakorlathoz, legalábbis a modern társadalomban nem. Az ősember talán azért rajzolt a barlang sziklafalaira, hogy ezzel gyakorlati célokat kövessen, hogy mágikus hatást gyakoroljon a vadállatokra, azok elejtésére, ma azonban Munkácsy Mihály vagy más művész művészi célokat követ a festésben, amelyek lényegesen különböznek attól, amit mi a gyakorlat precíz fogalmán értünk.

A gyakorlat része-e a visszatükrözés folyamatának? A visszatükrözés összfolyamatában a gyakorlat különböző helyeken felmerül, de a visszatükrözés azért az objektív valóság visszatükrözése, mert az emberi tudat beavatkozásától független folyamat. Tehát a gyakorlatnak állandóan szüksége van a visszatükrözésre, enélkül meg sem tud mozdulni. De mégis elvi különbséget kell tenni a visszatükrözés objektív folyamata között és a gyakorlat között. Ez nagyon fontos, mert hiszen éppen a fizikai idealizmus mai neves képviselői, Bohr, Heisenberg, Pauli, Born és más híres fizikusok azt állítják, hogy az atomfizikában nem lehetséges visszatükrözés, mert az emberi beavatkozás a tárgy jellegét, idejét, helyét stb. már eleve befolyásolja. Ez a felfogás teljesen hamis, szubjektivisztikus. Ha elfogadnánk azt a tételt, hogy a gyakorlat része a visszatükrözésnek, akkor akarva, nem akarva ugyanilyen felfogáshoz kellene eljutnunk. Dialektikus kapcsolat van a gyakorlat és a visszatükrözés között, mégis különbséget kell tennünk közöttük. A visszatükrözés adataira a gyakorlatnak szüksége van, a gyakorlat ellenőrzi és alkalmazza a visszatükrözés adatait, de ez nem jelenti azt, hogy a visszatükrözés objektív folyamatába a gyakorlat beavatkozna.

Ez ismeretelméletileg a materializmus szempontjából igen fontos elvi álláspont.

A következő kérdés: Mit értünk abszolút igazságon?

Az abszolút igazság, vagyis a feltétlen, nem viszonylagos igazság a marxizmus szerint a relatív, vagyis a viszonylagos igazságokból tevődik össze. Ez az összetevődés állandó, soha meg nem szűnő folyamat. Az emberi megismerés mindinkább megközelíti az abszolút igazságot. Egy XVIII. századbeli német matematikus, Lichtenberg, találó hasonlatával élve: az igazság a kutatás aszimptotája. (Olyan egyenes, amely egy végtelenbe vezető görbét mindjobban megközelít anélkül, hogy azt teljesen elérné.)

Ha egyes tanításokra mi marxisták azt szoktuk mondani, hogy azok abszolút igazságok, úgy ezekben az esetekben az „abszolút" szót nem annak pontos marxista filozófiai értelmében, hanem átvitt értelemben használjuk, s ezzel azt akarjuk mondani, hogy ezek tudásunk és praxisunk mai állása mellett a legközelebb állnak az abszolút igazsághoz.

Még azt lehet itt megjegyezni, hogy a dialektika szerint az abszolút és a relatív közötti különbség is relatív. Tehát az egyes relatív igazságokban mindig van több-kevesebb abszolút.

Kérdés:

Mi a tudat? Abszolút ellentét van-e az anyag és a tudat között?

A tudat a marxizmus szerint a legmagasabb fejlődési fokot elért szerves anyag legmagasabb terméke, nevezetesen az emberi agyvelő terméke, az emberi agyvelő funkciója, az objektív lét leképezése, visszatükrözése. Mindezek alapvető marxista megállapítások. Mindezekhez hozzájárulnak a marximus negatív jellegű megállapításai: a tudat nem azonos az anyaggal, mint a vulgármaterializmus gondolja. Egyébként még mindig sokan összetévesztik a marxista materializmust a vulgáris materializmussal, különösen Magyarországon, ahol a reakció ezzel a csalárd azonosítással igyekezett a materializmust támadni.

Miért merül fel mindezen alapvető igazságok ismerete után is sokakban egy bizonyos hiányérzet? Azért, mert a lét és a tudat, anyag és tudat viszonyának konkrétebb kifejtését kívánjuk. Meg kell magyarázni a *tudatossági élmény* keletkezését, az öntudat, az én-tudat sajátosságait. Ez a marxista materialista pszichológia feladata.

Itt meg kell állapítani, hogy amilyen korszakalkotó eredményeket hozott már eddig is a pavlovi fiziológia, annyira aránytalanul kevéssé fejlődött még ki mind ez ideig a marxista elmé-

let és módszer tanait szigorúan követő pszichológia. Itt tehát rendkívül nagy feladatok várnak a kutatókra.

De ha még számos kérdés nincs is úgy kidolgozva, ahogyan ezt a pavlovi alapon álló pszichológia ki fogja fejleszteni, a felvetett kérdésre, az anyag és a tudat ellentétének kérdésére Lenin mélyreható elemzése alapján már ma is olyan választ adhatunk, hogy a kérdést tisztázottnak tekinthetjük.

Abszolút ellentét van az anyag és a tudat között? — ez volt a kérdés. Lenin mintha ismerte volna az elvtárs kérdését. (Derültség.) A *Materializmus és empiriokriticizmus* című művében erre pontosan válaszol, mégpedig a következőképpen: „Természetesen az anyag és tudat ellentétének is csak igen korlátolt területen van abszolút jelentősége: a jelen esetben kizárólag annak az alapvető ismeretelméleti kérdésnek keretén belül, hogy mit kell elsődlegesnek és mit kell másodlagosnak elismerni. E kereteken túl az adott ellentét viszonylagossága kétségtelen."[14]

Lenin e tételét — ismétlem úgy, ahogy Lenin írta, és úgy, ahogy megfogalmazta — valósággal vezérfonalnak tekinthetjük a tudat kérdéseinek tanulmányozásában. Az anyag és a tudat ellentéte, mint ismeretelméleti ellentét, feltétlen, abszolút. Ez döntő fontosságú tétel az idealizmussal szemben, amely nem ismeri el az anyag és a tudat feltétlen ellentétét, (amennyiben az anyagot tudatra vezeti vissza), és elvi jelentőségű a vulgármaterializmussal szemben is, amely más módon szintén nem ismeri el az anyag és a tudat ellentétét. A mai nyugati fizikai idealizmus hallatlan erőfeszítéseket tesz az objektív világ, az anyagi világ feloldására, vagy ahogy ők mondják, az objektum és a szubjektum ellentétének feloldására. Ez úgyszólván vezértétele a legújabb fizikai idealista irodalomnak. Ezért élesen ki kell emelni az ismeretelméleti ellentétet, amely nélkül az anyagnak a tudattól való függetlensége értelmetlenné válik. Viszont: Lenin hangsúlyozza ennek az ellentétnek korlátolt területen való abszolút jelentőségét.

Igen dialektikus válasz! Nem ismeretelméleti vonatkozásban tehát — s ezt én magyarázom — biológiai, fiziológiai, pszichológiai vonatkozásban ez az ellentét viszonylagos. A mi feladatunk ennek a viszonylagosságnak számos megnyilvánulását és formáját feltárni. Nagy jelentősége van ebben a tekintetben is Pavlov tanának, nevezetesen a feltétlen és a feltételes reflexek ellentétének viszonylagosságát hirdető pavlovi elméletnek.

A kérdés további részletezése így hangzik:

[14] Lenin, *Materializmus és empiriokriticizmus*. Szikra, 1949. 142. l.

Feltétlenül vulgár-materializmust jelent-e az, ha úgy határozzuk meg a tudatot, mint az anyag egyik mozgásformáját?

Igen érdekes kérdés. A választ így adnám meg: attól függ, hogyan értelmezzük az anyag és a tudat ellentétét. Lenin tétele vezérfonalat ad ebben a vonatkozásban is a kérdés tanulmányozására. Az anyag és a tudat ellentéte nem ismeretelméleti vonatkozásban viszonylagos. Viszonylagos ellentétek pedig egy bizonyos ponton a dialektika tanításai szerint azonosulhatnak.

A tulajdonképpeni kérdés azonban így áll: Mit jelent tudományosan az, ha a tudatot az anyag egyik mozgásformájának nevezzük? Tudományosan ez arra kötelezne, hogy kimutassuk természettudományi pontossággal ezt a mozgásformát, mint valóban anyagi mozgásformát. Ma erre a tudomány nem képes. A tételnek akkor lesz bizonyító ereje, ha a tudomány képes lesz konkréten és egzaktan megadni, mit jelent egy fogalomképzés, vagy mit jelent egy következtetési forma mint anyagi mozgásforma. A tudománynak még óriási fejlődést kell megtennie ahhoz, hogy a magasabbrendű tudatfolyamatok anyagi alapjait konkrét, kísérletileg ellenőrizhető módon meghatározza. Kétségtelen azonban, hogy a tudomány fejlődése ebben az irányban mozog. De ha a tudomány ezen a téren még a mainál sokkal nagyobb eredményeket is el fog érni, akkor is aktuális marad Engels kérdése, amelyet *A természet dialektikája* egyik helyén a következő módon tesz fel: „Egyszer bizonyára sikerül majd a gondolkodást kísérleti úton az agyban végbemenő molekuláris és vegyi mozgásokra „visszavezetni", de vajon kimerítettük ezzel a gondolkodás lényegét?"[15]

Nem szeretem az epitetonokat, a dicsérő kifejezéseket a klasszikusokkal szemben, mert azoknak egyáltalában nincs szükségük erre. De azt hiszem, ha valami, ez a kérdés valóban zseniális. Ti. messze előre látja a tudomány fejlődését, amit a tudomány nemcsak Engels korában, de még ma sem tett meg. De a tudomány kétségtelenül abban az irányban halad, hogy valamikor az agyban végbemenő mozgásokat — ma már tudjuk, hogy az agykéreg kb. 14 milliárd sejtjében mennek végbe ezek a mozgások, — ezekre a molekuláris és atom-mozgásokra tudjuk visszavezetni. — S akkor merül fel majd Engels kérdése: kimerül-e ebben a gondolkodás? Én erre a kérdésre csak a dialektika elvi álláspontján tudnék iránytjelző választ megkockáztatni, hogy a viszonylagos ellentétek egy bizonyos ponton azonosulhatnak. Ez vonatkozik erre a kérdésre is.

[15] Engels, *A természet dialektikája*. Szikra, 1952. 258. l.

A következő kérdés:

Olyan minőségi különbség van-e a tudat és az anyag többi mozgásformái között, mint az anyag egyéb mozgásformái között?

Nézetem szerint az élettelen anyag mozgásformái és az élő anyag mozgásformái között fennálló minőségi különbség nem csekélyebb, mint az élő anyag mozgásformája és a tudat között fennálló minőségi különbség. A felvetett kérdésre tehát differenciált választ kell adni: vannak különbségek az anyag mozgásformái között, amelyek nem olyan jellegűek, mint az anyag és tudat mozgásformái közötti minőségi különség, ellenben vannak olyanok, mint például az élettelen anyag és az élő anyag mozgásformái közötti különbségek, amelyek nézetem szerint nem csekélyebb mértékben minőségi különbségek.

Ezzel kapcsolatban megjegyzem, hogy nekünk, marxistáknak többet kell foglalkoznunk az agyfiziológia haladásával. Nagyon érdekes kutatások folynak, amelyek az agytevékenység elektromossági kapcsolatait egészen új megvilágításba helyezik.

Így hangzik a következő kérdés:

Mit értünk az érzetek szubjektív formáján? A piros szín a szemünktől függetlenül, csak mint bizonyos hullámhosszúságú elektromágneses rezgés létezik, vagy a piros szín objektíve is megvan?

A válasz a következő: a fénysugár, vagyis az elektromágneses hullám a szemben színingereket hoz létre. Csak bizonyos hullámhosszúságú, illetve frekvenciájú sugárzás hoz létre színérzetet, ugyanígy vagyunk a hangérzetekkel. Szubjektívnek nevezzük a színérzetet, mert érzékszerveinktől és a tudattól függetlenül nem létezik, objektívnek nevezzük a sugárzást, mert a tudattól, érzéklettől, ingertől függetlenül létezik. Helytelen volna tehát azt mondani, hogy a piros szín objektíve megvan. Ellenben az objektív valóságnak szubjektív tudati tükrözése, és nem tudatunk önkényes szüleménye, nem illúzió, nem fantázia, nem érzéki csalódás.

Kérdés:

Melyek a főbb ismeretelméleti irányok?

Erre csak általánosságban válaszolhatunk. Mint a múltban, úgy ma is az idealizmus és a materializmus a két főirányzat az ismeretelmélet terén. Ezt azért kell élesen aláhúzni, mert az idealizmus képviselői állandóan kísérleteket tesznek a kérdés ködösítésére. Vagy azáltal, hogy az idealizmus különböző irányainak jelentéktelen differenciáit tolják előtérbe, és így egymással hadakozva elködösítik az idealizmus és materializmus alapvető ellentétének kérdését, mint például a német egyete-

meken a különböző idealista ismeretelméleti irányocskák, vagy azáltal, hogy azt mondják, hogy ők minden „izmus" ellen vannak és csak „pozitív tényeket" ismernek.

Ezt kezdte Mach, és ezt folytatta ma például a fizikai idealizmusnak számos ismert képviselője, pl. W. Pauli, aki szintén állandóan az „izmusok" elleni álláspontját fitogtatja, s közben teljesen idealista.

Az idealizmus ma pozitivizmus néven álarcban lép fel. A jelenkori pozitivizmus nem egyéb, mint szubjektív idealizmus, s ma éppen a szubjektivizmus az uralkodó burzsoá ismeretelméleti irányzat.

A reakciós idealizmusnak ma uralkodó formája, a szubjektív idealizmus nemcsak természettudományi, hanem társadalomtudományi irányzat is. A burzsoá társadalomtudomány képviselői, amennyiben egyáltalában foglalkoznak filozófiával, kimondottan szubjektivisták.

A szubjektivizmus helyenként és időnként behatol a marxisták közé is a társadalomtudományi elméletben — ha nem is mint általános irányzat. A Szovjetunióban is a szocializmus közgazdaságtanának elmélete terén a törvények és az értéktörvény felfogásában szubjektivisztikus nézetek merültek fel.

Kérdés:

Az agnoszticizmusra vonatkozik. A *jelenkori* agnoszticizmus kimondottan szubjektivisztikus és idealisztikus, — ebben különbözik az agnoszticizmus *régebbi* formáitól, amelyek vagy nem kimondottan ilyen jellegűek voltak, vagy ingadoztak az idealizmus és a materializmus között. Engels a maga korában még azt írhatta Huxleyről, a származástan neves képviselőjéről, hogy az ő agnoszticizmusa tulajdonképpen szégyenlős materializmus. Ezt variálva azt mondhatjuk, hogy a *mai* agnoszticizmus szégyenlős idealizmus. Nem akarják nyíltan elismerni az idealizmust, éspedig azért nem, mert a józan természettudósok ösztönszerűen elutasítják az idealizmust, tehát álcázott formában kell azt nekik beadni. Az agnoszticizmus fétisét igen bonyolult formában találjuk meg a Bohr-féle komplementaritási elvben, amelynek a fizikában nagy hatása van.[16]

Mi az agnoszticizmus fő veszélye? Erre a kérdésre a válasz az, hogy az agnoszticizmusnak kettős a veszélye. Az egyik az, hogy az idealizmust álcázva és ködösítve támogatja. A másik.

[16] Fogarasi, *Ellentmondásos-e a komplementaritási elv?* Logika. 3. kiad. 446—451. l. *A valószínűség elvének idealista ismeretelméleti alkalmazásáról.* Logika. 433. l.

ami ezzel szorosan összefügg, hogy utat nyit a *fideizmusnak*. Ugyanis a tudomány *mellett* és *felett* elismeri a vallást mint az ismeret forrását. Az agnoszticizmus és a fideizmus összefonódásának napjainkban az a konkrét formája, hogy a fizikusok és a teológusok összeállanak és közös filozófiai nézeteket hirdetnek, ún. szümpozionokat, kollokviumokat, rádió-előadásokat tartanak. Ilyen fizikusok Pauli, Weizsäcker, Pascual Jordan.

Természetesen helytelen volna azt gondolni, hogy a nyugati fizikusok többsége a fideizmust támogatja és elismeri. E téren is folyik a harc, és a mi feladatunk a tudományos világnézet híveit támogatni, a dialektikus materializmushoz közelhozni.

Ma már azt lehet mondani, hogy nyugaton valami átmeneti forma fejlődik ki a csak ösztönös materializmus és a dialektikus materializmus között. Ti. a dialektikus materializmus tanai fokozatosan ismertté válnak nyugaton is. A szovjet filozófusok és a szovjet fizikusok munkái ismertté válnak, foglalkoznak velük. Nyugati marxista tudósok fellépnek saját munkájukkal, ott olvassák azokat. Közöttük nemcsak filozófusok, hanem — aminek különösen nagy a fontossága — természettudósok, fizikusok, így Bernal, Joliot-Curie, Vigier és mások. Sokan megismerkednek a dialektikus materializmussal, s ha azt nem is fogadják el egészen, de a természettudósok egy részének a materializmusa mégis magasabb fokra emelkedik, mint a tisztán ösztönös materializmus. Egészen kétségtelen ez egyes pszichológiai munkákban is, amelyekre most nem térhetek ki.

Kérdés:

Miben áll a pszichologizmus és a fenomenológia veszélye az ismeretelméletben?

Az ismeretelmélet alapkérdése a *lét és a tudat* viszonya. Ezt a kérdést nem lehet pszichológiával és fenomenológiával megoldani, még ha bármilyen pontos vizsgálatokat is volnának képesek nyújtani — de nem is tudnak nyújtani. A pszichologizmus nem az objektív lét és a tudat viszonyának kérdését akarja megválaszolni, hanem az objektív létben való hit pszichológiáját adja. Ez abszurdum. Mi tudjuk, hogy miért hisznek az emberek az objektív létben. Mert erre tanítja őket az élet, a praxis, a gyakorlat, a tudomány. Ez nem probléma! És így vetni fel a problémát annyiban veszélyes, hogy teljesen eltérő, hamis vágányra tereli a tudományt. A pszichologizmus a logikát a gondolkodás lélektanának fogja fel, ez pedig annyit jelent, mint kizárni a logikából az igazság és a hamisság, a helyesség és a helytelenség kérdését, holott a logika feladata a helyes gondolkodás törvényeit megállapítani. Nem lehet tehát a logikát a gon-

dolkodás lélektanával helyettesíteni. Mindez a szubjektivizmusnak egyik megnyilvánulása.

Ugyanez vonatkozik a fenomenológiára. A mai fenomenológia képviselői, Husserltől az egzisztencialistákig az ismeretelméletet és az egész filozófiát nem lélektani, hanem „lényegtani" tudatelemzésre szűkítik le. A filozófia számukra irracionális „lényegszemlélet". A lényeg pedig számukra eszmei-tudati jellegű. Husserl ezt úgy fejezi ki, hogy „zárójelbe teszi az objektív világot". Ami az ismeretelmélet szempontjából döntő kérdés, azzal a fenomenológia nem foglalkozik. Nyilvánvaló, hogy a fenomenológia a szubjektív idealizmusnak tompított, elködösített formája.

Megjegyezzük, hogy a materializmus ismeretelméletében nem ignoráljuk a pszichológia eredményeit, hanem igenis felhasználjuk a gondolkodás fejlődésének tanulmányozására. A pszichológia mintegy segédtudomány az ismeretelmélet szempontjából, megvilágítja a megismerő gondolkodás fejlődésének útját, de nem ad választ a lét és a tudat viszonyának alapkérdésére. Úgy a pavlovi lélektan, mint más materialista, az előbbivel rokon irányzatok eredményei, például a materializmust képviselő francia Vallonnak a gondolkodás lélektanára vonatkozó kutatásai a mi szempontunkból nagyon érdekesek és hasznosak, és nagyon helytelen, ha a filozófusok elhanyagolják a pszichológiát, hiszen abból sokat lehet tanulni. A pszichológusok azonban tévednek, ha azt hiszik, hogy a pszichológia alapján lehetne az ismeretelméletet kifejteni.

Kérdés:

Hogyan kell bírálnunk az ún. „biológiai" ismeretelméletet?

Módszertanilag ugyanúgy, mint a pszichologizmust. A biologizmus a megismerést kizárólag biológiai folyamatnak fogja fel. E mögött több tévedés rejlik. Az egyik tévedés abban áll, hogy az emberi gondolkodás minőségi különbségét minden egyéb biológiai folyamattal szemben elködösíti. A másik tévedés az, hogy a megismerést egyszerűen mint biológiai alkalmazkodási folyamatok fogják fel, s ezzel a lét és tudat viszonyának alapkérdését a környezet és a szervezet viszonyának kérdésével helyettesítik.

A környezet és a szervezet viszonya igen fontos kérdés. Ezzel a micsurini biológia és annak mai képviselői, Liszenko és más biológusok behatóan foglalkoznak, de nem abból a célból, hogy ezzel a kérdéssel helyettesítsék a lét és a tudat viszonyának alapkérdését. A harmadik tévedés a biologizmusban — ugyancsak a pszichologizmusban is — hogy a megismerés tár-

sadalmi vonatkozásaival egyáltalán nem foglalkozik. ignorálja vagy tagadja a megismerés társadalmi folyamatát.

Az utolsó kérdés a következő:

Beszélhetünk-e intuitív megismerésről, és mi a szerepe az intuíciónak a tudományos megismerésben?

Intuíció, intuitív szemlélet annyi, mint közvetlen szemlélet. Az irracionalizmus szerint az intuíció szembenáll az értelemmel, a tudományos gondolkodással, a fogalmi gondolkodással, és a megismerésnek egy magasabbrendű formáját jelenti.

A XX. században Bergson lépett fel az intuíció filozófiai felmagasztalásával. Hatása annak idején Magyarországon is megnyilvánult. Álláspontunk szerint intuitív megismerésről beszélni, amely a fogalmi gondolkodástól és az értelemtől különböző, független megismerés volna, tiszta misztika. Célja a tudomány lealacsonyítása, a tudományos megismerés tagadása, diszkreditálása.

A megismerésben a logikus gondolkodáson kívül szerepet játszik a képzelőerő, a fantázia, a szemlélet is. de — álláspontunk szerint — nem mint a fogalmi gondolkodás ellentéte, hanem mint annak kiegészítése. Ez a reális magva annak, amit eltorzítva és felduzzasztva az irracionalisták mint intuíciót tüntetnek fel, s ami szerintük önálló, a fogalmi gondolkodással szembenálló megismerés volna.

Ezek voltak azok a kérdések, amelyekre igyekeztem — amennyire egy előadás keretén belül lehetett — választ adni.

ELŐSZÓ
A „LOGIKA" MÁSODIK NÉMET KIADÁSÁHOZ

Kiadómnak az az örvendetes értesítése, hogy könyvem első német kiadását rövid néhány hónap alatt szétkapkodták, és hogy a kereslet folytán második kiadás vált szükségessé, meglehetősen váratlanul ért. Hogy a dolgok így alakultak, bizonyára nemcsak a logika kérdései iránt a Német Demokratikus Köztársaságban megnyilvánuló erős érdeklődés jeleként foghatom fel, hanem annak bizonyítékaként is, hogy könyvem alkalmas ennek az érdeklődésnek a kielégítésére. Emellett szól az a megértő és pozitív értékelés is, melyben munkámat számos bírálat részesítette. *(Neues Deutschland, Einheit, Berufsbildung* stb.)

Szerettem volna a *Logika* című könyvemmel kapcsolatban már nagy számban bejelentett vitacikkek megjelenését bevárni, hogy azokra a második kiadásban összefoglalva válaszolhassak, és figyelembe vehessem a könyvem kiegészítésére, esetleges helyesbítésére vonatkozó javaslatokat. A második kiadás megjelenését azonban nem szeretném késleltetni. Így arra kell szorítkoznom, hogy mindössze néhány, nyomtatásban már megjelent bíráló véleménnyel szemben foglaljak állást.

Georg Klaus *Fogarasi „Logiká"-ja és a következtetés elmélete* c. cikke[1] sajnos csak nagyon kis részben felel meg azoknak a követelményeknek, melyeket a valóban tárgyilagos bírálattal és vitával szemben támasztanunk kell.

A vita és a bírálat a tudomány fejlődése szempontjából nemcsak kívánatos, hanem egyenesen nélkülözhetetlen. Erre fölösleges sok szót vesztegetnünk. A tárgyilagos, tudományos vitáknak azonban legelső — ha nem is egyetlen — feltételük, hogy azok során ne ferdítsék el, ne magyarázzák félre a szerző bírálat alá vont fejtegetéseit. A legszerényebb, legminimálisabb követelmény, hogy a bírált fejtegetések szövegét senki se hamisítsa meg önkényesen. Sajnos Klaus cikke gyakran még ennek a minimális követelménynek sem felel meg. Ez természetesen nagyon megnehezíti, hogy megértsük egymást.

[1] *Aufbau.* 1955. 5. sz.

A legfőbb kifogás, melyet a cikk a *Logikával* szemben támaszt az, hogy helytelenül értékeli a matematikai logikát.

Ezt írja: (Fogarasi) a matematikai logikát látszattudománynak nevezi és azt állítja, hogy „ideológiailag a burzsoázia osztályérdekeit szolgálja".[2]

A leghatározottabban kijelentem, hogy *könyvemben semmiféle ehhez hasonló kijelentés nem fordul elő, sem betű szerint, sem értelmileg.*

Könyvem 7. oldalán viszont ez áll: „A logisztika látszattudomány, mely a klasszikus logika forradalmasításának igényével lép fel. Formalizmusa tudományos szempontból terméketlen, ideológiailag pedig a burzsoázia osztályérdekeit szolgálja. A matematikai logika viszont a maga korlátai között teljesen jogosult diszciplina, melyet a Szovjetunióban éppen ezért buzgón művelnek".

Minden elfogulatlan olvasó láthatja, hogy a logisztikát egészen világosan megkülönböztetem a matematikai logikától.

Ebben a szovjet tudomány terminológiáját követem. Így pl. a Nagy Szovjet Enciklopédia 2. kiadása a következőképpen jellemzi a logisztikát:

„A burzsoá matematikai filozófia egyik idealista iránya, amelynek lényege a matematika és a logika azonosítására irányuló kísérletekben áll, emellett az utóbbit tisztán matematikai számítássá akarja változtatni. Ezzel a kísérlettel először Frege német matematikus és logikus próbálkozott a XIX. század végén, a XX. században pedig B. Russell, reakciós angol filozófus fejtett ki makacsul ehhez hasonló álláspontot. A *matematikai logika* fejlődése azonban lehetővé tette annak a kétségtelen bebizonyítását, hogy a természetes számok aritmetikája sem vezethető vissza a logikára" (Itt Gödelre utal az Enciklopédia.)

„A külföldi irodalomban néha a matematikai logika megjelölésére is használják a „logisztika" kifejezést."[3]

Klaus nem a marxi, hanem a nyugati irodalomban szokásos terminológiát alkalmazza, a logisztikát és a matematikai logikát pedig szinoním kifejezésekként használja. Ez azonban legfeljebb terminológiai különbség lehetne. Ami azonban teljesen megengedhetetlen az az, hogy nekem tulajdonítja ennek a pontatlan, megtévesztő nyugati terminológiának a használatát, és nekem tesz miatta jogosulatlan szemrehányásokat.

[2] *Aufbau.* 1955. évi 5. sz. 441. l.

[3] I. m. 25. köt. 342. l.

A logika és a matematikai logika közötti általános viszonyra vonatkozó felfogásomról az alábbiakat írom: „Nem a logika nyugszik matematikai alapokon, hanem a matematikának vannak logikai alapjai".[4] Ezt a felfogásomat teljes egészében fenntartom: az nem a matematikai logika ellen irányul, hanem Russell és mindazok ellen, akik a matematikát és a logikát egymással azonosítják.

Klaus ellentmondást, mégpedig „logikai" ellentmondást konstruál két kijelentésem között: egyrészt azt állítom, hogy a logisztika látszattudomány, másrészt azt, hogy a logisztikával szembeni elutasító állásfoglalásom semmiképpen sem jelenti, mintha a matematikai logikát, mint a matematikai logika alapjainak vizsgálatát is elutasítanám. A két kijelentés között nincs semmiféle ellentmondás, legfeljebb azok számára, akik összezavarják egymással a logisztikát és a matematikai logikát.

Klaus ezt írja: „Nem lehet tehát a matematikai logikát — amint azt Fogarasi teszi — a matematika logikai alapjairól szóló tudománynak elismerni és ugyanakkor megtagadni tőle, hogy jogot formálhasson az általános formális logika egyik részének rangjára" (44. l.). Ehhez azt a megjegyzést kell fűznünk, hogy a „rész" kifejezést Klaus itt rendkívül pontatlan értelemben használja. Bizonyos értelemben nem tagadom a matematikai logikának ezt a jelentését. Én arra helyeztem a súlyt, hogy a részt nem szabad az egésszel felcserélni. Inkább azt javasolnám, hogy a matematikai logikát az általános formális logika egyik elágazásaként, fiókdiszciplinájaként jelöljük meg, úgy, amint azt a szovjet irodalomban sok szerző teszi.

A matematikai logika kérdésében elfoglalt álláspontom félremagyarázása végigvonul Klaus egész cikkén és fejtegetéseim hamis alkalmazásainak hosszú láncolatát vonja maga után.

Sajnos azt is meg kell állapítani, hogy a kritikának az a teljesen megengedhetetlen módja, mely a szerző nézeteit önkényesen elferdített idézetek alapján bírálja, nem korlátozódik egyedül a logisztika és a matematikai logika kérdéseire. Így pl. Klaus az alábbi állításokkal akarja rám, illetve könyvemre fogni „a formális logika és dialektika összekeverését".

„Fogarasi azt állítja, hogy az azonossági tétel, A = A

a) elavult és a tudomány túlhaladott fejlődési fokához tartozik (50. l.).

b) ostobaság és az emberek nem e törvény szerint gondolkodnak (36. l.).

[4] I. m. 7. l.

c) azt jelenti, hogy a dolgokat és jelenségeket megmerevedettnek kell felfogni (36. l.).

d) az A egyenlő A-val formula helytelen, mert nincs meghatározva, hogy mit értünk A alatt (39. l.).

e) minden azonosság viszonylagos és bizonyos összefüggésekben mindig egyben nem-azonosság is (39. l.).

Valamennyi tézis hibás".[5]

A nekem tulajdonított „téziseket" Klaus egytől-egyig hamisan adja vissza. Azt az eljárást, hogy valaki a szerzőnek más állításokat tulajdonít, mint amilyeneket az valóban tett és állításait ily módon próbálja megcáfolni — a hagyományos logikában *ignoratio (mutatio) elenchi*-nek nevezik. A klasszikus logika elítéli a cáfolásnak ezt a módját, és arról sem tudok, hogy a szimbolikus logika megengedné az ilyesmit.

Ami az *a)* pontot illeti, az *én Logikámban* nem az áll, amit Klaus nekem tulajdonít, hanem:

„Az azonossági elv a maga hagyományos formájában elavult, a tudomány túlhaladott fejlődési fokához tartozik (50. l.).

Magától értetődik, hogy a „maga hagyományos formájában" szavak elhagyása teljesen megengedhetetlen, a tétel 100 százalékos elferdítését jelenti, mert megelőző fejtegetéseim egész értelme arra irányul, hogy *korszerű* megfogalmazást adjon az azonosság elvének.

Ami a *b)* pontot illeti, Fogarasi egyetlen szóval sem állította, hogy az azonossági elv ostobaság, hanem Georg Wilhelm Friedrich Hegel német filozófus bizonyos fejtegetéseit adta vissza, melyek egyébként szintén nem foglalják magukban azt az ostobaságot, melyet G. Klaus nekem tulajdonít. Hegel azt fejtegeti, hogy az olyan állításokat, mint „a bolygó-bolygó", „a magnetizmus-magnetizmus", az emberek teljes joggal hülyeségnek tekintik. Ezt a *fontos* hegeli gondolatot — melyet persze szintén nem szabad Klaus modorában logikai összefüggéséből kiragadni és kifigurázott formában idézni — hivatkozásképpen, Hegelt megnevezve adtam vissza. Közvetlenül ehhez kapcsolódva saját álláspontomat is részletesen kifejtem.

És így megy ez tovább. Egy előszó keretében le kell mondanom arról, hogy részletesen rámutassak fejtegetéseim további durva értelem-, sőt betű szerinti elferdítésére, mégis szükségesnek tartottam, hogy legalább néhány példán mutassam ki, menynyire feje tetejére állított Klaus egész módszere.

[5] G. Klaus, *Megjegyzések Fogarasi logika-tankönyvéről.* Pedagogik. 1955. 7. sz.

Miért tiltakozom olyan erélyesen a ferdítések és a félremagyarázás megengedhetetlen módszerei ellen? Mert úgy vélem, hogy valóban tárgyilagos, lojális és elfogulatlan vitára csak az ilyen zavaró tényezők kiküszöbölése után kerülhet sor. Azt is elhibázottnak tartom, hogy valaki a vitában nagy tekintélyekre hivatkozzék és ezzel operáljon, teszem azt, arra hivatkozzék és azt használja fel érvül, hogy Hilbert nagy matematikus volt, amit természetesen magam is nagyon jól tudok. Az ilyen érvet a klasszikus logika „argumentum ad hominem"-nek nevezi. Aristoteles kétségtelenül a tudomány páratlan lángelméje, a tudomány fejlődése szempontjából mégis káros volt, amikor Galilei ellenfelei tárgyilagos érvek helyett Aristoteles tekintélyére hivatkoztak.

Szükségesnek tartom még, hogy a „formális logika dialektizálása" miatt nekem tett szemrehányással is behatóan foglalkozzam.

Klaus azt állítja, hogy én a formális logika dialektizálásának álláspontján állok, a formális logikát dialektizálom. Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnom, hogy az *egész Logika* tartalma nem más, mint *a formális logikának és a dialektikus logikának az egész könyvön végigvonuló szembeállítása.* A formális logika dialektizálásának látszatát az kelti, hogy könyvem — a formális logikára szorítkozó ismertetések legtöbbjétől eltérően — a formális logikát is és a dialektikus logikát is tárgyalja — persze teljesen különböző módon. Ami a formális logikát illeti, ennek az alapelveit azért kellett ismertetnem, mert nem ismerem a formális logikának semmiféle olyan használható, átfogó, korszerű ismertetését, melyre hivatkozhattam volna. A formális logika fogyatékosságait és korlátait számtalan helyen — mégpedig a dialektikus logika álláspontjából kiindulva — mutatom meg és bírálom. A formális logikának és a dialektikus logikának ez a szembeállítása számos kérdésben nagyon vázlatosan és futólagosan történt (amiben magam is kétségtelenül az ismertetés fogyatékosságát látom), némely helyen pedig megtámadható. A „formális logika dialektizálásáról" azonban természetesen szó sem lehet.

Ami magát a „formális logika dialektizálása" kifejezést illeti, azt a Szovjetunióban a logikai vita (1951—1952) során egyes olyan tankönyvek jellemzésére használták, melyek alapjában nem mentek tovább a formális logika ismertetésénél, és azt többnyire külsőleges és terminológiai eszközökkel próbálták a dialektika alaptételeivel összeegyeztetni. Két szempontból is megtévesztőnek tartom, hogy Klaus ma, 1955-ben hivatkozik *Logi-*

kám jellemzése során a *Voproszi Filoszofii* vitazáró cikkének egyik mondatára, mely szerint ma a „formális logika dialektizálása" jelenti a leveszélyesebb és legkárosabb logikai irányt. Először is: a szóbanforgó könyvekkel és cikkekkel kapcsolatban egészen más nézetekről és irányzatokról volt szó, mint azok, melyek az én könyvemben hangot kapnak. Másodszor: a filozófia a Szovjetunióban 1955-ben lényegesen más stádiumban van, mint 1951—1952-ben volt. Ma sokkal nagyobb nyomatékkal helyezik előtérbe a *dialektikus logika* kidolgozásának szükségességét, mint akkor. Most a legvilágosabban hangsúlyozzák, hogy a dialektikus és formális logika közötti rangsor kérdését az előbbi javára kell eldönteni. Azokat a nézeteket, melyek szerint a dialektikus logika feldolgozása a marxizmus-leninizmus klasszikusainak műveiben már megtörtént — mert hiszen a dialektikus logika és a materialista dialektika egy és ugyanaz — határozottan elutasítják.

Úgy vélem, teljes joggal láthatom ezekben a megállapításokban és utalásokban annak az igazolását, hogy azok a törekvések, melyek könyvem kidolgozásánál vezettek, helyesek voltak. Különös örömmel üdvözlöm azt a javaslatot, hogy vessünk véget a „formális logikáról és a dialektikus logikáról" folytatott végnélküli *általános* vitáknak, és térjünk át a dialektikus logika kérdéseinek konkrét kidolgozására.

Éppen ezért még csak egyetlen zárómegjegyzést szeretnék fűzni a „formális és dialektikus logika" kérdéséhez.

Azzal az általános módszertani elvvel, hogy a formális logikát nem szabad „dialektizálni", egyetértek. Ebből az általános elvből azonban egyaránt lehet helyes és helytelen következtetéseket levonni.

Helyes következtetés, hogy a formális logikát nem lehet olyasvalamivé átalakítani, ami már nem formális logika, vagyis dialektikus logikává.

Helytelen következtetés ezzel szemben az, hogy a formális logikát a dialektikus logika ismerete nélkül is ki lehet helyesen dolgozni és megfordítva: hogy a dialektikus logika a formális logika ismerete és figyelembevétele nélkül is kidolgozható.

Hogy mi a formális (elemi) logika, hol vannak a határai, melyek a fogyatékosságai — csak akkor érthetjük meg, ha bírálatánál a dialektikus logika álláspontjából indulunk ki. Ilyen kritika nélkül legfeljebb a középiskolában lehet a formális logikát tanítani, de nem lehet szó e kérdés tudományos tárgyalásáról.

A dialektikus logikát úgy fejthetjük ki legjobban, ha az egyes kérdésekben elfoglalt álláspontját, a formális logikának ugyanabban a kérdésben elfoglalt álláspontjával állítjuk szembe. Ez az eljárás felel meg a *dialektika szellemének*. Ezt az eljárást alkalmazza Marx a politikai gazdaságtan bírálatának tárgyalásánál. Ezt az eljárást alkalmazza Engels a logika, így az ítéletelmélet egyes kérdéseinek konkrét feldolgozása során. Ezt az eljárást alkalmazza Lenin a dialektikus logika jellemzésében. És ezt az eljárást tekintjük mi is az egyetlen reális eljárásnak a dialektikus logika kidolgozásánál. Ha nem ezt az eljárást alkalmazzuk, még évtizedekig azon fogunk vitatkozni, hogy hogyan kell a dialektikus logikát felfogni, de sohasem fogjuk megírni.

Bizonyára nem tévedek, ha felteszem, hogy az a rendkívül pozitív fogadtatás, amelyben könyvem Magyarországon és a Német Demokratikus Köztársaságban az olvasók széles körében részesült, éppen azzal magyarázható, hogy egy lépéssel a dialektikus logika *kidolgozása* felé visz előre.

Azt természetesen abszolút komolyan gondoltam, amikor az első kiadás előszavában megírtam, hogy egy ilyen kísérletnek kétségkívül lesznek fogyatékosságai is. Véleményem szerint ilyen fogyatékosság — amint már említettem — néhány fontos kérdés túlságosan vázlatos tárgyalása. Kétségtelen, hogy a logika egyes fő területeinek tárgyalása nagyon egyenlőtlen. G. Klaus azt is hiányolja — és a maga álláspontja szerint talán nem is jogosulatlanul — hogy nem részesítem rendszeres bírálatban a szimbolikus logika egyik tankönyvét sem. Úgy vélem azonban, hogy ezt a feladatot nem egy széles olvasókörnek szánt könyvben kell megoldani. Ezzel a kérdéskomplexummal szemben külön publikációban fogom állásfoglalásomat leszögezni.

És még egy szót a következtetésről szóló fejezethez. A következtetés formáinak ismertetését azért korlátoztam a szillogisztikára, mert annak során a kérdés ismeretelméleti, nem pedig formális logikai feldolgozását tartottam fontosnak. *Ehhez* pedig elegendő volt a szillogisztika ismertetése, a következtetés elméletének viszont ez idő szerint még egyáltalán nincs korszerű, rendszeres és a dialektikus materializmus követelményeinek megfelelő ismertetése. A fejezet legfontosabb része a 13. §. — „A marxizmus—leninizmus a következtetésekről" —, mely véleményem szerint a következtetés-elmélet dialektikus feldolgozásának alapjait fekteti le azzal, hogy rendszerezi és alkalmazza a marxizmus klasszikusainak eszméit.

Ami azt a szemrehányást illeti, hogy a matematikai logikát nem használtam fel a következtetés elméletének alátámasztására — ezt is csak részben és erős fenntartással ismerhetem el helyesnek. Először: marxista szempontból nézve a következtetés elmélete távolról sem a logika magva, amint azt Klaus állítja. Erről Lenin *Filozófiai füzetek* című művének minden olvasója meggyőződhetik. Másodszor: a matematikai logika a következtetési formákat csak igen sajátos megnyilvánulásaikban tárgyalja, és legtöbbnyire messzemenőleg figyelmen kívül hagyja az ismeretelméleti szempontokat. Harmadszor: a matematikai logika elsősorban a bizonyítás módszereit, pontosabban egyes meghatározott bizonyítási formákat és módszereket tárgyal: Így olvashatjuk ezt a Nagy Szovjet Enciklopédia *Matematikai logika* című cikkében is, melyet ennek a tudományágnak egyik kiváló képviselője (A. A. Markov) írt.

„A matematikai logika a matematikai bizonyításokat kutató tudomány. A matematikai logika az általános logika külön elágazásának tekinthető, mely a matematika szükségleteinek megfelelően fejlődik."[6] Tessék megfigyelni e megszövegezésnek hasznos óvatosságát! (Egyébként a matematikai logikát az egész cikk, mint „új matematikai tudományt" tárgyalja.)

Mindezeknek a szempontoknak a figyelembevételével örömmel üdvözölnék minden olyan kísérletet, mely a matematikai logika eredményeit az általános formális logika, sőt — amiről eddig egyáltalán szó sem volt — bizonyos vonatkozásban a dialektikus logika számára is értékesíteni próbálná. Nekem azonban mégis az a véleményem, hogy még ennél is sokkal fontosabb a dialektikus logika eredményeinek és szempontjainak a matematikai logika számára való hasznosítása. A matematikai logikáról *eddig* megjelent tanulmányok véleményem szerint nem nyújtanak alapot ezeknek az eredményeknek és szempontoknak ilyen felhasználására. A pozitivista irányú matematikai logika számos tantételének kritikátlan átvételét semmiképpen sem tekinthetem ilyennek.

Szeretnék annak a reményemnek kifejezést adni, hogy jelen munkám nemcsak vitákra alkalmas, hanem a dialektikus logika területén folyó kollektív kutatómunkát is előbbre fogja vinni. Lenin 1922-ben azt javasolta a *„Pod znamenyem marksizma* folyóirat szerkesztőinek és munkatársainak, hogy alapít-

[3] Nagy Szovjet Enciklopedia. 25. köt. 338. l.

ság meg a „Hegeli dialektika materialista barátainak társaságát". A dialektikus logika híveinek is ehhez hasonló értelemben kellene tömörülniök, hogy kollektív kutatómunkával oldják meg korunk egyik legnagyobb tudományos feladatát. Emellett nemcsak a filozófusok, hanem a matematikusok, természettudósok, pedagógusok és nyelvészek együttműködésére is gondolok. Az ilyen együttműködés nemcsak a logikának, hanem maguknak ezeknek a tudományoknak a fejlődése számára is óriási perspektívákat nyithatna, és ezzel a társadalmi haladást is előbbre vihetné.

FILOZÓFIATÖRTÉNETI KÉRDÉSEK

A FILOZÓFIATÖRTÉNET TANULMÁNYOZÁSÁRÓL*

Nagy örömmel értesültem arról, hogy a József Attila Szabadegyetemen filozófiatörténeti tanfolyam indul meg. Azt hiszem, ennek nem csekély kultúrpolitikai és világnézeti jelentősége van. Nagy jelentősége van magának a ténynek; a teljes értékelést természetesen majd csak az eredmény után fogjuk kölcsönösen megadni a hallgatóság és az előadók közös véleménye alapján. A filozófiatörténet tanulmányozásának a dialektikus materializmus világnézetének mélyebb ismerete szempontjából rendkívül nagy jelentősége van. Nem lehet Marx és Engels gondolatait, nem lehet a marxizmus—leninizmus világnézetét teljesen és mélyrehatóan megérteni, ha nem ismerjük azt a több mint 2500 éves fejlődést, amely a marxista világnézet kialakulását nemcsak történetileg megelőzte, hanem elő is készítette. Ennek a fejlődésnek a marxista filozófia a betetőzése, megkoronázása. A megkoronázást és betetőzést azonban csak akkor értjük meg, ha az előzményeket ismerjük. Marx és Engels a filozófia történetével is egész életükön át olyan elmélyedéssel és alapossággal foglalkoztak, mint magával a materialista dialektikával és a szaktudományokkal.

Amikor Engels *A természet dialektikája* című művének befejezésén fáradozott, elővette a filozófia történetét, nevezetesen a görög filozófusokat, Lenin az első világháború közepette, amikor a nemzetközi munkásmozgalom nagy vezérét a politika ezer gondja foglalta el, időt talált arra, hogy Hegel filozófiatörténeti munkáját tanulmányozza, ahhoz jegyzeteket és megjegyzéseket írjon, és megrögzítse saját gondolatait a görög filozófia fontos kérdéseiről. A filozófia történetének ismerete szerves feltétele saját tudományos világnézetünk kialakításának.

A tudományos filozófiatörténet megalapozása a marxizmus nagy műve. Hazánkban is voltak már szabadegyetemi filozófiatörténeti tanfolyamok, de marxista filozófiatörténeti tanfolya-

* Elhangzott a József Attila Szabadegyetem filozófiatörténeti sorozatának megindulása alkalmából, 1955 októberében.

mok a szabad oktatás terén még nem voltak. Ez azt hiszem első alkalom erre.

A burzsoázia sokat foglalkozott és foglalkozik a filozófia történetével. A polgári filozófia művelői a XIX. sz. folyamán, nagy forráskutatási munkákat végeztek, de idealista szellemben foglalkoztak a filozófia történetével. A filozófiatörténet tanulmányozásába belevitték azt az osztályszempontot, amelyet egyéb kérdésekben is állandóan képviseltek. A mi felfogásunk alapvetően különbözik a burzsoá filozófiatörténet felfogásától. A marxista felfogás szerint a filozófia történetének lényege, tengelye a materializmus és az idealizmus harca. A filozófia története számunkra nem káosz, nem számtalan különböző rendszer összevisszasága, hanem folyamat, amelyben a haladás harcban érvényesül, és ez a szempont teszi lehetővé, hogy helyesen értelmezzük a filozófia egész fejlődését 2500 éven keresztül.

Egészen más ebben a tekintetben a burzsoá filozófiatörténet felfogása. A Horthy-rezsim alatt a burzsoá filozófia vezető egyénisége, Pauler Ákos és mások sokat foglalkoztak a filozófia történetével, illetőleg annak meghamisításával. Pauler Ákos *Bevezetés a filozófiába* című könyvében, amelyből egyetemi hallgatók és más tanulni vágyók évtizedeken át téves képzeteket kaptak a filozófiáról, a következőket mondja: „Hegel hatása alatt általánossá vált az a nézet, hogy a filozófiatörténet fejlődési folyamat, ahol a következő kor bölcselete az előzővel szemben szükségképpen az igazsághoz való újabb közeledést jelenti". Pauler szerint ez helytelen, szerinte nincs fejlődés. A legnagyobb filozófus, Aristoteles, már felfedezte a helyes bölcseletet, azután az emberek elfelejtették, és most újra fel kell fedezni Aristotelest. Így látta Pauler a filozófia történetét. Ezen az alapon Pauler és társai eldobták mindazt, ami a filozófiában tényleges haladás volt. A materialista gondolkodók tanait meghamisították, meg sem nevezték őket. Kiválogatták az idealistákat és azoknak a tanait úgy adták elő, hogy a haladó elemeket, a haladó eszméket abból kikapcsolták.

A filozófia története pártos tudomány. Pártok harca vonul végig a filozófia történetén: az idealizmus és a materializmus harca. Pártok és osztályok harca. A pártszerűség számunkra azt jelenti, hogy saját szempontunkból tanulmányozzuk a filozófia történetét, ez azonban, ellentétben a burzsoázia filozófiatörténettel, nem jelenti annak önkényes megváltoztatását, hanem az objektív, a tényleges törvényszerűségek felkutatását a filozófia történetében. Akiknek kedvük van és idejük megengedi, tanulmányozzák a burzsoá filozófiatörténeti munkákat is, de kriti-

kával. Főleg azt javasolom a tanfolyam résztvevőinek, hogy az előadások meghallgatásán kívül, igyekezzenek a nagy gondolkodók egyes kisebb munkáival vagy munkájuk egyes részeivel is megismerkedni. A nagy gondolkodók műveinek tanulmányozásához az itteni előadások nagy könnyebbséget és segítséget fognak nyújtani. Ebben a távlatban fog ez a tanfolyam a filozófia történetével foglalkozni. Mind az önök, mind az előadók munkájához sok sikert kívánok.

LUKÁCS GYÖRGY — A FILOZÓFIA MARXISTA TÖRTÉNÉSZE*

Lukács György összteljesítményében jelentős szerepet töltenek be a filozófia történetére vonatkozó munkái.

Filozófiatörténeti tanulmányai nem oktatási célból íródtak; ezek kutatómunkák, történelem-kritikai fejtegetések a filozófia múltjából, amelyek hozzájárulnak a jelenkori problémák megoldásához. Munkáinak ez a jellege az olvasóktól megköveteli a megszokott iskolai ismereteken túlmenő felkészültséget, de gazdag lehetőséget és ösztönzést is nyújt arra, hogy az olvasó a problémákban aktívan részt vegyen.

Lukács György filozófiatörténeti munkái a történelmi materializmus módszerei alkotó alkalmazásának példái. Lukács gazdagon hasznosítja Marx, Engels, Lenin filozófiatörténeti eszméit, mindig mellőzi azonban azok dogmatikus és betű szerinti magyarázatát. Döntően visszautasítja az alap és felépítmény kategóriáinak minden vulgarizáló és közvetlen alkalmazását, a filozófiai eszméknek a gazdasági alapból történő durva, közvetlen levezetését. Ehelyett kimutatja a felépítmény sokrétű rétegeződését, az alap és felépítmény közötti komplikált kölcsönhatást a maga egész konkrétságában. Filozófiatörténeti munkái a filozófia történetének mélyrehatóan átgondolt, módszertani koncepcióján nyugszanak. Különösen tanulságos ebben a vonatkozásban a gazdaság és filozófia közötti összefüggések megtárgyalása, *A fiatal Hegel* című monográfiájában.

Lukács egyik főtémája, amelyre közvetlen és közvetett formában a vizsgálódások egész sorát fordította, a dialektika története. Az újabbkori filozófia története nemcsak a materializmus és az idealizmus közötti harcnak, hanem a dialektikus és metafizikus módszer közötti harcnak is története. *A fiatal Hegel* című munkájában Lukács széles történelmi alapon vizsgálja a hegeli dialektikus módszer keletkezését. Lukácsnak szemrehányást tet-

* Megjelent németül a *Festschrift für Georg Lukács zum 70. Geburtstag* című munkában. Aufbau Verlag, Berlin 1955.

tek azért, hogy ebben a könyvben idealizálta Hegelt. Nem vették észre azonban azt, hogy e munkának nem célja a hegeli filozófia összjellemzése, hanem éppen a hegeli dialektikus módszer keletkezésének fejlődéstörténeti ábrázolása. Hogy a kérdés ilyen feltételénél előtérbe kellett kerülniök a pozitív, haladó, racionális momentumoknak Hegelnél, az magától értetődik, és nem vág elébe a hegeli filozófia általános értékelésének a maga összességében. Vitathatatlan az, hogy Lukácsnak sikerült a kulcsot megtalálni Hegel olyan jelentős műveinek történelmi-immanens megértéséhez, mint *A szellem fenomenológiája,* amelyek az egész filozófiatörténeti irodalomban eddig csak rejtvényfejtés tárgyai voltak.

Régen várt és szükséges kiegészítést nyújt a modern dialektika keletkezéstörténetének ábrázolása a XIX. századi antidialektikus filozófiai irányzatok analízise és kritikája révén *Az ész trónfosztása* című munkában.

E történelmi-kritikai munkák világánál tanuljuk meg jobban megérteni Marx és Engels materialista dialektikáját, annak keletkezését, és fokozott mértékben tudjuk méltatni korszakalkotó jelentőségüket.

Lukács György filozófiatörténeti főteljesítménye a modern irracionalizmus történetének megírása *Az ész trónfosztása* című könyvében. Ebben megmutatkozik az anyag marxista történelem-kritikai megtárgyalásának egész ereje és fölénye a polgári filozófiatörténettel, a szellemtörténeti vagy problématörténeti módszerrel szemben. A történelmi materializmus alkalmazásának rendkívül konkrét jellege révén, véleményem szerint, különösen a Schopenhauerről és Nietzschéről szóló fejezetek meggyőzőek. Ennél a Schopenhauer-féle irracionalizmus polgári jellegének bebizonyítására gondolok. Amidőn Lukács nagy alapossággal kimutatja Schopenhauer apolitikus beállítottságának politikai jellegét, ezzel egyúttal vezérfonalat ad a napjainkban fellépő „apolitikus" filozófiai irányok értékeléséhez.

Nagy horderejű jelentősége van ebben a vonatkozásban annak a fényes jellemzésnek, amelyet Lukács a schopenhaueri filozófiáról mint „a kapitalista társadalmi rend indirekt apologetikájáról" adott.

A Nietzschéről szóló fejezet az első beható marxista analízis az irracionalizmus egyik, ha nem is a leghatásosabb megjelenési formájáról az imperializmus korszakában. Szellemes és meggyőző az alapgondolat: Nietzsche életműve polémia a szocializmus, a marxizmus ellen, amelyet nem ismert. Élesen és

kérlelhetetlenül mutatja ki az álforradalmiságot, a náci barbarizmushoz való szellemi közelséget.

Nietzsche megdöntését ugyancsak meghaladó elvi jelentőségű a nitzschei mítosz polgári osztálytartalmának bebizonyítása. A Lukács György által végzett munkának folytatása kell, hogy legyen napjainkban annak a mitologizáló, áltudományos irodalomnak szisztematikus leleplezése, amellyel elárasztották a nyugat szellemi piacát.

Az irracionalizmus története beletorkollik Lukácsnál napjaink irracionalizmusával folytatott harcos vitába, ami által újból hangsúlyt kap a filozófia történetének szoros kapcsolata az élő jelennel.

Az esztétika történetével kapcsolatban végzett értékes munkák, amelyeket Lukács az *Adalékok az esztétika történetéhez* című kötetében összegyűjtve adott ki, — eltekintve önálló jelentőségüktől, — végső sorban előmunkálatok a marxista esztétika szisztematikus ábrázolására, amelyen a szerző jelenleg dolgozik.

Vajon a történelmi analízis és a filozófia alapkérdéseivel kapcsolatos pozitív állásfoglalás, a kritikai történelem és a történelmi kritika egymásbakapcsolódása nem vezet-e néha valahol mégis a fennálló határok egymásbafolyásához? Ezekről és néhány más kérdésről érdemes tárgyilagos vitát folytatni, és Lukács György filozófiatörténeti, ugyanúgy mint irodalomtörténeti munkáinak nem a legkisebb jelentősége az, hogy tudatosan alkotó vitára és a marxista történelem kollektív kidolgozására ösztönöznek.

Szeretnénk, ha teljesítményeinek méltatása ilyen munkák alakjában jelentkeznék.

KANT FILOZÓFIÁJA*

Először áttekintést kell adnunk Németország általános helyzetéről abban a korban, amelyben Kant filozófiáját tanulmányozni fogjuk, de hogy a kérdést helyesen tárgyalhassuk, először Németország történetének általános fejlődéséről kell röviden beszélnünk. Németország helyzetét ugyanis 1770 és 1830 között csak akkor értjük meg helyesen, ha nagyjából ismerjük Németország fejlődésének általános vonalát. Ehhez pedig: vissza kell nyúlnunk kb. a XV. század végére, a XVI. század kezdetére. Ez a korszak Németország fejlődésének különleges szakasza, csomópontja, amelyben hosszú időkre eldőlt Németország további története.

Ebben a korban Európa egész gazdasági fejlődése átalakult. A gazdasági fejlődés súlypontja áttevődött Németországból, illetve Közép-Európából Nyugat-Európába. A nagy geográfiai felfedezések (Amerika felfedezése) a világkereskedelem súlypontjának megváltozásával jártak. Németország ezentúl nem összekötő kapocs Észak és Dél, Kelet és Nyugat kereskedelme között. A német tengeri kikötők szerepe csökkent, a Hansának és más nagy vállalatoknak a jelentősége teljesen lesüllyedt. Anglia, Hollandia, Spanyolország, Portugália és Franciaország került előtérbe. Németország gazdasági szempontból kiesett ebből a nagy átalakulásból, és ez akadályozta a Németország kapitalista fejlődésének menetét. Miközben a kapitalizmus hatalmas lendületet vett más országokban, Németországban a feudalizmus erősebb maradt, sokkal tovább élt, és a kapitalizmus fejlődése sokkal később következett be.

Ehhez járultak történeti, politikai tényezők, amelyek Németországnak modern, polgári állammá való átalakulását akadályozták és évszázadokra visszavetették. A XVI. század elején Németországban vallásos formában, ti. reformáció formájában megindult ez az átalakulás. A lutheri reformáció társadalmi hát-

* A József Attila Szabadegyetemen 1956. március havában tartott előadás kibővített szövege.

tere és lényege a feudalizmus válsága volt. Megfelelő viszonyok között kialakulhatott volna az a társadalmi fejlődés, amely áttörhette volna a reformáció egyházi, vallási kereteit. Ez azonban nem következett be.

A parasztforradalom, a parasztháború Németországban a parasztság teljes vereségével végződött. Ennek fő oka az volt, hogy a parasztságnak nem volt vezetése, mert akkor még nem volt modern proletariátus. A bürgerek, a városi polgárság pedig inkább elárulta a parasztságot és behódolt a fejedelmeknek, mintsem hogy megengedje azt, hogy a parasztforradalom radikális irányban fejlődve a polgárság számára is ilyen radikális forradalmi irányt írjon elő. A polgárságnak, a bürgereknek ez az árulása végzetessé vált magukra a bürgerekre is, béklyóba verte a kapitalizmus fejlődését is. A német polgárság azonban inkább elárulta a parasztságot, később a proletariátust, inkább behódolt a feudális hatalmaknak, semmint hogy forradalmi módon lépjen fel. Maga Luther elárulta azt az ügyet, amelynek ő, habár vallásos formában, fellépése elején szószólója volt: a nép ügyét. Luther a német fejedelmek bérencévé vált, és magát a reformációt is ebben az irányban szabályozta; elfogadhatóvá tette a német fejedelmek számára.

Németországban a XVI. és XVII. században nem alakult ki egy egységes, centralizált központi hatalom, mint Angliában, Franciaországban, Oroszországban. A polgárságnak Németországban is az lett volna az érdeke, hogy egy ilyen egységes királyi hatalom alakuljon ki, mint akkor egyetlen lehetséges formája a haladásnak, a termelőerők fejlődésének, szabad kibontakozásának. A német polgárság azonban nem harcolt ezért.

Németországban a helyzet hasonló volt az olaszországihoz. Az ország feldarabolódott kb. 300 fejedelemségre. Ezek élén többé-kevésbé független, önálló kis tirannusok, zsarnokfejedelmek állottak. Emellett inkább papíron, mint a valóságban létezett egy központi német császárság, amelynek képviselője a Habsburg-dinasztia volt. Ez a dinasztia azonban távol állott Németország központjától, és a legszűkebb dinasztikus érdekei szempontjából folytatta egész politikáját.

Németországnak ez az állami szerkezete rendkívül meggyengítette Németország politikai súlyát. A gazdasági és politikai gyengeség azt idézte elő, hogy Németország a külföldi beavatkozás és a külföldi érdekek benyomulási területévé vált, vagyis nagy mértékben elveszítette önállóságát, függetlenségét. Ennek kifejezése volt a 30 éves háború 1618-tól 1648-ig, amelyet tulajdonképpen a svéd és francia uralkodók folytattak Né-

metország területén és velük szövetségben a német fejedelmek, részben ennek, részben annak a hatalomnak oldalán. A 30 éves háború következményei Németországra nézve rendkívül súlyosak voltak. A háborút Landsknechtekkel, zsoldosokkal folytatták, akik kíméletlenül pusztították, rabolták, sarcolták a népet, sokszor zsoldot sem kaptak, tehát a lakosságtól vették el azt, amit találtak. Németország gazdaságilag elszegényedett, pusztasággá vált, széles területei kulturális szempontból nem fejlődtek, lakossága pedig rendkívüli mértékben csökkent. Úgyhogy a 30 éves háború és az előbbi okok következtében Németország mintegy 100—150 évre visszaesett az általános polgári fejlődés nagy vonalából.

Annak ellenére, hogy Németországot nem pusztította el idegen, barbár hatalom mint pl. a tatárok Oroszország nagy területeit a középkorban, és bár ott nem volt török hódoltság, mint Magyarországon, mégis Németország szintén messze elmaradt Nyugat-Európa fejlődése mögött. Németország politikai feldaraboltsága, feudális visszamaradottsága az egész XVIII. század folyamán megmaradt, és ugyancsak megmaradt a számtalan kisebb-nagyobb fejedelem zsarnoki uralma is.

A XVIII. század folyamán Németország fejlődésének mégis egy egészen új szakasza kezdődik, mégpedig elsősorban gazdasági, azután politikai vonatkozásban is. A fő tényezők ebben a tekintetben a következők: a termelőerők fejlődése a XVIII. században Németországban lényegesen nagyobb, mint amilyen az elmúlt századokban volt. Bár lassabban, mint a nagy nyugati országokban, mégis megindult az ipar, a kapitalizmus kialakulása. Erős fejlődésnek indult a német kisipar, a háziipar. Németország politikai fejlődésében annak a hallatlan feldaraboltságnak, amely fojtogatta a termelőerők fejlődését, szükségszerűen meg kellett valamilyen módon változnia. Ennek a változásnak csak egy módja lehetett, tekintettel arra, hogy más hatalom nem volt képes központosítani és összpontosítani az ország politikai erőit, az, hogy valamelyik dinasztia magához ragadja a hatalmat.

Németországban harc indult meg a központi hatalom megszerzése érdekében egyrészt a Habsburg-dinasztia, amely a központi német császári hatalom névleges birtokosa volt, másrészt a Hohenzollern-dinasztia között, amely végül is magához ragadta a központi hatalmat. A Habsburgok Ausztriára és Dél-Magyarországra, valamint Magyarországon gyakorolt hatalmukra, katolikus összeköttetéseikre támaszkodtak, a Hohenzollernek pedig erősen militarisztikusan megszervezett hadse-

regükre. A Hohenzollern-dinasztia katonai hatalom volt, amely a kelet-németországi junkerek, a földbirtokos osztály érdekeit képviselte. A német junkerosztály ugyanolyan reakciós, ugyanolyan kíméletlen, ugyanolyan népnyúzó hatalom volt, mint a magyar földbirtokososztály, de bizonyos, az ipar fejlődésével kapcsolatos érdekeltsége sokkal korábban nyilvánult meg, mint Magyarországon. Németországban nem volt meg az a gyarmati elnyomás, amely a magyar földbirtokososztályt megfosztotta annak a lehetőségétől, hogy az iparfejlesztésben részt vegyen, mert az nálunk Ausztria monopóliuma volt. A Habsburg- és a Hohenzollern dinasztia között tovább folyt a harc a XIX. században keresztül egészen addig, amíg a Habsburgokat végleg kiűzték Németországból — ez volt Bismarck politikájának egyik alappillére — végleg kiszorították Ausztriába, és Németországot teljesen a Hohenzollern-dinasztia központi hatalma alá helyezték.

Ennek a harcnak különböző szakaszai voltak. Ausztria kezdetben lényegesen erősebb volt, de egyre gyengült, lehetetlen, életképtelen államszervezete folytán. A Hohenzollernek Brandenburg meghódításával kezdték hatalmukat megalapozni — Brandenburg kis tartomány volt —, először az ottani szláv eredetű lakosság elnyomásával, azután elpusztításával, kiirtásával. Erős katonai gyarmatot szerveztek ott maguknak és már a XVIII. század folyamán, vagyis a 30 éves háború után kiterjesztették hatalmukat Poroszországra.

Poroszország volt a Hohenzollernek hatalmának fő erőssége. Poroszországból terjesztették ki azután befolyásukat és hatalmukat Németország többi részére. Ez a porosz szellem, ez a Hohenzollern-szellem nagy politikai és ideológiai, szellemi befolyást gyakorolt Németországra reakciós értelemben. A német reakció magva a porosz reakció, az a feudális, dinasztikus, katonai militarisztikus, bürokratikus reakció, amely Poroszországban fejlődött ki a XVIII. és XIX. században.

Erről a kérdésről kitűnő összeállítás jelent meg, amely Németország egész fejlődésének, a német történelem mozgatóerőinek megértéséhez nagyon nagy segítséget nyújt. Ez a gyűjtemény: *Marx és Engels a porosz reakcióról.*

A XVIII. század második felében a Hohenzollern-dinasztia egy energikus képviselője, II. Frigyes — az ún. Nagy Frigyes, (akit nekünk semmi okunk nagynak nevezni) — rendkívül kiterjesztette a Hohenzollern-dinasztia hatalmát. Erről a korszakról, II. Frigyes szerepéről és általában a Hohenzollernekről egy igen kiváló munkát ajánlhatok — egyszersmind nagyon élvezetes és tanulságos olvasmányul — Franz Mehring könyvét:

A Lessing-legenda. Ez a könyv többet ad, mint amennyit a cím mond, nemcsak Lessingről van benne szó. Mehring munkáját még igen reakciós időkben írta Németországban, és ha azt adta volna címéül, ami tulajdonképpen a tartalma, ti. „A Hohenzollern-dinasztia bűnös uralmának leleplezése", akkor valószínűleg nem adhatta volna ki ezt a könyvet. Ez a könyv kiváló munka, irodalomtörténetileg, gazdaságtörténetileg, politikailag remekül megvilágítja II. Frigyes korát, a Német Birodalomnak és az egész német kultúrának akkori állapotát.

Áttérünk a XVIII. század második felének és további időszakának általános történeti jellemzésére.

Németország a XVIII. század második felében agrár állam. Az indusztrializálódásnak az a hatalmas folyamata, amely Angliában végbement, Németországban csak a XIX. században következett be. Ekkor következik be az ipari kapitalizmus kialakulása. De a XVIII. század második felében a burzsoá fejlődésnek bizonyos formái Németország egyes részeiben már fokozatosan kialakulnak, és ezzel kapcsolatban erősödik a német polgári osztály. A feudalizmus összes kulturális következményeivel és elmaradottságával szemben ebben az időben a haladást akarva vagy nem-akarva, ipari és kulturális téren a polgári osztály képviseli. Meg kell érteni, hogy bizonyos korban a polgárság a haladás érdekeit képviselte, nem mintha tudatában lett volna ennek — bár bizonyos képviselői tudatában voltak — hanem objektív érdekeiből kifolyólag.

Ami Németországban a kapitalizmus fejlődését illeti, az nemcsak az iparban, hanem a mezőgazdaságban is kifejeződött. A mezőgazdaság is átmegy a kapitalista fejlődésen, de a mezőgazdaságban bekövetkezett kapitalista fejlődés Németországban ismét egy speciális, reakciós formában jön létre. Ez a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének *porosz* útja. Lenin megkülönbözteti a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének porosz és amerikai útját. A porosz út a feudalizmus maradványait magában hordja, a kapitalizmus lassan bontakozik ki. Az amerikai út viszont gyors út és radikálisan felszámolja a feudalizmust.

Ami az ipar fejlődését illeti, elsősorban nem Poroszországban következett be. Az ipari fejlődés korai centrumai Németországban: Szászország a textilipar és később a gépipar centruma — a Rajna-vidék, amely később Poroszországhoz tartozott, de akkor nem. Ebben az időben főleg a szász ipar vezetett. Nem véletlen, hogy a haladó burzsoázia számos ideológusa, a költők, az írók, a filozófusok ebben az időben szász származásúak. Így pl. Lessing, Fichte és mások szász származásúak. Dél-Német-

ország ugyan nem lépett olyan gyorsan az iparosodás útjára, de a dél-német államok függetlenebbek voltak a porosz hatalomtól, a porosz militarizmustól és a nagy francia polgári forradalomnak közvetlenebb hatása alá kerültek. Ennek következtében látjuk azt is, hogy a haladó gondolat más képviselői Németországban gyakran dél-német származásúak. Hegel dél-német, Schiller és Hölderlin szintén, Goethe frankfurti. Frankfurt akkor szabad város volt, és inkább a dél-német világhoz, mint a porosz világhoz tartozott. A kisebb fejedelemségek, mint a weimari nagyhercegség, ahol Goethe élt, kevésbé voltak porosz befolyás alatt, mint más, közvetlenül a porosz érdekszférához tartozó hercegségek vagy fejedelemségek.

A polgárság fejlődése Németországban a XVIII. század második felében létrehozza a *polgári ideológiát*. A német fejlődésnek egyik nevezetes, ismert sajátossága abban állott, hogy a gazdasági és politikai elmaradottság ellenére az ideológiai fejlődés aránylag igen magas színvonalon mozgott.

A kultúrának Németországban a XVIII. század második felében való felvirágzása egyrészt a polgári osztály megerősödésének gazdasági alapján jött létre, másrészt azon az alapon, hogy azok az energiák, amelyek politikai téren el voltak nyomva, ide menekültek.

Ahogy Marx azután az 1840-es években ezt a fejlődést megvilágította: Németország azt a forradalmat, amelyet nem vitt végbe politikai téren, szellemi, ideológiai téren, gondolatban vitte véghez. A polgárság haladó szellemeinek csak ez állt módjában.

A XVIII. század második felében a német gondolat fokozatosan megszabadul a teológia béklyóitól. *Világi* filozófia, világi bölcsészet addig úgyszólván nem volt Németországban. A XVIII. század második felében azután kialakul a világi filozófia. A történet terén a fejlődés különösen erős: Klopstocktól kezdve új szellem vonul be a német irodalomba. Igaz, hogy Klopstock első műve, a Messiás még teljesen teológiai szellemű, de Klopstock később már a francia forradalom híve, és mintegy szimbolizálja a további fejlődést.

Ennek a kornak egyik kiváló képviselője Lessing, aki a vallásos dogmatizmussal és türelmetlenséggel szemben a legélesebb harcot folytatja, és csak az akkori nyomorult német viszonyok következtében nem fejthette ki széleskörű haladószellemű tevékenységét, és inkább az irodalomkritika terére szorult. Lessing Spinoza filozófiájának híve volt. Ez az akkori elmaradt és a vallásos előítéletek által befolyásolt szellemi légkörben hallatlan

forradalmi merészséget jelentett, úgyhogy ezt még magának Lessingnek is titkolnia kellett.

Maga a polgári felvilágosodás, a német Aufklärung sokkal szelídebb volt, mint a francia felvilágosodás, nem volt meg benne annak forradalmi bátorsága, lendülete, élessége a feudalizmus ellen, de mégis felvilágosodás volt. Képviselői sokszor igen lapos, eklektikus szellemek, mint a derék Moses Mendelssohn, aki főleg a zsidók emancipációjáért harcolt Németországban, és Nicolai, akit Goethe kigúnyolt lapossága és szellemtelensége miatt. Mindennek ellenére azonban ez mégis felvilágosodás volt, és a fiatal Kant is ebben a légkörben vált szabad világi gondolkodóvá.

Leibniz még nem nevezhető valóban és teljesen világi filozófusnak. Leibniz nagy gondolkodó s tudományos lángelme volt, de világnézetileg kompromisszumot akart létesíteni a teológia és a tudomány között, ugyanúgy, ahogyan egész társadalmi, politikai tevékenysége kompromisszum volt a feudalizmus és a burzsoá tendenciák között. Leibniz egyszer maga a következőket mondotta: „Mint filozófus kezdtem és mint teológus végzem." Ez nagyon jellemző, mert nála végső következtetéseiben minden kérdés arra lyukad ki, hogy az isteni uralom (értsd a királyok és fejedelmek uralmát) szükségességét és helyességét bizonyítsa. E célból írta *Theodizee* című művét is, amely nem egyéb, mint az isteni uralom igazolása.

Ezzel szemben Leibniz tanítványa, Christian Wolff az első német *világi filozófus* a szónak komolyabb értelmében. Wolff már hadban állott a teológusokkal, akik korlátlan uralmat követeltek maguknak a filozófia területén. Wolff racionalista volt: Halleben, ahol egyetemi tanár lett, az ottani befolyásos teológiai reakciósok, az úgynevezett pietisták, „jámborkodók" feljelentették Wolffot istentagadás miatt, mire az akkori viszonyokra jellemző módon a porosz uralkodó, Frigyes Vilmos azonnal elrendelte, hogy Wolffot fel kell akasztani, Wolf „egy ingben", lóhalálában menekült Poroszország területéről.

A Kant-előtti német filozófia fejlődésében Wolffnak az a pozitív szerepe, hogy kimondottan világi, a teológiától független filozófiára törekedett.

Wolff filozófiai műveinek tartalma Leibniz különböző gondolatainak népszerűsítése, kidolgozása, bizonyos tekintetben ellaposítása volt és a haladás szempontjából, valamint tudományos szempontból tartalmilag nem sokat jelentett. De a filozófiának ezzel a világi és racionális jellegével nagy hatást gyakorolt Németország egész szellemi életére. Ettől kezdve már nem igen lehetett kétségbevonni azt, hogy egy filozófusnak szabad filozó-

fiailag és tisztán filozófiailag foglalkoznia a maga kérdéseivel. Ez kétségtelenül haladást jelentett.

A későbbi fejlődést Kant működése vezeti be. Kant működése a francia forradalom hatása alatt áll, és ezzel Németország általános politikai és szellemi fejlődésének új korszakába lépünk be. Ez nem tisztán kronológiailag értendő, mert *A tiszta ész kritikája,* Kant első korszakalkotó nagy műve 1781-ben jelent meg, tehát a francia forradalom előtt. De mégis a francia forradalom eszméinek, annak a forradalmi fejlődésnek a hatása alatt áll, amely 1789-ben kirobbantotta a francia forradalmat. Ez a fejlődés döntővé vált Németországban, és a francia forradalom megtermékenyítő hatása következtében alakult ki a német klasszikus filozófia és részben az irodalom.

A német költők és filozófusok nem voltak egyénileg túlságosan bátor emberek, megijedtek a francia forradalom következményeitől. Ez azonban egyéni kérdés. Filozófiájuk eszmei tartalma a francia forradalom befolyását, tükrözését, német alakban való kifejezését jelenti. Ez a döntő, amit figyelemmel kell kísérni. A francia forradalom Németországban filozófiailag olyan tudatosításra tett szert, amilyenre még bizonyos vonatkozásban Franciaországban sem. A francia materializmus sokkal következetesebb kifejezése volt a haladó polgári forradalmi gondolatnak, mint a német klasszikus filozófia, amely idealista volt, de a dialektika szempontjából a francia materialista filozófia nem jutott messzire. Rousseaunál és Diderotnál nagyon sok ösztönös zseniális dialektikus gondolatot lehet találni, de az átgondolt módszeres dialektikához a francia filozófia a XVIII. században egyáltalán nem jutott el.

Ezzel szemben a német klasszikus filozófiának, a Kanttól Hegelig vezető filozófiának igazi pozitív eredménye és vívmánya a dialektika tudományos és tudatos kidolgozása volt. Ez nem lett volna lehetséges a francia polgári forradalom behatása nélkül. Az az óriási átalakulás egyrészt, amelyet a feudalizmus összeomlása jelentett, kiváltotta a haladás szempontjából a történelmi változás, az állandó mozgás, a keletkezés és elhalás dialektikai felismerését. Másrészt az ellentmondásoknak az az óriási összeütközése, amely a francia forradalomban megnyilvánult, kiváltotta a dialektikus ellentétesség és ellentmondás filozófiai megértését.

A francia forradalom behatása megnyilvánul Németország egész szellemi életében, nemcsak a filozófiában, hanem a költészetben is. Megnyilvánul Goethenél is. Bármennyire nyárspolgári módon viselkedett is Goethe a francia forradalomban alkal-

mazott jakobinus terror módszereivel szemben, bármennyire elkeseredett azon, hogy lefejezték XVI. Lajost, a *Faust* legmélyebb lényegében, a francia forradalom gondolatvilágából indul ki, az jut kifejezésre benne. Beethoven zenéje elképzelhetetlen a francia forradalom hatása nélkül, és Németország szellemi életének más nagyjelentőségű csúcspontjai szintén elképzelhetetlenek e behatás nélkül.

Ilyen szempontból mondom tehát, hogy a francia forradalom új szakaszt hoz létre Németország szellemi fejlődésében, korábban mint Németország politikai fejlődésében. A Hohenzollerneknek és a kisebb fejedelmeknek elég sokáig sikerült megakadályozniok a francia forradalom politikai behatásait Németországban, amelyeket azután jóval később Napoleonnak, a francia forradalom végrehajtójának működése hozott Németországban mozgásba. Szellemi téren azonban a francia polgári forradalomnak ez a hatása erősen érvényesül már a XVIII. század utolsó két évtizedében, és tovább érvényesül — most már mint a német polgári forradalom ideológiai előkészítése — a XIX. században. Hogy a német filozófusok egyénileg többékevésbé rokonszenvezve vagy elutasítólag viselkednek a francia forradalommal szemben, az külön kérdés, de szellemi téren ez a helyzet. Maga Kant — ez dicséretére válik — mindig kitartott a francia forradalom mellett. Nem volt nagy politikus, de meggyőződését tekintve egyértelműen a francia forradalom hívének vallotta magát. Akármennyire rémképet festettek akkor Németországban a francia forradalomról, ő megértette annak jelentőségét. Ezzel szemben mások, Schiller, Goethe, Fichte visszariadtak a francia forradalom eszméitől, főleg azok kíméletlen, erőszakos alkalmazásától, amire a francia forradalom az ellenforradalommal szemben kényszerült.

A fiatal Hegel és a fiatal Schelling, még mint egyetemi hallgatók, a tübingeni teológiai fakultáson lelkes hívei voltak a francia forradalomnak, de azután politikailag letértek erről az útról.

Ami magát Kantot illeti, Kant fejlődésében általában két korszakot szoktak megkülönböztetni: az egyik a kriticizmus előtti korszak, a másik pedig a kriticizmussal kezdődő korszak. A „kriticizmus" kifejezést maga Kant használja. Az elnevezés onnan eredt, hogy Kant fő műveit kritikának nevezte: *A tiszta ész kritikája, A gyakorlati ész kritikája, Az ítélőerő kritikája.* Az ezt megelőző korszakban Kant már kb. az 1750-es évektől kezdve működött, és 1781-ig igen figyelemreméltó műveket alkotott.

1755-ben kiadott Kant egy munkát: *Az ég általános természettörténete és elmélete (Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels) címmel.* Ebben a munkában Kant zseniális hipotézist fejt ki a naprendszer és a világegyetem keletkezéséről. Megírja, hogy a naprendszer és általában a csillagrendszerek ködök összesűrűsödéséből keletkeznek. Minden ami van, keletkezett egyszer, semmi sem örökkévaló, és minden ami keletkezett, el is fog múlni. A dialektikának ezt az ismert alapgondolatát Kant átviszi a naprendszer keletkezésére. Ez az a gondolat, amelyet évtizedekkel később szigorúan matematikai megalapozással Laplace fejtett ki, és amelynek nagy jelentősége van a természettudományi fejlődés szempontjából. Kant azonban nem ment tovább ezen a vonalon. Érdeklődése fokozottan filozófiai térre ment át, és míg a naprendszerről és a világegyetemről írott munkájában lényegében ösztönös materialisztikus alapon állt, addig filozófiai fejlődésében mindinkább idealisztikus irányban halad. Ennek természetesen megvannak a maga társadalmi történeti okai, a német társadalmi viszonyok, amelyekről fentebb volt szó. Mi azonban most nem ezekkel a társadalmi okokkal fogunk foglalkozni, hanem először alaposabban megismerkedünk Kant filozófiai rendszerével.

A filozófia történetében két nagy irányzat harcol egymással: az idealisztikus és a materialisztikus irányzat.

Kant esetében egy rendszeren belül folyt a két irányzat harca. Nem egyedülálló eset. Tudjuk, hogy pl. Descartes filozófiáján belül is harc, küzdelem folyik az idealista és a materialista tendenciák között. Még erősebben mutatkozik ez meg Kant rendszerében. Lényegében azonban ez az ellentét az idealista és a materialista gondolatok között Kantnál az idealizmus fölénybe kerekedésével végződik. A döntő pontokon Kant idealista, azonben nem abszolút, nem teljesen következetes idealista, hanem olyan idealista, aki a materializmusnak bizonyos fontos pontokon, bizonyos fontos alapkérdésekben több-kevesebb engedményt tesz, akinél tehát vannak materialista elemek is, amelyekkel azután a továbbiakban foglalkozni fogunk.

Áttérünk Kant filozófiai rendszerének taglalására. Az áttekinthetőség kedvéért ezt az elemzést pontokban adom. Ez nem azt jelenti, hogy Kant műveiben ebben a sorrendben találjuk meg ugyanezeket a gondolatokat, habár lényegileg a sorrend is egyezik, de a logikai áttekinthetőség szempontjából célszerű pontokban összefoglalni az ilyen munkát, mint *A tiszta ész kritikája.* E mű rendkívül bonyolult és szétágazó gondolatmenetéből ily módon kihámozzuk, kiemeljük azt, ami a legfontosabb.

1. Az első pont *A tiszta ész kritikájának* kérdésfeltevése, módszere. Mi a legjellemzőbb Kant filozófiai álláspontjára nézve? A legjellemzőbb az *ismeretelméleti kérdésfeltevés.* Az ismeretelmélet mint önálló filozófiai diszciplina, tan a régi filozófiában nem fordult elő. Egybefolyt az ismeret, a megismerés kérdésének tárgyalása az összes nagy alapvető filozófiai kérdésekkel. Így volt ez a görög filozófiában, így volt ez Descartes-nál, Spinozánál. Először az angol filozófia ment át arra a vonalra, hogy az ismeretet, a megismerést külön kiemelve elemzés tárgyává tette, ebben a tekintetben Lockenak és Humenak, az angol filozófusoknak Kantra nagy hatásuk volt. Mégis Kant önállósága és újítása abban áll, hogy rendszert fejlesztett ki az ismeretelméleti elemzésből. Nem azt állította a filozófia központjába, hogy milyen a világ lényege, eredete, mint a régi filozófia, a Kantot megelőző nagy metafizikai rendszerek, hanem azt a kérdést, hogy képesek vagyunk-e a világot megismerni és hogyan.

Kant azt mondja, hogy először meg kell vizsgálni az ismeretet abból a célból, hogy azután foglalkozhassunk a metafizika alapkérdéseivel, a nagy metafizikai rendszerekben felvetett kérdésekkel, amelyekre nézve Kantnak az volt az álláspontja, hogy a metafizika nem jut előre, nem ad szigorú megismerést, nincs tudományos alapja, tehát ezt azzal kell megteremteni, hogy megvizsgáljuk, mire képes az ismeret. Az ismeret az ember eszköze és először ezt kell megvizsgálni, mielőtt a filozófiai rendszerek alapkérdéseit tárgyalhatnánk. Kant szerint azt kell vizsgálni, „hogyan lehetséges az ismeret". Ezen a kifejezésen „hogyan lehetséges", Kant azt érti, hogyan lehetséges a *tudományos* megismerés, az általános érvényű megismerés. Kérdezi, hogyan jöhet létre, milyen feltételei vannak.

Hozzá kell ehhez most tenni, hogy Kant tudományos érvényű megismerésen nem a köznapi megismerést érti, nem is a tudományban előforduló empirikus, vagyis tapasztalati alapon álló megismerést. A valóban tudományos megismerés Kant számára az, amelyet egy filozófiai műszóval a priori megismerésnek nevez. A priori, vagyis előbbvaló. Az a priori ellentétben áll azzal a megismeréssel, amelyet a filozófiai terminológiában a posteriori megismerésnek nevez, vagyis tapasztalati megismerésnek.

Kant kérdésfeltevésének jellemző vonása: elválasztja a megismerés elemzését tényleges ismereteinktől, a valóságra vonatkozó ismereteinktől. Ez nem dialektikus, hanem dialektikaellenes szétválasztás.

Valójában a megismerést csak úgy lehet vizsgálni, ha konkrét formáiban megvizsgáljuk, mint az emberi tudomány fejlődését. Kant azonban, mielőtt még a tárgyi megismeréssel foglalkoznék, önmagában akarja a megismerést vizsgálni, mint a priori megismerést. Erre Hegel Kantot bírálva helyesen azt mondja, ez annyit jelent, mintha úszni akarnánk megtanulni, vagy az úszás elméletével foglalkoznánk, mielőtt a vízbe ugornánk.

2. E kiindulópont alapján, ezen ismeretelméleti kérdésfeltevés alapján Kant filozófiai rendszerében a megismerés 3 forrását különbözteti meg: az egyik az érzet, a másik, a mi nyelvünkön szólva, a logikus gondolkodás, a harmadik az ész (Vernunft), ha ezt megkülönböztetjük az értelemtől, amelyet Kant németül Verstandnak nevez. Ez igen homályos és nem következetes megkülönböztetés. Szándéka abban állana, hogy míg az értelem a tapasztalati világot dolgozza fel, addig az ész — mint valami, ami más mint az értelem — a tapasztalaton felüli világra vonatkoznék.

Ennek megfelelően Kant műve három alaprészből áll.

Az első alaprész a *transzcendentális esztétika.* Itt két műszóval találkozunk. Az esztétika szót Kant más értelemben használja mint mi, mai emberek. Az esztétika nála nem a szép tana, a művészet elmélete, hanem az érzések, az érzetek elmélete a görög aiszthezis = érzés szó alapján. A „transzcendentális" szó rendkívül nehézkes műszó, amely azonban Kant egész művén végigvonul. Értelme annyi mint „ismeretelméleti vonatkozásban", tehát az érzeteket nem mint pszichológiai, hanem mint ismeretelméleti folyamatokat vizsgálva. Ez a transzcendentális esztétika.

Másik főrésze Kant művének a *transzcendentális analitika.* Analízis = elemzés, analitika = elemzéstan. Ebben a művében Kant a gondolkodás formáival, a kategóriákkal, a gondolkodás alapelveivel foglalkozik.

A harmadik főrésze *A tiszta ész kritikájának*, amelyet Kant saját műnyelvén *transzcendentális dialektikának* nevez. A dialektika szó Kantnál megint nem azt jelenti, mint marxista összefüggésben. A dialektika Kantnál olyan filozófiai elmélet, amely azzal az igénnyel lép fel, hogy meghaladja az érzékletek, tapasztalatok hazáját. Ez a két rész: az analitika és a dialektika együtt alkotja Kantnál a logikát, amelyet ő transzcendentális logikának, vagyis ismeretelméleti logikának nevez.

Ezt a logikát Kant szembeállítja a régi iskolai formális logikával.

3. Kant főkérdése: *hogyan lehetségesek a priori szintetikus ítéletek?* Magyarázzuk meg ezt a kanti fogalmazást. Kant szerint kétféle megismerés van: az egyik az érzéki, a tapasztalati, az a posteriori, utólagos, vagyis először adva van az emberi elme és azután utólag gyűjti össze a tapasztalatokat az érzetek alapján. A Kant-előtti filozófia foglalkozott az a priori megismeréssel, amely elménk megismerése, mielőtt érzéki tapasztalatokkal foglalkozna. Ezzel kapcsolatban Kant megállapítja, hogy azok az a priori ismeretek, amelyekről a régi, őt megelőző metafizikában szó van, tulajdonképpen nem szintetikus ismeretek. Szintetikus ítélet az olyan ismeret, amely az alany és állítmány összekapcsolásából valami újat hoz létre. Mivel áll szemben a szintetikus ismeret? Azzal a megismeréssel, amelynél az alany és állítmány összekapcsolása nem mond újat, ahol az ismeret — mint Kant mondja — analitikus, elemző. Az alanyt elemzi az állítmány. Minden olyan ismeret, amely igaz, de nem ad újat, csak elemző, analitikus. Ilyennek tartja Kant a természettudomány bizonyos tételeit, amelyekre vonatkozólag azután példákat hoz fel és azokkal szembeállítja azt az ismeretet, amely szintetikus is és a priori is. Elménk tehát ezeket képes létrehozni érzetek nélkül, az érzetek előtt, az érzetektől függetlenül, de mégis újat adnak. Kant azt akarja bizonyítani művében, hogy ilyen szintetikus a priori ismeretek vannak a tudományban, a tudomány ezeken alapul.

4. Mi jellemzi az ilyen szintetikus a priori ismereteket? Az, hogy általánosak és szükségszerűek. A közönséges tapasztalat nem általános érvényű. Amit ma tapasztalok, azt esetleg holnap nem tapasztalom, mert csak meghatározott tényekre vonatkozik. Kant szerint nem általános és nem szükségszerű, hanem esetleges, véletlen. Az a priori szintetikus ítéletek azonban általános érvényűek és szükségszerűek. Ebben látja Kant a tudományos megismerés legfőbb értékét.

Kant abban különbözik a szélső szubjektív idealista felfogások képviselőitől, hogy ő a tudomány objektív érvényességét elismeri, és ezt meg akarja alapozni. Kant racionalista: az ész, az emberi értelem tudományos ismeretet nyújt. Kant tehát ezt a tudományos megismerést akarja megalapozni, biztosítani akarja a tudomány objektív, általános és szükségszerű érvényét. De ezt a feladatot hamis útra tévedve akarta megoldani, és ezért nem tudta megoldani. A következőkben ezt fogjuk részletesen tárgyalni.

Mit jelent Kant számára egyáltalában a tudomány, a tudományos megismerés? Kant szerint a tudomány a matematika és

a matematikai fizika. Ez a szigorú tudomány; mást Kant nem ismert el szigorú tudománynak. A kémiát és biológiát pl. csak amolyan adathalmaznak, tapasztalati tudománynak tekintette.

Kant szerint a tudomány klasszikus típusa a newtoni fizika, vagyis a mechanika. Ez igen fontos, mert ennek alapján értjük meg azt, hogy lett Kantból, az ösztönös materialistából később idealista. A tudományt igen szűken fogta fel, csak annyiban, amennyiben az matematikai. Mivel pedig a matematika igen elvont tudomány, ezért az emberi ész konstrukciójának tekintette. Innen ment át azután elméletileg az idealizmus vonalára.

Hogyan akarta Kant megalapozni a tudományt, illetőleg a tudománynak a priori általános és szükségszerű jellegét? Ehhez igen bonyolult úton jut el. Leegyszerűsíthetjük ezt az utat, de célszerű végig követni Kant gondolatmenetét, úgy ahogyan az nála jut kifejtésre.

Először a transzcendentális esztétikával foglalkozik, vagyis az érzetek elméletével. Azt akarja megvizsgálni, hogy az érzetekre vonatkozóan van-e a priori megismerés. Az érzetek tartalma nem a priori megismerés, tehát az érzetekre vonatkozóan az *érzetek kapcsolásában* kell, hogy a priori megismerés legyen ahhoz, hogy ennek valamilyen általános és szükségszerű jellege legyen. Kant ezt a kérdést úgy véli megoldani, hogy azt mondja: *a tér és az idő a mi tudatunk teremtményei, a valóságban nincs tér és idő.* Az érzetek azért jelennek meg térben és időben, mert tudatformáink tér és idő összefüggésben kapcsolják össze az érzeteket. A tér és az idő ilyenformán Kantnál teljesen a tudat termékei, formái. Formáknak nevezi ezeket, mert az érzetek anyagát a tudat foglalja össze, formálja meg. Világos, hogy ez mélységesen idealisztikus elmélet, és mint ilyen, teljesen hamis. Kant úgy jutott el ehhez a hamis felfogáshoz, hogy a teret és az időt teljesen elválasztotta az anyagtól. Ha Kant helyesen járt volna el, akkor be kellett volna látnia, hogy a tér és az idő a tudatban nem jelenhetnek meg anélkül, hogy azok ne mint az anyag tulajdonságai jelennének meg. De Kant úgy képzelte el matematikai és geometriai tanulmányainak hatása alatt, hogy a teret a mi tudatunk önállóan teremti. Megteremti a tér fogalmát, a tér képzetét, a tér tudatforma jellegét, s azután ezt beleviszi az érzetek által adott szemléletbe. Ugyancsak ez történik az idővel. Ezen a ponton Kant az idealizmust továbbviszi, mint az angol idealista, vagy félig idealista filozófusok, akik Kantra hatottak, továbbviszi mint általában az egész idealizmus, talán Berkeley kivételével. Ez tehát egy szélsőséges idealista felfogás a térre és az időre vonatkozólag.

Itt nem az a feladatunk, hogy kifejtsük a dialektikus materializmus álláspontját a térre és időre vonatkozólag. Most azt kell megállapítanunk, honnan ered Kantnak ez a felfogása, és mit jelent. Kantnál a tér és az idő érzet formái, tudatformák, amelyeket az emberi tudat teremt meg, s amelyeknek a valóságban nem felel meg semmi sem. Azzal, hogy a teret és az időt mint a tudat formáit jellemzi, hogy kissé ironikusan fejezzem ki magamat, jót akart. Nem tagadni akarta a tér és idő tudományos érvényességét, hanem biztosítani, de a maga módján, azzal, hogy ezek tudatformák. Azt mondotta, ha nem a priori volna a tér és idő, akkor nem volna semmi tudományos bizonyossága, akkor csak véletlen, esetleges, kaotikus tér- és időérzékleteket jelenthetnének, ellenben az, hogy a tudatformák rendezik a világot, bizonyos értelemben általános érvényű, szükségszerű, mint a tudat szükségszerű formája. Biztosítani akarta a tér és idő megismerésének tudományos jellegét, azonban hamisan, teljesen idealisztikus módon.

Ezzel szemben a dialektikus materializmus álláspontja az, hogy a tér és az idő a valósághoz tartoznak, a valóságos anyag térben és időben létezik, mozog, folyik le, és nem lehet az anyag valóságát, a mozgó anyag valóságát a tértől és időtől elválasztani. Lenin ezt a kérdést a *Materializmus és empiriokriticizmus* című munkájában igen meggyőzően fejti ki.

Kant egyik nagy hibája a tér és idő tárgyalásában, — tehát a transzcendentális esztétikában, de további kérdések tárgyalásában is — abban áll, hogy mereven elválasztja egymástól az érzetet és az értelmet. Kant számára két teljesen különálló dolog az érzet és az értelem, holott a valóságban az emberi megismerés tényleges lefolyásában nincs ilyen metafizikus ellentét érzet és értelem között. Különbség van, de nem egymást kizáró ellentét. Az érzetek a tudat legelemibb formái. Most nem beszélek az ingerekről, amelyeket még nem tekintünk tudatnak a szó sajátos értelmében. Az érzéklés képessége lassan tudattá változott, majd az embernél az érzetekből fokozatosan fejlődött ki az értelem, a gondolkodás. Mint a történeti fejlődésben, úgy a kialakult emberi tudatban az érzetek és a gondolkodás szintén nincsenek ilyen mereven elválasztva egymástól. A tér pl. nemcsak érzet, hanem fogalom is, a tér fogalma. Az idő nemcsak az időbeli elmúlás érzéklése, hanem fogalom is. Kant egy bizonyos ideig polemizált, hadakozott ezzel az ellentétes megkülönböztetéssel az érzet és értelem között, az őt megelőző leibnizi filozófiával, amely szerint az érzet csak homályos és zavaros lépcsőfoka a magasabb, világos és tiszta értelmi képzetnek. Ez nem

helyes. Nem áll az, hogy az érzet csak egy homályos és zavaros előkészítő foka a gondolkodásnak. Ebben Kantnak igaza van, de Kant a másik végletbe esett azzal, hogy mereven elválasztotta egymástól az érzeteket és az értelmet. Ez volt egyik oka annak, hogy egész filozófiája ilyen egymást kizáró ellentéteken épült fel és teljesen formálissá vált.

5. Áttérünk a gondolkodás, az értelem megvizsgálására *A tiszta ész kritikája* alapján. Kant szerint az igazi megismerés, a tudományos megismerés szintén a priori jellegű. Fel kell vetni a kérdést: miért ragaszkodott Kant annyira az a priorihoz. Azért, mert nem bízott a tapasztalatban, a tapasztalat valóságot megragadó, valóságot kifejező képességében. Kant e tekintetben erősen Hume hatása alatt állott, aki kétségbevonta azt, hogy a tapasztalat alapján a valóságot megismerhetjük. Ez a szkepticizmus, ez a hume-i magatartás igen nagy hatással volt Kantra.

Kant az előtt a feladat előtt állott, hogy megmagyarázza azt a kérdést, ha a gondolkodás a priori, akkor hogyan lehet a tárgyakat, a tárgyi világot megismerni? Az empiristák szerint a tárgyi világot — annyira, amennyire — tapasztalataink alapján ismerjük meg. Bacon, aki bízott a tapasztalatok megismerő erejében, azt mondta, hogy a tapasztalatok alapján a való világot megismerjük. Hume, aki nem bízott benne, azt mondotta, hogy nem ismerjük meg a világot, nem tudjuk, megismerjük-e, de más nincs, mint a tapasztalat. Kant biztosítani akarta azt, hogy tudományos, általános érvényű, törvényszerű, szükségszerű legyen az, amit az ismeret leszögez, de a tapasztalatra nem bízta magát, mert szerinte a tapasztalat nem ad ilyen általános érvényű, törvényszerű megismerést. Tehát — mondotta Kant — ez csak a priori lehet, a tapasztalatokat megelőző lehet, vagyis ez a tudatban gyökerezik. Itt Kant megint hamis irányba tévedt. Ezen a téren Kant egy állítólagos világtörténeti felfedezést vindikál magának. Azzal az igénnyel lép fel, hogy megoldotta a filozófia alapkérdését, az ismeretelmélet alapkérdését, mégpedig egészen új, forradalmi módon. Azt mondja, hogy az eddigi felfogás szerint az értelem igazodik a tárgyakhoz. Kant szerint, ha a megismerés a priori, akkor másképpen kell felállítani a kérdést. Nem lehet igazolni Kant szerint, hogy a tárgyakhoz igazodva a megismerés valóban meg tudja adni az a priori megismerést, hanem meg kell fordítani a kérdést. Nem az értelem igazodik a tárgyakhoz, hanem a tárgyak az értelemhez, a természet igazodik az értelemhez.

Hogyan? Úgy, hogy a természetnek *az értelem írja elő a maga törvényeit.* Ezzel a kérdés Kant szerint megoldott. Az érte-

lem a priori megteremti, felfedezi a maga törvényeit és ezeket előírja a természetnek. Kant odáig megy, hogy ezt a maga állítólagos felfedezését Kopernikus felfedezésével egy rangra állítja, és ezt az ismeretelméleti, idealisztikus alapgondolatát kopernikusi tettnek nevezi.

Mi ennek a hasonlatnak az értelme? Kopernikus megfordította a régi, uralkodó ókori, középkori, ptolemaiosi felfogást. hogy a Nap forog a Föld körül, s azt a tételt állította fel, hogy a Föld forog a Nap körül. Kant azt mondja, hogy az ő felfedezése, ugyanilyen jellegű. Nem az értelem forog a természet körül. hanem a természet forog az értelem körül. Ebben az értelemben nevezi Kant és 160 év óta a kantiánusok ezt az állítólagos felfedezést „kopernikusi tett"-nek. Világos, hogy ez a hasonlat sántít, mégpedig mind a két lábára. Kopernikus tette materialisztikus alapon állott, a Nap és Föld *valóságos* összefüggését állapította meg. Kant tette valóságellenes, a valóság kiforgatásán alapul; a tudatot tartja alapvetőnek, elsődlegesnek, és a valóságot, a természetet tartja másodlagosnak. Szóról szóra ezt mondja Kant. „Eddig felvették azt, hogy az emberi megismerésnek a tárgyakhoz kell igazodnia, de minden kísérlet ilyen módon a priori valamit megállapítani, ami ismereteinket kiszélesítené, lehetetlenné válik. Próbáljuk tehát meg, talán a metafizikában továbbjutunk, ha felvesszük, hogy a tárgyaknak kell igazodniok a megismeréshez olyan módon, hogy az a priori megismeréssel megegyezzenek."

Mi indította Kantot ilyen nyilvánvalóan téves felfogásokra? Fel kell vetni az ilyen kérdéseket. hiszen nevetséges lenne azt hinni, hogy a nagy gondolkodók egészen indok nélkül követnek el ilyen elemi hibákat. Ennek oka az volt, hogy Kantot megtévesztette a tapasztalati megismerés relativitása, *viszonylagossága*. A tapasztalati, érzéki megismerés kétségtelenül egyenként, részletekben véve nem általános érvényű, nem törvényszerű, s nem szükségszerű. Ebből Kant azt a következtetést vonta le, hogy általában a tapasztalati megismerés nem lehet ilyen, ezért igyekezett más módon biztosítani a megismerés általános érvényét. Ezt azért teszem hozzá, mert Kant még hibáiban is egy fokkal különbözik a mai szélsőséges, szubjektív idealizmustól. reakciós polgári idealizmustól, amely nem is óhajtja a tudomány szükségszerűségét és általános érvényét biztosítani. Kant hamis módon, de biztosítani óhajtotta a tudomány érvényességét, a mai idealisták már erről is lemondottak.

Még egyszer idézem Kantot: „Az értelem a saját a priori törvényeit nem a természetből meríti, hanem előírja azokat a

természetnek." Ilyen módon gondolta Kant megalapozhatónak azt, hogy a természetet a priori megismerhetjük, mert számára csak az az igazi magasabbrendű tudományos megismerés, amely a priori.

Kant kiindulópontja ebben a kérdésben az okság kérdése volt. Hume angol filozófus nagy hatást tett Kantra azzal, hogy az okság érvényességét kétségbevonta. Hume azt mondotta, hogy a valóságban nincs okság, mi kapcsoljuk csak össze képzeteinkben azokat a jelenségeket, amelyek időben egymásra következnek, s elménk szokásává válik azután ezeket az oksági viszonyban látni. Kant ebbe nem tudott beleegyezni. Egyik művében a *Prolegomenában* azt írja, hogy Hume volt az, aki őt dogmatikus álmából felrázta. Igen ritkán használ ez a száraz tudós ilyen képes kifejezéseket, ha ezt mégis megtette, ebből látszik, hogy az élményt jelentett számára. A dogmatikus álom az volt, hogy minden ismeret biztosítva van, a dogmatizmust nem lehet kétségbevonni. Kant azonban nem tudott abba belenyugodni, hogy az okság elménknek csak ilyen szokásból eredő sajátossága legyen. Biztosítani akarta az okságot és a szükségszerűséget. De hogyan biztosította? Úgy, hogy azt mondotta: a valóságnak pusztán tapasztalati megfigyelése nem biztosítja azt, hogy az okság szükségszerű és törvényszerű, tehát az okságot a priori kell biztosítani olyan módon, hogy az a tudat terméke. Kant azt mondotta, kell okságnak lennie, de azt a tudatunk teremti. Idézem Kantot: „az okság fogalma tisztán az értelemből ered". Ez Kantnak ugyanaz a tévedése, mint amely a térre és az időre vonatkozik.

Az okság fogalma nem az értelemből, hanem abból ered, hogy az értelem a valóságban felfedezi az oksági kapcsolatokat. Ez a materialista álláspont, amelynek bizonyítéka a gyakorlat. Kant tehát polemizál Hume-mal, de ennek a polémiának igen viszonylagos, alárendelt jelentősége van. Mind a ketten értelmi, szubjektív képességnek, szubjektív tudatformának tartják az okságot. Hume szerint az okság, mert szubjektív, nem egyéb, mint szokás dolga, nincs semmi tudományos jelentősége, Kant pedig azt mondja: nélkülözhetetlen a tudomány számára azért, mert tudatunk a priori formája.

Ha Kantot összehasonlítjuk a mai idealistákkal, akkor azt látjuk, hogy a maiak állnak sokkal közelebb Hume-hoz. Tagadják az okságot és az okság jelentőségét, azt mondják, megszűnt az okság stb. Kant ilyeneket nem mondott, ellenben idealisztikusan magyarázza az okságot, és ezáltal megoldhatatlan nehézségekbe jutott egész filozófiájával. *A tiszta ész kritikája* óriási elmeélről

tanúskodó folytonos kísérletezés, hogy megoldja ezeket a nehézségeket, erre azonban képtelen volt, mert alapvető feltevései hibásak (ti. idealisztikusak). Kant tudatában volt annak, hogy rendkívül nehéz helyzetbe jutott, de azt hitte, hogy ennek nem ő az oka, hanem a probléma. *A tiszta ész kritikájában* egy helyen ezt mondja: „a nehézség a következőkben van: hogyan bírhatnak a gondolkodás szubjektív feltételei objektív érvénnyel?"

Látjuk tehát, Kant maga érezte, hogy a dolog nincs rendben. Tudatában volt annak, hogy a szubjektív nem lehet objektív. Ha tehát Kant bizonyítani akarja a tudomány objektív érvényességét, akkor megoldhatatlan, abszurd ellentmondást hoz létre azzal, hogy ezt a tudományos, objektív, általános érvényt szubjektív módon akarja bebizonyítani.

6. Milyen kivezető utat talált Kant? Ha a szubjektívet úgy értelmezzük, hogy az az én egyéni tudatom, akkor annak alapján nem lehet az objektív érvényét bizonyítani. Ahelyett azonban, hogy most ezt a helyes következtetést vonná le, hogy a megismerés objektív érvényességét más úton — ti. a visszatükrözés elmélete alapján — kell bizonyítani, megint tévútra téved. Azt mondja: az egyéni tudaton kívül van egy más tudat is. Ennek a más tudatnak nevet kell adni. Ezt ő sajátos német nyelvezettel feltétlen tudatnak, „Bewusstsein überhaupt"-nak nevezi. Ez egy olyan tudat, amely az én egyéni tudatom, nem a Péter és Pál, nem a Fekete János, nem a Fogarasi Béla stb. külön-külön tudata, mert akkor mindegyik csak a saját tudományát csinálhatná, hanem olyan tudat, amely minden egyes egyéni tudatra kötelező és irányadó. Ezt nevezi Kant feltétlen tudatnak.

Ha most megalkotjuk a feltétlen tudat fogalmát, akkor arra is kell valami újat kitalálni, hogy az másképpen működik, illetőleg mást hajt végre, mint az egyéni tudat. Az én egyéni tudatom appercipiál, vagyis észrevesz. A feltétlen tudat szintén észrevesz, de nem úgy, mint a mi egyéni tudatunk, hanem transzcendentálisan, tehát a priori megismerést biztosító módon. Ezt Kant transzcendentális appercepciónak nevezi. Ez tehát olyan appercepció, amely a megismerést garantálja, biztosítja, megalapozza.

Végül betetőzve ezt a nehézkes, bonyolult, erőltetett gondolatmenetet, eljut az énnek egy különleges fogalmához, amely én is, nem is én. Ti. én, de nem az én énem, nem az egyéni én, hanem az egyes egyének énje felett álló mintegy felsőbbrendű Én. Abszolút, feltétlen Én. Ez a feltétlen tudat, ez a transzcendentális appercepció, ez a magasabbrendű Én, tudat az, amely valóban képes biztosítani a tudomány érvényességét.

Ilyen tévutakra jutott Kant, és ezekben a tévutakban látják a kantiánusok — akiknek száma még napjainkban is tekintélyes — a bölcsek kövét és a legnagyobb filozófiai mélységet.

Kant az ő szokásos módján éles ellentétet állít fel az érzetek passzív jellege és a megismerés spontaneitása, aktív jellege között.

Először egy terminológiai megjegyzést kell ehhez fűznöm. Kant mást értett spontaneitáson, mint mi materialisták. Akik ismerik Lenin műveit, azok tudják, hogy spontaneitáson a materialisták a munkásmozgalomban és a tudat elméletében azt értik, hogy magától jön létre, és nem a tudat szervező, mozgósító, aktív befolyásoló hatása révén. Ilyenformán tehát az ösztönös munkásmozgalom spontaneitás szemben az osztálytudatos munkásmozgalommal, amely nem spontaneitás. Kant más értelemben használja a spontaneitás kifejezést, mint olyat, amely szemben áll a passzivitással, tehát tevékenységet akar mondani. Helyesebb volna, ha aktivitást mondana, mert tulajdonképpen ezt érti ezen.

Kant felfogásában, abban a merev, metafizikus ellentétben, hogy az érzetek passzívak és a megismerés aktív, van egy helytelen és egy helyes mozzanat. Helytelen az az állítás, hogy az érzetek csak passzívak. Ezen Kant azt értette, hogy érzékeinkkel csak benyomásokat kapunk, ami tudatunknak passzív tevékenysége.

A tudomány újabb eredményei alapján tudjuk, hogy az érzetek sem csak passzív formái a tudat életének. Ellenben lehet azt mondani, hogy az értelem egy magasabb aktivitás, magasabb tevékenység, mint az érzetek. Amit tehát Kant, mint merev ellentétet állít fel, azt mi dialektikusan feloldjuk egy fejlődési folyamatban.

Kant törekvése arra irányult, hogy alá akarta húzni, hangsúlyozni akarta az emberi tudat, különösen a gondolkodás aktív, tevékeny jellegét. Ebben az igazságnak egy magva rejlik. Valóban hamis felfogása a gondolkodásnak az, amely csak passzívnak tünteti fel a gondolkodást és az egész tudati életet. A gondolkodás valóban tevékenységet, aktivitást jelent. De nemcsak a gondolkodás, hanem az érzéklés is. Kant az érzeteket teljesen passzívnak tekintette, viszont a megismerést teljesen aktívnak, s a kettőt mereven szétválasztva a megismerés aktivitásából akarta magyarázni a megismerés általánosságát, érvényét, szükségszerűségét és mérhetetlen egyoldalúsággal, túlzással a megismerés tevékeny jellegéből akarta megmagyarázni az egész tudományt, mint eredendő tevékenységet.

Ezzel kapcsolatban emlékeztetünk Lenin megjegyzésére: „A filozófiai idealizmus *csak* badarság a durva egyszerű, metafizikai materializmus szempontjából. Ezzel szemben a *dialektikus* materializmus szempontjából a filozófiai idealizmus a megismerés egyik vonásának, oldalának, síkjának abszolútummá való *egyoldalú*, túlzott, szertelen továbbfejlesztése..."[1] (A dialektika kérdéséhez.)

A megismerés valóban tevékenység, de ez azon alapul, hogy a megismerés az anyag, a valóság, a mozgás megismerése, visszatükrözési alapon, és ezt azután a megismerés tovább feldolgozza. E tevékeny jelleg megismerése tehát Kant bizonyos érdeme. Erre céloz Marx, amikor azt mondja, hogy az idealisták kidolgozták az emberi természet aktív jellegét. Ezt érdemnek tartja az idealisták részéről, szemben a régi materialistákkal, a mechanikus materializmussal, amely nem ismerte fel az értelemnek, az egész emberi természetnek ezt az aktív, tevékeny jellegét. Az idealizmus azonban ezt a mozzanatot eltúlozta, és részben ebből erednek Kant tévedései. Ha helyesen fogjuk fel a kérdést, akkor a tudat aktív, tevékeny szerepének kiemelése a dialektika lényeges mozzanatává válik, és ez az ismeretelméleten kívül olyan fontos kérdésekhez is elvezet, mint a szabadság és szükségszerűség kérdése. Így pl. Hegel azt mondja, és Engels pontosabban és mélyebben kifejti, hogy a szabadság a felismert szükségszerűség. Eszerint a szabadság az emberiségnek olyan tevékenysége, amely a szükségszerűségen alapul. Általában az emberi tevékenység bizonyos objektív szükségszerűségeken alapul, azokhoz alkalmazkodik és azokat használja.

Kant filozófiájában, ismeretelméletében lépten-nyomon feloldhatatlan ellentmondásokkal találkozunk. Az érzeteket úgy tekinti, mint tudatunk olyan jelenségeit, amelyeknek ugyan a priori formái vannak — tér és idő — de amelyek anyagát mégis nem a tudatból, hanem valahonnan a tudaton kívülről meríti.

Ily módon az érzetek kérdésében Kant kimondottan vagy nem kimondottan elismeri azt, hogy tisztán idealisztikus szubjektív úton nem lehet az érzet okát megmagyarázni. Kant az ismereteket úgy fogja fel, hogy az értelmi megismerés formái az érzeti anyagot feldolgozzák, és az ily módon előálló megismerés tapasztalati megismerés, a jelenségek megismerése.

Azzal, hogy Kant azt állítja, hogy ez csak tapasztalati megismerés, jelenségek megismerése, kettőt akar mondani. Egyrészt

[1] Lenin, *Filozófiai füzetek*. Szikra, 1954. 343. l.

azt, hogy a megismerés nem tarthat igényt érzékfeletti dolgok, érzékfeletti valóságok megismerésére. A régi metafizikával szembeállítja ezt. Másrészt azt hangsúlyozva, hogy csak jelenségeket ismerünk meg, Kant előtt felmerül a kérdés, hogy a jelenségeket megismerve a „jelenségek"-ben megjelenő, tudatunktól független valóságot kell feltételezni. Mert ha azt mondjuk, hogy a dolgok, amelyeket érzékünkkel, tudatunkkal, gondolkodási formáinkkal ismerünk meg, csak jelenségek és nem a jelenségeken túlmenő, a jelenségekben megnyilatkozó, tudatunktól független valóságok, akkor mégis felvetettük azt a kérdést, hogy kell valami valóságnak lennie, amely megjelenik.

Kant nem volt képes a tudatból a tárgyi világot levezetni. Ezért felmerült számára a kérdés: hogyan viszonylik a tudat nem az érzékileg feldolgozott, felismert jelenségekhez, hanem a tudatunktól teljesen független világhoz, amelyet egy tőle származó filozófiai fogalommal Ding an sich-nek, vagyis magán való dolognak nevezett.

Kant tagadja, hogy idealista. Erre vonatkozóan a következőket mondja: „Az idealizmus azon állításban áll, hogy nincs más, mint a gondolkodó lények. A többi dolgok pedig, amelyeket mi a szemléletben észrevenni vélünk, csak a gondolkozó lények képzetei lennének, amelyeknek valójában nem felel meg valamely kívülük fekvő vagy kívülük található tárgy. Én ellenben ezt állítom: dolgok, mint rajtunk kívül fekvő tárgyak, érzékeink tárgyai, adva vannak nekünk, de hogy önmagukban (németül: an sich) mik lehetnek, arról semmit sem tudunk, mert csak megjelenéseiket ismerjük, vagyis képzeteket, amelyeket bennünk előidéznek azáltal, hogy érzékeinket afficiálják. E szerint én megengedem, hogy kívülünk tárgyak vannak, vagyis dolgok, amelyeket — bár teljesen ismeretlen maradt számunkra, hogy azok önmagukban mik lehetnek — mi ama képzeteken keresztül ismerünk, amelyeket érzékeinkre való behatásuk idéz elő, amelyeknek egy test nevét, megnevezését adjuk, amely szó test, tehát csak ama számunkra ismeretlen, de mégis valóságos tárgy megjelenését jelenti. Lehet-e ezt idealizmusnak nevezni? Hisz épp az ellentéte!"[2]

Ebből a rendkívül jellemző idézetből a következőket látjuk. Kant tiltakozik az ellen, hogy ő idealista volna. Valójában annyi igaz, hogy Kant nem olyan szubjektív idealista, mint Berkeley. Kant elismeri, hogy érzékeink tárgyai adva vannak nekünk, tehát érzékeinktől függetlenek, de semmit sem tudunk róluk.

[2] Kant, *Prolegomena*

mert csak megjelenésükben, tehát nem önmagukban való mivoltában ismerjük őket. Mi csak a képzeteket ismerjük; érzeteink vannak, amelyeket afficiálunk, vagyis érzeteinket előidézi az a bizonyos tárgy, vagy azok a tárgyak, kívülünk tárgyak vannak, de hogy azok önmagukban milyenek lehetnek, az ismeretlen marad számunkra.

Ebben a felfogásban Kant ismét ellentmondásokba keveredett. Ezek az ellentmondások okozták, hogy a Kant utáni filozófia számára fő kérdéssé vált a Ding an sich-nek, a magánvalónak feloldása.

Maga Kant ingadozik a materializmus és az idealizmus közt ebben a kérdésben. Az érzetek tárgyakról adnak benyomást, de hogy a tárgyak milyenek, azt nem tudjuk, és nem tudhatjuk. Nem tudhatunk róluk egybet, mint azt, hogy vannak. Tudjuk, hogy vannak tárgyak, van valami, de nem tudjuk, hogy mi.

Kant az értelem szerepét úgy fogja fel, hogy az értelem az érzékekre, az érzékileg adott jelenségekre támaszkodik. Az értelem gondolati formákat alkot, ezek azonban nem teszik lehetővé a tárgyak megismerését.

Ha ezeket a kanti kifejezéseket összehasonlítjuk más kanti helyekkel, amelyekről már beszéltünk, — így pl. azzal, hogy az értelem írja elő a természet törvényeit — akkor látjuk, hogy Kant képtelen ellentmondások között őrlődik.

Kant ezeket az ellentmondásokat úgy akarta feloldani, hogy különbséget tett érzéki tárgyak, jelenségek és magábanvaló tárgy között. (Görög szóval: Phenomena és Noumena között. A „Noumena" szót nehéz lefordítani; ez a Ding an sich, a magánvaló.)

Kant *A tiszta ész kritikájában* részletesen tárgyalja a Noumenát, a magánvaló kérdését. Azt állítja, hogy a Noumenák tulajdonképpen ésszerű valamik, észlények. Tehát valami, ami természeténél fogva nem fogható fel. Azt mondja, hogy a Noumenonnak (a Noumena egyesszáma), a magánvaló lényegeknek van egy pozitív jelentése. Ez az, hogy nem érzéki szemlélet tárgya, hanem intellektuális, ésszerű szemlélet tárgya, ilyennel azonban mi emberek nem rendelkezünk, a mi szemléletünk érzéki szemlélet. Olyan észre volna tehát szükségünk, amely közvetlenül szemléli a dolgokat, akkor az érzéki szemléletet gondolati formákba fogjuk.

A Noumenon negatív jelentésében — folytatja Kant — olyan magánvaló dolog, amelyről semmit sem tudunk. Ha pedig valamiről semmit sem tudunk, akkor az ilyen fogalom jelentősége abban áll, hogy korlátozza megismerésünket, tehát meg-

szabja az emberi megismerés korlátait. Ez a fogalom tehát arra jó, — mondja Kant — hogy megállapítsuk: milyen igényekről kell az emberi megismerésnek lemondania. Le kell mondania arról, hogy a magánvalót, mint olyant megismerheti. Ennélfogva *A tiszta ész kritikájában* egy helyen azt mondja, hogy a Noumenon *határfogalom,* csak a megismerés határait jelzi. Ebbe kapaszkodtak bele azután az újkantiánusok.

Kantnál tendencia van arra, hogy létezik valami magánvaló. Ez materialista tendencia, elismerése annak, hogy létezik objektív külvilág, hogy a világ nemcsak érzeteinkből áll, hanem érzeteinken túl van egy valóságos, objektív, tudatunktól teljesen független világ. Továbbá van egy tendencia, hogy ezt nem ismerhetjük meg; a meg nem ismerhetőség, agnoszticizmus, vagyis az az állapot, amely szerint nem tudjuk megismerni a valóságos, objektív világot, még csak azt sem tudjuk, hogy van-e ilyen vagy nincs. Kant szerint van, de nem tudjuk megismerni.

Van azután Kantnál olyan tendencia is, hogy a Noumenon, vagyis a magánvaló dolog ésszerű, értelmi, szellemi jellegű, tisztán ésszerű szemlélettel tudnánk csak megismerni, de ilyen nekünk embereknek nincs. Az emberi tudat tárgyakat úgy ismer meg, ha az érzeteket összekapcsolja az értelemmel. Egy emberfeletti tudat tudná tisztán szemlélni ezt a magánvalót.

Kant fejtegetései tehát rendkívül ellentmondók. Szinte hihetetlen, hogy egy nagy gondolkodó ilyen nyilvánvaló ellentmondásokba keveredik, de tény. Amennyiben azonban Kant ellentmondásai között és homályos fejtegetéseiben bizonyos irányban halad, akkor azt kell mondanunk, hogy a magánvaló elismerése nála mindig materialisztikus elemeket vesz fel. A magánvaló jellegének megismerésére történő kísérleteiben azonban Kant állandóan idealisztikus irányban halad. Kétségtelen, hogy Kant felvesz egy képzetektől független, az emberi tudattól független magánvaló dolgot, illetőleg dolgokat, világot. Ennek a felismerésnek az értékét azonban lényegesen csökkenti Kantnál, hogy szerinte erről a magánvaló világról nem tudunk semmit. Maga a kérdés felvetése, a magánvalóság fogalmának felállítása Kant érdeme az idealizmushoz való viszonylatban. Ez a szubjektív idealizmus kritikáját jelenti. De azáltal, hogy tagadja a magánvaló megismerhetőségét, az érzékleteket és az értelmi megismerést nem mint a magánvaló visszatükrözését fogja fel, nem képes ezt a kiindulópontot felhasználni egy következetes ismeretelmélet megalapozására. Ebből következett az, hogy a filozófia további fejlődésében a magánvaló kérdésében két álláspont alakult ki.

Kant fejtegetéseivel sem a materialista, sem az idealista filozófia nem elégedhetett meg, mert azok ellentmondóak és következetlenek voltak. Mind a materialista, mind az idealista filozófia igyekezett tehát kiküszöbölni az ellentmondást. A Kant utáni német filozófia idealisztikus irányban, a materialista bírálat pedig saját álláspontjának megfelelően.

Ezt a kérdést nagyon mélyen tárgyalja Lenin *Materializmus és empiriokriticizmus* című könyvében.[3] Lenin szerint a magánvaló kanti felfogását lehet jobbról és balról bírálni. Balról a materializmus — jobbról az idealisták bírálják. Az idealisták azért bírálják, mert Kant felteszi, hogy van egy magánvalóság. A materialisták azért, mert tagadja annak megismerhetőségét és nincs világos képe erről. Az újkantiánusok, — akiken most nem Kant közvetlen követőit értjük, hanem a XIX. század második felében újra virágzásnak indult kanti iskolát —, természetesen jobbról bírálták a magánvaló fogalmát.

Az újkantiánusoknak Magyarországon is, a magyar polgári filozófiában is igen jelentékeny hatásuk volt, Magyarországon a német filozófusok között legnagyobb hatása Kantnak volt. Ezenkívül a protestáns egyház Kantot — mintegy a maga hivatalos filozófusának nevezte ki, nem hivatalosan, de ténylegesen, a katolikus egyház középkori skolasztikus filozófiájával való vitájában. Ezért tulajdonítok bizonyos fontosságot az újkantiánus álláspont ismertetésének és bírálatának is.

Az egyik tekintélyes kantiánus, Windelband, aki egyszersmind a filozófia történetírója, a következő módon fejti ki az újkantiánusok álláspontját: „Kant megdöntötte a görög felfogást, amely szerint a tárgyak függetlenek a gondolkodástól. Kantnál a gondolkodás teremti a tárgyat." Windelband azt állítja, hogy van egy „görög" felfogás, amely szerint a tárgyak függetlenek a gondolkodástól, szóval valami régimódi, kezdetleges felfogás. A görögöknek is materialisztikus alapfelfogásuk volt addig, míg az idealizmus ott szintén nem terjeszkedett el, de ez nemcsak görög felfogás, hanem évezredekre a materializmus és minden természettudományi gondolkodás felfogása az, hogy a tárgyak függetlenek a gondolkodástól. Amikor Windelband továbbá azt mondja, hogy Kantnál a gondolkodás teremti meg a tárgyait, ez bizonyos hamisítást jelent. Láttuk, hogy Kantnál rendkívül ellentmondásos nézetek szerepelnek egymás mellett, hogy Kant bizonyos fokig azt állítja, hogy a gondolkodás teremti meg tárgyait, de más vonatkozásban elismeri a gondol-

[3] Lenin, *Materializmus és empiriokriticizmus.* Szikra, 1949. 90—99. l.

kodástól független tárgyak létezését és éppen ez a magánvaló tárgy. Éppen a magánvaló felvétele különbözteti meg Kantot a szélső szubjektív idealizmustól, vagyis a Berkeley-Mach-féle álláspontól, amelynek ma is sok híve van a polgári filozófiában.

Windelbandnál sokkal helyesebben mondja egy másik német filozófus-történész, Kuno Fischer: „*A tiszta ész kritikája* magánvaló nélkül nem egyéb, mint Berkeley-féle idealizmus". Tehát, ha elvesszük a magánvalót, akkor nem marad egyéb, mint tisztán szubjektív idealizmus. Ellenben, ha elismerjük a magánvalót, akkor nem lehet a Berkeley-féle idealizmust fenntartani.

A materialista felfogás a magánvaló dolog fogalmát szintén feloldja. De nem úgy, mint az idealisták, akik tagadják azt, hogy van magánvaló, hanem a materialista felfogás szerint a magánvaló dolog átalakul az emberi tudás fejlődésével kapcsolatban magánvaló dologból (Ding an sich), nekünkvaló dologgá (Ding für uns). Minél jobban megismerjük a tárgyakat, annál több kapcsolatba tudjuk hozni őket, nemcsak megismerésükkel, hanem cselekvésünkkel is. A megismerés arra való, hogy cselekedni tudjunk és behatolhassunk a dolgokba.

A magánvaló fogalmában helyes elem az, hogy tudatunktól független valóság van, de helytelen az, hogy „magánvaló" vagyis nem ismerhető meg. A következetes materialista felfogás szerint nincs megismerhetetlen, csak ideiglenesen — amíg tudásunk nem halad tovább —, többé vagy kevésbé meg nem ismert dolgok vannak, de a még meg nem ismert nem megismerhetetlen. A meg nem ismert tehát átalakul megismertté, a nem-tudás átalakul tudássá.

Áttérünk a *logika kérdésére* és a kategóriák kanti elméletére.

Már utaltam arra, hogy a német klasszikus filozófiának tulajdonképpeni jelentősége abban áll, hogy a dialektikus módszert, a dialektikus gondolkodást a német klasszikus filozófia elemezte elsőízben — bizonyos értelemben — kimerítően. Ez volt az első kísérlet a dialektikus módszer kidolgozására. A görög filozófia dialektikus gondolatait ugyanis — bármilyen zseniálisak is — csak a dialektika csíráit magábanfoglaló gondolatoknak tekinthetjük. Ebből a szempontból kell vizsgálnunk Kant kísérletét is a dialektika alkalmazására.

Ahhoz azonban, hogy ezt megértsük, foglalkoznunk kell a logika kanti felfogásával. Kant idejében a logika terén az ún. iskolai logika uralkodott. Ez nem volt egyéb mint az aristotelesi logikának a későbbi történeti fejlődés folyamán történt átdol-

gozása, megszűkítése, teljesen formális irányban való kidolgozása. Ez az iskolai logika a gondolkodást annak tárgyától függetlenül, teljesen elválasztva tárgyalja, leírja a fogalmak, az ítéletek, a következtetések formáit és szabályokat ír elő a helyes gondolkodás alkalmazására.

Ez a logika azáltal, hogy teljesen formálissá vált, elszakadt a gondolkodás tárgyától, elszakadt az élettől, a gondolkodás és a valóság kapcsolatától, a tudomány számára érdektelenné vált, és kizárólag iskolai érdekű, iskolai vagy egyetemi tantárggyá alakult át.

Kant a logika kérdésében kompromisszumos álláspontot foglal el. Ez megfelel az ő kompromisszumokat kereső irányának. Az iskolai logikáról Kantnak az a véleménye, hogy maradjon meg úgy ahogy van.

Kant az egyetemen a logikát nagyjából úgy adta elő, mint ahogyan az iskolai logika előtte tanította. Kant egyetemi előadásai a logikáról meg is jelentek németül. Jäsche nevű hallgatója állította össze, azért Kant-Jäsche kiadás néven szokták idézni. Ezt a logikát Kant általános logikának nevezi. Az általános logika Kant szerint elvonatkoztat a megismerés tartalmától, és csak a megismerés formájával foglalkozik, tehát a fogalmak különbözőségével és beosztásával, az ítéletek osztályozásával, a következtetések osztályozásával és azután bizonyos általános módszertani szabályokkal. Kant eredetisége abban áll, hogy ő ezzel a formális logikával nem elégedett meg, hanem szükségesnek tartotta, hogy ezen kívül még egy logikát dolgozzon ki a filozófia. A kompromisszum abban áll, hogy meghagyja a formális logikát a maga régi formájában. Az újszerűség pedig abban áll, hogy a formális logikán kívül egy új logika kidolgozását tartja szükségesnek. Ezt az új logikát Kant transzcendentális logikának nevezi.

Mit ért Kant transzcendentális logikán? Olyan logikát, amely a formális logikával ellentétben a gondolkodás tartalmát, illetőleg a gondolkodás tárgyát is figyelembe veszi. Tekintetbe veszi azt, hogy a gondolkodás megismerés; a formális logika szempontjából a gondolkodás csak gondolkodás tisztán formális értelemben. Ha tehát tekintetbe vesszük, hogy a gondolkodás megismerés, abban benne rejlik az, hogy tárgyakat ismer meg, és a gondolkodás elemzésében ezt a jellegét ki kell emelni, fel kell tüntetni. Ezt a gondolatot viszont Kant azzal szűkíti meg, hogy a megismerést, a tudományos megismerést a priori megismerésnek tekinti, és a transzcendentális logika feladatának ennek meg-

felelően az a priori megismerés elemzését és megalapozását tekinti. Kantnál sokszor az a priori vagy transzcendentális azonos értelemben fordul elő. *A tiszta ész kritikájában* van egy érdekes mondat, ahol azt mondja: botrány az, hogy a logika Aristoteles óta, 2000 év óta egy lépést sem tett előre. Kant azt a feladatot tűzte ki, hogy ő *A tiszta ész kritikájában* egy lépést tegyen előre; de majdnem azt lehetne mondani egy ismert lenini hasonlattal, hogy amit Kant elért, az „egy lépés előre, kettő hátra". Kant ugyanis valóban tett egy lépést előre azzal az iskolai logikával szemben, amelyet az ő korában tanítottak, de ugyanakkor bizonyos értelemben két lépést tett hátra Aristotelesszel szemben, — akit eredetiben, tényleges tartalmában nem ismert —, és aki a materializmus szempontjából helyesebben fogta fel a gondolkodás formáinak és tárgyának viszonyát, mint Kant. Mindenesetre az a felfogás, hogy a gondolkodásnak van olyan tudománya, amely a tárgyra tekintettel van, és amely a gondolkodást a tárgyra való irányzottságában vizsgálja, a dialektika irányában mozog.

Mi a dialektika? A dialektikus módszer a gondolkodásnak olyan felfogása, amely a gondolkodást a valóság törvényeinek és összefüggéseinek felismeréseként tekinti. A dialektikában közösek a valóság és a gondolkodás alaptörvényei; pl. a mennyiség és a minőség viszonya, az ellentétek egysége, az ugrásszerűség mind a valóságban, mind a gondolkodásban megvannak.

Amikor tehát Kant arra a vonalra megy át, hogy a gondolkodást a valósághoz, vagyis a tárgyhoz viszonyítva vizsgálja, akkor ezzel elvileg elhagyja a régi, iskolai, formális logika talaját. Ez nagy lépés előre. Olyan történelmi lépés, amelyre a XVII—XVIII. században még a materialisták sem voltak képesek.

A logika gyenge pontja volt általában az újkori filozófia fejlődésének.

Kant a transzcendentális logika fogalmával olyan szempontot vezetett be, amely a formális logika helyébe tartalmi logikát akart állítani. Ez egy lépés volt a dialektika irányába.

Nézzük meg most azonban, hogyan sikerült Kantnak ezt a logikát kidolgoznia. *A tiszta ész kritikája* alapján megállapíthatjuk, hogy Kant — úgy mint más kérdésekben is — ismét kompromisszumok között ingadozva, nem tudta megtalálni a megoldás kulcsát, nem tudott következetes megoldáshoz jutni.

Ezt a kérdést úgy kell vizsgálnunk, hogy összekapcsoljuk a kategóriák elméletével.

Mik a kategóriák? A kategóriák Kantnál azok a legáltalánosabb fogalmak, amelyekkel elménk a tapasztalati, érzetanyagot feldolgozza. Kant ismerte Aristoteles felfogását a kategóriákról. Aristoteles kísérletet tett arra, hogy a kategóriákat összeállítsa, osztályozza és elemezze. A kategóriákról szóló művében 10 kategóriát különböztet meg. Kant azonban erre azt mondja, hogy Aristoteles csak mintegy kapásból (németül: aufgerafft) sorolta fel a kategóriákat, márpedig a feladat: azokat rendszerbe foglalni.

Hogyan nyúlt Kant ezekhez a kérdésekhez? A kategóriák szerinte az értelmi szintézis formái, amelyek egy bizonyos tartalmat feldolgoznak. A szintézis fogalmát már ismerjük: a szintézis az, ami újat ad, ami szemben áll a csak elemző megismeréssel, az analízissel.

Kant azt mondja: rendszerben kell tárgyalni a kategóriákat. Hogyan lehetséges ez? Ha Kant következetesen alkalmazta volna azt a szempontot, hogy a megismerés tárgyak megismerése, a gondolkodás tárgyakra vonatkozik, tehát a logikában tárgyakból kell kiindulni, hogy a gondolkodást megismerjük, akkor a kategóriák rendszerének és összefüggésének kulcsát nem a formában magában, hanem a tárgyakban és a tárgyakból alakuló gondolkodásban, vagyis a visszatükrözés formáiban kereste volna. Amilyen a valóság, olyan lényegében a gondolkodás; amilyenek a gondolkodás alapelemei, szerkezete, olyannak kell lennie lényegében a gondolkodás szerkezetének. Ez következetes álláspont lett volna.

Nézzük meg most: mit csinált Kant *A tiszta ész kritikájában*? Először is az ítéleteket, vagyis a gondolkodás alapformáit osztályozta, összeállította egy táblázatban. Négy ítéletfajtát, négy főszempontot különböztet meg: az ítélet kvantitását (mennyiségét), az ítélet kvalitását (minőségét), az ítélet relációját (viszonylatát) és az ítélet modalitását. E mellett mind a négy szemponton belül három-három fajta ítéletet különböztet meg. Kant nagyon szerette az ilyen szimmetrikus beosztásokat: meglehetősen pedánsan mindig hármas vagy négyes beosztást vett, ezen belül pedig újra hármas vagy négyes csoportosítást, ami már magában is formalisztikus momentum.

Kant azt mondja — és ez a fontos —, hogy az ítéletekből *kiindulva* kell megszerkeszteni a kategóriák rendszerét. Az ítéletek táblázatából kiindulva kell tehát összeállítani a kategóriák táblázatát, és ott ugyanolyan négyes, illetve hármas beosztást

kell alapul venni. E szerint a következőképpen alakul nála a kategóriák táblázata.

I. *Kvantitás*	II. *Kvalitás*	III. *Reláció*	IV. *Modalitás*
egység	valóság	szubsztancia	lehetőség—
sokság	tagadás	okság-ok, okozat	lehetetlenség
mindenség	korlátozás	kölcsönhatás	lét—nem-lét
			szükségszerűség-véletlenség

Nézzük meg most a kategóriáknak ezt a rendszerét, amelyről Kantnak az volt az illúziója, hogy összefüggő, következetes rendszer, szemben Aristotelesnek és utódainak összetákolt, kapásból odadobott beosztásaival.

Valójában Kant „rendszere" sem állt helyt a bírálattal szemben, nem összefüggő és következetes rendszer. Vannak itt olyan kategóriák, amelyek valóban a gondolkodás alapkategóriái, — a szubsztancia, az ok és okozat és a kölcsönhatás — viszont vannak kategóriák, amelyek tulajdonképpen csak egy kategória változatai — a mennyiség különböző változatai —, vannak olyan kategóriák, mint a tagadás és a korlátozás, amelyek a gondolkodás eljárásai, nem a valóság alapkategóriái, illetve nem ebben a formában azok.

Szóval Kant is „összeszedte" egyrészt a gondolkodásnak, mint szubjektív emberi tevékenységnek az eljárásait, másrészt azokat a kategóriákat, amelyek a valóság alapformáit fejezik ki, a valóság összefüggéseinek alapformáit fejezik ki. És Kant nem tudott különbséget tenni ezek között. Kant a maga idealisztikus beállítottságával ezeket a kategóriákat úgy fogta fel, mint gondolati formákat, és az ítéletekből vezette le. Ezzel szemben az emberi gondolkodás ténylegesen nem az ítéletekből kapja a kategóriákat, hanem azok a valóságot kutatva alakulnak ki, együtt és a kölcsönhatásban, úgy az ítéletek formái, mint a kategóriák, a gondolkodás legáltalánosabb fogalmai.

Tehát teljesen formális eljárás volt az ítéletekből levezetni a kategóriákat és Kant ezen az alapon nem is juthatott összefüggő, következetes rendszerhez. Az utolsó, negyedik csoport összefüggése Kantnál szinte teljesen következetlen, iskolás és formális.

Mi rejlik most már az egész kérdés, a kategóriák kérdése mögött? Az a kérdés, hogy a gondolkodás formái hogyan viszonylanak a valósághoz. Ezt a kérdést kell a logikának megoldania, különben nem érdemes a gondolkodás formáival foglalkozni.

Kant megértette azt, hogy a logikának ezt a kérdést meg kell oldania. A kérdés feltevésében ez benne van, de a megoldásban megrekedt abban a hibás felfogásban, hogy a kategóriák csak formák, az értelmi szintézis formái, és nem tudta megoldani azt a kérdést, hogy ha csak formák, akkor miért lehet ezeket a formákat sikerrel alkalmazni.

Vegyük az okság kérdését. Kant szerint az okság a gondolkodás formája, szükségszerű formája, vizsgáljuk a jelenségeket és keressük az okokat s az okozatokat. De ha ez a priori forma, akkor abszolút nem lehet megindokolni, hogy miért helyes ennek alkalmazása a valóságra. Kant ezt a kérdést nem tudta megoldani, erre nem tudott helyes választ adni. Ez nem csoda, mert formális és idealista szempontból nem is lehet. Itt látjuk a kanti idealizmus egyik leglényegesebb oldalát, azt hogy formális. Ezért támadta őt egy másik idealista, Hegel, aki elvetette az idealizmus formális oldalát. Ez a kritika nagy szerepet játszik Hegel műveiben, logikájában és erre mondta nagyon találóan Lenin: ha az egyik idealista a másikat bírálja, akkor ezen a materializmus nyer. Hegel valóban nagyon mélyen látta a kanti kriticizmusnak ezt a formális oldalát, és nagyon élesen bírálta. Ha a gondolkodás formái csak üres formák, akkor nem tudják a valóságot elérni. Ha viszont a valóságot visszatükrözik, akkor ennek csak az lehet az oka, hogy nemcsak a mi gondolkodásunkban, hanem a valóság szerkezetében rejlenek a kategoriális összefüggések.

Ok és okozat között nemcsak a gondolkodásban van kölcsönhatás, hanem a valóságban is, és a gondolkodásunk visszatükrözi, felfogja ezt az objektív, tárgyi valóságban előforduló összefüggést. Ily módon lehet a kategóriákat, mint a gondolkodás, a tudományos megismerés tényleges eszközét következetesen megmagyarázni. Kant nem tudván megmagyarázni a gondolkodás formájának és tartalmának összefüggését, rendkívül erőltetett konstrukcióhoz fordult. Olyan konstrukciókat állít fel, amelyeknek az a céljuk, hogy áthidalják valahogy a forma és a tartalom merev ellentétességét, amelyet azonban feladni nem tud s nem akar. Ez a kérdés túlmegy *A tiszta ész kritikáján*, és elvezet Kant két másik nagy művéhez, *A gyakorlati ész kritikájához* és főleg *Az ítélőerő kritikájához*.

Kant szerint külön ítélőerő szükséges ahhoz, hogy a gondolkodás az általánosból levezesse az egyest és az egyesből az általánost. Azt, hogy a gondolkodás formái megfelelnek a valóságnak, Kant egy helyen nagyon jellemzően „szerencsés véletlennek" nevezi. Ez roppant jellemző a Kant-féle kompromisz-

szumos filozófiára. Azt lehetne mondani, hogy tragikomikus helyzetbe jutott. Kant mint a materializmust, a materialista alapigazságot bizonyos fokig elismerő tudományos elme nem állíthatta azt, amit Hume és Berkeley, hogy a gondolkodás formáinak semmi közük sincs a valósághoz. Kénytelen volt elismerni, hogy a gondolkodás formái valamilyen „véletlen" folytán megfelelnek a valóságnak. Mint idealista, nem fogadta el a materialista ismeretelmélet alaptételét, hogy a gondolkodás formái visszatükrözik a valóságot. Mint formalista nem állott fejlődéstani alapon, és nem imerte fel, hogy az emberi gondolkodás fokozatosan tízezer és százezer évek alatt alakította ki ezeket a kategóriákat, amelyek egyre jobban ki tudják fejezni a valóságot.

A Kant utáni filozófiára várt a feladat, hogy megoldja a forma és a tartalom, a gondolkodás formáinak és a valóság tartalmának a viszonyát. Ez a lényege a formális logika és a transzcendentális logika kérdésének Kantnál. Látjuk, hogy még ott is a formális logika talajára csúszott vissza, ahol meg akarta tagadni a formális logikát, az ítéletek táblázatából igen formális táblázatot készített, és ezzel teljes zsákutcába jutott.

Ezek után rátérünk Kant filozófiájának egy további fejezetére, a dialektika kifejtésére *A tiszta ész kritikájában*.

Az előbbiekben foglalkoztunk a magánvaló és a kategóriák kérdésével. Ez a két fő csomópontja azoknak a problémáknak, amelyekkel Kant a transzcendentális logikában foglalkozik, illetőleg pontosabban a transzcendentális logika első részében, a transzcendentális analitikában.

Kant a kategóriák után különböző kérdésekkel igen hosszadalmasan foglalkozik, és azt igyekszik kimutatni, hogy a kategóriákon kívül, amelyek a priori alapfogalmak, vannak a priori jellegű alapelvek is. *A tiszta ész kritikájának* ez a része azonban tartalmilag nem ad sok érdekeset. Ebben a részben Kantnak két törekvése nyilvánul meg. Az egyik az, hogy bizonyos alapelvek, tételek — szintén nem a tapasztalatból származnak, hanem a priori jellegűek, elménkben gyökereznek, és ezek segítségével dolgozzuk fel a tapasztalatokat. Ezek az „alapelvek", „axiómák", „analógiák", „posztulátumok" és minden, amit Kant felhoz vagy egyszerűen *a newtoni fizikának filozófiai* átírásai, parafrázisai, vagy pedig arra szolgálnak Kantnál, hogy kitöltsék azt a légüres teret, amely az a priori kategóriák és a reális világból nyert tapasztalatok között van. Kant mindenféle módon igyekszik közbenső fogalmakat és képzeteket („sémákat") beiktatni a kettő közé abból a célból, hogy a kategóriák és az érzéki valóság között lévő hiátuszt, légüres teret, szakadékot kitöltse. Valójában

azonban Kant teljesen formális jellegű, tartalom nélküli alapelveket, axiómákat, sémákat, analógiákat konstruál, amelyek a tényleges megismerésben, aszerint, hogy az a tudományban kialakult és az emberi gyakorlat alapjául szolgál, nem játszanak szerepet.

Ezért nem is szükséges *A tiszta ész kritikájának* ezzel a részével részletesen foglalkozni. Áttérünk a transzcendentális dialektikára, vagyis Kant dialektikájának a tárgyalására. Ez igen érdekes és fontos része *A tiszta ész kritikájának*, amelynek kétségtelenül jelentős szerepe volt a dialektikus módszer kidolgozásában. Nevezetesen Kant dialektikájának nagy hatása volt Fichtére, Schellingre és Hegelre.

A dialektika kifejezés használata a filozófia történetében sok változáson ment keresztül. A dialektikát egyes filozófusok a valóság megismerése helyes módszerének tekintették, mások pedig a vitatkozás tanának, illetve olyan filozófiai eljárásnak, amelynek segítségével mind a tételt, mind az ellentételt be lehet bizonyítani.

Kantnál a dialektika mindkét jelentése előfordul, anélkül hogy sikerült volna neki ebben a tekintetben egységes álláspontra jutnia és egységes terminológiát elérnie. Azonban ennek ellenére figyelmesen olvasva mindig kihámozhatjuk azt, hogy mit akart mondani. Kantnál a „dialektika" kifejezésnek korlátolt jelentősége van, nem az a tág jelentősége, amelyet a további fejlődésben elért. A kanti dialektika számos ponton többet ad, mint amit maga Kant értett a dialektika kifejezésen.

Induljunk ki a kategóriák kérdéséből, hogy megvilágítsuk a dialektika szerepét Kantnál. A kategóriák felfogásának egyik alapvető fogyatékossága Kantnál, hogy ezek a kategóriák nyugalmi állapotban vannak. Kant fel sem veti azt a kérdést, hogy a kategóriák az emberi gondolkodás fejlődése folyamán keletkeztek-e, létrejöttek-e. A gondolkodás Kant számára egyáltalán nem fejlődésben lévő folyamat. Az emberi gondolkodás történetét nagyon sajátságosan képzeli el olyan módon, hogy az emberiség először valamilyen gyermekded állapotban volt, azután ide-oda tévelygett, végül megtalálta a helyes módszert, és attól kezdve úgyszólván befejeződött a fejlődése, attól fogva a tudomány teljesen szilárd, nyugalmi állapotba került. Így képzelte el Kant a fizika helyzetét olyan értelemben, hogy Newton rendszere megingathatatlan, további fejlődésre és kiépítésre nem szoruló, meg nem cáfolható a priori helyes tudomány.

Már most abból, hogy Kant a kategóriákat ilyen nyugalmi állapotban lévőknek tartotta, számára különböző nehézségek me-

rültek fel. Kant szerint minden egyes tapasztalat csak egyes eleme a tapasztalatok összességének, azon összességnek, amelyet Kant a lehetséges tapasztalatok egészének nevez, ami nem más, mint az „abszolút tapasztalat".

Kant szerint az abszolút tapasztalat már nem tapasztalat, mert minden tapasztalat csak részleges, egyes tapasztalat. Az abszolút egészet pedig nem lehet tapasztalni. Ha tehát tapasztalatunkkal nem érhetjük el az abszolútat, akkor marad a Kant által észnek (Vernunft) nevezett megismerési képesség. Az ész, amelyet Kant mereven elválaszt a tapasztalaton felépülő értelemtől, túlmegy a tapasztalaton, kanti műszóval kifejezve transzcendentálja a tapasztalatot. Ilyen módon ahhoz, hogy az abszolútat megismerjük, Kant elhagyja a tapasztalat világát, és egy új fajta filozófiai salto mortaléval áttér az eszmék, az ideák területére.

A filozófia történetében nem egyszer találkoztunk már ilyen „halálugrással": Platon „ideá"-ja, Descartes „cogito ergo sum"-ja Leibniz „monas"-a stb. Ilyen a kanti „eszme" is.

Kant itt abszolút ellentétet konstruál a tapasztalat, amely az érzéki világ megismerését jelenti, s az ész megismerése között, amelynek területe az ideák világa. Hasonló gondolatokat már Platon filozófiájában ismerünk, de Kantnál nem a platoni gondolatmenet ismétlődik, és Kant szenvedélyesen tiltakozik az ellen, hogy a filozófiáját azonosítják Platonéval. Platon egy valóságos második világot alkot, metafizikai túlvilágot. Kant szerint az eszmék az észben gyökereznek, nem a tapasztalatra vonatkoznak, de nem is valami magasabbrendű *valóságos világot* tárnak elénk.

Kant azt veti Platon és Platonék szemére, hogy ők az ideákat, vagyis az eszméket kiterjesztik az objektív létezőre, vagyis mai nyelvünkön szólva, materiális valóságra. Ezt Kant *látszatnak* nevezi, tehát azt, hogy az ideák ugyanúgy léteznek és valóságosak volnának, mint az anyagi világ. Ha az eszméket beleviszik a valóságba, akkor látszat áll elő. Itt Kant megint az ő ingadozó módján bizonyos fokig a materializmus álláspontjához közeledik, anélkül azonban, hogy arra helyezkednék. Kant szerint az eszmék szubjektívek, ezeket objektíveknek tartani, vagyis független, önálló létezőknek, eszméknek tartani, ez a szubjektív és objektív összezavarása, ez a látszat. Kant azt a célt tűzte ki a transzcendentális dialektika számára, hogy ezt a látszatot, amely az eszmék és a tapasztalat összezavarásából származik, cáfolja, leleplezze.

Tisztázni kell a tapasztalat és az eszmék viszonyat. A tapasztalat az a terület, amelyre a kategóriák vonatkoznak és az eszmék a tiszta ész fogalmai, amelyek nem a tapasztalatra vonatkoznak. Kant szemére veti a régi metafizikusoknak, hogy ezt a két megismerésfajtát összezavarják. Tehát a régi nagy filozófiai rendszerek mind hibásak, meg kell cáfolni az egész hagyományos metafizikát. Ténylegesen azonban a Kant korában uralkodó leibnizi metafizika volt az, amely ellen Kant érvelésének élét irányította.

Mindebből Kantra az a feladat hárul, hogy ne csak bírálja a régi metafizikus rendszereket, hanem fejtse is ki az eszmék, az ideák elméletét, a saját pozitív elméletét.

Ezzel foglalkozik Kant a transzcendentális dialektikában. Három alapeszmét különböztet meg. Az első a pszichológiai eszme, a második a kozmológiai eszme, a harmadik a teológiai eszme. Kant azt mondja, hogy a pszichológiai eszme a szubjektumot, vagyis a tudatot, *a gondolkodó alanyt* tekinti a szubsztanciának. A kozmológiai eszme hibája szerinte abban áll, hogy a tiszta ész eszméit metafizikai vagy kozmológiai valóságnak, a világ feltételei összességének fogja fel. A világ egésze, összessége a kozmosz. A kozmológia az a terület, amely az összességgel foglalkozik, szemben a gyakorlati, tapasztalati tudományokkal, amelyek a feltételeknek nem az összességét, hanem egyes részleteit vizsgálják. A teológiai eszmére külön részletesen térünk rá.

Kant szerint mind a három eszménck megvan a maga dialektikája. Mind a három eszme ellentmondásos jellegű. A tiszta ész ezeket az eszméket felvetve, felállítva és kifejtve ellentmondásokba ütközik. Az eszmék, mint Kant állandóan hangsúlyozza, nem a tapasztalati megismeréshez szükségesek. Szükségesek-e egyáltalán? Ha Kant következetes empirista volna, a tapasztalati filozófia alapján állna, akkor azt kellene mondania: az eszmék nem szükségesek a tapasztalathoz, tehát egyáltalán nem szükségesek. Ha Kant platonista volna, vagy középkori metafizikus, akkor azt kellene mondania: az eszmék léte nem tapasztalati úton, hanem valami speciális képességünk alapján ismerhető meg, mint amilyen az intuíció, az isteni szemlélet, sajátos metafizikai szemlélete az embernek stb. Kant ezt sem mondja. Ellenben azt mondja: jóllehet az eszmék nem szükségesek a tapasztalathoz, mégis szükségesek más célokra. Erről később.

Kant célja feloldani az ellentmondásokat, amelyekbe a tiszta ész belekeveredik, amikor az eszméket tételezi. Kant ezeket az ellentmondásokat *antinómiáknak* nevezi.

Kant hosszasan magyarázza ezeknek az antinómiáknak, ellentmondásoknak a szerkezetét, keletkezését, célját, az emberi megismerés számára. Négy antinómiát, vagy más szóval transzcendens eszmét különböztet meg. Még egy másik kanti kifejezéssel élve, a tiszta észnek négy dialektikus állítása van. Mindegyik dialektikus állításnak egy ellentmondó állítás felel meg. A régi metafizikusok Kant szerint nem értették meg, hogy ezek az ellentmondások *szükségszerűek*. Az ő számukra tehát vagy a tétel volt helyes, vagy az ellentétel. Mások azt gondolták, hogy a dialektika felületes vitatkozásból ered, egyik fél cáfolja a másikat, vagy egyszerűen valami szemfényvesztés, mint egyes régi görög gondolkodóknál, akik azt akarták ezzel bizonyítani, hogy mindent lehet állítani és ugyanakkor tagadni.

Kant szerint az ellentmondások a tiszta észben gyökereznek, nem önkényesen kigondolt ellentmondások. Az ellentmondások tehát szükségszerűek Kant szerint olyan értelemben, hogy az emberi ész természetében gyökereznek. Ezzel Kant túlmegy a régi görög idevágó felfogásokon, középkori skolasztikus felfogáson, és túlmegy Descartes, Spinoza. Locke és Hume nézetein is, amennyiben egy igen fontos mozzanatot emel ki, azt, hogy a dialektikus ellentmondások nem véletlen jellegűek, nem önkényes jellegűek, nemcsak a vitatkozásból erednek, hanem valamilyen értelemben szükségszerűek.

Kant ennyiben komoly lépést tett előre a dialektika kérdésében. Kiindulópontjának hibás jellegénél fogva azonban nem tudta ezt a felismerést *a valóságban* gyökerező dialektika felismerésével kiszélesíteni, elmélyíteni.

Melyek ezek az antinómiák?

Tétel	Ellentétel
1. A világnak térben és időben kezdete van.	1. A világ tér- és időbeli vonatkozásban végtelen.
2. Minden a világon egyszerű.	2. Semmi sem egyszerű, minden összetett.
3. Vannak okok, melyek a szabadságból erednek.	3. Nincs szabadság, minden természet. (Alles ist Natur)
4. Van egy feltétlenül szükségszerű lény, mint a világ egy része vagy oka.	4. Feltétlenül szükséges lény nem létezik, sem a világon, sem azon kívül, mint ennek oka.

A negyedik tételen Kant azt érti, hogy van egy felsőbb, egy végső lény, amely befejezi vagy elkezdi a világok sorozatát.

Kant alapgondolata abban áll, hogy mind a tételt, mind az ellentételt be lehet bizonyítani egyformán meggyőző érvekkel. Ez nem szkepticizmus, — mondja Kant, — mint a régi görögöknél, akik ebből azt a következtetést vonták le, hogy a bizonyítás nem ér semmit, hanem valami más. A kriticista filozófia számára ez a helyzet „nagy nyugtalanság forrása".

Nem fogjuk megbírálni Kant érvelését, amelynek segítségével ő az antinómiákat fel akarja oldani. Az érvelés igen mesterkélt. De kiemeljük Kantnak azt a gondolatát, hogy gondolkodásunk ellentmondásos, és hogy ez nem azt jelenti, amit a formális logika állít: ahol ellentmondás van, ott hiba is van. Ez a pozitívum Kantnál. Kant rájött arra, hogy a gondolkodás ellentmondásai szükségszerűek.

Miért nem tudott azonban Kant továbbjutni? Azért, mert az ellentmondások Kantnál nem a dolgokban, nem a valóságban gyökereznek, nem a valóság ellentmondásai, hanem csak elménk ellentmondásai, csak a tiszta ész ellentmondásai. Lényegében Kant az abszolút és relatív ellentmondását akarja megfejteni, de nem látja azt, hogy az abszolút és relatív ellentmondása dialektikusan úgy oldható meg, hogy megismerésünk viszonylagos is és abszolút is, mert a viszonylagos megismerésekből jutunk el mindinkább az abszolút megismeréshez. Ez Lenin válasza a kérdésre.

Kant az ellentmondásokat nem önkényesnek, nem véletlennek tartja, viszont csak szubjektív ellentmondásokat állapít meg, ennélfogva csak mesterkélt, erőszakos és helytelen módon tudja azokat megoldani, pl. olyan módon, hogy elválasztja az érzéki világot a magánvaló világtól, és azt mondja, hogy az egyik tétel az érzéki világra vonatkozik, a másik tétel pedig a magánvaló világra.

Térjünk vissza az eszmékre, a pszichológiai, a kozmológiai és a teológiai eszmékre. Kant szerint a pszichológiai eszme a lelki szubsztanciát akarja megismerni, vagyis a valóság abszolút jellegét, ellenben tapasztalatunkban csak a szubsztancia tulajdonságai vannak adva, filozófiai műszóval az akcidenciák. Ebből egyes filozófusok azt a következtetést vonták le, hogy nem az objektív világra vonatkozó tapasztalatból lehet megismerni a szubsztanciát, hanem az énből, ha a tudat önmagát tanulmányozza. Descartes „Gondolkodom, tehát vagyok"-ja alapján az elmét jobban ismerjük mint a testet (latinul: mens notior corpore). Ez a tétel egy nagyhatású metafizikai iskolának a kiinduló pontjává vált, amely a lélekben, az énben, a tudatban véli

megtalálni a szubsztanciát, a maradandó valóságot, szemben a mozgó, az eltűnő, felületi valósággal.

Kant nagyon érdekesen bírálja meg ezt a felfogást. Szerinte Descartes-nak nincs igaza, nem ismerjük jobban a tudatot, mint a külső valóságot, az érzéki világot. Mi csak az egyes tudatállapotokat ismerjük, ha vizsgáljuk a tudatot és semmiféle metafizikai ént nem találunk. Kant tehát ezzel visszamenőleg Descartes felé és követői felé a jövőbe mutatólag is megbírálja azt a felfogást, hogy az énben rejlik a metafizikai, az abszolút megismerés kulcsa.

Kant szerint arra semmi bizonyíték sincs, hogy a lélek valami maradandó, örökérvényű, halhatatlan szubsztancia. A lélek — mondja Kant — csak addig maradandó, míg a halál be nem következik. És ezzel Kant megindítja a teológiai érvelés ellen irányuló nagy gondolatmenetét, amellyel igen nagy hatása volt korában. Maga ez a gondolat már a teológia ellen is irányul.

A második a kozmológiai eszme. Kant maga ezt nagyon fontosnak tartja, azt mondja, hogy ez a kozmológiai eszme a leginkább alkalmas arra, hogy a filozófusokat felrázza dogmatikus álmukból. A kozmológiai eszme a valóság teljessége, abszolút jellege, a mindenség abszolút megismerésének a lehetősége. Kant az antinómiák alapján azt mondja, hogy a világnak csak részeit ismerjük meg tapasztalatilag, és a világ egésze, totalitása, abszolút teljessége eszme, amelyet a valóságban nem ismerünk meg. Ezt az eszmét létezőnek, valóságnak tartani annyi, mint az istenséget kozmológiai értelemben tételezni.

A harmadik a teológiai eszme, egy abszolút tökéletes létező lénynek a feltétele, tehát isten létének tételezése. Kant azt mondja, hogy ilyen lénynek a létezését a metafizikusok mindig be akarták bizonyítani. A metafizikusokhoz sorolja a teológusokat is. És Kant megcáfolja az istenbizonyítékokat, melyek a filozófia történetében igen nagy szerepet játszottak.

Az idealista filozófiának, amely lényegében a teológiában csúcsosodik ki, mindig az volt a törekvése, hogy bebizonyítsa egy ilyen abszolút létező lénynek, szellemnek a létét.

E bizonyítékok között a legnagyobb jelentősége az ún. ontológiai istenbizonyítéknak volt. Ez az istenbizonyíték filozófiai vonatkozásban a fogalomrealizmuson alapul, azon hogy a fogalom vagy bizonyos fogalmak egyszersmind valóság is. Vagyis idealisztikus álláspont, amely a fogalmakat valóságnak nyilvánítja.

Kant ezen a téren tovább is megy, mint az őt megelőző szkeptikus filozófusok, akik kételkednek isten létében és az isten

létére vonatkozó bizonyítékokban, továbbmegy mint a francia materialisták, illetve részben továbbmegy, részben pedig elmarad mögöttük. Továbbmegy annyiban, amennyiben rendszeresen és módszertani filozófiai alapon megcáfolja az isten létére vonatkozó bizonyítékokat.

Mi a fogalomrealizmus álláspontjának lényege, amelyet a skolasztika, pl. Aquinói Tamás nagyon részletesen kifejtett, de Leibniz is elfogadott és Hegel felújított? Lényege: isten fogalmához hozzátartozik, hogy létezik. Ha tehát azt mondjuk, hogy istent gondoljuk, akkor ebben benne rejlik az, hogy létezik is, mert az isteni fogalom a legtökéletesebb fogalom és a tökéletességben benne van a létezés. Ezért a skolasztikusok azt mondták, hogy az isten a legvalóságosabb lény, mert a legtökéletesebb, a tökéletesség teljes fogalma, amelyben benne kell legyen az is, hogy létezik.

Kant igen alaposan és mélyrehatóan veszi szemügyre ezt a bizonyításmódot. Azt mondja: ha istenbe belegondolom azt, hogy létezik, akkor semmit sem adtam hozzá a létezéssel magához a gondolathoz. Ha viszont nem tartozik isten fogalmához a léte, akkor nem lehet a tökéletes lény fogalmából levezetni azt, hogy létezik. Kant szerint tehát nem áll az, hogy egy tökéletes lény fogalmához hozzátartozik az, hogy létezik. A fogalom fogalom, és a fogalomban nincs benne a létezés. Más a fogalom és más a létezés. Kant ezt egy híres hasonlattal világítja meg és azt mondja, hogy száz valóságos tallér nem tartalmaz többet, mint száz lehetséges tallér. Ezzel népszerűbbé és sokkal jobban érthetőbbé teszi a nagyközönség számára az elvont filozófiai gondolatot. Akármennyire nézzük és forgatjuk a száz tallért — mondja Kant — ugyanannyi marad, ha csak lehetséges tallér is, vagy valóságos tallér is.

Mit akar mondani ezzel a hasonlattal Kant? Azt akarja mondani, ha hozzáteszem egy dologhoz azt, hogy van, akkor fogalmilag nem tettem hozzá semmit sem. Isten mint lehetséges fogalom, isten mint létező egy és ugyanaz, ugyanúgy, mint a száz lehetséges tallér, ugyanannyi mint a száz valóságos és nem több. Ha a legtökéletesebb lényt gondolom, a fogalmát gondolom — mondja Kant — abból még nem következik, hogy létezik. Abból, hogy mint létezőt *gondolom* nem következik, hogy tényleg létezik, a valóságban létezik.

Ahhoz, folytatja Kant, hogy bebizonyítsuk, hogy isten, a tökéletes lény létezik, az kellene, hogy tapasztalatilag megismerjük, már pedig ilyen tapasztalati megismerés nincs. Ez Kant bi-

rálatának lényege. Amint látjuk, ez egyszersmind a fogalomrealizmus filozófiai tanának is nagyon világos és helyes bírálata.

Kant hasonló módon megcáfolja a kozmológiai istenbizonyítékot és az ún. fiziko-teológiai istenbizonyítékot. A kozmológiai bizonyíték istent azzal akarta bizonyítani, hogy a világ abszolút jellegének egy legtökéletesebb lényben kell gyökereznie, mert nem lehet az, hogy az egyes részek léteznének az abszolút nélkül. Az abszolút pedig tökéletes, tehát minden emberit, minden földit, tapasztalatit és minden anyagit meghaladó isten. Erre Kant ismét azt mondja, hogy tapasztalatilag megismerni ilyesmit nem lehet, gondolatilag fel lehet venni, de abból nem következik, hogy ez van, vagyis létezik.

A fiziko-teológiai bizonyítás erkölcsi jellegű, a mai nyelven azt mondhatjuk morálteológiai, ún. valláserkölcsi bizonyítás, amely azt mondja, kell hogy legyen egy legjobb, erkölcsileg abszolút tökéletes lény, amely biztosítja az erkölcsnek a létét, fennállását, amely garanciát ad arra, hogy a világ nem rossz, hanem jó, mint Leibniz mondja — ez a világ minden világ között a legjobb és a legtökéletesebb — amely szentesíti a világot úgy, amint van, az erkölcs és a vallás nevében.

Kant ezt az érvet is megcáfolja, de erre már nem fordít olyan nagy gondot, ez a cáfolat nála nem is teljes, itt kezdődik Kant visszavonulási manővere. Miután a francia materializmust is meghaladta az istenbizonyíték következetes és módszeres cáfolatával, visszaesik a francia materializmus mögé, és azt mondja, hogy isten létét nem lehet bizonyítani, de nem is lehet megcáfolni, és ezzel utat nyit a hit számára.

Kantnak ez az érve nem meggyőző. Amilyen meggyőző az érvelés első része, olyan kevéssé ez a másik. Azt, hogy valaminek a létét nem lehet bizonyítással megcáfolni, nagyon sok mindenre mondhatjuk. Ha Kant pl. azt mondja, hogy az isten létezését nem lehet megcáfolni, azt is mondhatjuk, hogy az ördög létét sem lehet megcáfolni, mert hogyan lehet „bizonyítani" azt, hogy valami nincs? Ha sem a tapasztalat, sem az absztrakción alapuló tudományos felismerés semmiféle alapot nem szolgáltat arra, hogy felvegyük valamely lény létezését, akkor nem is kell létezését bizonyításokkal cáfolni. A pozitív bizonyítékok mind amellett szólnak, hogy az anyagi világ önmagában van, önmagából magyarázható, tehát nem szükséges, hogy egy kívül álló, felettünk lévő lényt feltételezzünk. A materializmus túlvilági lények létezését azzal cáfolja, hogy megmagyarázza földi eredetüket, e képzetek keletkezésének történeti okait.

Az istenbizonyíték kanti cáfolata sokkal nagyobb történeti hatással volt, mint ez a visszavonulás. Kant történeti hatása abban állott, hogy — mint kortársai mondták — a „mindent szétzúzó" Kant megcáfolta a híres istenbizonyítékot. Azonnal felmerült a kérdés, mint minden filozófusnál, aki nem fogadta el a teológiai álláspontot, hogy Kant ateista volt-e.

Kantnak egyénileg nem volt könnyű a helyzete, mert a porosz király szigorú rescriptumot küldött hozzá a königsbergi egyetemre, amelyben azt mondotta: „Hallom, hogy a híres tudós professzor istentagadással és más felforgató elméletekkel foglalkozik, s figyelmeztetem arra, hogy az ő kiváló tudását hasznosabb célokra fordítsa." Kantnak nem volt kedve mártírnak lenni, és azt válaszolta őfelségének, hogy az ő egyetemén ezentúl kizárólag a szigorúan előírt tanokat és anyagot fogja előadni, amit pedig tudományos munkáiban ír, azt nem mint állami alkalmazott írja.

Végeredményben Kant kompromisszumot kötött a fideizmussal. Isten létét bizonyítani nem lehet, de cáfolni sem lehet és az emberiség erkölcsi szükséglete, hogy az isten létét és a lélek halhatatlanságát, az akarat szabadságát feltételezze, mint erkölcsi követelményt posztulálja. Ez tipikus burzsoá filozófiai kompromisszum, megfelel annak a társadalmi helyzetnek, amely Németországban fennállt.

A dialektika után Kant kifejti transzcendentális módszertanát. Ez a része *A tiszta ész kritikájának* egyáltalán nem nyújtja azt, amit a kifejezés ígér. A módszertan nagyon fontos, alapvető része a filozófiának, a logikának, de Kant nem olyan értelemben foglalkozik a módszertannal, mint a dialektikus materializmus, amely a módszertanban a dialektika központi kérdését látja. Kant inkább pedagógiai értelemben fogja fel a módszertan kérdését, tanácsokat ad, hogy milyen rendben kell előadni a gondolatokat, hogyan foglaljuk azokat össze, hogyan fejtsük ki azokat. Vannak azonban nála messzebbmenő gondolatok is, mint pl. a vélekedés, a tudás és a hit igénye a megismerésre. Itt Kant azt mondja: a hit csak szubjektíve elegendő, de objektíve nem elegendő megismerést nyújt. A vélekedés sem szubjektíve, sem objektíve nem elegendő, pusztán véletlen jellegű, ellenben a tudás az az egyetlen ami mind szubjektíve, mind objektíve elegendő ahhoz, hogy valamit igaznak tartsunk. Tehát csak a tudományos megismerés alapján lehet valamit mind szubjektíve, mind objektíve igaznak tartani.

Ha mármost Kant azt mondja, hogy a hit szubjektíve elegendő, ezzel átmegy a tudományos filozófia területéről azokra

a kérdésekre, amelyekkel Kant szerint a morál, az erkölcstan foglalkozik, úgyhogy *A tiszta ész kritikájának* befejező része nemcsak módszertant, hanem átmenetet is ad a kanti etikához, a kanti erkölcstanhoz, a kanti erkölcsfilozófiához.

A befejező fejezetben, amelynek címe *A tiszta ész története*, röviden összefoglalja a filozófia történetét. Kant itt igen sommás és primitív történeti áttekintést ad, amelyben osztályozza a filozófusokat és azt mondja, hogy egyik sem érte el a filozófia célját.

Kant filozófiai ismeretei nagyon hiányosak voltak. Nem olvasta a nagy klasszikus filozófusokat: az egészen világos minden munkájából. Csak a korabeli filozófusokat olvasta, kezdve az angol empiristáktól. Alaposabban inkább a természettudományokkal foglalkozott.

Megkülönbözteti a szenzualistákat, vagyis az érzet megismerésén alapuló filozófiai irányokat és mintegy azoknak ellentétét, az intellektuális, észfilozófusokat. Epikuros nevezhető a szenzualista irányzat legfőbb filozófusának. Platon pedig a legkiválóbb észfilozófus. Megkülönbözteti azután a szkeptikusokat és a dogmatikusokat. Dogmatikusok azok, akik feltétlen a priori metafizikai tételekkel lépnek fel és szkeptikusok azok — akikhez Hume-ot sorolja — kik mindenben kételkednek. Azzal fejezi be *A tiszta ész kritikáját*, hogy egy út marad hátra, ez a kritika útja, és amit évszázadokig nem lehetett elérni, azt kell most elérni, hogy az emberi ész teljesen kielégítő megoldásokhoz jusson

Kantnak nem volt történeti érzéke a filozófia fejlődése iránt. Nem értette meg, hogy a filozófia egy-egy kornak a társadalmi terméke, és ezért a filozófia múltját, mint elvesztett időt, hosszú tévelygést fogta fel. Az hitte, hogy a helyes filozófia Kanttal kezdődik. Ebben a racionalizmus történetellenes felfogása nyilvánul meg.

A tiszta ész kritikája közlése után, amely több évtizedig foglalkoztatta Kantot, két etikai tárgyú munkát adott ki. Az egyik: *Az erkölcs metafizikájának alapjai*, 1785-ben jelent meg. Ez a munka aránylag népszerűbb formában fejti ki Kant etikai alapgondolatait. Két évvel utána, 1788-ban jelent meg Kant újabb munkája: *A gyakorlati ész kritikája*. Ez hasonló rendszeres munka, mint *A tiszta ész kritikája*, és Kant etikai alapművének tekinthető. Később azután kiadott még egy munkát, melynek rövidített címe: *Az erények metafizikája*. Metafizikán Kant itt is az a priori elveket érti. Ez a mű már az öregedés nyomait mutatja, Kant öregkori munkái pedánsak, formalisztikusak. nagyon kevéssé érdekesek.

Ahhoz, hogy Kant etikájának alapgondolatait megértsük, két tényezőt kell figyelembe venni. Az egyik Kant erkölcsi felfogásának, etikájának általános társadalmi háttere, a másik tényező az etikai tanok fejlődése a filozófiában Kant előtt. Ami a társadalmi hátteret illeti, azt a bevezetőben nagy vonásokban ismertettük. Kant etikája a XVIII. sz. végén jelent meg, közvetlenül a francia polgári forradalom előtt. A másik döntő tényező, hogy Németországban jelent meg, és a német társadalmi viszonyok hatása alatt áll. Világtörténeti szempontból ezt az etikát befolyásolja a burzsoázia megerősödése, a kapitalizmus fejlődésével való kapcsolata, a feudalizmussal szembeni fellépés forradalmi jellege Franciaországban. Német vonatkozásban befolyásolja a rendkívül elmaradt német társadalmi fejlődés, annak kicsinyes, nyomorúságos volta, a feudális szétszaggatott Németországban a német burzsoázia kicsinyes jellege és a német elméletnek ezáltal való befolyásoltsága.

Ami az erkölcsi tanok fejlődését illeti, Kant előtt az angol és francia filozófia volt az, amely kifejlesztette az etikára vonatkozó gondolatokat. Különbséget látunk az angol és francia írók közt ebben a tekintetben, de közös az, hogy a XVIII. században az angol materializmus és empirizmus és a francia materializmus egyaránt a legfőbb kérdésnek a boldogság kérdését fogta fel, vagyis a filozófiai erkölcstan, az etika elé azt a célt tűzte ki: magyarázza meg, miben áll a boldogság. A boldogságot tekintette a legfőbb jónak, és utat igyekezett mutatni az emberek számára arra nézve, hogyan biztosítsák ezt a boldogságot maguknak. Különböző felfogások alakultak ki. Helvetius, a kiváló francia materialista filozófus, a boldogságot az egyéni boldogságban látta. Rousseau, a nagy ösztönös dialektikus és társadalomfilozófus az ember és a természet viszonyának problémáján keresztül akarta a kérdést megoldani. Abból indult ki, hogy a bajoknak és a szenvedéseknek az a fő oka, hogy az ember a természettől eltávolodott — híres mondása: „retournons à la nature" — (térjünk vissza a természethez) — az emberi természet szabad kibontakozását akarja biztosítani.

Egyes angol filozófusok a boldogságot a szép életben látták, vagyis esztétikai irányban fogták fel, mint Shaftesbury. Mindezek a gondolatok a legfőbb jót, mint a boldogságot tárják az emberek elé.

Kant ezzel nem értett egyet. Más úton kereste az etikai kérdések megoldását. Szerepet játszott ebben a német társadalmi viszonyokon kívül Kant egyéni szellemi beállítottsága és fejlődése is, az a pietista jámborság, pietista gondolatkör, amely-

nek Németországban a XVIII. sz. végén igen nagy hatása volt és amely számára a boldogság, mint általában a teológiai felfogás számára, nem a legfőbb jó, hanem ellenkezőleg az emberek valami elítélendő törekvése, ami nem egyezik meg az ember földöntúli hivatottságával. Ez a gondolatkör szintén szerepet játszott Kant etikájának kialakulásában. Nagyfontosságú volt továbbá Kant általános filozófiai álláspontja, apriorizmusa és meszszemenő szélsőséges formalizmusa.

Kant megkülönbözteti etikájában az erkölcsben a formát és az anyagot. Azt a célt tűzi ki az etika számára, hogy általános érvényű és szükségszerű a priori törvényt állítson fel. Mint *A tiszta ész kritikájában* a feladatot abban látja, hogy kimutassa ezt az a priori, általános érvényű és szükségszerű törvényt a megismerő gondolkodás számára, ugyanúgy *A gyakorlati ész kritikája* Kant szerint ki kell mutassa az általános érvényű a priori törvényt a cselekvés számára. Ezért nevezi Kant gyakorlati észnek az etikai cselekvést.

Kant az emberben két mozzanatot különböztet meg, két részre bontja az egységes embert. Az ember Kant számára egyrészt materiális, testi, földi lény — érzéki lény —, másrészt észlény. Az ember mint közönséges érzéki, testi lény, nem a priori törvények szerint cselekszik. Mindenki keresi a maga boldogságát olyan utakon, amelyeken az életből, tapasztalatból kiindulva azt megtalálja, és ebből a priori, szükségszerű, általános törvény nem vonható le.

Kant szerint azonban az ember nemcsak érzéki lény, hanem észlény is. Ebből következik, hogy az etikai törvényt úgy kell megfogalmazni, hogy az érvényes legyen az emberek számára, tekintetbe véve kettősségüket. Ha az emberek csak észlények volnának, mondja Kant, akkor az általános, egyetemes, a priori erkölcsi törvényt maguktól követelnék, a természetükben rejlene, nem volna külön kötelezettség betartani. Azáltal azonban, hogy az emberek földi lények, a törvény úgy alakul, hogy azt mint kötelezettséget, mint erkölcsi törvényt kell felállítani az emberek számára. Ez az, amit Kant így nevez: kell, legyen. Ez az, ami nem rejlik az ember természetében.

Kant mindazokat a felfogásokat elveti, amelyek bizonyos anyagi, tartalmi, etikai célokat tűznek az ember elé. Nem fogadja el az olyan tételeket sem az erkölcstan alaptételének, mint pl. a szeretet elve, mert ez is materiális elv. Szerinte olyan törvényt kell keresni, mely általános érvényű, a priori, a *cselekvés formai törvénye*. Ezt a törvényt Kant következőképpen fogalmazza meg az ember számára: cselekedj úgy, mintha cselekvé-

sed maximájának akaratod által általános természettörvénnyé kellene válnia. A maxima a cselekvést irányító elv. Ez a híres kanti etikai alapelv, amelyet ő kategórikus imperatívusnak nevez. Azért a priori törvény, mert nincs benne semmi empirikus. Nem azt mondja, hogy cselekedj úgy, hogy boldog légy, hogy megtaláld a jót, hanem cselekvésed törvénye abban áll, hogy általános törvényszerűséget fejezzen ki, mindenki annak a célnak a szolgálatában cselekedjen, hogy cselekvése megfeleljen az általános természettörvénynek, általános törvénnyé váljék. Valahányszor valamilyen kérdésben döntök, az legyen a törekvésem, hogy úgy cselekedjem, hogy cselekvésem alapelve általános alapelvként szerepeljen. amelyet szükségszerűen bárhol és akárkinek el kelljen fogadni.

Kant formalizmusa az etikában teljesen történelemellenesen kezeli az erkölcsi kérdést. Azt hitte, hogy valóban felállított egy olyan törvényt, amely mindig és mindenkire érvényes. Valójában Kant úgy, mint minden más filozófus, korának társadalmi viszonyait és törekvéseit fejezte ki ebben a szélsőségesen formalisztikus, látszólag minden tartalomtól független megfogalmazásban is.

Ami a kategórikus imperatívust illeti, azt minden körülmények között és feltétlenül követni kell. Egy tiszta észlény számára ez nem volna imperatívus, vagyis parancs, de számunkra, akik mint érzéki, földi lények saját egyéni törekvéseinket követnénk, nem az erkölcsi törvényt, számunkra parancs. Azt a törekvést, hogy ilyen erkölcsi törvénynek megfelelően cselekedjünk, Kant speciális kifejezéssel jóakaratnak nevezi. Ez egyik etikai alapfogalma. Az erkölcsök metafizikájának alapvetésében bevezetőül ezt mondja: nincs a világon más, amit annyira feltétlenül és fenntartás nélkül jónak lehetne tartani, mint a jóakaratot. Ezt Kant szembeállítja mindazzal, ami a boldogsághoz vezet, — tehetség, bátorság, jellem, egészség, megelégedés, stb. — ez mind legfeljebb csak a boldogsághoz vezet. De efölött áll a jóakarat, a jó akarása olyan értelemben, hogy akarjuk az erkölcsi törvényt követni, kizárólag az erkölcsi törvény alapján akarunk cselekedni. Ebben a fogalomban sajátos módon tükröződik vissza Kant etikájának társadalmi jellege, társadalmi tartalma.

Marx a német ideológiáról Engelsszel közösen írott művében (1845) rendkívül mélyen feltárta ennek a jóakaratnak társadalmi lényegét. Látszólag ez a jóakarat minden időre érvényes, olyan erkölcsi elv, mely független osztályoktól, a társadalmi viszonyoktól stb.

Mi ez a jóakarat? Nem egyéb — mondja Marx, mint a német burzsoázia társadalmi helyzetének kifejezése. Franciaországban hatalmas arányú társadalmi forradalom ment végbe, a francia polgári forradalom. Angliában már előbb végbement a polgári forradalom, ebben az időben volt az ipari forradalom, az ipari kapitalizmus kialakulása. A tehetetlen német polgár, aki előtt nem állt gyakorlati cselekvési tér, megelégedett a jóakarattal, a jónak pusztán erkölcsi akarásával, tekintet nélkül arra, hogy ennek milyen gyakorlati, földi közvetlen megvalósulása lehetséges, vagyis ha a földi megvalósulásnak nincs konkrét tartalma, akkor ennek csak egy megvalósulása lehet: a túlvilág. Ilyen módon a jóakarat elvonatkoztatott a földi világtól, nincs semmi tartalma. Kant felfogásáról Marx kimutatja, hogy ebben a német polgár tehetetlensége, elnyomottsága, a feudalizmus által való elnyomott osztályhelyzete, nyomorúsága, kicsinyessége jut kifejezésre. A német polgári osztály nem volt összefűzve a közösség érdekei által, nem voltak közös nemzeti érdekeik.

Miközben a többi nagy nemzet polgársága ilyen nemzeti célokat követett, a németség továbbra is feldarabolt fejedelemségekben élt. Ez a nagy gyakorlati céloktól való távolállása jut kifejezésre a jóakarat elvont, idealisztikus, absztrakt, formális jellegében. Ugyanakkor van a kanti etikában olyan elem is, melyet a francia forradalom hatása következtében fejtett ki Kant. Marx azt mondja, hogy a kanti filozófia — és itt elsősorban az etikára gondol — a francia liberalizmus német kifejezője. Kant nem vette észre, hogy ebben a teljesen elvont formában a burzsoázia anyagi érdekeit képviselte. Ennek a jóakaratnak volt egy társadalmi talaja, a burzsoá érdekek kifejtése. De a francia burzsoázia gyakorlati tevékeny akarata Németországban ilyen általános, magábanvaló akaratté alakult át, mely pusztán erkölcsi követelményeket állít fel.

Így tehát a kanti etikának ez a fogalma, a jóakarat formális jellegében mégis a burzsoázia érdekeit tükrözi, negatív formában, amennyiben elutasítja a régi, feudális társadalom törvényeit, normáit, erkölcsi felfogását. Ez a tagadó, negatív jellege, absztrakt volta teszi a kanti etikát a német polgárság filozófiájává.

Kant feladata most már ebből az elvont kategórikus imperatívusból és a jóakaratból eljutni a konkrét etikai elvekhez. De ez nem sikerült. Egy teljesen formális, a materiális tartalomtól elvonatkoztatott kiindulópontból nem lehet tartalmi elvekhez eljutni. Kant mégis meg akarta oldani valahogy ezt a feladatot. A következő láncszem gondolatmenetében a kötelesség fogalma

a „hogyan és mit cselekedjünk?" Ezt az elvont kategórikus imperativusból nem lehet levonni. a kérdést a kötelesség volt hivatva megoldani etikájában. A kötelességet Kant így határozza meg: a kötelesség valamely cselekvés szükségszerűsége a törvény iránti tiszteletből. Ez ismét teljesen formális. Csak azt emeli ki, hogy tiszteljük a törvényt. Ez a momentum azonban nem adja meg, miben állnak azok a kötelességek, amelyeket teljesíteni kell. Mindenáron el akarja kerülni, hogy a kötelességeket kifejtse abból a reális alapból, amelyen nyugszanak, hogy milyen kötelességek hárulnak az emberre egy adott társadalmi helyzetben.

Kant kötelességfelfogása élénk ellenvetést váltott ki kortársaiból. Így pl. Schiller, a nagy német költő különösen élesen kritizálta ezt a kanti fogalmat, holott ő sok tekintetben Kant hatása alatt áll. Schiller azt mondta. hogy az ember nemcsak kötelességből, hanem hajlamból kell, hogy jóra, erkölcsös életre, erkölcsi cselekvésre törekedjék. Tehát ilyen természetet kell kialakítania magában. Kant elveti ezt, szerinte, ha az ember csak természeti hajlamai alapján cselekszik. akkor ez nem etikai cselekedet, csak természeti folyamat. Ez Kant „rigorizmusa". Kell, hogy ne saját hajlamunk, hanem a kötelesség legyen kötelességszerű cselekedetünk rúgója. Kell, hogy a kötelesség elismerése abban álljon, hogy a törvényt tiszteljük. Törvényen itt absztrakt erkölcsi törvényt ért.

Innen Kant továbbmegy, mondván, hogy valamely cselekvés erkölcsi jellege nem az eredményben áll, hanem kizárólag az erkölcsi szándékban.

Kant szerint a cselekvés erkölcsiségét csak a szándék határozza meg, hogy megfeleljen a törvénynek. Ebből következik, hogy az egyes jogi kötelességek a legalitás, a törvényesség világába tartoznak, és ellentétben állanak a moralitással, az erkölcsiséggel. Élesen elválasztja az egyéni cselekvésnek a jóakaratban megnyilvánuló erkölcsi jellegét és azt, hogy a társadalmi ember milyen körülmények között hogyan cselekszik. Ennek alapján felmerül számára a kérdés: hogyan értékeljük az ember hajlamait, természetét, ami az empirikus, történeti fejlődésében lévő embernek, és nem az a priori észlénynek sajátossága. Kant itt a pietizmus hatása alatt áll, mely szerint az ember természeténél fogva rossz, az erkölcs nem szabad kifejlesztése az igazi embernek, hanem le kell küzdeni az emberi természetet ahhoz, hogy az erkölcsöt elérjük.

Ez lényegében a kereszténység etikája. mely szerint a földi világ rossz, az anyag alacsonyrendű, a test bűnös, és a léleknek, a szellemnek le kell küzdenie ezeket aszkézissel, önsanyargatás-

sal, az anyagi világtól való eltávolodással. Ennek a teológiai dogmának filozófiai megfogalmazása Kant felfogása. Azt, hogy az emberben a rosszra való hajlam uralkodik, míg az erkölcsi törvényt nem ismeri el, Kant *radikális rossznak* nevezte. Az ember hajlamainál fogva radikális rossz, de nem teljesen, mert észlény is, és mint ilyen bizonyos fokig leküzdi hajlamait. A hajlamokat le kell küzdeni, hogy megvalósulhasson az erkölcsi törvény.

Ez a pesszimista felfogás az ember természetéről szembenáll a humanizmussal, amely szerint az ember természeténél fogva alkalmas arra, hogy közösségben, békésen, boldogan és mind magasabb erkölcsi és szellemi színvonalon éljen.

Kant etikájával összefügg társadalomfilozófiai felfogása. Nemcsak a német társadalmi viszonyok hatása alatt állott, hanem a francia polgári forradalom kialakuló gondolatvilágának hatása alatt is, már a forradalom előtt, mikor gondolatait kifejtette, és a forradalom után is. Becsületére válik, hogy amikor Németország más nagy szellemi képviselői, mint Goethe és Schiller a jakobinus kíméletlenségtől megborzadva szembenálltak a forradalom haladó eszméivel és a reakció karjaiba menekültek, Kant élete végéig kitartott a forradalom mellett.

Társadalompolitikailag Rousseaunak volt különös hatása Kantra. Azok a progresszív mozzanatok, melyek Kant etikájában és társadalomfilozófiájában megnyilvánulnak, igen nagymértékben Rousseau hatásának következtében alakultak ki. Rousseau képe volt az egyetlen, kortársai feljegyzései szerint, amely Kant kopár dolgozószobájának falát díszítette. Rousseau gondolatainak hatása alatt Kant a haladás eszméjét belevette társadalom- és történetfilozófiai elgondolásába.

Ugyanakkor, mikor a német viszonyok hatása alatt teljesen elvontan formulázta meg a haladó gondolatokat, bizonyos tekintetben különbözött olyan filozófusoktól, mint később Fichte, Schelling és Hegel, akik politikailag és társadalomfilozófiailag kétségtelenül a német reakció képviselőivé váltak. Kant úgy fogta fel a történelmi fejlődést, hogy az bizonyos általános haladást mutat, a természet arra használja fel, hogy megvalósítsa a maga céljait. Kant olyan célokat látott a történelem fejlődése előtt, mint a béke, az ész diadala, az észigazságok általános elfogadása, a zsarnokság megszüntetése. Bármilyen mérsékelt és kicsinyes, német formában is, ezekben a nézetekben mégis érvényesült a XVIII. század felvilágosodásának haladó szelleme.

Kant írt egy kis munkát a világbéke megoldásának eszméiről is, amely ma, mikor a békéért folyó nemzetközi harcban állunk, nem érdektelen. Kant bizonyos kérdésekben nagyon vi-

lágosan látta, hogy a háború pártolói az ő korának megfelelően a fejedelmek, az uralkodók, akik a népek életét feláldozzák, akik a néppel fizettetik meg adóban a háborús költségeket, maguk pedig duskálnak, dorbézolnak, kéjlakokat építenek, metreszeket tartanak, és ugyanakkor — mondja Kant némileg naivan — meg se kérdezik a népet, hogy akarja-e a háborút.

Ezeket a haladó mozzanatokat kiemeljük, de ez nem változtat azon, hogy Kant etikája a maga egészében, szerkezetében, alapelveiben formalisztikus, idealisztikus, és mint ilyennek nem lehetett nagy hatása a filozófia és a szellemi élet fejlődésére. Ha egyes konkrét kérdésekben haladó gondolatok nyilvánulnak meg, a maga egészében Kant etikája nem progresszív jellegű, mert eltekintett a társadalmi alaptól, és nem adott ösztönzést a további fejlődésnek. Elméletileg nézve Kant etikája elhibázott kísérlet az etika kérdéseinek megoldására, teljesen individualisztikus, a cselekvő embert mint elszigetelt egyént fogja fel. A polgárság felfogásának idealizálása alapján Kant absztrakt normákat állít fel, amelyek az elnyomás, a kizsákmányolás kérdéseit kizárják az etika területéről, „átutalják" — mondjuk — a jogi és gazdasági területre.

Helytelen Kantnak az a felfogása, hogy az ember természeténél fogva rossz. Ez tulajdonképpen teológiai dogma. Az ember történelmi produktum, a társadalmi fejlődés terméke, a jó és rossz pedig történelmi fogalmak, amelyeknek értelmét egy adott társadalmi rendszer határozza meg.

Kant nem tudta értékelni az őt megelőző filozófia bizonyos nagy eszméit, amelyek pozitív irányban előre mutattak, a reneszánsz humanizmusának, az új pedagógiának, Comeniusnak nagy gondolatait az ember neveléséről, a francia materializmus kitűnő gondolatait arról, hogy a környezet formálja az embert, hogy a társadalmi környezetet kell megváltoztatni ahhoz, hogy az ember megváltozzék, vagyis magasabbrendűvé váljék. Kant tévedett, mikor azt hitte, hogy a cselekvés csak akkor erkölcsös, ha kizárólag a kötelességteljesítés célját szolgálja, és nem az ember hajlamain alapul. A marxista etika alapgondolata Kanttal ellentétben az, hogy az emberek szabadsága társadalmi kérdés, csak társadalmi feltételek biztosíthatják. Kant a szabadságot kiemelte a gyakorlati, valóságos, materiális életből, és azt valami túlvilágba helyezte, az intelligibilis, vagyis ésszerű világba. Úgy fogta fel, hogy a szabadság nem valósítható meg a földi, az empirikus életben, csak „eszme", amely felé csak törekedni lehet.

Kant kompromisszumos filozófiája megnyilvánul abban is, hogy az etikát összekapcsolja *A tiszta ész kritikájában* már fel-

állított követelményekkel, amelyeket nem az ész, hanem a hit kíván meg. Kant még saját idealizmusán belül sem következetes. Ha következetes volna, azt kellene mondania, hogy csak a kategórikus imperatívus határozza meg cselekvéseinknek erkölcsös jellegét és semmi más, vagyis a formális elv, hogy cselekvésünk általános törvény elvévé válhassék. Kant azonban műveibe kompromisszumos alapon mégis beleviszi a hit követelményeit, a lélek halhatatlanságát, az akarat szabadságát és isten létezését. Ezekről azt mondja, hogy e követelések, ha nem is bizonyíthatók tudományosan, szükségesek az ember számára, hogy erkölcsösen cselekedhessék. Itt nincs semmi összefüggés a kategórikus imperatívus és e követelmények között. Kant itt egyszerűen elvtelen kompromisszumot kötött az uralkodó, hivatalos, teológiai felfogással, amely ezeket a posztulátumokat, mint dogmákat állítja fel.

A nevelés és a pedagógia szempontjából Kant etikája szintén nem állja meg a helyét. Az a felfogás, hogy az embert lényegében olyan lénynek tartja, amely hajlamainál fogva radikálisan rossz, a nevelés területén odavezet, hogy a gyermek képességeit és természetes hajlamait nem irányítani és kifejleszteni kell helyes módon, hanem rigorisztikusan, a nevelés szigorával meg kell törni, meg kell változtatni. S valóban Németországban a polgári nevelés, nem kizárólag Kant hatása alatt, de nem is Kant hatása nélkül ezt a helytelen, rigorisztikus irányzatot követte.

Áttérünk Kant harmadik főművére, *Az ítélőerő kritikájára*. *A gyakorlati ész kritikájában* Kant több helyen előkészíti már *Az ítélőerő kritikájának* problémáit, témakörét és utal olyan szempontokra, amelyekkel bővebben *Az ítélőerő kritikájában* foglalkozik. Így *A gyakorlati ész kritikájának* egy sokszor idézett helye így hangzik: két dolog van a világon, amely az emberi kedélyt örök csodálattal, a fenségesség örök érzésével tölti el; az egyik a csillagos ég felettem, a másik az erkölcsi törvény bennem.

Ezt a kanti helyet a német kantiánusok és a magyar kantiánusok a legnagyobb dícsérettel és csodálattal szokták emlegetni, mint Kant erkölcsi magaslatának egyik jellemző megnyilatkozását. Ami a dícséretet illeti, annak jogosultsága nagyon is vitatható, mert sok dolog van, ami csodálatraméltó a világon és az erkölcsi törvény, amelyre itt Kant hivatkozik, ebben a fogalmazásban sem a valóságnak, sem az emberiség egyetemes fejlődése érdekeinek nem felel meg. Ezt azonban itt abban az összefüggésben említem, hogy Kant a fenségest kiemeli, mint olyan mozzanatot, amely szorosan összefügg a csillagos ég csodálatá-

val, vagyis az esztétikai szépség élményével. Ez az egyik pont, ahol a gyakorlati ész kritikája utal az ítélőerő kritikájának problémájára.

A másik az a pont, ahol Kant azt mondja, hogy bár nem lehet bizonyítani isten létét, a lélek halhatatlanságát, az akarat szabadságát, ezeket fel kell venni, mint posztulátumokat, mint követelményeket, ezek nélkül úgyszólván nem volna bizonyossága az emberi elménck, céltalanul tévelyegne az életben és a világban. Ezt a három követelményt Kant mint célkitűzéseket fogja fel, illetőleg összefüggésbe hozza az emberi célkitűzésekkel és a cél fogalmával általában. Ez az érintkezési pont, amely *Az ítélőerő kritikájára* utal, ahol a cél fogalma úgyszólván az egésznek központi kérdése.

Kant általános felfogása minden döntő kérdésben merev dualizmust konstruál. Ilyen dualizmus nála a természet és az erkölcsi cselekvés dualizmusa. A természetben Kant szerint szigorú okságí determinizmus uralkodik, az okságí láncolat megszakíthatatlan folyamata. Az ész világában pedig az erkölcsi szabadság uralkodik. Az ember mint észlény erkölcsileg szabad. Ez Kant szerint azt jelenti, hogy saját maga, és nem valami kivüle álló természeti okság határozza meg cselekvéseit. Ebből a dualizmusból — mint minden ponton — itt is Kant számára ellentmondás jött létre. Az ember érzéki lény is és észlény is. Az emberi cselekvésben tehát szerepet játszik az érzéki világ determinizmusa, egyrészt az okságí láncolat, másrészt az ésszerű — Kant műkifejezésével: intellegibilis — világ szabadsága. A cselekvésben a kettő valahogy összekapcsolódik. Mi mint cselekvő lények célokat akarunk megvalósítani. A természetben azonban okság uralkodik. Hogyan lehet a természetben uralkodó okságot összeegyeztetni azzal, hogy mi célokat valósítunk meg?

Hogy ezt a kérdésfeltevést megfelelően méltassuk, emlékeztetnünk kell a filozófia történetének fejlődésére.

A teológiai felfogás a világot nagyjában és egészében a célszerűség szempontjából fogja fel. A világ célszerű, isten célszerűnek teremtette. Ezzel a felfogással szemben a XVII. századi materializmus döntő érveket hozott fel. A célszerűségi, teleológiai felfogást legkövetkezetesebben Spinoza bírálta etikájában, annak egyik híres passzusában, ahol a cél fogalmát mint teljesen antropomorf, csak az embertől kitalált fogalmat száműzi a természet birodalmából. Ez Spinoza egyik igen nagy materialista filozófiai teljesítménye. Mi, dialektikus materialisták azonban megjegyezzük ehhez, hogy Spinoza bizonyos fokig a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntötte, amennyiben a cél fogalmát nem-

csak a természetből száműzte, hanem az emberi társadalmi világból is, holott a célnak van egy bizonyos értelme, amelyet tudományosan pontosan ki lehet fejteni. Annak a ténynek, hogy Spinoza következetes determinista felfogásában a célnak egyáltalában nincs helye — és általában a XVII. és XVIII. század materializmusában sincs — bizonyos fokig hatása volt erre a kanti kérdésfeltevésre, mert Kant valami hiányt látott ebben a felfogásban. Kant tudatára ébredt annak, hogy a cél egy fontos jelenség, amelynek a filozófiai értelmét, filozófiai összefüggését ki kell dolgozni.

Kant azonban arra a téves következtetésre jutott, hogy a természetben ugyan a szigorú okság uralkodik, de miután a cselekvésben célok kitűzése és megvalósítása szerepel, ez csak úgy lehet, ha a természetet is úgy fogjuk fel, *mintha* — aláhúzva ezt a szót: mintha — abban is célok uralkodnának. Kant itt egy nagyon jellemző eljárást vezet be a filozófiába, amelynek később is nagy szerepe volt: a *mintha* (németül als ob) fogalmát. A természetben célok ugyan nem fedezhetők fel, ellenben úgy kell felfogni a természetet, mintha mégis célok volnának, mert csak akkor lehet megmagyarázni azt, hogy az emberi világban is célok uralkodnak. Tehát fel kell tételeznünk, úgy kell néznünk a világot, mintha a természet is bizonyos értelemben célszerű volna, mert csak akkor lehet az erkölcsi törvényt megvalósítani. Kant gondolatmenete erőszakos, nem a valóság megfigyelésén és elemzésén alapuló kapcsolat, hanem egy, a mintha fogalmával és a „sollen", a legyen, a követelmény fogalmával idealisztikusan operáló kapcsolat.

Kant így folytatja: hogyan képes már most elménk a természetet úgy felfogni, mintha az célszerű volna? Értelemmel? Azzal az értelemmel, amely transzcendentális a priori szintetikus ítéletekkel dolgozik, amely érzelmeinket feldolgozza kategóriákkal? Nem lehet — mondja Kant. Az értelem az okság alaptörvénye alapján dolgozik, nem a cél alapján, a kettő egymást kizárja.

Tehát az értelem le van foglalva az okság és az oksággal kapcsolatos többi törvény által, nem teleológiai, célszerűségi jellegre. Ezért Kant felvesz egy külön képességet elménkben, amely az értelem és az ész között mintegy közvetítő helyet foglal el. Ez az ítélőerő, az Urteilskraft.

Ismét látjuk Kant módszerét. Milyen alapon tételezi fel Kant azt, hogy van egy külön ítélőerő elménkben? Nem úgy, hogy megfigyelné a tudományok fejlődését, és azt mondaná: a tudomány története azt mutatja, hogy az értelmen kívül van egy külön ítélőerő; nem úgy, mint a pszichológusok, hogy meg-

figyelné tudatállapotainkat, megkülönböztetné tudatállapotainkban a képzeteket, az érzeteket, a vágyakat és a gondolkodást, és ennek alapján pszichológiailag állapítaná meg, hogy van egy ítélőerő. Mindezek helyett Kant azt mondja: a természetet célszerűségileg *kell* felfogni a célból, hogy erkölcsileg cselekedhessünk, és ennélfogva *kell* lennie egy külön ítélőerőnek. Ez a kanti módszer az idealizmusnak egy nagyon tipikus formája. Konstruál, felvesz ilyen elmeképességeket, erőket stb. azért, hogy bizonyos a priori módon feltételezett elveket ezáltal igazolhasson.

Mi az ítélőerő feladata? Itt Kant már közelebb jut a valósághoz és a tapasztalathoz. Kant azt mondja: az ítélőerő feladata az általánost a különössel összekapcsolni. De nagyon sajátos módon kapcsolja össze az általános és a különös igen fontos kérdését az ítélőerővel. Kant azt mondja: a teleológiai, a célszerűségi nézőpont az egyest, a különöst is úgy tekinti mint valami célszerűt. Az értelem számára — mondja Kant — az egyes, a különös egyszerű véletlen. Kant a XVIII. század tudományának hatása alatt tudománynak csak az absztrakt, általános törvényszerűségek felkutatását tartotta, ennélfogva az egyes és a különös az ő számára mellékes, véletlen volt, olyasmi, amivel a tudományos értelem nem foglalkozik. Ebben a tekintetben Kant hasonlóan gondolkodott, mint például Spinoza. De Kant modernebb gondolkodó, ennélfogva az egyes és a különös megismerése legalábbis *problémává* vált számára. Tehát kell, hogy legyen valami olyan értelmi, elmebeli képesség, amely a különöst és az egyest az általános alá rendeli, mert ahhoz, hogy célokat megvalósítsunk, birtokában kell lenni egy olyan képességnek, amely az egyest, a különöst az általános alá rendeli. A fizikában — Kant szerint — a különösnek nincsen ilyen jelentősége. Ez megfelel a fizika, a mechanika akkori felfogásának. Ellenben — mondja Kant — vannak olyan területek, olyan jelenségek, ahol a különösnek nagy jelentősége van, ahol az oksági ítéletek nem magyarázzák meg a jelenségeket, mert azokban a jelenségekben célszerűség uralkodik.

Melyek ezek a jelenségek? Kant két ilyen jelenségcsoportot különböztet meg. Az egyik jelenségcsoport a szép és a fenséges, a másik a szerves élőlények világa. Számunkra ez a csoportosítás meglehetősen idegenül, majdnem érthetetlenül hat, de ha elmélyedünk Kant gondolatmenetében, megértjük, hogy mit akar mondani. Kant mint a mechanisztikus természetfelfogás híve és a newtoni fizika ismerője nem hajlandó a teológiai felfogásba belemenni, amely szerint az egész természetet úgy

kell felfogni, mint a bölcs isteni akarat megnyilatkozását, amiben minden célszerű. Tehát a természet, az élettelen természet, a matematikai fizika tárgya az ő számára nem a cél területe, ott nincsenek célok. Ellenben célkitűzések határozzák meg a szép és a fenséges lényegét. Ha ebből elhagyjuk a fenségest, mert a szépnek és a fenségesnek ez az összekapcsolása rendkívül ósdi és elavult, akkor itt az a helyes gondolat nyilvánul meg, hogy az esztétikai alkotás, a művészet valóban céloknak, nevezetesen művészi céloknak megvalósítása, és mint ilyent kell vizsgálni.

Ezzel szemben Kant második tétele, hogy az élőlények csak a célszerűség szempontjából foghatók fel, egyszerűen Kant tehetetlenségét fejezi ki az élőlények tudományos felfogását, törvényszerűségeinek felismerését illetőleg. Ebben Kant mentségére szolgálhat az, hogy az ő korában a biológia még nagyon fejletlen volt. De Kant előtt élt már Diderot, aki a fejlődéstan híve volt a biológiában is, és bár csak csírájában, a származástan gondolatai akkor már jelentkeztek, sőt még Kantnál is jelentkeztek más, fiatalkori műveiben. Csak erős fenntartással mondhatjuk tehát, hogy Kant mentségére szolgál az, hogy a biológia az ő korában fejletlen volt.

Ennek a konstrukciónak megfelelően Kant szerint kétféle célszerűségi képzet van. Az első az esztétikai célszerűségi képzet. A második a célszerűség logikai képzete. Megint sajátságos kifejezés: a biológiai élőlényekre nézve uralkodó célszerűséget Kant „logikai célszerűségnek" nevezte.

Ennek megfelelően Kant kétféle ítélőerőt különböztet meg: az esztétikai ítélőerőt és a célszerűségi, teleológiai ítélőerőt. Ennek alapján művét két részre osztja. Az első rész az esztétikai ítélőerő bírálata, a második rész a teleológiai ítélőerő bírálata.

Ez a két rész modern szempontból nézve nagyon egyenlőtlen értékű és nagyon egyenlőtlen érdekességű, tulajdonképpen nem is függ össze szervesen egymással. Ezt a két részt erőszakos konstrukció fűzi össze.

Az esztétikai ítélőerő bírálata igen mély, általános eszmékkel meginduló munka, amellyel ma is érdemes alaposan és behatóan foglalkozni. A teleológiai ítélőerő kritikája kizárólag filozófiatörténeti szempontból érdekes, bizonyos láncszem a filozófia történeti fejlődésében.

Mielőtt az esztétikai ítélőerő kritikájának fő gondolataival foglalkoznánk, előbb nézzük meg az általános és a különös viszonyát, ahogyan ezt Kant *Az ítélőerő bírálatában* tárgyalja, mint általános filozófiai kérdést.

Kant szerint az ítélőerő mintegy az értelem és az ész között áll, közvetít az értelem és az ész között. Ezt Kant úgy érti, hogy az értelem az érzéki tapasztalat feldolgozásán alapul, az ész pedig, a tiszta ész mintegy minden tapasztalatot kizáró módon foglalkozik a kérdésekkel, és az ítélőerő összekapcsolja ezt a két képességet. Pontosabban: Kantnál az ítélőerő az a képesség, amely a különöst az általános alá rendeli.

Kant az ítélőerő kétfajta funkcióját különbözteti meg. Meghatározó az ítélőerő, ha az általános van adva, és a különöst az általános alá kell rendelni. Például van egy általános törvény, amelyet ismerünk, és a különösről meg kell állapítani, hogy ennek az általános jelenségnek megjelenési esete.

Ezt egy példán is érzékeltetem. Marx, aki zseniális módon alkalmazta az általános és különös dialektikai összefüggéseinek törvényeit, *A Tőké*ben kimutatja, hogy számos olyan jelenség, amelyet függetlennek fogtak fel a polgári ökonómusok, mint például a járadék, a kamat és a profit, nem egyéb, mint az értéktöbbletnek különleges formái. Tehát az általánost, az értéktöbbletet különleges megnyilatkozásaiban kell felfognunk, s akkor értjük meg, mi a kamat, mi a járadék, mi a profit.

Kant azt a változatot, amelyben a különös van adva, és a különösnek megfelelő általánost mutatjuk fel, reflektáló ítélőerőnek nevezi. Ezt a kifejezést azért érdemes megjegyezni, mert Hegel később ebből indult ki akkor, amikor saját fogalmát a reflektáló értelemről kidolgozta, és ez a terminológia még Marxnál is megnyilvánul.

Ha a különöstől az általános felé haladunk — mondja Kant — fel kell tennünk a természetben egy bizonyos célszerűséget, mintha a természet törvényei egy nagy egységet alkotnának és ebben megnyilvánul a célszerűség.

A természet rengeteg különös törvénye nagymértékben összefügg, és Kant számára ez a célszerűség képzetét kelti fel, hiszen nagyon célszerű, hogy ezek nagy egységben függjenek össze, s ez a célszerű a különös és az általános egysége.

A mi nézetünk szerint Kant érdeme az, hogy felvetette az általános és különös összefüggésének kérdését, szemben a XVII. és XVIII. század mechanisztikus materializmusával, amely a különöst nem ismeri fel a maga jelentőségében, csak az általánost, például Spinoza.

Az angol empiristák gyakorlatilag sokszor felismerték a különös jelentőségét, a tények jelentőségét, de filozófiailag szintén nem tudták felvetni az általános és a különös viszonyát.

Lényegében tehát Kant az, aki újra beleviszi a modern filozófiába ezt a már a görögök által sokat tanulmányozott problémát. Ellenben Kant megoldása teljesen formalisztikus, tele erőszakos konstrukcióval, mert összekapcsolja az általános és a különös viszonyát a célszerűséggel, amire a világon semmi szükség nincsen. Ez csak zavart okoz, elhomályosítja azt, hogy az általános és különös viszonya egyetemes jelenség, amely ott is van, ahol cél van, és ott is van, ahol nincs cél. Az egész természetben és az egész társadalomban, az egész gondolkodásban mindenütt és mindig előfordul az általános és a különös viszonya. Kant tehát rendkívül szűk összefüggésben, s azonkívül hibás összefüggésben, csak a céllal kapcsolatban vetette fel a kérdést.

Kant súlyos hibája másodszor, hogy dualisztikusan szétválasztja az értelem és ész alapfogalmát, mintha a kettő egymástól különböző dolog volna, és közéjük iktatja az általános és a különös összefogását szolgáló ítélőerőt, amely mint ilyen képesség, szintén nem létezik. Egyáltalában nem világos az sem, hogyan értette Kant ezt az ítélőerőt. Mint lelki képességet? Tudati, pszichológiai jelenséget? Aligha. Mint egy ismeretelméleti, megismerési forrást? Erre nincs alap.

Összefoglalóan: Kant először teljesen mereven elválasztotta az értelem és ész kategóriáit. Azután kellett valami átmenetet konstruálnia ahhoz, hogy eljusson az általános és különös fogalmához. Kant a különösre irányította a filozófia figyelmét. De helytelen módon kapcsolta össze ezt a kérdést a cél és a célszerűség kategóriájával, mint a különös és az általános kizárólagos területével, és szubjektív módon fogta fel a cél kategóriáját, mintegy „mintha" kategóriát, amelyet azért alkalmazunk, hogy megérthessük ezáltal a cselekvés lehetőségét, tehát nem a tényleges célkitűzésekből indult ki.

Áttérünk az esztétikai részre, Kant szerint a szép értékelését, megállapítását az ízlés képessége teszi lehetővé. Az ízlésnek is vannak ítéletei. Ezek nem logikai ítéletek, hanem esztétikai ítéletek. Az esztétikai ítélet tartalmilag a tetszés. A szép tetszik.

Kant szerint az, hogy valami nekünk tetszik, lehet annak következménye, hogy érdekelve vagyunk egy tárgyban. Például tetszik nekünk az, ami a vágyódásainkat kielégíti, de az még nem szép. Tetszik az, ami kellemes, de az sem szép. Tetszik Kant szerint az is, amit jónak tartunk. Az értelmünknek tetszik, de az sem szép. Tehát mi a szép? Kant híres definíciója, amelyet a középiskolában is tanítottak: *szép az, ami érdek nélkül tetszik.*

Evvel Kant azt akarja mondani, hogy az esztétikai ítélet nem érdek, nem előnyök által meghatározott ítélet, ízlésítélet,

hanem a közvetlen érdekeinktől független. Mintegy a szép öncélúságából indul ki és ebben rejlik sajátossága.

A szépséget Kant a célszerűség bizonyos formájának tartja. A hangsúly a forma fogalmán van.

A szép Kantnak egy másik, kevésbé népszerűsített meghatározása szerint valamely tárgy célszerűségi formája, vagyis a művészi alkotásban bennerejlő belső összefüggést, a cél elérését, amelyet a művész maga elé tűzött, célszerűségnek érezzük. Ezért mondja Kant, hogy formájában célszerű, de hozzáteszi, anélkül hogy egy bizonyos célt szolgálna. Tehát nem szükségleteink kielégítésére szolgál Kant szerint. Kantnak igaza van abban, hogy a művészet nem közvetlen szükségleteink kielégítésére szolgál, mint az anyagi termelés, ez azonban nem jelenti azt, hogy nekünk mint embereknek ne volnának művészi, esztétikai szükségleteink is, — és a művészet ezeket az esztétikai szükségleteket elégíti ki.

Fontos ebben a Kant-féle meghatározásban az, hogy ő a célszerűség formájában keresi a szépet, és ezzel ráutal a forma szempontjára: szép az, ami formája által érdek nélkül tetszik. Így lehetne tehát Kant két meghatározását egybefoglalni. Ezt Kant érdekes kifejezéssel így is fogalmazza meg: ami szükségszerűen tetszik.

Itt Kant ráhibázott egy nagy esztétikai, művészeti problémára. Kant azt akarja mondani, hogy nem az egyéni önkény dolga, hogy valami szép-e vagy sem. Nem attól függ, hogy nekem tetszik-e Arany János Toldija és a barátomnak nem tetszik. Kant érzi, hogy nem így van, hogy ez nem helyes szempont, hogy nem megfelelő a latin közmondás: de gustibus non est disputandum. Igenis, az ízlésen lehet vitatkozni, hogy valami objektíve szép-e, vagy nem szép. De viszont Kant nem volna Kant, ha azonnal bele nem keveredne egy másik hamis gondolatmenetbe. Azonnal hozzáteszi: a szép feletti tetszés szubjektív is és általános is. Szubjektív, mert nekem tetszik, egyéniségem szerint tetszik, általános is, mert szükségszerű. De nem az egyéni önkénytől függ, hogy nekem tetszik-e vagy nem tetszik.

Miben áll Kant érdeme? Kant rámutatott arra, hogy az esztétikában a forma problémája nagy szerepet játszik. Rámutatva a forma és a tartalom összefüggésére, viszonylatára, ezzel Kant olyan problémákat állított fel, vagy olyan problémák felállítását tette lehetővé, amelyekkel ma is foglalkoznunk kell. A forma és a tartalom viszonya az esztétikának ma is központi kérdése. Kant rámutatott továbbá arra, hogy az esztétika külön saját területtel rendelkező filozófiai tan, amelyet nem lehet az etiká-

val és a logikával összezavarni, nem egyszerűen azoknak alkalmazása. Megvan a maga saját problémája, a saját területe.

Kant érdeme, hogy rámutatott az esztétikának, mint egy filozófiai diszciplinának, egy filozófiai tanításnak, a filozófia egy részének sajátos kérdésfeltevésére, sajátos problémájára. Ezt a régi nagy filozófusok nem értették meg. Náluk az esztétika nem szerepelt, mint filozófia. A görögöknél az esztétika — bár művészetük igen jelentős volt — összefolyt az etikával. A híres görög fogalom, a szép és a jó egysége, a kalokagathia mutatja, hogy nem választották el, nem különítették el ezt a két fogalmat. Kant azonban — mint minden kérdést — ezt is formalisztikusan tárgyalja, és ennélfogva nem tud eljutni egy konkrét esztétikai kidolgozáshoz. Kantra áll az, amit Csernisevszkij mondott a német idealisztikus filozófusokról: általános tételeikben sokszor mélyek és termékenyek, konkrét kifejtésükben azonban laposak, tartalmatlanok és banálisak. Alig van német filozófus, akire ez annyira illenék, mint Kantra. Esztétikai fejtegetései rendkívül laposak, banálisak és laposságukkal, banálisságukkal ma egyszerűen komikusan hatnak.

Így például Kant a művészetek osztályozásában ezt mondja: a költészet igen magasrendű művészet, mert azt mindenki a maga számára űzi és azzal nem zavarja a szomszédait. A zene azonban — Kant szerint — alacsonyabbrendű, mert aki zenét csinál, azzal a szomszédját zavarja. Lehet, hogy Kantnak talán olyan szomszédja volt, aki muzsikált és ez őt dühösítette, de ilyen szempontok alapján a művészetet osztályozni nemcsak lapos és banális, hanem komikus.

Nézzünk egy másik példát. Kant a költészet és az esztétikai eszme illusztrálására egy idézetet hoz fel *Az ítéleterő bírálatában*, amely így hangzik: „Íme a nap, miután napi mozgását befejezte, még egy enyhe fényt ad az égen és az utolsó sugarak, amelyeket a levegőbe küld, olyanok, mint az ő utolsó sóhajai a világ jóvoltáért, a világ jó soráért."

Ebben látja Kant a művészet remekművét. Nyilvánvaló, hogy ez nagyon primitív, nyárspolgári ízlésről tanúskodik. Egyébként ezt az idézetet senki sem ismerte, és a német filológusok hosszú keresgélés után egy teljesen ismeretlen königsbergi kis almanachban találták meg. Ezek voltak az ő művészeti olvasmányai. Emögött az rejlik, amire Csernisevszkij utal, hogy az általánosnak és a különösnek a dualizmusa elkerülhetetlen az idealisztikus filozófiában. Általános eszméket tudnak felvetni, amelyeket azonban nem tudnak különösen, vagyis materialisz-

tikusan a tényleges, valóságos, konkrét világra helyesen alkalmazni.

Ami Kantnak azt a szempontját illeti, hogy az esztétikának megvan a maga sajátos tárgya és módszere, ezt sem viszi következetesen végig, és végül abba a következtetésbe torkollik, hogy a művészet célja az, hogy hozzájáruljon az emberiség erkölcsi műveléséhez.

Természetesen sok függ attól, hogy mit lehet ezen érteni. A helyes értelem az, hogy a művészet nem öncél, (szemben a l'art pour l'art, a formalista művészeti felfogással), hanem az emberiség összcéljainak, az emberi haladásnak egyik eszköze. De Kant nem ebben a nagy világtörténeti összefüggésben fogalmazta meg a maga gondolatát, hanem azt mondhatnám, inkább moralizáló módon. Nem látta eléggé azt, hogy a művészet *mint* művészet válik azután ilyen fontos eszközévé az emberi haladásnak, hanem a művészet célját közvetlenül, szűk gyakorlati módon az erkölcsi műveléssel kapcsolta össze. Ilyen módon Kant esztétikájában vannak olyan mozzanatok, amelyek az esztétika fejlődésében kétségtelenül pozitív szerepet játszottak, nevezetesen az általános, absztrakt módon felvetett szempontok, amelyeket azonban Kant maga nem tudott konkretizálni. Ezeknek az értékét is nagymértékben csökkenti az a formalista, szubjektív filozófiai felfogás, melynek alapján Kant a kérdésekkel foglalkozik.

Kant esztétikájának nagy hatása volt kora irodalmi, művészeti, esztétikai, kritikai fejlődésére, nagy hatása volt Schillerre, aki nemcsak nagy költő, hanem kiváló esztétikus volt és aki erősen módosított formában, a polgári felfogásnak egy magasabb szakaszán felhasználta Kant gondolatait.

Ezzel szemben nagyon elutasítólag viselkedett Kant esztétikájával szemben másik nagy kortársa: Goethe. Goethe spinozista materialista volt. Kant formalizmusa őt egyáltalán nem elégítette ki.

Kant művének a teleológiára, vagyis a célszerűségi ítélőerőre vonatkozó része ma meglehetősen érdektelenné vált. Kant nem tud dönteni abban a kérdésben, hogy van-e célszerűség a természetben vagy nincs. A teleológiai felfogást elveti. Ellenben ragaszkodik ahhoz, hogy alkalmazzuk a célszerűség szempontját mint egy szubjektív feltevést, úgy nézzük a természetet, nevezetesen az élőlények világát, mintha valóban mégis volna célszerűség, mert csak akkor tudjuk magyarázni a jelenségek összefüggését. De akkor, tehát ha mégis van célszerűség — mondja Kant — honnan jön ez a célszerűség a természetbe?

Benne rejlik-e magától, öntudatlanul vagy pedig isten teremtette. Kant ingadozik a válaszban. Tulajdonképpen arra hajlik, hogy a természetben egyáltalán nincs ilyen objektív célszerűség, és ez elménknek egy szubjektív eljárása, hogy a természetben célszerűséget tételez fel. Ezzel Kant előfutárjává vált egy modern idealisztikus irányzatnak, amely sokkal később, száz évvel Kant után vált igen hatásossá. Idetartozik Vaihinger, aki magát kantiánusnak is nevezte, a *Mintha filozófiája* szerzője és a vele rokon többi irányzat. Ilyen az „instrumentalizmus", amely szerint a gondolkodás is csak instrumentum, eszköz, műszer, amelyet arra használunk, hogy a világot többé-kevésbé célszerűen megmagyarázzuk. Ilyen a „konvencionalizmus", amely szerint a tudomány konvenciókból, megállapodásokból áll, amelyekről nem lehet tudni, hogy megfelelnek-e a valóságnak vagy nem, de célszerű ilyen fogalmakkal dolgozni.

Képviselőik Poincaré, Stalle, Duhem stb. Rokon irányzat az amerikai „pragmatizmus" (James) és bizonyos vonatkozásaiban idekapcsolódik a Lenin által megbírált „empiriokriticizmus".

Összefoglalásképpen: Kant sok rejtélyt és megoldatlan problémát hagyott utódaira a filozófia fejlődése folyamán, amelyeket ő maga nem tudott megoldani. Megoldásainak idealisztikus jellege magánál Kantnál még bizonyos fokig ellenhatást, ellensúlyt nyert a materialisztikus tendenciában, amely a „Ding an sich", a magánvaló fogalmában jutott kifejezésre. A Kant utáni fejlődésre a német filozófiában viszont az jellemző, hogy ez a materialisztikus mozzanat teljesen kiesik, Kant közvetlen utódainál az idealisztikus mozzanat vált uralkodóvá.

Kant tanítványai, Beck, Schulze, aki Anaesidemus álnéven közölte munkáját, és akit Lenin *Materializmus és empiriokriticizmus* című munkájában említ, mint a szubjektív idealizmus egyik képviselőjét, Salamon Maimon, Bouterwek, Reinhold és mások, azzal foglalkoztak, hogy a magánvaló fogalmát kiküszöböljék a filozófiából, és ennek megfelelően az elméből, a tudatból levezessék a valóságot, a valóságot mint tudattartalmat, mint tudatterméket magyarázzák. A magánvaló azonban nem hagyja magát egyszerűen elintéztetni, ez olyan valami, ami újra és újra arra kényszeríti a filozófusokat, az idealista filozófusokat is, hogy számoljanak a létével, úgyhogy ezek a kísérletek nem bizonyultak hatékonynak. Ezek a kísérletek a „Ding an sich" kiküszöbölésére, feloldására, megsemmisítésére nem sikerültek olyan éleselméjű filozófusoknak sem, mint Maimon és Schulze. Ezért a német filozófusok később egy más módszerhez folyamodtak, ti. a magánvalót a tudatba helyezték.

Annak, hogy a német filozófia egyre idealisztikusabb irányba haladt, természetesen tárgyi okai vannak. Ezeket a tárgyi okokat az előbbiekben már vázoltam, ezek a német társadalmi és politikai fejlődés következményei.

Most még csak egy-két megjegyzést kell tennünk magának Kant filozófiájának sorsáról, hatásáról.

Nem minden filozófus hat akkor, amikor műveit megírja. Vannak filozófusok, akiknek korukban nincsen hatásuk, és későbbi hatásuk sokkal jelentékenyebb, ezek bizonyos tekintetben megelőzik kortársaikat. Vannak filozófusok azután, akik sajátos módon korukban is hatnak, utána elfelejtik őket, nincsen hatásuk, majd újra kezdenek hatni.

Ilyen sorsa volt Kant filozófiájának is. Korában óriási feltűnést keltett, és szenvedélyes vitákra adott alkalmat, részben a szakfilozófusok részéről, részben a teológusok részéről, akiket érdekelt a hit kérdésének tárgyalása Kantnál, és akiket nyugtalanított Kant racionalizmusa. Azután következtek Fichte, Schelling, Hegel, Schopenhauer; a kantiánus iskola mint ilyen igen szűk számú körre szorítkozott. Viszont a XIX. század második felében, a hatvanas évektől kezdve, és főleg a XIX. század harmadik negyedében a kanti iskola hatása a német egyetemeken nagy másodvirágzásnak indult. Itt igen hosszú ideig a neokantiánusok, az újkantiánusok uralkodtak. Még a XIX. század első évtizedeiben is ez volt a helyzet. Magyarországon, miután Kant a maga korában is hatott. azután a XIX. század utolsó évtizedeiben és később szűk és szegényes filozófiai életünkben az újkantiánusok úgyszólván uralkodó szerepet játszottak.

Mi ennek az oka? Ezt szintén társadalmi okokkal kell megmagyarázni. A burzsoáziának a kanti filozófia a XIX. század második felében nagyon megfelelt. A német burzsoázia politikai harcban állott azzal a feudális rendszerrel, amely nem felelt meg a német kapitalizmus érdekeinek. Ebben a konstellációban Kant, aki lényegében a XVIII. század burzsoáziájának filozófusa volt, kapóra jött a német burzsoáziának, amely anakronisztikus harcot folytatott. Még a XIX. század végén is a feudalizmus politikai felépítménye ellen harcoltak olyan elmaradott országokban, mint Németország, Magyarország és még néhány más ország. Ezekben az országokban tehát a kanti filozófia megfelelt a burzsoázia szükségleteinek.

Ha még konkrétebben elemezzük ezeket az újkantiánusokat, különböző árnyalatokat találunk. Ennek oka szintén nem az, amit a filozófia egyes történészei állítanak, hogy minden egyes filozófus másként látja a világot, hanem az, hogy a német bur-

zsoázia érdekei megkívánták, hogy ez a filozófia különböző vonalakon és síkon mozogjon. A német burzsoázia ideológiájának szüksége volt egy viszonylag haladó német polgárság érdekeit kielégítő filozófiai irányra, amely megfeleljen a munkásarisztokrácia és a munkásbürokrácia érdekeinek is. Ez volt a neokantiánusok marburgi iskolája, amelyet a német szociáldemokrácia számos vezetője magáévá tett. (Cohen és Natorp iránya.) Szükség volt egy sokkal reakciósabb újkantiánus irányra is, és ez volt a Windelband—Rickert-féle iskola, amely Magyarországon is nagy tekintélyre tett szert. Ez az iskola a német burzsoáziának a junkerekkel, a feudális elemekkel való megalkuvásának ideológiai képviselője volt.

A német imperializmus további fejlődése hovatovább az újkantianizmusnál még sokkal reakciósabb irányzatok kialakulását és térhódítását vonta magával. A német burzsoá filozófia az utolsó negyven évben a szubjektív idealizmus különböző szélsőséges formáiban oldódik fel.

A DIALEKTIKA XIX. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL*

A jelen vázlat nem törekszik teljességre — egyedüli célja az, hogy foglalkozzék a dialektika történetének egyik fejezetével — egy olyan fejezetével, amelyre mind a mai napig nem fordítottak kellő figyelmet. Hegel dialektikus logikájának bírálatára gondolunk, de nem arra az alkotó, pozitív bírálatra, melyben Marx, Plehanov és Lenin részesítette, hanem negatív bírálatára — a burzsoá filozófia részéről. Ebben a cikkben ennek a bírálatnak csupán fontosabb pontjaira kívánok kitérni.

Ahhoz, hogy megértsük a logika mai állását, meg kell vizsgálnunk fejlődését a XIX. században. E fejlődést nagy vonásokban így jellemezhetjük: a hegeli logika azzal, hogy bebizonyította, hogy a gondolkodás kategóriái, formái egyszersmind a *létezés formái,* a tárgy formái is, megszüntette a szakadást a gondolkodás és a lét között. A hegeli logikának ezzel az alapvető tételével — amint Marx, Engels és Lenin világosan meglátta — szétszakíthatatlanul összefüggnek a dialektika összes alapvető törvényei. A dialektika által követelt hullámzásnak és mozgásnak csakis akkor van értelme, ha a valóságos jelenségek mozgását tükrözi.

A dialektikus logika a logikai meghatározások egész területére bebizonyította a logikai formáknak és a valóság formáinak, a gondolkodás törvényeinek és a lét törvényeinek ezt az egységét és azonosságát a természetben és a történelemben. A hegeli logika alapvető koncepcióját (ha kihámozzuk idealisztikus burkából), teljes egészében bennfoglaltatik a materialista logikában. Marx sokáig foglalkozott egy olyan mű tervével, amelyben a gondolkodás formáit fejtette volna ki (ide tartozik a gazdasági kategóriáknak, mint a lét formáinak kifejtése *A politikai gazdaságtan bírálatához* híres előszavában), azonban ezt a művet nem

* A dolgozat orosz nyelven 1927-ben jelent meg a Kommunista Akadémia *Vesztnyik* c. folyóiratában. Kiadását ma is *időszerűnek* látom, mert rámutat a jelenkori antidialektikus irányok történelmi előfutáraira és előzményeire.

írta meg. Engels nyilvánosságra hozott kéziratairól láthatjuk, hogy milyen döntő jelentőséget tulajdonított Engels Hegel fogalomról szóló tanításának.

Hegel dialektikus logikájától a XX. században Marxon és Engelsen keresztül egyenes vonal vezet Leninhez. Hegel idealista dialektikus logikáját, amely egyébként sokszor (öntudatlanul) materialista volt, Marx és Engels tudatos materialista logikává alakítja át, de nem mint a gondolkodás formáiról szóló tanítást, hanem közvetlenül *alkalmazva* azt a valóságra.

Ugyanakkor a hivatalos logika a XIX. században teljesen ellenkező irányban fejlődött. Ahhoz, hogy megértsük ezt a fejlődést, figyelembe kell vennünk a következőket:

A logika és filozófia helyzete a XIX. század egész ideológiai életében kettős jellegű. Kanttól származik az a híres mondás, hogy a logika kétezer év alatt egyetlen lépést sem tett sem előre, sem hátra. Ezzel plasztikusan jellemezte azt a helyzetet, amelyet a formális logika a tudományos tudatban általában elfoglalt; a logika „a tudomány teológiája" volt, tehát minden ízében érinthetetlen. Kant maga is adózott ennek a hagyománynak, s mint egyetemi tanár előadásokat tartott a formális iskolai logikáról, miközben filozófiájában a transzcendentális logikában megvetette az idealista dialektika alapjait. Az egész XIX. század folyamán az iskolákban továbbra is a régi formális logikát tanították. Ez utóbbi Kantra és Hegelre általában nem fordított figyelmet; megmerevedett formájában lényegében megmaradt a skolasztikus módon átdolgozott, Wolff és Baumgarten által kissé megújított aristotelesi logikának. A burzsoá társadalom legtöbb főiskoláján mind a mai napig *ezt az iskolai logikát* verik a hallgatók fejébe, mint „filozófiai propedeutikát."

Ugyanakkor magában a *filozófiában,* mint ideológiai folyamatban, amelyben közvetve visszatükröződnek a gazdasági folyamatok, bonyolult változások történtek.

A XIX. század polgári filozófiájának történetét jelentős mértékben *a dialektikus logika elleni harc* tölti ki. E harc története, amely a burzsoázia forradalmi dialektika elleni általános ideológiai védelmi háborújának fontos és még egyáltalán nem értékelt része, rendkívül bonyolult. E bonyolultságnak főként az az oka, hogy a dialektikus logika elleni harc nem egységes s még kevésbé tudatosan irányított és vezetett ideológiai folyamatként bontakozik ki, hanem különböző oldalakról folyik, — részint egyidejűleg, de anélkül, hogy részvevői közt kapcsolat lenne, részint pedig váltakozó és ellentétes irányokból. Sokféle formában megnyilvánuló tendenciáról van szó, s amellett ez a

tendencia mindig egyfelé irányul — hogy visszaállítsa a gondolkodás és a lét közti szakadást, elszakítsa a logikát a valóságtól, tehát logikailag előkészítse a *formális idealizmus* megújítását, illetve megőrzését.

A dialektika elleni harc természetesen nem marad tisztán negatív; összekapcsolódik a dialektikus logikának az „új" vagy régi logika által történő felváltásával.

A dialektika ellen indított „tömegtámadás" legfontosabb mozzanatai: 1. a dialektikus módszer Schelling-féle bírálata, 2. a hegeli logika Trendelenburg-féle bírálata, 3. a dialektikus logika Lotze-féle bírálata és Kirkegaard bírálata.

Schelling bírálata azért fontos, mert világos és mindeddig túl nem szárnyalt példája a dialektika bírálatának a *reakciós miszticizmus* szemszögéből. Schelling Hegel logikáját a racionalizmus egy válfajaként bírálja. Azt tanítja, hogy a valóság legmélyebb alapjaiban *irracionális*, s nem tárható fel logikai formák, fogalmak segítségével. A fogalom és a valóság közt áthidalhatatlan szakadék tátong, a valóság csakis irracionális szemlélődéssel s nem logikus gondolkodással fogható meg. *(Darstellung des philosophischen Empirismus.)*[1]

A *dialektikával* szemben Schelling bírálata azt állítja, hogy a dialektika elvont konstrukció, a fogalmakkal való önkényes játék, amelynek semmi köze sincs a valósághoz. Schelling bírálatában megnyilvánulnak egyes olyan tendenciák, amelyek a XIX. században tipikusakká váltak; elsősorban a dialektikus értékelésnél, másodsorban a logika felfogásánál általában. Ezek a tendenciák a következők: 1. a racionális fogalmakat szembeállítja az irracionális valósággal (ez a terminológia, amely homlokegyenest ellenkezik Hegel és Marx terminológiájával, a mai napig uralkodik az egész burzsoá filozófiában); 2. a dialektikát a fogalmak területére korlátozza, a valóságot kikapcsolja a dialektika köréből, s végül 3. úgy tekinti a fogalmak dialektikáját, mint a fogalmakkal dobálózó szeszélyes játékot, „konstrukciót".

Ha a hegeli dialektika Schelling-féle bírálata (itt csupán logikai mozzanataira gondolunk) a reakciós miszticizmus alapja, úgy ez a szemlélődő miszticizmus nem volt akadálya annak, hogy ne próbálják felhasználni a reakció gyakorlati céljaira is. Igaz, hogy a reakció hivatalos erői — a teológia, az egyetemek stb. — Hegel filozófiájához csatlakoztak, ami azoknak a reakciós politikai következtetéseknek volt köszönhető, amelyeket Hegel vont

[1] Nem vesszük itt figyelembe Schelling korábbi fejlődési szakaszából származó műveit, amikor maga is a hegeli dialektika előfutára volt.

le saját filozófiájából. De az akkori idők legjelentősebb reakciós jogfilozófusa, Stahl, világosan felfogta, hogy a konzervatív jogi és államtudományi tanítás igazi alapjául Schelling antidialektikus irracionalizmusa szolgál, amelyhez következetesen csatlakozott is, hadat üzenve a hegeli dialektikának.

Térjünk azonban vissza a logikához. A logika terén történelmi fontossága van Trendelenburg dialektika elleni hadjáratának. Trendelenburg támadása sem volt tisztán akadémiai vita. Trendelenburg maga a legreakciósabb ideológus volt, s a dialektikus logika ellen folytatott harca Hegelnek azon törekvése ellen irányult, hogy a gondolkodást objektív, törvényszerű folyamatnak nyilvánítsa. Trendelenburg kritikája a *Logische Untersuchungen*ben, továbbá rendkívül érdekes *Beiträge zur Geschichte der Kategorienlehre* című művében azt a célt tűzte ki, hogy a dialektikus törvényszerűség szempontját tisztán *teleológiai* szemponttal helyettesítse. Ámde a hegeli logika felett gyakorolt kritikájában ez a motívum nem kerül előtérbe; a dialektika elleni harc itt a *józan ész* talaján folyik és az *aristotelesi logikához* való visszatérés alakját ölti magára. Trendelenburg bírálatának logikus következtetése ez a felhívás volt: vissza a *formális logikához, vissza Aristoteleshez* (itt az átalakított Aristotelesről volt szó). Bírálatában Trendelenburg összegyűjtötte és világosan kifejtette a dialektika ellen az úgynevezett józan ész összes érveit. Ezért a bírálat máig sem vesztette el tipikus jelentőségét. Mint ahogyan Schelling bírálata tipikus példája marad az irracionalista, misztikus irányzatoknak a racionális dialektikához való viszonyának, úgy Trendelenburg bírálata is mind a mai napig élő maradt. Megszámlálhatatlan burzsoá és szociáldemokrata teoretikus használja fel a marxizmus elleni polémiákban Trendelenburg érvelését, amely főként abban csúcsosodik ki, hogy Hegel felborítja az ellentmondás törvényét („*a*" nem lehet nem-„*a*"), minden normális gondolkodás és józan ész ellenére.

Trendelenburg támadása párhuzamosan halad a hegeli természetfilozófia lapos, teljes értetlenséget eláruló kritikájával a korabeli empirista természettudósok részéről. S amint a felületes természettudományos empirizmus kritikája mindmáig megőrzi jelentőségét, úgy a szűk empirizmus kritikája a logikában előfeltétele a dialektikus logika megértésének.

Trendelenburg annak a korlátolt *filológiai*, történeti *empirizmusnak* volt a kifejezője, amely a természettudomány terén a XIX. század antidialektikus gondolkodásmódját jellemzi. Ő maga nem volt a logikai problémák önálló kutatója. Bármint is

legyen, a hegeli logikával kapcsolatos bírálatának nagy negatív hatása volt; ideológiai kifejezése volt Hegel kényelmetlen, érthetetlen és „megbízhatatlan" logikája elleni harcnak. A hegeli logika helyét az egyetemeken és az összes iskolákban csakhamar el is foglalta a régi, kipróbált formális logika.

A dialektikus logika elleni *pozitív* harcot nem Trendelenburg, hanem Herman Lotze folytatta, akit az egész modern logikai idealizmus egyik megalapítójának kell tekintenünk. Jelentősége a XIX. századi dialektika történetében nemcsak az, hogy tőle indultak ki a logikai idealizmus legismertebb irányai — egyfelől Windelband, Rickert, Lask, másfelől pedig Husserl, hanem az is, hogy őnála *a Hegel logikája elleni tudatos harc az új formalista logika kidolgozásával karöltve halad.* Negyven éven keresztül 1838-tól 1878-ig munkáiban időnként visszatér a dialektikus német módszer bírálatához, logikai szempontból. A legtartalmasabb kritikát 1878-ban írt *Logikájában* adja.

Nem szándékozunk itt a dialektika védelmében Lotze ellen ellenkritikát írni. Lotze bírálatában szintén nem kevés a félreértés, amely a dialektikus módszer teljes meg nem értését árulja el, de ezek a félreértések mégis magasabb fokon állnak, mint Trendelenburgéi, nem beszélve Schopenhauer és Ed. Hartmann „bírálatáról". A hegeli dialektika történelmi sorsát a XIX. században társadalmi okok magyarázták, amelyek következtében még a legképzettebb polgári filozófiatörténészek és logika-kutatók is *szükségszerűen* szem elől tévesztették a dialektika valódi értelmét.

Lotze *Logikája* arra irányul, hogy kiszabaduljon a formális logika keretei közül, de mégis megkerülje a dialektikus logikát. Ebben a tekintetben különösen jellemző Lotze felfogása a formális logikának a fogalomról szóló tanításáról. Lotze világosan látja, hogy a formális logika absztrakció-elméletében teljesen önkényes mozzanatok alapján vonja le az általánost az egyes tárgyakról; megérti, az egyestől az általános felé való fokozatos haladás abban a fogalom-piramisban, amellyel az iskolás logika dolgozik, tudományosan értéktelen. De ahelyett, hogy olyan logikára térne át, amelyben az absztrakció nem önkényes, a tárgyra nézve egyáltalán nem lényeges vonásokat emel ki, hanem „a valóban általánosat kiemelő, ésszerű absztrakció" lenne, (Marx) — ehelyett Lotze a fogalmak *funkcionális elméletét* fejti ki, amelynek az az alapgondolata, hogy az absztrahálás, tehát a fogalomképzés meghatározott szempontok szem előtt tartásával történik. Ezek a szempontok pedig Lotze elmélete szerint nem

magukban a tárgyakban, nem a dolgokban gyökereznek, hanem a tudatban keletkeznek.

Ezzel függ össze több döntő tendencia Lotze logikájában. A súlypont, amely köré az összes problémák csoportosulnak, az a kérdés, amelyet a szerző külön fejezetben tárgyal: *a logikus reális és formális jelentése.* Ebben a fejezetben Lotze azt a kérdést vizsgálja, hogy van-e az alapvető logikai elveknek reális jelentésük, s arra a következtetésre jut, hogy ezek az elvek csupán a következtető gondolkodás normái. A logika alapelveinek kifejtésénél Lotzét két célkitűzés vezérli: harcot vív korának pszichológiai relativizmusa és empirizmusa ellen, amely az egész logikát pszichológiával oldja meg, de ugyanakkor még sokkal erélyesebben küzd a dialektika ellen, amely a gondolkodás formáit a valóság formáinak fogja fel. Tehát Lotze a gondolat törvényeit normáknak, tilalmaknak stb. nyilvánítja, amelyek a szubjektív gondolkodás számára kötelezők. Itt maga is a pszichologizmus mélységes hatása alatt van.

Lotze alapvető tendenciája az egész logika felépítésében gyökeres ellentéte Hegel logikájának. Munkáiban számos hely nem egyéb, mint rejtett polémia Hegel ellen, akit nem nevez meg egyenesen. De ha a *fogalmakról* szóló tanításnál semmiképpen nem lehetett kikerülni a valósággal való valamely kapcsolatot, az *ítélet és következtetés* elméletét Lotze ügyeskedve teljesen elszakítja a valóságtól. Az ítélet a következtető gondolkodás terméke, s a kapcsolatok csupán a gondolatban léteznek, nem a valóságban. A szubjektivista reláció-elmélet, amely az antidialektikus logikának meglehetősen fontos tényezője, Lotzénél az *ítélet elméletének* alapjául szolgál, amely szerint az ítélet a képzetek közti *viszony. „A képzetek léteznek, az ítéletek érvényesek"* — Lotzének ebben a híres tételében nyert megfogalmazást az az alapvető gondolat, hogy az ítéletek helyességét nem az szabja meg, hogy mennyire egyeznek a valósággal, hanem az, hogy mennyire egyeznek a képzetekkel.

Ezt a gondolatot Lotze következetesen végigviszi az egész ítéletelméleten éppúgy, mint a *következtetésről* szóló elméleten. A következtetések objektív jellegét állító hegeli következtetéselmélet ellen folytatott polémiája világosan mutatja, hogy Lotze itt is arra törekedett, hogy kimélyítse és örökössé tegye a gondolkodás és lét közti szakadékot.

Mindamellett Lotze nem kerülheti el azt a kérdést, amely parancsoló szükségességként felmerül minden idealista logika előtt: ha a gondolat, kategória, fogalom törvényei, általában a gondolkodás összes formái csupán a tudat formái, hogyan magya-

rázható meg az, hogy ezek a formák alkalmazhatók a valóságban?

Erre az alapvető kérdésre Lotze két szóval válaszol, amelyek koncentrált formában magukban foglalják a burzsoá ideológia egész világnézetét. A gondolat és a valóság közti egyezést *Logikájának* egyik helyén *„szerencsés véletlen"*-nek nevezi.

Ez a „szerencsés véletlen" valóban megfizethetetlen. Lotze válasza a XIX. század burzsoá filozófiájának utolsó szava. Egyébként ez a kifejezés nyíltan kimondja az egész burzsoá filozófia titkát. Lotze és Husserl kétségbeesett erőfeszítése változatlanul a megmagyarázhatatlan „szerencsés véletlennel" végződik. Egy francia filozófus, a mai idealista természettudományi ismeretelmélet egyik előfutára, Emile Boutroux, *De l'idée de la loi naturelle* (1894) című könyvében hasonlóan fejezi ki magát: „Az egyetlen, amit mondhatunk, az, hogy az ember nem valami a természettől elfajzott szörnyeteg", vagyis a gondolkodásnak valamiképpen a természetben kell gyökereznie. A klasszikus német filozófia rendkívül nagy erőfeszítése, különösen Kanté, *Az ítéleterő kritikájában* arra irányult, hogy megértse a gondolkodás és a lét egyezését, ami Kantnál úgy jelenik meg, mint a természet általános törvényeinek viszonya az egyes, egyedülálló esetekhez. Az epigon Lotze a „szerencsés véletlen"-ről szóló aforizmájával ezt az egyezést *„megfoghatatlannak"* nyilvánítja, Lotze tanítványa, Windelband pedig önelégült-szkeptikus rezignációval hivatkozik tanítójának mondására. Ámde ezzel az egész *tudományt,* az ember egész értelmes *gyakorlatát,* a természet felett gyakorolt egész hatalmát odavetik a szerencsés véletlen kényének-kedvének. Még sohasem fejezték ki világosabban a filozófia lemondását leglényegesebb problémáinak megoldásáról.

A „szerencsés véletlen" magyarázatát éppen a dialektikus logikában találjuk, amely megszünteti a szakadást a gondolkodás formái és a lét formái között, s a látszólagos véletlenben feltárja a szükségszerűséget.

Lotze *Logikája* kiindulópontja volt az úgynevezett értékfilozófia idealista iskolájának. Lotzéhoz tudatosan csatlakozik Windelband, Rickert és Lask s bizonyos tekintetben Husserl is. Ezeknél a szerzőknél csaknem teljes mértékben hiányzik a dialektikához való viszonyuk tudatos tisztázása, de Windelband és Rickert tendenciája logikai kutatásaikban ugyanaz, mint ismert filozófiatörténeti és ismeretelméleti munkáikban.

Ennek a tendenciának az a lényege, hogy a logikát mint a *normákról és értékekről* szóló tanítást szembeállítja a létről szóló tudományokkal. A logikai forma és az empirikus tartalom felold-

hatatlan kettőségben áll egymással szemben, s az a körülmény, hogy ez a forma „fel tudja ölelni" a tartalmat, a legtisztább csoda marad, amely nem magyarázható másként, mint „szerencsés véletlen"-ként.

A gondolatformáknak olyan részletes vizsgálatát, amilyent Aristoteles logikája nyújtott, egyfelől, és Hegel dialektikus logikája másfelől, hiába keresnők ennek az iskolának munkáiban. A mai idealista filozófiában csak arról filozofálgatnak, hogy mi a logika és milyen „jelentősége" van, de konkrétan nem vizsgálják a gondolkodás formáit, a fogalom, ítélet és következtetés formáit. A megnevezett szerzők egyike sem volt képes elemezni a logikai formákat. Ott pedig, ahol kísérlet történt az ilyen elemzésre (Windelband, *Vom System der Kategorien),* az dilettáns munkának bizonyult.

Valóban, az újkantiánusok a logikában nemcsak burzsoá ideológusok maradtak, hanem dilettánsok is: tudásuk nem megy tovább a hagyományos formális logikánál, Kantnál és Lotzénél, Sigwartnál és Stuart Millnél. A formális logika továbbfejlesztését Bolzano műveiben, a matematikai és szimbolikus logikában nem vették figyelembe, s ami a legfontosabb, — nem ismerkedtek meg a gondolati formáknak azzal a hatalmas gazdagságával, amelyet korunk természettudománya és matematikája tartalmaz. Ezért néhány általános frázison kívül nem tudtak saját véleményt nyilvánítani a mai kor konkrét logikai vitáiban.

Bolzano *Wissenschaftlehre*jének, amely már 1837-ben megjelent, de amely csak az utolsó évtizedekben vonta magára a figyelmet, Husserl logikai kutatásainak és a szimbolikus logikának nagy különbségeik mellett van egy közös vonásuk: *az a törekvés, hogy a logikát a valóságtól teljesen elszigetelt, önálló területté változtassák.* A Bolzano-féle „magánvaló igazság"-elméletben eltűnik a valósággal való mindennemű kapcsolat. Bolzano tanítása mutatja a legteljesebben a szakadást az „ítéletek" és a gondolkodás közt. A gondolkodás tartalmát ez a tanítás különbözőnek tekinti mind a gondolkodástól, mind pedig a léttől. Így jut el Bolzano valami örök, időn és téren kívülálló, a priori logika felállításához. A logikai kapcsolatok birodalmát, beleértve az összes igazságokat, nem a gondolat hozza létre, de nem azonos a reális lét viszonyaival sem, hanem külön szférát alkot, az ideális lét szféráját, amelynek e tanításnak megfelelően semmi köze sincs a szellem metafizikai létéhez sem.

Ez az abszolút szakadás a logikai és a valóságos közt minden paradox és abszurd volta ellenére igen erős benyomást keltett a logika-tudósok fiatalabb nemzedéke körében. Összhangban

van a matematika hajlamaival, amely megszokta, hogy fogalmait a priori, a valóságtól való minden függőségen kívül építse fel. De ugyanakkor megfelel az *idealista formalizmus* követelményeinek is, amely a valósággal való minden kapcsolatot boszszantó akadálynak, a tiszta igazság földi eredetére való emlékeztetőnek érez. A logikának ilyen tisztán a priori felépítésénél szerencsésen kiküszöbölhető a „szerencsés véletlen" problémája is. Mert itt egyáltalán fel sem merül a kérdés, hogy mi a viszony a fogalom és a *valóság közt*. A kutatások a *képzetek* közti viszonyok elemzésére korlátozódnak, a valóság problémáját egyszerűen kizárják.

Ezzel a logikai apriorizmussal, vagy logikai objektivizmussal egyaránt találkozunk Bolzanonál, Husserlnél és Russellnél. Mindezeknél a logikusoknál túlteng a matematizáló tendencia. Logikai kutatásaik eredményei rendkívül egyenlőtlenül oszlanak el: amikor matematikai formák és általában mennyiségi viszonyok leírásáról és elemzéséről van szó, nagyon sokat nyújtanak, de ami a *kategóriákat*, azaz a lét és a gondolkodás általános formáit illeti, az eredmény tisztán negatívnak bizonyul. Russell relációelméletében nem tud kiszabadulni a matematikai viszonyok (szimmetrikus és aszimmetrikus, tranzitív és intranzitív viszonyok stb.) köréből. Ezért végződött kudarccal Husserlnek az a kísérlete, hogy megalkossa az a priori formák elméletét, amelyet a *Logische Untersuchungen*ben megígért. S Husserl kísérletének *éppen azért kellett* kudarccal végződnie, mert a logikai formákról szóló tanítás nem az a priori formák elmélete, hanem a valóságos lét és gondolkodás logikai formáiról szóló tanítás. S valóban: felmagasztalt kutatásai „az egészről és részeiről" szóló tanítással kapcsolatban a *Logische Untersuchungen*ben (II.köt., 1901.), nem mások, mint analitikai tautológiák.

Bolzano logikájával, Husserl elemzéseivel és a szimbolikus logikával nem számolhatunk le két-három mondat segítségével. A materialista dialektikus logikának 1. meg kell mutatnia az a priori logika egész álláspontjának gyökeresen hazug voltát, ezenkívül 2. fel kell tárnia az idealizmus e formájának összes vonásait s eltérését az idealizmus egyéb formáitól a múltban és a jelenben, 3. meg kell magyaráznia az ezeket az elméleteket létrehozó indítóokokat s végül 4. ki kell választania azokat a helyes, alkalmas elemeket, amelyek esetleg fellelhetők ezekben az elméletekben, s fel kell használnia őket saját fejlődésének céljára.

A FIZIKA FILOZÓFIAI VONATKOZÁSAI

MÉG EGYSZER A FIZIKAI IDEALIZMUS KRITIKÁJÁHOZ*

Az utolsó években (kb. 1951—52 óta) a modern fizika filozófiai kérdéseiről egy sor figyelemre méltó közlemény jelent meg, amelyben a materializmus és idealizmus között nem csökkenő hevességgel folyó harcnak új mozzanatai jelentkeznek.

Mely mozzanatokról van szó?

Még néhány évvel ezelőtt a nyugati országokban szinte korlátlanul uralkodott a kvantumfizikának úgynevezett „ortodox" iránya. Ennek az iránynak ismeretelméleti álláspontja, mint ismeretes, a pozitivizmus, amelyet Leninnel mint „fizikai" idealizmust jelölünk meg. A pozitivizmus alapvető téziseit, nevezetesen a kvantummechanika szubjektivista és indeterminista értelmezését néhány jelentős fizikus, névszerint Einstein, Planck, Laue, korábban is ellenezték, de ezeket az ellenvetéseket vagy nem vették figyelembe, vagy pedig mint Einstein érveit, Niels Bohr ellenérvei által megcáfoltaknak tartották.

A pozitivizmust csak a dialektikus materializmus álláspontjáról lehetett következetesen bírálni. A kvantumfizika „ortodox" irányának ismeretelméleti nézeteit szovjet filozófusok és fizikusok alapos kritikának vetették alá. Munkájuknak nagy, pozitív jelentősége volt a Szovjetunióban folyó fizikai kutatás fejlődése szempontjából. A Szovjetunión kívül ezeket a munkálatokat sajnos, igen kevéssé ismerték, s ennélfogva nem lehettek döntő hatással a fejlődésre.

Az utolsó években a fejlődés új, fontos mozzanata adódott azzal, hogy számos fizikus, részben igen különböző szempontokból kiindulva, az ortodox iskola pozíciói ellen lépett fel. Közülük megemlítjük Louis de Broglie-t, a hullámmechanika megalapítóját, munkatársát, J. Vigier-t, D. Bohm amerikai fizikust és Jánossy Lajos magyar fizikust. Ezek a fizikusok egyetértenek az ortodox iskola „dogmáinak" elutasításában. (A kifejezést de Broglie használja.) Különösen fontos itt, hogy a szubjektivizmust

* Megjelent a *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 1956. 1. számában.

és a vele kapcsolatos indeterminizmust Bohr, Heisenberg, Born, Pauli és mások ortodox iskolája lényeges alkatrészének tekintik. Jellemző ebben az értelemben már de Broglie könyvének címe: *Indeterminisztikus marad-e az új fizika?*[1] A nevezett fizikusok azt a felfogást képviselik, hogy lehetséges és szükséges a mikrofizikát determinisztikus alapon, az okság elvének fenntartása mellett megalapozni és továbbfejleszteni.

A Szovjetunió filozófiai és fizikai körei a legnagyobb érdeklődéssel kísérik ezeket az új közleményeket. A *Voproszi Filoszofii* című folyóirat külön cikkben számolt be arról, milyen visszhangot keltett de Broglie fellépése Franciaországban, Lengyelországban, Magyarországon, Bulgáriában, 1955-ben Moszkvában *Az okság kérdései a kvantummechanikában* címmel megjelent egy gyűjteményes kötet, amely de Broglie, Bohm, Born, Vigier, Jánossy és mások legfontosabb új tanulmányait tartalmazza. A szovjet olvasók ezáltal az eredeti források szerint követhetik a fizika vitáit és alapkérdéseit.

A gyűjteményes kötetet bevezeti Terleckij ismert szovjet fizikus tanulmánya. Terleckij kiemeli, hogy a fizikusok vitáinak középpontjában ez idő szerint a jelenkori fizika alapvető módszertani kérdései állnak, mindenekelőtt a determinizmus a mikrojelenségek világában. Terleckij ezt írja: *„Az új, a mikrovilág jelenségeit adekvát módon visszatükröző képzetek akadálya a kvantummechanika elveinek az az idealista dogmatizálása, amelyet megalapítói kb. egy negyedszázaddal ezelőtt hirdettek."*[2]

De Broglie és más fizikusok fellépésével kapcsolatban megjegyzi Terleckij: „Persze (a gyűjteményes kötet) nem minden szerzője jut el következetes materialista következtetésekhez, de kétségtelen, hogy sok jelentős fizikus a jelenkori fizikai elmélet legfőbb nehézségeinek gyökereit idealista, machista elvek dogmatikus alkalmazásában látja s határozottan a materializmus pártjára áll."[3]

A fizikai idealizmus bírálata című munkám (Akadémiai Kiadó, 1952) olvasói könnyen megállapíthatják, hogy felfogásom az idealista dogmáknak Bohr és mások által a kvantumfizikába történt beviteléről egyezik a szovjet tudomány felfogásával. E folyóirat olvasói ugyancsak könnyen megállapíthatják, hogy épp ezt a felfogást a *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* című folyó-

[1] Paris, Gauthier-Villars. 1953.

[2] *Az okság kérdései a kvantummechanikában* (cikkgyűjtemény) 4. l.

[3] I. m. 5. l.

iratban lefolyt vita egyik résztvevője (Martin Strauss) a legélesebben elutasította.

A második új, az utolsó években különösen megnyilvánult mozzanat az, hogy a fizikai idealizmus vezető képviselői a szubjektivizmust és indeterminizmust, ha lehetséges, még élesebben hangsúlyozzák, mint azelőtt. Szövetséget kötnek a filozófia és tudomány más idealista és antimaterialista irányainak képviselőivel, a freudizmussal, Junggal, a parapszichológiával, teológiai csoportokkal, az angol—amerikai szemantikával s a „háromértékű" és „sokértékű" (polivalens) logikával. Távol attól. hogy tekintetbe vennék de Broglie, Vigier, Bohm súlyos érveit, ellentámadásra készülnek. Ez ellentámadás élén áll a híres fizikus W. Pauli.[4] mellette Franciaországban Paul Louis Destouches[5] és Paulette Février.[6] A német vita szempontjából különösen jelentős e tekintetben W. Heisenberg néhány új közleménye.[7]

Mi a feladata a dialektikus materializmus híveinek e helyzet láttára? Nyilvánvaló, hogy figyelmesen kell követniök a fizika legújabb haladását, s meg kell vizsgálniok. milyen értelemben igazolja az a dialektikus materializmus álláspontját. Egyúttal feladatuk *folytatni* a harcot a „fizikai" idealizmus ellen azzal a világos céllal, hogy *felszámolják* hatását. Szükséges, hogy érveink hatásosságát jobb előadásmóddal fokozzuk; minden dogmatizmust, minden skolasztikát kerülnünk kell saját bizonyításainkban. Kívánatos, hogy tárgyilagos tudományos vita folyjon a különböző, sőt ellentétes álláspontok hívei között, tehát materialisták és pozitivisták között is. Ennek próbáit láttuk már a tudományok filozófiájának 1954-ben tartott zürichi nemzetközi kongresszusán. Az ilyen vitáknak azonban semmiképp sem szabad arra vezetniök, hogy engedményeket tegyünk a pozitivizmusnak. A dialektikus materializmus meggyőző ereje nem nyer, hanem veszít minden, a pozitivizmusnak tett engedményen. Teljességgel megengedhetetlen, hogy pozitivista nézeteket marxista—leninista nézeteknek tüntessenek fel, s e csalárd módon szerezzenek igazolást a pozitivizmus számára a marxizmuson belül. Efféle kísérletek előfordultak egyes esetekben a szovjet filozófiai irodalomban. (Markov cikke a *Voproszi Filoszofii*ban,

[4] W. Pauli, *Physik und Wahrscheinlichkeit* (előadás). Dialectica. 1954.

[5] L. a Pauli előadásához fűződő vitát, uo.

[6] Paulette Février, *Déterminisme et indéterminisme*. Paris, 1955.

[7] W. Heisenberg, *Das Naturbild der heutigen Physik*. Universitas, Szeptember, 1954. 11. füzet, 334. l.

1947.) Kifejezésre jutnak, a Deutsche Zeitschrift für Philosophie című német filozófiai folyóirat vitájában is.

Az új, korszakalkotó felfedezések az atomfizika területén, az atomenergia ipari alkalmazásának kérdései a legnagyobb érdeklődést keltik a tudnivágyók széles köreiben az atomenergia felszabadításának nemcsak technikai, hanem filozófiai, világnézeti jelentősége iránt is. Ezzel kapcsolatban az atomfizika filozófiai értelmezése új jelentőséget kap. Nemcsak „szakembereket" érdeklő kérdés ez. A kvantumfizika idealista, voluntarista, szubjektivista értelmezése, az objektív külvilág megismerhetőségének, az okságnak tagadása a legszélesebb körök megtévesztéséhez vezet. Direkt és indirekt úton a reakció érdekeit szolgálja. Ezért nem szabad, hogy ezekben a kérdésekben a marxisták sorain belül homály uralkodjék. A következőkben a „fizikai" idealizmus híveinek, nevezetesen Paulinak és Heisenbergnek néhány új közleményét vesszük szemügyre, amelyeket eddig a nemzetközi marxista irodalomban nem tárgyaltak.

1. MEGJEGYZÉSEK ÚJABB SZUBJEKTIVISTA ELMÉLETEKRŐL

Két központi tézis körül folyik manapság a harc materializmus és idealizmus között. A szubjektivista tézis azt állítja, hogy a filozófia klasszikus alany—tárgy problémája az új fizika fényében elvesztette értelmét, vagy nem vethető fel és nem oldható meg. Ezt a tézist különböző változatokban formulázzák meg, amelyeknek alapja azonban egy és ugyanaz a gondolat: a szubjektumnak, illetőleg a megfigyelésnek hatása az atomi méretekben módosítja a megfigyelés tárgyát. (Megokolás: kvantumhatás, bizonytalansági reláció.)

A modern filozófia központi kérdéséről van szó. Ez a körülmény jogosulttá, sőt szükségessé teszi, hogy teljes világosságot teremtsünk.

A kvantumfizika szubjektivista értelmezésének legtevékenyebb és legexponáltabb képviselője manapság W. Pauli. Aktívan is harcol a de Broglie—Vigier—Bohm irány ellen. Helyénvaló tehát, hogy megvizsgáljuk érvelését.

Pauli átveszi Bohrtól és Heisenbergtől azt a tézist, hogy az ellentét alany és tárgy, tudat és független objektív külvilág között már nem áll fenn az új fizika számára. Az új nála az, hogy sokkal élesebb formulázásokat használ, mint mesterei. ezzel azonban még inkább hozzájárul a frontok tisztázásához.

Pauli ezt írja az alany—tárgy kérdéseivel kapcsolatban:

„A fizikán belül természetesen a tudat fogalmát nem kell direkt módon alkalmazni, *mivel megfigyelési eszközként automatikus regisztráló készülék is gondolható. Ez a megfigyelési eszköz tehát technikailag kibővült megismerő szubjektumot képvisel* (!!). Ily módon a modern fizika a megismerő alany régi szembeállítását az egyik oldalon a metszési vonal eszméjévé általánosítja a megfigyelő vagy a megfigyelési eszköz és a megfigyelt rendszer között."[8]

Az általam idézett mondatban „a megismerő alany" szavak után nyilván sajtóhiba következtében kimaradtak e szavak: „és az ismert tárgy". A mondat értelme azonban így is világos.

Pauli kifejti továbbá: „Míg az ilyen metszési vonal *egzisztenciája* az emberi megismerés szükségszerű feltétele, a metszési vonal *fekvését* bizonyos fokig önkényesnek és célszerűségi megfontolások által is meghatározott, tehát részben szabad választás eredményének fogja fel."[9]

A továbbiakban nyomatékosan hangsúlyozza Pauli, hogy olyan anyagi vagy fizikai tárgy, amelynek mineműsége független megfigyelésének módjától, nézete szerint éppolyan „metafizikai extrapoláció", mint az ind metafizikáé a megismerés tiszta alanyáról, amellyel nem áll szemben tárgy.

Ez a hamis magyarázat is csak hangsúlyozza még a komplementaritás elvének szubjektivista jellegét. Legfeljebb azt lehet mondani, hogy Bohr, Heisenberg és Pauli Mach abszolút szubjektivizmusát különös *relatív szubjektivizmussal* szeretnék helyettesíteni. Alany—tárgy vonatkozás nélkül el nem lehetünk, de az elhatárolás alany és tárgy között „önkényes". Ezzel azonban egész megismerésünk „önkényes" alapokon állna.

Néhány évvel később Pauli szó szerint megismételte nézetét. „Bizonyos azonban, hogy a modern fizika egyfelől a megismerő alany és másfelől a megismert tárgy régi szembeállítását a *metszési vonal* eszméjévé általánosítja a megfigyelő vagy a megfigyelési eszköz és a megfigyelt rendszer között."[10]

Az alany—tárgy viszonynak a megfigyelési eszköz—megfigyelt tárgy viszonyával való hamis azonosítását különösen világosan kifejezi a „vagy" szó. S Pauli ezzel nemcsak saját nézetét fejezi ki, hanem annak a Bohr—Heisenberg-féle iránynak álláspontját is, amelyhez tartozik.

[8] W. Pauli, *Die Philosophische Bedeutung der Idee der Komplementarität*. Experientia. VI. köt. 1950. 2. füzet. (Az én kiemelésem. F. B.)

[9] Uo.

[10] Pauli—Jung, *Naturerklärung und Psyche*. Zürich, 1952.

Ez a hely is világosan mutatja tehát, hogy az a jellemzés, amelyet *A fizikai idealizmus bírálatában* adtam a fizikai idealizmus téziséről, helyes volt, hogy az az állítás, hogy „nem igaz", minden alapot nélkülöz.[11]

Itt néhány részletes idézetet adok, mert különös szemléletességgel mutatják, milyen képtelen és reakciós világnézeti következtetésekhez juthatnak el korunk jelentős fizikusai szubjektivista álláspontjuk következtében, vagy vele kapcsolatban.

„A mikrofizika azt mutatja, hogy a megfigyelési eszköz automatikus regisztráló készülékekből is állhat, másrészt a modern pszichológia az introspektív módon megfigyeltnek oldalán tudattalan pszichét mutat ki, amelynek messzemenően objektív realitása van. Ezáltal a természet feltételezett objektív rendje egyrészt relatívvá lesz a szintén szükségszerű, a megfigyelt rendszeren kívül eső megfigyelési eszközre vonatkozóan, másrészt pedig túl helyezkedik a „fizikai" és „pszichikai" különbségén.

Ámde a megfigyelők vagy a megfigyelési eszközök, amelyeket a modern mikrofizikának tekintetbe kell vennie, lényegesen különböznek a klasszikus fizika szabad megfigyelőjétől. Az utóbbin olyan megfigyelőt értek, akinek lehet ugyan hatása a megfigyelt rendszerre, de ezt a hatást mindenesetre ki lehet küszöbölni determinálható kiigazítások által. A mikrofizikában ellenben a természeti törvények olyanok, hogy minden ismereti nyereségért, amelyet valamely méréssel szerzünk, fizetni kell. Minden *megfigyelés* tehát meghatározhatatlan terjedelmű belenyúlás mind a megfigyelési eszközbe, mind a megfigyelt rendszerbe. s megszakítja a megelőző jelenségek oksági kapcsolatát a következőkkel. Ez az ellenőrizhetetlen kölcsönhatás a megfigyelő és a megfigyelt rendszer között minden mérésnél ennélfogva keresztülvihetetlenné teszi a jelenségeknek a klasszikus fizikában feltételezett determinista felfogását: az eleve meghatározott szabályok szerint lefolyó játékot, miután megtörtént a néző szabad választása egymást kizáró kísérleti berendezések között, megszakítja a *kiválasztó megfigyelés*, amely mint lényegileg nem-automatikus történés összehasonlítható a mikrokozmoszban végbemenő teremtéssel vagy egy változással is, természetesen előre nem mondható és nem befolyásolható eredménnyel.

Ilyképpen a modern fizikán belül *kielégítő* módon számolunk a megfigyelő szerepével. A megismerés visszahatása a megismerőre azonban a természettudományon túlmenő helyzet, mert

[11] Így Martin Strauss a *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* című folyóiratban, 1955. 1. füzet.

a vele kapcsolatos élmény teljességéhez hozzátartozik, hogy kötelezővé váljék a megismerőre. Láttuk, hogy e problematikára, *a megismerésnek a megismerő vallási változásélményével való összekapcsolására* az alkímián kívül a heliocentrikus eszme is felmutat tanulságos példát. Ezt a kapcsolatot csak szimbólumokkal lehet felfogni, amelyek egyrészt képletesen fejezik ki az élmény emocionális érzelmi oldalát, másrészt eleven vonatkozásban vannak a kor egyetemes tudásával és a megismerés tényleges folyamatával. Éppen mert korunktól idegen lett az ilyen szimbolika lehetősége, különös érdekességű lehet visszanyúlni egy másik korra, amelytől idegenek voltak ugyan az általunk most klasszikusnak nevezett tudományos mechanika fogalmai, amely azonban lehetővé teszi számunkra olyan szimbólum létezésének bizonyítását, amelynek egyszerre vallási és természettudományos funkciója van."[12]

Pauli fejtegetései nagyon tanulságosak. A legnagyobb világossággal szemléltetik a fizikai idealizmus úgyszólván „dernier cri"-jét: a szubjektivizmust és az indeterminizmust, a szubjektivizmusnak a jelenkor egész *irracionalizmusával* való összefonódását, az utat a fizikai idealizmustól a fideizmushoz, a tudomány történetének meghamisítását, „a fizikának a matériától való megtisztítását", hit és tudás kibékítését.

Pauli alaphibája ismeretelméleti vonatkozásban a „metszési vonal", a „metszési vonal szabad választása", a „megfigyelési eszköz" és a „tárgy" fogalmainak szubjektív értelmezésében van. Pauli összetéveszti a tárgy visszatükröződésének folyamatát az alanyban, a *mérést mint megismerést* és egy mérőkészülék „mérését" (regisztrálójelét). Mérőkészülék és megmért tárgy között lehet bizonyos értelemben „metszési vonalról" beszélni, alany és tárgy között soha.

Éppúgy, mint Bohr és Heisenberg, Pauli is relativizálni akarja az alany—tárgy ismeretelméleti ellentétét. Ennek eszköze a megfigyelő és a megfigyelési eszköz hamis azonosítása, de még fontosabb a cél, azaz az alany—tárgy viszony hamis tézisének megokolása.

Ezen a helyen különösen világos a materialista ismeretelmélet döntő fölénye az idealista-szubjektivista ismeretelmélettel szemben. Felfogásunk szerint az anyag—tudat ellentét relativizálása *minden más vonatkozásban jogos, csak ismeretelméleti vonatkozásban (alany—tárgy) nem!* Különös pregnanciával nyilatkozott erről Lenin:

[12] Pauli—Jung, *Naturerklärung und Psyche*. Zürich 1952.

„Természetesen az anyag és a tudat ellentétének is csak igen korlátolt területen van abszolút jelentősége: a jelen esetben kizárólag annak az alapvető ismeretelméleti kérdésnek keretén belül, hogy mit kell elsődlegesnek és mit másodlagosnak elismerni. E kereteken túl *az adott ellentét viszonylagossága kétségtelen.*"[13]

Nem kevésbé tanulságosak Pauli legújabb fejtegetései a hullámmechanikának szerinte egyedül kielégítő statisztikai értelmezéséről.

„E felfogás szerint minden kísérleti berendezést a mérőeszköz és megfigyelt rendszer között meghatározhatatlan kölcsönhatás kísér, amelynek az a következménye, hogy *minden ismereti nyereséget más ismeret visszavonhatatlan veszteségével kell megfizetni.* (Az én kiemelésem. F. B.) Hogy melyik ismeret a nyereség és melyik másik ismeret a visszavonhatatlan veszteség, az a kísérletezőnek egymást kizáró kísérleti berendezések közötti szabad választásától függ. Ezen a lehetőségen, hogy a kísérletező szabadon választhat egymást kiegészítő kísérleti berendezések között, alapszik a természeti törvényeknek a kvantummechanikától posztulált indeterminisztikus jellege. Ezáltal kapja a megfigyelés az *irracionális, egyszeri aktualitás jellegét előre meg nem mondható eredménnyel.*"[14] (Az én kiemelésem. F. B.)

Fontos itt az irracionalitás, az egyszeriség, az előre meg nem mondhatóság hangsúlyozása — csupa metafizikai állítás, amelynek éppannyira nincs köze a kvantummechanika tudományos tartalmához, mint Mach az akaratmetafizika iránt érzett rokonszenvének kora fizikájához.

A szubjektivisztikus elméletet itt Pauli főképpen a *„szabad választás"* érvével okolja meg. Ehhez az előadást követő vitában Fierz svájci fizikus fűz néhány találó megjegyzést: idézem őket a *Dialectica* című folyóirat közlése szerint:

Fierz: „A következő megjegyzések abból a meggyőződésből fakadnak, hogy kérdésfeltevésünk túlmutat a fizikán.

A hullámmechanikának nem-determinisztikus, statisztikai elméletként való interpretációja, amelyben a funkciót mint valószínűségi amplitudót értelmezik, lényegileg összefügg azzal a feltevéssel, hogy a fizikai megfigyelőnek megvan a *szabadsága,* hogy azt mérje, amit akar. Azaz nemcsak mérésének időpontját választhatja meg szabadon, nemcsak abban szabad, hogy külön-

[13] Lenin, *Materializmus és empiriokriticizmus.* Szikra, 1949. 142. l.

[14] W. Pauli. *Physik und Wahrscheinlichkeit.* Dialectica. 1954. 2. szám. 112. kk.

böző kiegészítő mérési berendezéseket alkalmazhat, hanem tőle függ az is, mit akar a rendszerhez számítani, mit a mérőkészülékhez. *A mérőkészüléket itt a klasszikus fizika determinisztikus törvényeinek alávetett rendszernek tekintjük, amelybe azonban a megfigyelő önkényesen belenyúlhat.*

Ebben az értelemben a megfigyelő kívül áll a természeti törvényeken." (Az én kiemelésem. F. B.)

Fierz azonban találó megállapításaiból nem vonja le a következményeket: az a megfigyelő, aki kívül áll a törvényeken, aki Pauli értelmében a természeti törvényeken kívül helyezkedik el, *nem is képes megismerni a természeti törvényeket.* S erre a lemondásra irányulnak lényegileg Pauli fejtegetései. A fizikus csakugyan „szabad", hogy azt mérje — vagy ne mérje — *amit* akar, *amikor* akar, *amivel* akar, *ahogyan* akar („önkényesen") — ama feltevés mellett, hogy a méréstől független, reális, objektív, „a megfigyelőtől elszakítható" világ nincs! Ez a feltevés azonban Pauli és Heisenberg elméletében egy *petitio pricipii* szerepét játssza! Azzal bizonyítanak, amit be kellene bizonyítani!

Valóban, mi értelme van a pozitivista fizikusok amaz állításának, hogy a fizikusnak, azaz az embernek „megvan az a szabadsága, hogy azt mérje, amit akar?" Formálisan véve ez helyes. De csak formálisan. Mihelyt azonban abból a feltevésből indulunk ki, hogy a tudomány feladata a természet törvényszerűségének megismerése, akkor a tudósoknak már nincs meg a szabadságuk, hogy azt mérjék, amit akarnak, s ne mérjék azt, amit nem akarnak, hanem meg *kell* mérni azt, ami a természet még ismeretlen törvényeinek felfedezéséhez szükséges. Egészen világos pl., hogy a fizikusoknak nincs szabadságukban teszem, hogy lemondjanak új elemi részecskék méréséről, ha ilyenek felfedezhetők. Hogy megismerjük a jelenségekben megnyilvánuló természeti szükségszerűséget, kell, hogy szükségszerűségek határozzák meg magát a megismerést is. Itt is érvényes a dialektikus tétel: „A szabadság megértett szükségszerűség." A kutatók igazi szabadsága annak a szükségszerűségnek a felismerése, amely a jelenségek alapja.

Artur Marchnak, a Bohr—Heisenberg-féle irány egy ismert hívének legújabb írása további igazolását adja annak, hogy a szubjektivizmus csak úgy, mint előbb, ismeretelméleti alapja ennek az iránynak. March azt írja a klasszikus fizikától különböző mai fizikáról:

„Az előbbi (a mai fizika. F. B.) azon iparkodik, hogy fizikai tudásunknak nagy részét szubjektív tudássá változtassa, hogy ezzel lehetetlenné tegye minden kísérleti cáfolatát."[15]

Ez a formulázás azt a vallomást tartalmazza ugyan, hogy nem lehet az egész fizikai tudást szubjektív tudássá változtatni; de egyúttal felállítja programul a szubjektivizmusnak minél messzebbre való kiterjesztését. Ebben March és Pauli egyetért.

Ugyanebben az értelemben March felfogása szerint az ismeretelmélet szerepe: a tudomány szubjektív elemeinek felismerése. Ezzel *az ismeretelméletet annak a feladatnak szolgálatába állítja, hogy a fizikának lehetőleg nagy részét szubjektivizálja.*

A szubjektivista nézet újabban szereti használni a „struktúra" fogalmat. Az elemi részecskék March szerint „szubsztancia nélkül struktúrák"[16] A részecskék szubsztancianélküliségét állítja Heisenberg is legújabb írásaiban.

A szubjektivizmus az indeterminizmusnak, a jelenkor reakciója ez igazi metafizikájának ismeretelméleti megalapozása. Az alany és a mérőkészülék (nyílt vagy leplezett, direkt vagy indirekt, abszolút vagy relatív) azonosítása az a logikai fogás, amely a fizikai idealizmusnak a szubjektivizmus megalapozására szolgál. Ez világosan kitűnik a fizikai idealizmus legújabb közleményeinek elemzéséből is.

Íme, még egy „bizonyítéka" tézisemnek. Paulette Février, aki P. L. Destouches-sal együtt Franciaországban a kvantumfizika ortodox iskolájának nézeteit propagálja, közreadott ebben az évben egy (a Francia Tudományos Akadémia által jutalmazott) művet a determinizmusról és indeterminizmusról. E műben kifejt egy „legújabb", úgynevezett harmadik álláspontot, amely állítólag legyőzi a materializmust és az idealizmust. S miben áll ez a legújabb „harmadik álláspont"? Ez „transzcendálja az alany—tárgy ellentétet, amennyiben a tárgyak megfelelnek a megfigyelt rendszereknek s az alany meghosszabbodik a mérőkészülék által."[17]

S mindezek után vannak szerzők, akik védelmükbe veszik a Bohr—Heisenberg-féle iskolát amaz állítólag meg nem érdemelt vád ellen, hogy helytelenül azonosítják az alanyt és a mérőkészülékeket. Cui prodest?

[15] Artur March, *Die physikalische Erkenntnis und ihre Grenzen.* Vieweg & Sohn, Braunschweig 1955. 22. l.

[16] I. m. 69. l.

[17] Paulette Février, *Déterminisme et indéterminisme.* Párizs 1955. 142. l. Tüzetesebben a művet másutt fogom megbeszélni.

2. NÉHÁNY MEGJEGYZÉS HEISENBERG LEGÚJABB KÖZLEMÉNYEIHEZ

Jogosnak, sőt szükségesnek tartjuk, hogy ebben az összefüggésben állást foglaljunk W. Heisenberg néhány új közleményével kapcsolatban. Azt az elvi bírálatot, amelyet Heisenberg ismeretelméleti nézeteivel szemben gyakoroltunk, teljes egészében fenntartjuk és nem ismételjük meg. Ámde Heisenberg néhány új formulázást és új érvet dobott bele a vitába, amelyeket a dialektikus materializmus hívei nem hagyhatnak figyelmen kívül.

1. Heisenberg szerint a kutatás tárgya a természetben többé nem a természet magában véve, hanem az emberi kérdésfeltevésnek kitett természet „s ennyiben az ember itt is önmagával találkozik."

Álljon itt a részletes idézet:

„A legélesebben azonban ez az új helyzet épp a modern természettudományban jelentkezik, amelyből, mint előbb jellemeztem, kiderül, hogy az anyag építőköveit, amelyeket eredetileg a végső objektív realitásnak gondoltak, egyáltalán már nem tekinthetjük „magánvalóságuk szerint", hogy nem rögzíthetők meg objektív módon térben és időben, s hogy *alapjában véve mindig csak a részecskékre vonatkozó ismeretünket tehetjük a tudomány tárgyává.* A kutatás célja tehát már nem az, hogy az atomokat és mozgásukat „magánvalóságuk szerint" ismerjük meg, azaz elválasztva kísérleti kérdésfeltevésünktől; ellenkezőleg, kezdettől fogva közepén állunk a természet és ember közötti számvetésnek, amelynek egy része csupán a természettudomány, *úgyhogy a világ szokásos felosztásai alanyra és tárgyra, belvilágra és külvilágra, testre és lélekre, már nem látszanak igazán alkalmasnak* és nehézségekre vezetnek. Tehát a természettudományban sem a természet magában a kutatás tárgya többé, hanem az emberi kérdésfeltevésnek kitett természet, *s ennyiben az ember itt is újra önmagával találkozik."*[18]

2. A fenti általános tézist kapcsolatba hozza a matematikai formulákkal. Azt állítja, hogy a matematika nem a természetet, hanem a természetről szerzett tudásunkat másolja, ez pedig, Heisenberg saját szavai szerint, szakítás a természettudomány hagyományaival.

[18] Werner Heisenberg, *Das Naturbild der heutigen Physik.* Universitas. 1954. 11. füzet. 1164. l. (A kiemelések tőlem valók. F. B.) Könyvalakban megjelent 1955. Rohwolt-Verlag Hamburg.

„A matematikai formulák itt persze már nem a természetet, hanem a természetről szerzett ismeretünket másolják, s ennyiben lemondtunk a természet leírásának évszázadok óta szokásos módjáról, amelyet még néhány évtizeddel ezelőtt minden egzakt természettudomány magától értetődő céljának tartottak."[19]

3. Ködös kifejezésekben megszünteti az ellentétet tudás és hit, tudomány és vallás között, a természettudomány világképét lenyomja a hit szintjére.

„Ez a tényállás teszi lehetetlenné azt is, hogy hitvallásokat, amelyek az életben való magatartásra kötelezők, pusztán tudományos megismerésre alapítsanak. Az az állítás tehát, amely gyakran korunkban keletkezett hitvallások elején áll, hogy bennük nem hitről, hanem tudományosan megalapozott tudásról van szó, belső ellentmondást tartalmaz és önámításon nyugszik."[20]

„A természettudomány már nem mint néző áll a természet előtt, hanem felismeri, hogy maga is egy része ennek a kölcsönhatásnak ember és természet között. A kiválasztás, magyarázás és rendezés tudományos módszere tudatára ébred azoknak a határoknak, amelyeket az szab neki, hogy a módszer hozzányúlása tárgyához ezt megváltoztatja és átalakítja, úgyhogy tehát a módszer már nem különülhet el a tárgyától. *A természettudományos világkép ezzel megszűnik mint tulajdonképpeni természettudományos világkép.*" [21](Az én kiemelésem. F. B.)

4. Az elemi részecskék tisztán matematikai képletek, amelyeknek nincs szubsztanciális alapjuk.

„Hasonlóképpen (mint Platonnál. F. B.) a mai fizikában az önértékek, amelyeket az elemi részecskék képviselnek, épp egy egyenlet önértékei és ennyiben tisztán matematikai alakulatok, amelyeknek nincs szubsztanciális alapjuk. Bizonyos módon talán még az energiát lehetne mint szubsztanciát megjelölni, de az energia és megmaradása is matematikai következménye annak, hogy az egyetlen invariáns, bizonyos tekintetben benne foglaltatik az egyetlenben. Végső soron tehát az anyag fogalma mind a két esetben matematikára vezetődik vissza. Minden anyaginak legbensőbb magva számunkra éppúgy, mint Platon számára, forma, nem pedig valamilyen anyagi tartalom. A formának ez az elsőbbsége a tartalommal szemben talán csak annak a ténynek

[19] Uo. 1165. l.

[20] Uo. 1167. l.

[21] Uo.

a kifejezése, hogy az emberi szellem minden aktivitásának a renddel, tehát a formával, kell kezdődnie."[22]

E nézetekhez való állásfoglalásunk röviden a következő:

1. A természet és ember egységéből nem az következik, hogy a természet emberi, hanem az, hogy az ember a természet egy része. Nem a természet megismerését kell az ember önmozgásaként bemutatni, hanem az emberi megismerést ugyanazokkal a módszerekkel kell tudományosan vizsgálni, amelyeket a természettudomány a természet tanulmányozásában alkalmaz.

2. Ha a matematika nem a természet visszatükrözése, képmása (persze a képmásnak különösen elvont formája), hanem csak a természetről való ismeretünket másolná, akkor nem volna értéke számunkra. Hiszen akkor a matematika *előtt* és a matematika *nélkül* volna meg ez a természetismeretünk. Valójában az embereknek a matematikára mint hatalmas eszközre van szükségük a természet mélyebb megismerése, visszatükrözése céljából, mint amilyent az érzékek nyújtanak. A több ezer évig érvényes természetleírásról való lemondás, amelyet Heisenberg javasol (a leírás szó természetesen helytelen) annyi volna, mint feláldozni az utolsó 300 esztendő legnagyobb tudományos vívmányát. Szerencsére a fizikusok nem gondolnak ilyen lemondásra, a fizikai idealizmus hívei sem, *amikor mint fizikusok dolgoznak.* Ellenkezőleg, csakúgy, mint azelőtt, Galilei híres tételéhez tartják magukat: „A természet könyve a matematika nyelvén van írva." Ez azonban nem azt jelenti, hogy a természetet matematikai formulának tekintsük!

3. A fizikai idealizmus hívei antimaterialista és szubjektivista nézeteinek kiéleződésével együttjár a *fokozódó zavar filozófiai fogalmak alkalmazásában,* a régi és legrégibb idealista hagyományok felújítása: visszatérés a platoni idealizmushoz Heisenbergnél, visszatérés Schelling alany—tárgy azonosságának hamis filozófiájához, visszatérés Fludd tudományellenes misztikájához Paulinál. E fogalmi zavarok részletes feltárása és kibonyolítása nagyon terjedelmes választ tenne szükségessé; itt csak azoknak a *tendenciáknak* felmutatására szorítkozunk, amelyek ezekben az új közleményekben kifejezésre jutnak.

Az egész gondolatmenet középpontjában Heisenbergnél az az érv áll, hogy alany és tárgy között *kölcsönhatás* van.

Tekintve a roppant zavart, amelyet e fogalom és kifejezés hamis alkalmazása okoz, pontosan meg kell állapítani a kölcsön-

[22] W. Heisenberg, *Platon und die moderne Physik.* A *Festschrift für Emil Prätorius* című műből. Insel Verlag, 1954.

hatás fogalmának helyes értelmét a legkülönbözőbb félremagyarázásokkal szemben, amelyekkel alkalmazásában találkozunk.

A kölcsönhatás a dialektikának egyik alapfogalma. A kölcsönhatás általános jelenség a természetben, a természet és az ember közötti vonatkozások pedig különös formáját mutatják ennek a kölcsönhatásnak. *De a kölcsönhatás a természet és az ember között nem zárja ki a természetben az embertől függetlenül végbemenő kölcsönhatások megismerését.*

Minden kölcsönhatásban meg kell vizsgálni,

a) mely elemek, tárgyak, jelenségek vannak kölcsönhatásában,

b) hogyan viszonylik egymáshoz hatás és ellenhatás mennyiségi és minőségi vonatkozásban, a hatás erősebb-e, vagy az ellenhatás stb.

Így pl. kölcsönhatás van a csillagok és a környező tér között. De azért helytelen volna ezen az alapon a csillagokon belül végbemenő folyamatok saját jelentőségét tagadni vagy lebecsülni. Más példa. A marxista tanítás szerint kölcsönhatás van az alap és a felépítmény között. Az alap azonban a döntő tényező marad, s helytelen volna tagadni ezt a körülményt a kölcsönhatásra való hivatkozással.

A fizikai idealizmus hívei eltorzított értelemben használják a kölcsönhatás fogalmát. Többszörösen a kétértelműség hibájába esnek. Azonosítják a mérőeszköz és a tárgy közötti kölcsönhatást az alany és a tárgy közötti kölcsönhatással. Elutasítják az objektív természet adekvát visszatükrözését, az alany és a tárgy közötti kölcsönhatásra hivatkozva, s eltorzítják a természet és az ember közötti kölcsönhatás helyes értelmét azzal, hogy mértéktelenül felfújják a szubjektív tényező szerepét.

A dialektikus materializmus nem vonja kétségbe a kölcsönhatást a természet és az ember között, megállapítja azonban tudományos módon, mennyiben beszélhetünk itt reális értelemben kölcsönhatásról.

A természetre — makrovilágra és mikrovilágra — vonatkozóan megállapítják ebben az értelemben, hogy az ember (alany) *megismeri* az objektív folyamatokat, világegyetemet és atomokat (tárgy), hogy a természet bizonyos folyamatait kísérletekben tudja reprodukálni, bizonyos folyamatokat pedig aktív beavatkozással cselekvően képes befolyásolni, megváltoztatni. Ez az alany és tárgy kölcsönhatásának egyetlen lehetséges formája: a megismerés alapján cselekvően hatni a tárgyra.

Ha *nem* így volna, a tudomány nem volna képes az atomi folyamatokat pontosan kiszámítani, előrelátni és ez előrelátás

alapján befolyásolni. Pontosabban: a tudomány épp *abban a mértékben* képes erre, amelyben minden szubjektív tényezőt ki tud küszöbölni a mérésekből, számításokból.

Ez az alany és tárgy kölcsönhatásának helyes értelme a természetre vonatkozóan. Ebből következik, hogy Heisenberg és Pauli tézisei hamis, torz nézeteken nyugszanak az alanyról, a tárgyról, és az alany—tárgy-viszonyról. Nem alany—tárgy-komplexumot vagy végső soron csupán egy alanyt ismerünk meg, hanem: 1. a tárgy hat az alanyra, 2. az alany megismeri a tárgyat, 3. az alany bizonyos feltételek mellett, bizonyos határokon belül megváltoztatja a tárgyat, bizonyos természeti folyamatokat.

Az alany kérdésében uralkodó zavar egy sor végzetes tévedéshez vezet. Valójában, kérdezik a szubjektivisták, nem „választhat-e" a fizikus a legkülönbözőbb kísérleti berendezések között, nem áll-e „szabadságában" a fénysugarakat az ernyőnek egy vagy több résén átbocsátani? S ily módon a hullám—részecske-kettősség objektív tartalmának kérdését a megfigyelés szubjektív oldaláról nézve átértelmezik és tagadják.

D. Bohm fizikus, a kvantumelmélet uralkodó ortodox értelmezésének egyik ellenzője, a mérőeszköznek s a mérőeszköz és tárgy közötti vonatkozásnak kérdésével kapcsolatban a következő helyes megjegyzést teszi:

„Azt a kérdést, lehet-e megmérni ezeket vagy azokat a mennyiségeket, nemcsak a számunkra megközelíthető mérőeszközök berendezése dönti el, hanem az az általunk elfogadott elmélet is, amely megengedi, hogy ezt vagy azt állítsuk a mérőeszköznek közvetlenül megfigyelt adatai és a vizsgált rendszer állapota közti összefüggésről."[23]

Ez a megjegyzés nagyon fontos a mérőeszköz szerepének ama felfogásával szemben, amelyet Bohr és Heisenberg képvisel.

3. NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A FIZIKAI ÉS FILOZÓFIAI KUTATÁS KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉSRŐL

A materialista filozófia pozitív hatását a természettudomány fejlődésére aligha szükséges kiemelni. Elvi jelentőségű

[23] D. Bohm, *Über die Interpretation der Quantentheorie auf Grund der Annahme von verborgenen Parametern.* (A fent idézett szovjet gyűjteményes kötetben. 84. l.)

anyag erre nézve található *A természet dialektikájában*, történeti anyag pl. Vavilov, Bernal kitűnő munkálataiban a természettudomány történetéhez, Kurdrjavcev fizikatörténetében és más művekben.

Ezzel szemben úgy látszik, hogy az idealista filozófiának, nevezetesen a pozitivizmusnak negatív hatását a tudományos kutatásra nem ismerték fel mindig helyesen, sőt olykor félreismerték és kétségbevonták. Ez a kérdés tehát tisztázásra szorul.

Ha fizikusok a pozitivizmus értelmében foglalnak állást a filozófia kérdéseivel szemben, ahogy ma sokszor megtörténik, akkor a marxista filozófia feladata az általuk előadott hamis ismeretelméleti, illetőleg a világnézeti-fideista nézeteknek mint filozófiai nézeteknek megvizsgálása, megbírálása, visszautasítása. Nevezetesen a „semleges"-nek álcázott idealizmust mint olyant kell leleplezni. Már ezért sem szabad Heisenberg, Bohr, Weizsäcker és mások ismeretelméleti fejtegetéseit lényegteleneknek, mellékeseknek, nem a dologhoz tartozóknak tekinteni. Ellenkezőleg, ki kell mutatnunk, hogy nagyon is „a dologhoz", tudniillik a filozófia dolgához tartoznak. Erre még abban az esetben is szükség volna, ha ezek a nézetek nem volnának összefüggésben a tulajdonképpeni fizikai kutatással.

Ámde így áll-e a dolog? Sok fizikus csakugyan abban az illúzióban él: ha magáévá teszi a pozitivista álláspontot, „puszta fizikus" marad. Nem foglalunk állást a filozófia kérdéseivel szemben, ellene vagyunk minden „izmus"-nak, materializmusnak és idealizmusnak, — jelentik ki fölényesen Pauli és más pozitivisták. De épp az ilyen szavaknak hitelt adni nem annyi-e, mint bizonyos fizikusok szavait „készpénznek venni"?

Sok fizikus jóhiszeműen is tanúsít közömbös magatartást ismeretelméleti kérdésekkel szemben. Tény, hogy bizonyos mértékben ilyen magatartás mellett is lehet megoldani kísérleti és matematikai feladatokat a fizikában. A döntő elvi problémákkal kapcsolatban azonban a fizika sohasem tudta elkerülni a filozófiai állásfoglalást. Így volt a klasszikus fizikában, így van az atomfizikában. *Ha azt hiszik*, hogy ellehetnek itt állásfoglalás nélkül, akkor áll az, amit Engels oly találóan mondott korának empiristáiról:

„A természetkutatók azt hiszik, hogy felszabadultak a filozófia uralma alól, ha nem veszik tudomásul vagy ócsárolják.... Bármilyen álláspontot foglalnak is el a természetkutatók, mégis a filozófia uralkodik felettük. A kérdés csupán az, vajon azt akarják-e, hogy valami rossz divat-filozófia uralkodjék felettük, vagy pedig az elméleti gondolkodás olyan formája, amely a gon-

dolkodás történetének s e történet vívmányainak ismeretén alapul."

„Fizika, óvakodj a metafizikától! — ez tökéletesen igaz, de más értelemben."[24]

Korunk legfigyelemreméltóbb mozzanata az ellentmondás aközött, mit gondol az idealista fizikus, ameddig filozofál és aközött, mit gondol, amikor mint fizikus *dolgozik*. Erre az ellentmondásra utal már az a tréfás mondás: ha a fizikus a Wilson-kamrába tekint, elfelejti filozófiáját. Ez teljesen elviselhetetlen állapot. Már sokszor utaltam erre. De nem elég ráutalni; meg kell kísérelnünk ennek az ellentmondásnak felszámolását.

Nem mindig olyan egyszerű ugyanis „elfelejteni a filozófiát"! Hiszen ez az engelsi utalások értelme, s ez utalások értelmében kell megvizsgálnunk a mai helyzetet.

Egy hamis filozófiai álláspont negatív hatását a *fizikai elméletekre* nem mindig könnyű felfedni. De vannak bizonyos klaszszikus esetek, amelyekben ez a hatás különös világossággal nyilvánul. Ilyen eset volt pl. amikor Ernst Mach az atomok létezését tagadta. Mint ismeretes, Mach filozófiája szerint nincs a tudattól függetlenül fennálló objektív külvilág, csak érzetek vannak „adva". Ezen a pozitivista alapon Mach elutasította az atomok létezését, mivel tudvalevőleg semmiféle érzet nem tudósít az atomokról. Itt egészen világosan látjuk hamis filozófiai nézetek gátló hatását a fizikai elméletre.

D. Bohm idézi Mach balszerencséjét az atomhipotézissel, s nagyon helyesen utal arra, hogy hasonló a helyzet a kvantumelmélet „ortodox" értelmezése esetében. Ebben az értelmezésben Bohm nézete szerint lényeges szerepe van annak az elvnek, amely megtiltja olyan tárgyak létezésének feltevését, amelyeket ez idő szerint nem közelíthet meg közvetlen megfigyelés. A „meg-nem figyelhetőségnek" ez az elve a pozitivizmuson alapszik, s az egyik vagy a másik elmélet választásának „nemfizikai" korlátozásához vezet. (Az idézett cikk 85—86. lapján.)

Bohm itt világosan a koppenhágai iskola dogmatikájára céloz.[25]

A Bohm által felvetett kérdéssel azonban korántsem merül ki a pozitivizmus negatív hatása a fizika fejlődésére. Ennek a hatásnak minden összefüggésében való kimutatása a jelenkor

[24] Engels, *A természet dialektikája*. Szikra, 1952. 220. l.

[25] Teljesen ezzel megegyező bírálatot gyakorol Bohr és Heisenberg álláspontja felett E. Schrödinger *The philosophy of experiment* című igen figyelemre méltó cikkében. *Il Nuovo Cimento*. Január, 1955.

legfontosabb feladatainak egyike, s a megoldása a fizikusoknak és a filozófusoknak, akik a dialektikus materializmus hívei, legszorosabb együttműködését követeli.

Hogy a fizikai idealizmusnak, a pozitivizmusnak gátló hatása van a fizika fejlődésére, azt nemcsak mi állítjuk, a dialektikus materializmus hívei, hanem olyan, a marxizmustól távolálló fizikusok is, mint de Broglie, mint D. Bohm. Számos olyan fizikus is, filozófus is, aki eddig a fizikai idealizmus híveihez tartozott, újabban távoltartja magát a koppenhágai iskola pozícióitól, köztük E. Schrödinger, valamint az ismert amerikai fizikus és filozófus Margenau.[26] Sőt még az olyan exponált híve is a szubjektivista iránynak, mint P. L. Destouches, kénytelen bevallani, hogy „csak a realizmus szolgáltathat új vonatkozásokat, új képzeteket."[27]

Realizmus a nyugati egyetemi filozófia terminológiájában körülbelül annyi, mint a materializmus ismeretelméleti vonatkozásban.[28]

Amennyiben az irodalmat követni tudjuk, a fizikai idealizmusnak már csak Nyugat-Németországban van korlátlan hatása.

Tekintve ezt a helyzetet, egy különös félreértést kell említenem, amelynek Martin Strauss esett áldozatul. Különböző W. Stern és Fogarasi Béla ellen intézett kirohanásai között szerepel az az állítás is, hogy Fogarasi „bizalmatlan a fizikával mint tudománnyal szemben. Ezen az alapon azonban nemigen lehet fizikusokkal termékenyen vitatkozni."[29]

Legyen szabad megállapítanom, hogy „nem vagyok bizalmatlan a fizikával mint tudománnyal szemben". Ez tiszta képtelenség. Legyen szabad ugyancsak közölnöm, hogy *A fizikai idealizmus bírálatá*ban kifejtett érvek alapján a tudományok filozófiájának zürichi nemzetközi kongresszusán termékeny viták

[26] E. Schrödinger megállapítja „a valószínűségi értelmezés jelenlegi elméletének általános sikertelenségét." (A *Louis de Broglie physicien et penseur* című gyűjteményes kötetben. Párizs 1952. 31. l. H. Margenau. *Advantages and disadvantages of various interpretations of quantumtheorie. Journal of the Washington Academy of Sciences.* Szeptember. 1954.

[27] *Actes du XI. Congrès International de Philosophie.* VI. köt. 90. l.

[28] Így írja pl. a *Scholastik* című folyóirat (Frankfurt am Main) III. füzet, 1955. *Kritik des physikalischen Idealismus* című munkám bejelentésében: „Nem egy kritikai megjegyzés jogosult volna, ha az (ismeretelméleti) realizmus és a materializmus azonosítása elmaradna.

[29] *Deutsche Zeitschrift für Philosophie.* 1955. 110. l.

indultak meg fizikusokkal széles nemzetközi alapon, s ezek a viták azóta is folynak.

Miről van szó?

Munkám és más közlemények kimutatták, hogy a mai fizikának *egy* bizonyos tekintélyes iskolája, az úgynevezett koppenhágai iskola, idealista nézeteket vitt be a kvantummechanika értelmezésébe s dogmákká emelte őket. (Az atomi folyamatok determinálhatóságának tagadása, probabilizmus.)

Ennek a tényállásnak a megállapítása és bírálása a legkevésbé sem jelenti „a fizika", még csak nem is a kvantummechanika jelentőségének lebecsülését. Ellenkezőleg. Egy új szakaszról van szó a fizika és a filozófia közötti vonatkozások fejlődésében, amely csak a XX. század utolsó évtizedeiben bontakozott ki. Ezt a jelenséget fel kellett mutatni a filozófia és a fizika *közös érdekében.* Ami a filozófiát illeti, le kellett leplezni a szubjektív idealizmusnak kvantumfizikai álcázásban fellépő megújítását és harcolni kellett ellene. Ami a fizikát illeti, a kvantummechanikának mint az objektív anyagi folyamatok elméletének tudományosan értékes tartalmát el kell választani és meg kell tisztítani az idealista szubjektivista elemektől, amelyeket a pozitivista fizikusok visznek be az elméletbe (l. erre nézve *Ist die Komplementaritätstheorie widerspruchsfrei? — Ellentmondásmentes-e a komplementaritási elv?* című előadásomat a zürichi tudományfilozófiai kongresszuson).

Ezt az állásfoglalást mint „a fizikával szemben való bizalmatlanságot" értelmezni annyi, mint az „ortodox" iskola fizikai és filozófiai dogmáit „*a* fizikával" azonosítani, s ezzel oly messzemenő engedményeket tenni a pozitivizmusnak, hogy az valóban már egy a kapitulációval.

Ami személyes hozzájárulásomat illeti a fizikai idealizmus marxista bírálatához, megjegyzem, hogy eddigi idevágó publikációim elsősorban azt a célt követték, hogy *logikai hibáit* mutassák fel a fizikai idealizmusnak s ezzel a törés helyeire irányítsák a figyelmet a pozitivista érvelés mechanizmusában. A legnagyobb elégtétellel állapítjuk meg ebben az összefüggésben, hogy Louis de Broglie a híres Neumann-féle bizonyítást a kvantumfizika akauzális jellegére vonatkozóan, amelyet sok éven keresztül megcáfolhatatlannak tartott, most elveti, mert belátta, hogy a bizonyítás *petitio principii*-n alapszik! Magát a tézist, hogy a koppenhágai iskola pozitivizmusának negatív hatása van a kvantumfizika fejlődésére, egész sor közleményben a Szovjetunió filozófusai és fizikusai képviselték.

Végezetül megjegyzem még: a fizikai idealizmus bírálatával természetesen még korántsem merülnek ki a dialektikus materializmus híveinek feladatai. A következő nagy feladat, amelynek megoldásához azonban e bírálat elengedhetetlen volt, korunk fizikája eredményeinek filozófiai általánosítása a dialektikus materializmus alapján. Ha igaza van Engelsnek, hogy a materializmusnak minden új nagy felfedezéssel új alakot kell öltenie, akkor a jelenkor marxistáinak joga és kötelessége, hogy kidolgozzák a materializmus új alakját, amely megfelel a korunkban végbemenő tudományos és technikai forradalomnak. Legyen szabad megjegyezni, hogy ez idő szerint törekvésünk e feladatkitűzés keretében végezni vizsgálatokat.

*

P. s. I. A *Nouvelle Critique* című folyóirat 1955 november havi száma két érdekes vitacikket közöl a fenti cikkben tárgyalt kérdésekről. (Francis Fer et François Lurçat, *Une discussion à propos de l'indéterminisme en physique quantique.*) A vita tárgya: milyen hatása van az idealista filozófiai nézeteknek a kvantumfizikára. Az első szerző szerint ez a hatás az uralkodó kvantummechanikai elmélet lényegét érinti, a második szerző szerint egyes fizikusok idealista filozófiai nézeteiről van szó, amelyek nincsenek hatással a kvantummechanika fizikai értelmére. A vita a kérdés nemzetközi aktualitását igazolja.

P. s. II. Schrödinger fent idézett cikkében *(The philosophy of experiment)* kifejti, hogy az, amit a kvantummechanika uralkodó iránya tetszés szerint megfigyelhetőnek nevez, nem esik egybe azzal, amit tényleg megfigyelünk vagy tényleg megfigyelhetünk. Az ortodox irányzat azt tartja megfigyelhetőnek, ami elméletének megfelel. És ez — folytatja Schrödinger — nem valami filozófiai ízlés mellékes ügye, hanem arra kényszerít, hogy átalakítsuk a kvantummechanika „fogalmi sémáját" (the conceptual schema).

Az egyébként igen óvatosan polemizáló Schrödinger részéről ez már igen messzemenő kritikát jelent a fizikai idealizmus uralkodó irányzata felett. Azt lehet mondani, hogy Schrödinger is pozitivista. De ebben az esetben is találó Lenin megjegyzése: ha két idealista egymással hadakozik, azon a materializmus nyer.

P. s. III. E dolgozat megírása után Heisenberg mint brosúrát is megjelentette azokat a cikkeket, amelyekkel szemben polemizálok. (W. Heisenberg, *Das Naturbild der heutigen Physik.*

Rowohlt Verlag, Hamburg, 1955.). A dolgozat megfelelő részei ezért egyszersmind Heisenberg füzete recenziójának is tekinthetők.

P. s. IV. Legyen szabad az olvasók figyelmét *Az atomfizika és az atomenergia felszabadításának filozófiai kérdései* c. előadásomra felhívni, amely bizonyos értelemben a jelen dolgozat pozitív irányú kiegészítésének és folytatásának tekinthető.

DE BROGLIE FELLÉPÉSE AZ INDETERMINIZMUS ELLEN*

A materializmus és az idealizmus évezredes harcának legújabb szakaszában kiemelkedő fontossága van a jelenkori fizika értelmezése körül folyó vitáknak. Mintegy huszonöt évvel ezelőtt az atomfizika megalapozása, a kvantummechanika ellentmondásos jelenségeinek magyarázata céljából két neves fizikus, Bohr és Heisenberg felújították a machizmus, vagyis a szubjektív idealizmus ismeretelméleti tételeit. Szerintük az atomi világban nem érvényes az okság törvénye, általában nem érvényes a determinizmus, amely szerint a jelenségeket objektív, a tudattól független törvényszerűségek határozzák meg, mert a tudat befolyásolja magát a jelenséget. Az atomfizikában tehát nem a determinizmus, hanem az indeterminizmus (meg nem határozottság) elve, más szóval a véletlen uralkodik. Ez röviden a kvantumfizika, az atomi tárgy fizikájának indeterminisztikus felfogása.

Bohr és Heisenberg álláspontja uralkodóvá vált a nyugati fizikusok köreiben. Az indeterminizmusnak Bohr és Heisenberg által képviselt változata napjainkban a nemzetközi világnézeti reakció főütőkártyájává vált. Hatásához nagymértékben hozzájárult az a tény, hogy a kvantumfizika egyik legnagyobb tekintélyű képviselője, Louis de Broglie, aki az „anyaghullám" hipotézisének felállításával, a hullámmechanika megalapozásával lényegesen továbbfejlesztette az elméletet, feladta eredeti, deterministikus álláspontját és Bohr ismeretelméleti felfogásához csatlakozott. Mind fizikai munkáiban, mind igen elterjedt népszerűsítő, nem szakemberek számára írott könyveiben, több mint huszonöt éven át, az indeterminizmus nézeteit képviselte.

Nagy jelentőséget kell ezért tulajdonítanunk annak a ténynek, hogy Louis de Broglie ez év folyamán *Indeterminisztikus marad-e a kvantumfizika?*[1] címen megjelent munkájában *kétségbevonja huszonöt éven át képviselt álláspontjának helyes-*

* Megjelent a *Társadalmi Szemle* 1953 szeptemberi számában.

[1] Louis de Broglie. *La physique quantique restera-t-elle indéterministe?* Páris 1953.

ségét, és lényegében visszatér a determinizmus egyedüli tudományos felfogásához.

De Broglie fellépésében kifejezésre jut az a tény, hogy a kvantumelmélet uralkodóvá vált dogmatikus, a szubjektív idealizmussal összefonódott felfogása a kvantumfizika válságához vezetett, a tudomány további fejlődésének akadályává vált.

De Broglie nagy érdeme, hogy ezt bátran kimondja: „A tudomány története — írja de Broglie — azt mutatja, hogy a tudomány haladását bizonyos idővel dogmáknak tekintett nézetek zsarnoki hatása állandóan akadályozta."[2] De Broglie felismerte, hogy a hullámmechanika uralkodó értelmezése, amely egy negyedszázadon át bizonyos szolgálatokat tett a fizikusoknak, ma ilyen dogmává vált.

„A hullámmechanika úgy, amint tanítják, ma nagymértékben elvesztette magyarázó jellegét."[3] Magyarázó jellegen de Broglie a tudománynak a jelenség törvényszerűségeit feltáró képességét érti.

De Broglie, mint általában az igazi tudós, a materializmus ismeretelméleti álláspontját tartja helyesnek. Ha nem nevezi is magát materialistának, új munkájában nyíltan szembefordul az idealizmussal. Sok más neves fizikus is ösztönös materialista, azonban de Broglie esete azért különösen tanulságos számunkra, mert ő huszonöt éves idealisztikus tévelygések után *visszatér* a materialista álláspontho**z**, amelyről Bohr és Heisenberg hatása alatt annakidején letért. Descartes-ra hivatkozva — és Descartes itt a materializmust jelenti — javasolja, hogy a fizika térjen vissza a tér és idő objektív érvényességének elismeréséhez. Szembeszállva az uralkodó felfogással, amely az atomi anyaghullámot tisztán statisztikai valószerűségnek és nem valóságnak fogja fel, de Broglie ezt írja: „Valóban ez az értelmezés... logikusan egy bizonyos „szubjektivizmushoz" jut el, és a fizikai valóságnak a megfigyelőtől független létezését tagadni igyekszik. Ám, amint ezt Meyerson nemrég erősen hangsúlyozta, a fizikus ösztönösen „realista" marad, és erre megvannak a maga jó okai: a szubjektivisztikus értelmezések mindig rossz érzést keltenek benne, és azt hiszem, hogy végeredményben boldog lesz, ha megszabadulhat ezektől."[4]

[2] I. m. 21. l.

[3] I. m. 22. l.

[4] I. m. 20. l.

De Broglie e szavai megragadó módon tükrözik a nagy tudós drámai vívódását, az idealista dogmatizmus alól való szellemi felszabadulásért folytatott küzdelmét.

Mit jelent de Broglie fellépése a Bohr—Heisenberg-iskola indeterminizmusa ellen, a dialektikus materializmus szempontjából?

Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy de Broglie szembefordulása az indeterminizmussal s a szubjektív idealizmussal a dialektikus materializmus nemzetközi sikerét jelenti, a dialektikus materializmus győzelmes térhódításának következménye.

Abban, hogy de Broglie 1923-ban, amikor az anyaghullám zseniális hipotézisét kidolgozta, az ösztönös materializmus talaján állott, a dialektikus materializmusnak nem volt szerepe. De abban, hogy de Broglie 25 éves idealisztikus tévelygések után *visszatért* a determinizmus egyedül tudományos álláspontjához, nem csekély szerepe volt a dialektikus materializmus térhódításának, a fizika fejlődésére gyakorolt hatásának. Ezt a következőkkel támasztjuk alá. Amint de Broglie írja, eddigi álláspontjának felülvizsgálatában egy fiatal francia fizikus, Jean-Pierre Vigier kísérleteire támaszkodott. Szoros együttműködésük abban is kifejezésre jutott, hogy de Broglie könyvében közzéteszi Vigier egy dolgozatát *(Relativista fizika és kvantumfizika),* amelyből összefoglaló képet kapunk Vigier kutatásairól. Vigier *marxista, a dialektikus materializmus ismerője és híve,* aki kutatásaiban tudatosan alkalmazza a dialektikus módszert. Ismeri a kvantumjelenségek determinista értelmezésére irányuló újabb kísérleteket, így dolgozatában hivatkozik Blohincev, Joffe szovjet fizikusok, valamint Jánossy Lajos idevágó munkáira.

Vigier nagyérdekű kísérleteinek ismertetésére itt nem térhetünk ki, csak azt emeljük ki, hogy azok filozófiai szempontból is igen jelentősek. Amint Vigier írja, a fizikai kutatások egészen új irányáról van szó, és a kutatások célja az idealizmussal szemben a tanulmányozott atomi jelenségek mélyebb *anyagi valóságának feltárása.* Befejező soraiban Vigier megállapítja, hogy a „természet egységes, anyagi, geometriailag leírható szubsztancia, amelynek örök átalakulásban levő egymásra következő formái az elemi jelenségek bámulatos sokféleségét tárják elénk".[5]

Aligha lehet ezekután kétséges, hogy de Broglie állásfoglalásában, Vigier-vel való együttműködésével kapcsolatban szerepet játszott a dialektikus materializmus eszméinek hatása.

[5] I. m. 111. l.

Francia elvtársaink a *La Nouvelle Critique* harcos marxista folyóirat hasábjain hangsúlyozzák, hogy de Broglie új állásfoglalásának nagy tudományos és általános ideológiai jelentősége van. Ez az állásfoglalás a természettudomány és a marxista filozófia együttműködésének további nagy lehetőségeire utal. A dialektikus materializmus a természettudósok között abban a mértékben ér el fokozódó hatást, amilyen mértékben magát a tudományos kutatást megtermékenyíti.

A marxista filozófia és a természettudomány együttműködését nálunk is megszilárdítani, az erre irányuló kezdeményezéseket támogatni tudományos életünk irányító szerveinek egyik fontos feladata.

AZ ATOMFIZIKA ÉS AZ ATOMENERGIA FELSZABADÍTÁSÁNAK FILOZÓFIAI KÉRDÉSEI*

1 ATOMKORSZAK

Az atomenergia felszabadításának, háborús és békés célokra történő felhasználásának lehetőségei olyan kérdések, amelyekkel ma egyaránt foglalkoznak a tudósok, a technikusok, a katonai és az ipari szakemberek, foglalkoznak a technikai haladás iránt érdeklődő munkások, a békemozgalom milliós tömegei és az atomháborúra készülődő imperialisták. Napjainkban a természettudomány és a technika terén új forradalom idejét éljük, s ennek a forradalomnak központi tartalma éppen az atomfizikai felfedezések és azok gyakorlati alkalmazása. E kérdésekkel éppen ezért filozófiai szempontból is foglalkoznunk kell. Ez nekünk, a dialektikus materializmus híveinek két okból is feladatunk. Először: a dialektikus és a történelmi materializmus elméletét az új felfedezések alapján újra próbára tesszük, ellenőrizzük, új eredményekkel gazdagítjuk, és ezáltal a szó helyes értelmében aktuális vonatkozásaiban alkalmazzuk. Másodszor: az új felfedezéseket a nemzetközi reakciós világnézetű tábor is igyekszik a maga módjára magyarázni, azokból az idealizmus, a misztika, a fideizmus számára érveket kovácsolni. A béke és a szocializmus táborának éber figyelemmel kell kísérnie és le kell lepleznie az összes ilyen meg-megújuló kísérleteket.

Napjainkban az érdeklődés központjában az atomenergia ipari felhasználásának kérdései állanak. Általánossá vált a kifejezés, hogy az *atomkorszak* kezdetén élünk. Ez a kifejezés azonban beható magyarázatra szorul. Technikai szempontból az atomenergia felhasználása valóban új korszak kezdetének tekinthető. Mi azonban a történelmet elsősorban a társadalmi fejlődés szempontjából nézzük. A mi számunkra a kapitalizmust elsősorban társadalmi jellege és nemcsak ipari-technikai jellege

* A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Akadémiáján 1956 márciusában megtartott előadás.

határozza meg. És a kapitalizmus utolsó szakaszát is az határozza meg, hogy monopolkapitalizmus. A kapitalizmus korszakát a történeti fejlődés során a kommunizmus korszaka váltja fel. Ha ma a burzsoá irodalomban annyit beszélnek atomkorszakról, ennek az a célja, hogy a kommunizmussal mintegy szembeállítsanak egy új lehetőséget. Hogyan határozta meg Lenin a kommunizmust? „Szovjethatalom és villamosítás." És mi az atomenergia békés felhasználásának lényege? Elektromos energiaszolgáltatásra való felhasználása. Beszélhetünk tehát atomkorszakról, de nem szabad elfelejteni, hogy a történelmi korszakok döntő különbsége a társadalmi osztálytartalom. Az atomkorszak — mint ilyen — új korszak a természet felett való uralmunk vonatkozásában, és csak ebben a vonatkozásban. Hogy milyen társadalmi következményei várhatók, arról alább.

2. ATOMFIZIKA ÉS DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS

Az atomenergia felhasználása a fizika új elméleti és kísérleti eredményeinek közvetlen következménye. Az atomfizika filozófiai jelentőségét kell tehát először megvilágítanunk.

A dialektikus materializmus egységes tan, de két alkotó elemből áll, s ezért jogosult az atomfizika eredményeivel egyrészt a materializmus, másrészt a dialektika vonatkozásában foglalkoznunk, azután természetesen egyesíteni a vizsgálat következtetéseit.

Materializmus. Az utolsó fél évszázad — pontosabban 60 év — folyamán a fizika mélyen behatolt az anyag szerkezetének titkaiba. Tudományos vonatkozásban korszakalkotó, forradalmi jelentőségű felfedezések egész sorozata követte egymást; a tudósok nemzetközi együttműködésének keretében orosz, francia, lengyel, angol, magyar stb. kutatók zseniális hipotézisekkel és vasszorgalommal folytatott kísérletekkel szédületes iramban fejlesztették tovább a tudományt, nevezetesen a tudományok királyát, a fizikát. Az atomfizika új fejlődési szakaszát különösen a rádium felfedezése, ezzel kapcsolatban általában a sugárzó elemek sorozatos felfedezése tette lehetővé. Az atom alkotórészeinek, az elektron, a proton, majd a neutron, a pozitron, a neutrino, a mezonok felfedezése a tudomány győzelmes menetének egyes állomásai. Mindezek a felfedezések rendkívüli mértékben elmélyítik az anyag szerkezetére vonatkozó ismereteinket, sokszorosan megerősítik a világ anyagi egységére és összefüggésére vonatkozó materialista felfogást. Az anyag szerkezetére vonat-

kozó új felfedezések természetesen semmit sem változtatnak azon, hogy az anyagi világ, az objektív külvilág független a tudattól. Ennek megfelelően az anyag filozófiai fogalma, mely nem más, mint az objektív külvilág kategóriája, nem változott. De az anyag konkrét ismerete, az anyag mozgásformáinak ismerete kibővült, s ez konkretizálja a materialista elméletet.

Dialektika. A modern fizika legnagyobb felismerése: az *anyag bomlása.* Évezredeken át uralkodott az a nézet, hogy az elemek állandók, vagyis változatlanok. A sugárzó elemek felfedezése megdöntötte ezt a felfogást. Világos, hogy ez a felfedezés a dialektika felfogását igazolja, amely szerint semmi sem változatlan, nincs abszolút állandóság. Világos, hogy ezek az új felfedezések döntő csapást mértek a metafizikus világszemléletre, annak különböző változataira.

Egyes elemek átalakulnak más elemekké. Pl. a rádium végső soron ólommá. Ez volt az első nagy tudományos felismerés. Innen vezetett az út tovább az általánosított, törvényszerűséget megállapító tételhez: megfelelő feltételek mellett valamennyi elem átalakulhat más elemmé. S e folyamatok magyarázata abban rejlik, hogy az elemeket alkotó atomok maguk átalakulnak, és az atomokon belül az atom alkotórészei, az elemi részecskék spontán módon átalakulnak egyik a másikká.

Lenin óriási jelentőséget tulajdonított már a rádium felfedezésének, és abban a dialektikus materializmus nagyszerű igazolását látta. Ugyanígy az elektron felfedezésének. Lenin mély aforizmája: — az elektron éppen olyan végtelen, kimeríthetetlen jellegű, mint az atom — biztos iránytűvé vált mind a mai napig a fizikusok és filozófusok számára az új felfedezések értékelésében. Nem múlik el nap, hogy ne kellene figyelmeztetni a lenini szavak jelentőségére.

Az utolsó harminc év (1925—1955) fizikai eredményei egyszersmind igazolják az ellentétek egységét megállapító dialektikus felfogás helyességét. Az elemi részecskék igen sajátos módon egyszer mint mozgó részecskék (korpuszkulák, partikulák), egyszer mint hullám-mozgások nyilatkoznak meg. Ezt a jelenséget csak úgy lehet következetesen értelmezni, ha azt a nézetet fogadjuk el, hogy az elemi részecskék részecskeszerűek is, hullámszerűek is; az ellentétek egysége alapján ez nem valami bűvös ellentmondás, amelyet csak idealisztikus módon lehetne értelmezni — amint ezt Bohr és Heisenberg javasolják —, hanem reális folyamat. A dialektika tehát nem helyettesítheti a fizikát, nem oldhatja meg annak feladatait. de nagy segítséget nyújt a fizikának az eredmények helyes értelmezésében.

3. AZ ATOMENERGIA FELSZABADÍTÁSA ÉS A GYAKORLAT MARXI FELFOGÁSA

Az eddigieket a dialektikus materializmus hívei már gyakran hangsúlyozták. Most azonban nézzük meg, mit jelent az atomfizika legújabb szakasza és annak atomtechnikai alkalmazása.

Marx és Engels mint filozófiai újítók, forradalmárok, bevitték a filozófiába a gyakorlat, a praxis fogalmát. Ismerjük Marx tételét, amely szerint a praxis az igazság kritériuma, próbaköve. Ismerjük Engels utalásait *Feuerbach*-könyvében, hogy a természetben előforduló anyagok mesterséges előállítása véget vet a magánvaló megismerhetősége körül folyó filozófiai vitáknak. Amit mi előállítottunk, az nem magánvaló, hanem „számunkra való" dolog.

Ebben az összefüggésben döntő jelentőségűek az új felfedezések, amelyek mintegy húsz évvel ezelőtt a *mesterséges rádioaktivitás* előidézésével kezdődtek és az atomenergia felszabadításához vezettek. Atomenergia helyett pontosabban atommagenergiáról kell beszélnünk, mert az atommaghasadás mesterséges előidézéséről van szó. Erre alább részletesebben rátérünk, de az általános nyelvszokást követve mi is az atomenergia felszabadításáról, ipari alkalmazásáról stb. fogunk beszélni.

A mesterséges radioaktivitás előidézése (Joliot-Curie és Irène Curie) egyrészt teljessé tette az elemek felbomlásának lehetőségére vonatkozó tételt, másrészt egyszersmind igazolta is Engels tételét. Engels szerint *a dolgokat előállítva meg is ismerjük azokat.* Ma ehhez hozzá kell tennünk: vannak dolgok, amelyeket *csak* azáltal ismerünk meg, hogy előállítjuk azokat. Így fogalmazhatjuk meg a dialektikus materializmus gondolatát a modern fizikával kapcsolatban. A mai fizika legfontosabb új felismeréseit úgy érjük el, hogy a dolgokat „mesterségesen" előállítjuk.

Maga a mesterséges előállítás fogalmának értelme is egy bizonyos fokig megváltozott. Amikor Engels az alizarin előállításáról beszélt, akkor kémiailag utánoztuk a természetből ismert folyamatokat. Ez történt és történik általában a szintetikus kémiai előállításoknál. Így a kémia lehetővé tette az ammóniák, benzin, kaucsuk stb. mesterséges előállítását. Mindez a kémiai elemek állandóságának határain belül megy végbe.

Ma azonban az atomi folyamatok mesterséges előidézéséről van szó, s ennek a filozófia szempontjából is megvannak a maga sajátosságai.

Az atommaghasadás természeti folyamatát először felismerték (1939), aztán „mesterségesen" előidézték (reaktor), aztán robbanásra (atombomba) alkalmazták, aztán szabályozva iparilag alkalmazták. (Az első atomenergián alapuló erőmű tudvalevőleg a Szovjetunióban létesült.)

A mesterséges előállítás terén bámulatos eredményeket értünk el. Olyan elemi részecskéket állítunk elő, amelyek a földön nem ismeretesek, óriási energiájú, úgynevezett szuperenergiájú részecskéket. Ezek csak a kozmikus sugarakból ismeretesek számunkra, de olyan új folyamatokat is hozhatunk létre, amelyek a természetben talán egyáltalán nem is fordulnak elő. (Transzurán elemeket.)

Milyen módszerekkel érjük el ezeket az új eredményeket? Technikailag új, rendkívüli leleményességgel kigondolt és kivitelezett gépezetek segítségével (ciklotron, betatron, szinkrociklotron stb.). Ezek feladata az elemi részecskék *mesterséges felgyorsítása.* E téren évről-évre óriási haladásról számol be a tudomány. Nemrég még 10—20 millió elektronvolt energia előállítása nagy teljesítmény volt, ma a Szovjetunióban 10 milliárd elektronvoltos szinkrofazotron készülék konstruálásán dolgoznak, és ez sem az utolsó szám.

Hallatlan érdekes most filozófiai szempontból a következő: mennél nagyobb energiájú részecskéket állítunk elő, annál több „új", vagyis eddig nem ismert részecskét fedezünk fel. Ily módon behatolunk a magfolyamatok ismeretébe. Meg kell jegyezni, hogy az atomfizika több évtizedes nagy eredményei ellenére is az atommagban lejátszódó folyamatokat, az atommagot összetartó erőket és azok törvényeit még rendkívül kevéssé ismerjük, és e téren még csak az első lépéseket tettük meg. De már ezeknek tudományos, sőt gyakorlati jelentősége is óriási.

Tehát: az elektronok, protonok felgyorsítása, energiájuk növelése új tudományos perspektívákat tár fel. A mesterséges átalakítás, a beavatkozás, felgyorsítás nemcsak kiegészíti és ellenőrzi az objektív természeti folyamatok felismerését, hanem egyáltalán lehetővé teszi azok felismerését az atommagtól a csillagokig. A jövőben a megfigyelés és a mesterséges előállítás mind szorosabb egységet alkot, s ennek megfelelően a tudomány és a technika is mind szorosabb egységet képez.

Fizikai vonatkozásban az elemi részecskék mesterséges felgyorsításának alapján elérhető célnak látszik, hogy valamennyi elemnél egy bizonyos elem atomjai meghatározott feltételek mellett átalakíthatók egy más elem atomjaivá. Ez a tudomány mai álláspontja.

Mindez a dialektikus materializmus alapgondolatainak nemcsak igazolása, hanem — nevezetesen a praxis, a gyakorlat szerepének új vonatkozásokban való értelmezését is lehetővé és szükségessé teszi. Ezt kívántuk itt vázlatosan kifejteni. Az atomi részecskék egymássá átalakulnak, és ezt a folyamatot a legjobban úgy ismerjük meg, hogy létrehozzuk, *csináljuk*. Az atommag energiájának folyamatait megismerjük, hogy azokat átalakíthassuk, és átalakítjuk, hogy azokat megismerjük. Ma még az atommagot összetartó gigantikus erők felszabadításának csak a kezdetén vagyunk, ma még csak az atomenergia egy töredékét tudjuk felszabadítani és iparilag alkalmazni, mert még csak a kezdetén vagyunk az atommagerők törvényszerűségei ismeretének. De a megismerés és a praxis távlatai egyaránt beláthatatlanok. Az atom és az atommag szerkezete sokkal bonyolultabb, mint még csak egy évtizeddel ezelőtt gondoltuk. Ez azonban csak igazolja Lenin szavait az atom végtelenségéről. Az elképzelhetetlen gyorsaságú és gyorsított folyamatok tanulmányozása új és új tudományos módszereket követel meg és hoz is létre. (Elektronika!) Lenin már 1908-ban előrelátta: „. . . . az új fizika pedig roppant sebességű valóságos mozgások képmása."[1] Ezt a jóslásszerű észrevételt fényesen igazolja napjaink fizikája azzal a pótlással, hogy a visszatükrözés jellegében is változások történnek, a tükrözés régi formáihoz képest. Ezért itt röviden foglalkoznunk kell a visszatükrözés kérdésével is.

4. ATOMFIZIKA ÉS VISSZATÜKRÖZÉS

Milyen új mozzanatokkal találkozunk az atomi jelenségek visszatükrözésénél?

Az *igen kicsiny*, parányi méretű természeti folyamatok visszatükrözésében elért haladás nemcsak az atomfolyamatokra korlátozódik.

A jelenkori fizika egyik legnagyobb feladata az ún. „végtelen kicsiny" nagyságú anyagi részecskék és mozgásuk feltárása. Ezt szolgálják a mikroszkóp, az ultramikroszkóp, az elektronmikroszkóp. napjainkban az ultragyors filmezés, amely egy másodperc alatt 1 milliárd (!) felvételt készít, de mindenekelőtt az atommag részecskék mozgásának felgyorsítása.

A „végtelen kicsiny" egyszersmind a „végtelen" *gyorsaság* területe. Pontosabban ez a világ nem végtelen, hanem a mi

[1] Lenin, *Materializmus és empiriokriticizmus*. Szikra, 1949. 269.

szokott képzeteinkhez és érzeteinkhez képest rendkívül kicsiny és rendkívül gyors nagyságok és mozgások világa. E világon belül is különböző nagyságú és jellegű folyamatok visszatükrözéséről van szó, és ennek megfelelően más a visszatükrözés jellege is. Az elektronmikroszkóppal *láthatóvá tesszük* pl. a vírusokat, 50 000-es felnagyítással. Ez azonban csak arányaiban különbözik a visszatükrözés szokott formáitól.

Más-e az elemi részecskék gyorsításának eljárása? Igen, mert itt felfokozzuk *megváltoztatjuk* a részecskék energiáját, és ezáltal olyan állapotba hozzuk, amilyen csak a kozmikus sugarakban fordul elő. Ez az eljárás tehát többé nem *egyszerű tükrözés,* de végeredményben mégis tükrözés, amennyiben az objektív folyamatok ismereti „képét, ábrázolását", tükrözését adja.

Az atomokban lejátszódó folyamatok olyan anyagi folyamatok, amelyeket érzékszerveinkkel közvetlenül képtelenek vagyunk felfogni, és amelyekre a mindennapi életben kialakult képzeteink egyáltalán nem alkalmazhatók. Nemcsak az atomban lejátszódó folyamatokra áll ez. Lenin egy igen mély megjegyzése a következő: „A képzet nem képes a mozgást *egészében* felfogni, például nem fogja fel a másodpercenként 300 000 km sebességű mozgást, a gondolkodás azonban felfogja és fel is kell fognia."[2] Még inkább áll ez az atomok, az elektronok és méginkább az elemi részecskék világára. Egy π-mezon élettartama 1/400 milliomod másodperc, egy hiperonmezoné százszorta kisebb, az atommagban szereplő dimenziók tizedbilliomod centiméternyi nagyságúak, — mindez nem érzékelhető, de gondolható és *megszámolható, mérhető.*

Az atomfolyamatok visszatükrözési megismerése azonban még egy sajátosságot mutat fel. A fizikai tankönyvekben és a népszerű munkákban minden olvasó „látja" az elektronok, a protonok, neutronok mozgáspályáit. Mit „lát" ténylegesen? *Nem* az atomokat, nem az elemi részecskéket, ezeket nem tudjuk lefényképezni.

Ebből az idealisták hamisan arra következtetnek, hogy az atomfizikában nem a tudattól független objektív folyamatok és alakulatok visszatükrözéséről van szó.

Mit jelent ténylegesen az a tény, hogy atomi tárgyakat, folyamatokat nem lehet közvetlenül érzékelni, szemlélni?

Nem az elektront, protont, neutront *látjuk,* hanem a *nyomokat,* amelyeket az atommagból kirepülő részecskék, stb. a pára-

[2] Lenin. *Filozófiai füzetek.* Szikra, 1954. 203. l.

dús levegőben és ködkamrában maguk után hagynak. E nyomokból a tudomány *következtetéseket* von le, pl. „új", vagyis eddig nem ismert részecskék létezését állapítja meg. Vagy pedig a nyomok elméleti következtetéseket igazolnak. „Megtalálták" a pozitront, neutrinót, amelyeket az elmélet már előzőleg feltételezett.

Milyen ismeretelméleti következtetést lehet ebből levonni? Idealisztikus módon azt, hogy a részecskéknek nincs anyagi létük. De ez teljes képtelenség. A részecskéknek *van* anyagi létük. Az anyagi lét bizonyos formáit azonban nem mindig érzéki-szemlélet tükrözi vissza. A „nyomok" megfigyeléséből levont következtetés is visszatükrözés.

A nyomok alapján hallatlan pontossággal határozhatók meg bizonyos folyamatok, pl. idejüket a másodperc milliomod és ezredmilliomod részéig lehet meghatározni.

Mach a világot az érzetekkel azonosította. *Az atomi tárgy döntő cáfolata a machizmusnak. Van és közvetlenül nem érzékelhető!*

Ugyanilyen helytelen a mai pozitivizmus álláspontja: az atomi tárgy azért, mert nem érzékelhető, nem anyagi tárgy, hanem „szellemi alakulat", tisztára matematikai formula (Heisenberg), anyagtalan „struktúra" stb.

5. AZ ATOMENERGIA FELHASZNÁLÁSA ÉS A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS EGYES KÉRDÉSEI

Az atomenergia felhasználhatóvá tétele új fejezet a technikai haladás történetében. Eddig az emberiség döntő részben csak a kémiai energiát volt képes felhasználni, átalakítani. Ezen alapult a termelőerők fejlesztése. A legújabb időkig a fejlesztés útja a következő volt: kémiai energia > hő > mechanikai energia > elektromos energia.

Az atomenergia felhasználása a tudomány és a technika egészen új vívmánya. De a *jelenlegi* szakaszban még több szempontból igen korlátozott lehetőségekkel rendelkezünk.

1. Csak néhány ritka elem felhasználása lehetséges. (Uránium 225-ös izotópja.)

2. Az atomenergiát nem tudjuk hasítás útján közvetlenül elektromos energiává átalakítani, hanem szintén csak közvetve, igen költséges és hosszadalmas eljárással: atomenergia> hő> mechanikai energia >elektromos energia. De még így is óriási jelentősége van, pl. a természeti fűtőanyagok kimerülése esetére (szén, olaj) és az ilyen anyagokban szegény országok és világ-

részek számára. Fokozatosan megszűnik az ipar számára az energiakérdés földrajzi kötöttsége. „... a természeti korlát hátrál".[3] Nagyfontosságú a hőenergia és fényenergia (napenergia!) közvetlen átalakítása elektromos energiává más módszerekkel is. Erre irányulnak jelenleg a szovjet tudomány fáradozásai.

A közvetlen perspektívákat illetőleg nem szabad hamis illúziókat táplálni. Az atomenergia *jelenlegi* urán-bázisa mellett a termelés még korlátozott marad, nem jelenti a termelőerők döntő átalakulását.

A távolabbi perspektíva szempontjából a döntő az, hogy az *egész kérdést társadalmi* összefüggésében tekintsük. *Nem az atomenergia felhasználása határozza meg a társadalmi fejlődést, hanem a társadalmi erők, a társadalmi rendszerek harca határozza meg az atomerő felhasználását.* Jelenleg az atomenergiát két célra lehet felhasználni: háborús és békés (ipari) célokra. Ugyanakkor a jelenlegi helyzet történelmi sajátossága abban áll, hogy két társadalmi rendszer, két tábor rendelkezik az atomenergia felhasználása felett: a kapitalizmus és a szocializmus rendszere. A kapitalizmus az atomenergia felszabadítását technikailag elsősorban háborús célok érdekében fejleszti ki. A szocializmus békés célok és biztonsági célok, a béke megvédése érdekében.

Ez a kettősség döntő tényező marad a további fejlődés alakulásában. A békemozgalom céljai, a Szovjetunió javaslatai tudvalevőleg az atomfegyver betiltására irányulnak. Mindent el kell követnünk, hogy e javaslatok megvalósuljanak. Ennek *közvetlen* reális kilátásaival e helyen részletesen nem foglalkozhatunk.

Felvetünk azonban néhány olyan kérdést, amelyek megvilágítása ma elméleti érdekű, de a béke megvédésének érdekeit is szolgálja. Feltételezzük, hogy a béketábornak sikerülni fog az atomháborút megakadályoznia. Így nem időszerűtlen már ma is távolabbi perspektívák kérdését felvetni. Minden valószínűség szerint az atomenergia felhasználásának fejlődése egyelőre a két rendszer egymás mellett való fennállásának talaján fog végbemenni. Kérdés, milyen kilátásokkal jár az új energiaforrás (termelőerő) a két rendszerre nézve?

Hogyan viszonylik az atomenergia ipari (és mezőgazdasági) felhasználása a szocializmus történelmi szükségszerűségének kérdéséhez?

Az atomenergia ipari felhasználása egy olyan korszakban valósul meg, amelyet a „két világ", a kapitalista és a szocialista

[3] Marx. *A tőke.* Szikra, 1955. 1. kot. 478.

gazdasági-társadalmi rendszer egyidejű fennállása jellemez. Egy és ugyanaz a tudomány, a modern atomfizika szolgáltatja a technika számára a szükséges elméleti alapot és kísérleti bázist, és egy és ugyanazon technikát használhatnak fel Amerika és a Szovjetunió.

A szocializmus számára a kihatás egyértelmű. Feleslegessé teszi, illetve csökkenti a bányászok nehéz munkáját, csökkenteni fogja számos termék előállításához a szükséges munkaidőt, az elektromosság nagymértékben kiszorítja a szén, és más anyagok szükségletét. További mozzanatok: fűtés megoldása sugarakkal, nyersanyagban szegény területek ellátása energiával, ezáltal lakatlan, vagy gyéren lakott földrészek és országrészek benépesítése, általában a szükségletek kielégítése anyagi bázisának korlátlanul növelhető szélesítése. Mindez a kommunizmus megvalósításának meggyorsításához vezet. Megvalósításának arányában világviszonylatban növelni fogja a szocializmus és a kommunizmus vonzóerejét.

Jelenleg az atomenergia felhasználása csak az uránból nyert energiára korlátozódik, és ez korlátokat szab széleskörű alkalmazásának, azonkívül igen költséges is. Ha azonban, amint joggal feltehető, megvalósulnak a további perspektívák, korlátlanul rendelkezésre álló anyagok, nevezetesen a hidrogénatom energiájának békés célokra való felhasználása, úgy ez a szocializmus és a kommunizmus számára *a termelőerők legmesszebbmenő és korlátlanul fokozható fejlesztésének alapján a termelőerők és a termelési viszonyok teljes összhangját tudja biztosítani.*

Mit jelentene ezzel szemben a kapitalizmus számára az atomenergia felhasználásának ilyen széleskörű, az egész gazdasági életet átható alkalmazása?

Lehet-e ezzel a maximális profitra való törekvést, illetve annak kielégítését összeegyeztetni?

A monopoltőke vagy *korlátozni igyekszik* az atomenergia ipari felhasználását azon országokra, illetve azon iparágakra, ahol ez ugyanolyan rentábilis, vagy még rentábilisabb, mint az eddigi energiaforrásokon alapuló profit-gazdálkodás — vagy fokozni tudja az új alapon a profitot —, s ezen esetben kiterjeszti az atomenergia alkalmazását. Mi a jelenlegi helyzet? A monopoltőke kiterjesztette a monopóliumot az uránra, de főleg hadi célokra folytatja annak kiaknázását. Az ipari felhasználásra szánt beruházások — amint ez a Westinghouse, General Electric és más nagy konszernek adataiból kiderül — igen korlátozottak. Valószínű, hogy ami az uránból nyert energia ipari felhasználását illeti, ezt nagyobb mértékben Anglia fogja kifejleszteni, s külön-

böző okokból a nagytőke igen korlátozott mértékben vesz ebben részt.

Új helyzetet jelenthet azonban a fejlődés további szakasza. A hidrogénatom-magok héliumatommá való egyesítése (termonukleáris processzus) ma csak robbanásra, a jövőben azonban békés energianyerésre is alkalmas lesz. Ez pedig korlátlan energia-mennnyiséget jelentene. „A hidrogén olyan tüzelőanyagforrás lesz, amelyben az energia milliárdszor koncentráltabb, mint pl. a szénben", írja Nyeszmejanov.

A szocialista társadalmi rendszer ezt a lehetőséget az életszínvonal meggyorsított emelésére fogja felhasználni.

Mit jelent ez a lehetőség, ez a perspektíva a monopoltőke részére?

Ha a monopoltőke az életszínvonal ama nagyfokú, rendkívüli emelkedését, amelyet a szocializmus kétségtelenül el fog érni saját hatalmi szféráján belül, akadályozni fogja, akkor ez kétségtelenül forradalmasítani fogja a tömegeket.

Ha pedig megadja ezt az életszínvonalat, akkor nem maradhat maximális profitra törekvő monopoltőkés profitgazdálkodás. „Akkor a kapitalizmus nem volna kapitalizmus." A kapitalizmus számára tehát az atomenergia békés felhasználásának széles kifejlődése a termelőerők és a termelési viszonyok összeütközésének kiéleződését hozza magával.

Kétségtelen tehát, hogy az atomenergián alapuló termelőerők nagyarányú fejlődése ellenkező hatásokat vált ki a kapitalizmus és a szocializmus országaiban.

Ezt azonban semmiképpen sem szabad úgy értelmezni, hogy ez a kapitalizmus fatalisztikus, automatikus összeomlásához, megszűnéséhez vezetne, hogy az új technikai forradalom „kikényszeríti" a szocializmust. (Ilyen nézeteket valóban terjesztettek egyes reformista-opportunista írók.)

Illúzió azt hinni, hogy az atomenergia felszabadítása automatikusan kikényszeríti a kapitalizmus felszámolását. Ez a felszámolás az osztályharc kérdése marad, erre csak a szocialista forradalom képes.

A kapitalizmus számára azonban az energetikai forradalom azért veszélyes, mert ez a szocializmus számára a már jelenleg is ható tényezők mellett lehetővé teszi az életszínvonal olyan fokú és ütemű emelését, amelynél a két rendszer versenyében a döntés a szocializmus javára még egyértelműbben és gyorsabban fog bekövetkezni, mint más feltételek között.

Ez a perspektíva nem utópia. Ez a perspektíva a szocializmus győzelmének történeti szükségszerűségéről szóló marxista elmélet alkalmazásán alapul.

6. A TUDOMÁNYOS ÉS TECHNIKAI FORRADALOM KAPCSOLATÁRÓL

A tudomány és technika között mindig volt kapcsolat és ez a kapcsolat kölcsönhatás formájában nyilvánult meg. Ha azonban ma arról beszélünk, hogy napjainkban egy új tudományos és technikai forradalom megy végbe, nem érdektelen felvetni a kérdést, hogy ez a forradalom hogyan hat ki a tudomány és a technika viszonyára, nem idéz-e elő abban is változást.

A tudomány és a technika viszonyát sokáig egyoldalúan és idealisztikusan úgy magyarázták, hogy a tudomány hozza létre az új felfedezéseket, és a technika teljesen a tudomány fejlődésétől függ, ennek egyszerű következménye.

Engels a történelmi materializmus álláspontjáról korrigálta ezt az egyoldalú szemléletet. Ismeretesek Engels szavai: „Ha, mint Ön állítja, a technika nagyobbrészt a tudomány állásától függ, úgy a tudomány még sokkal inkább függ a technika állásától és szükségleteitől. Ha a társadalomnak valamilyen technikai szükséglete van, úgy ez jobban fejleszti a tudományt, mint tíz egyetem."[4]

Engels szavainak igazságát mutatja az a tény, hogy a második világháború „haditechnikai szükségletei", az atomfegyver, atombomba előállítása kétségtelenül hozzájárult az atomfizikai kutatás fejlesztéséhez. Ugyanakkor meg kell állapítani, hogy az atomfizikai kutatás jelentékeny része a közvetlen technikai alkalmazás céljától függetlenül emelkedett olyan magas fokra, amely aztán az alkalmazás hadi és békés formáit lehetővé tette.

Napjainkban az atomfizika mindinkább áthatja a technikát és a technika mindinkább új tudományos felfedezéseket tesz lehetővé. A ciklotron, betatron, szinkrofazotron stb. — mindez technika, vagy tudomány? A tudósok írják elő a technika útjait, a technika teljes tudományosítása megy végbe és ismételjük: a tudomány „technifikálása", mert legfejlettebb technika nélkül ma nem lehet kutatni. Azt lehetne mondani, hogy a tudomány és a technika újszerű egységet alkotnak, egybeolvadnak. Ezért ma

[4] Engels, *Levél Starkenburghoz*. 1894 január 25. Marx—Engels, *Válogatott művek*. Szikra, 1949. II. köt. 504. l.

már nem is lehet elválasztani a társadalom technikai szükségleteit a társadalom tudományos szükségleteitől, mert a társadalom technikai és tudományos szükségletei szintén egységet alkotnak.

A tudomány területén újabban megkülönböztetjük az ún. fundamentális, elvi, elméleti kutatásokat, és a közvetlen gyakorlattal kapcsolatban álló, azt szolgáló kutatásokat. Az atomfizika fejlődése azonban a legnagyszerűbb bizonyítéka annak, hogy a gyakorlattal közvetlen kapcsolatban nem álló legelvontabb elméleti eredmények bármikor forradalmasíthatják az egész technikát. Ezért a fundamentális kutatások erőteljes támogatása nélkül nem biztosíthatjuk a technika haladását.

Az eddigiekből világos, hogy a tudomány társadalmi jelentősége rendkívüli módon, úgyszólván hatványozott mértékben fokozódik. A tudomány, mondotta Marx, maga is sajátos termelő erő, és a marxi szavaknak csak ma tudjuk legmélyebb értelmét felfogni.

De a tudomány minket nemcsak mint termelő erő érdekel. A tudomány jelentőségét fokozza az a tény, hogy a mai atomfizika és a tudomány általában egész új hadsereg felállítását teszi szükségessé. Ez a tudósok, a tudományos kutatók hadserege. A Szovjetunióban a tudományos kutatók száma jóval meghaladja a 200 000-et, az USA-ban hasonló számokat közölnek, Angliában a statisztika szerint 48 000 tudományos kutató dolgozik. Nyilvánvaló, hogy a tudományos kutatóknak, főleg azoknak, akik kulcspozíciókat foglalnak el, mint az atomfizikusok, ideológiai-világnézeti állásfoglalása szintén elsőrangú fontosságú kérdés.

Ezért fáradhatatlan ideológiai munkát kell folytatnunk a tudományos kutatók, a fizikusok, a vegyészek, a biológusok között. Mennél nagyobb mértékben sikerül a fizikusok között ma még igen elterjedt idealisztikus, fideisztikus nézeteket meggyőző érvekkel megcáfolni, mennél inkább sikerül a dialektikus materializmust, az egyedül tudományos világnézetet a tudósok ideológiájává tenni, annál nagyobb mértékben válik a tudomány megnövekedett társadalmi szerepe a szocializmus egyik erőforrásává.

A nemzetközi reakció szintén tudatában van ennek. Legyen szabad itt csak egy jellemző tényt felhoznom. A svájci nagytőke lapja, az amerikai imperializmus nyugat-európai szócsöve, a *Neue Zürcher Zeitung* 1955 december 22-i számában cikket közöl a Genfben létesített „Európai Atommagkutatási Központ" (CERN) tevékenységéről. A lap szemére veti a CERN vezetőségének, hogy tudományos érintkezést kíván fenntartani a Szovjetunió tudósaival és nehezményezi azt, hogy ily módon „értékes tudományos anyag állandóan Kelet felé folyhat". (A cikk természete-

sen elhallgatja azt, hogy *kölcsönös* tudományos tájékoztatásról van szó.) A mi számunkra azonban különösen érdekes az, hogy a cikk az atomfizikusoknak a nemzetközi tudományos együttműködésre való törekvését azzal magyarázza, hogy „számos atomtudós között igen elterjedt a hajlandóság a dialektikus materializmusra".

A *Neue Zürcher Zeitung* e megállapításából láthatjuk, hogy a dialektikus materializmus terjedése az atomtudósok között igen nyugtalanítja a reakciós köröket. A tudományos világnézet terjedését azonban aligha sikerül megakadályozniok, mert annak igazságát a tudomány fejlődése napról-napra egyre inkább alátámasztja.

A természet törvényeinek egyre mélyebbre ható ismerete alapján az emberiség egyre nagyobb mértékben úrrá válik a természet felett. Ezt a természetfeletti uralmunkat fejezi ki a technika. Ma beláthatatlan perspektívák nyílnak meg természetfeletti uralmunk fokozására. Azonban a természethez való viszonyunk *alapvető* törvényszerűsége továbbra is érvényes marad. Ezt a törvényszerűséget Marx fogalmazta meg: „Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy szükségleteit kielégítse, hogy életét fenntartsa és újratermelje, ugyanúgy kell küzdenie a civilizált embernek is, ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban."[5]

Ez annyit jelent, hogy a tudomány és a technika vívmányai nem szüntetik meg a természettel folytatott küzdelem szükségletét, csak magasabb fokra emelik ezt a küzdelmet. Nem kétséges, hogy e magasabb fokon lehetővé válik a munkanap megrövidítése, az anyagi munkának szentelt idő nagyobb korlátozása. — tehát Marx szavaival szólva megvalósulnak a szabadság birodalmának előfeltételei. A társadalmi alapfeltétel azonban, amelynek alapján a tudomány nemes céljait elérheti — a szocializmus győzelme és felépítése.

Hadd fűzzék ezek a lelkesítő perspektívák még szorosabbra a szocializmust építő magyar nép és a magyar tudomány egységét!

[5] Marx, *A tőke*. *Szikra*, 1951. III. köt. 888. l.

A KÖZGAZDASÁGTAN FILOZÓFIAI VONATKOZÁSAI

A SZABADSÁG BIRODALMA*

„A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik a nyomor és külső célszerűség diktálta munka, vagyis ez a birodalom a dolog természeténél fogva kívül esik a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján. Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy szükségleteit kielégítse, hogy életét fenntartsa és újratermelje, ugyanúgy kell küzdenie a civilizált embernek is, ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban. Az ember fejlődésével együtt bővül a természeti szükségszerűség e birodalma, mert bővülnek a szükségletek, de ugyanakkor gyarapodnak a termelőerők is, melyek e szükségleteket kielégítik. Ezen a téren a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek mellett hajtják végre. De ez még mindig a szükségszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az emberi erőkifejtés, amely öncél, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség e birodalmán mint alapján virágozhat ki."[1]

Köszöntjük a mester profétikus szavainak valóraválását. A szabadság birodalmának küszöbét léptük át. Kultúra, szabadság — nem új szavak a történelemben. Minden kultúrának, minden magasabbrendű emberi életnek szabadság volt a forrása. De Marx szavaiban bennefoglaltatik a kritikája is minden eddigi kultúrának. Ott, ahol az élet a megélhetésért folytatott harcban merül ki, ott csak egynéhány kivételes, szerencsés egyén az, aki neki lendítheti szellemi erőit szabad kifejtésüknek. Minden eddigi kor kultúrája, tudománya, művészete nem az emberiség igazi

* Megjelent a *Vörös Ujság* 1919 március 22. számában. I. évfolyam 38. szám.

[1] Marx, *A tőke*. Szikra, 1951 III. köt. 888—889. l.

java volt: nemcsak, hogy az óriási többségnek nem adatott meg a kultúra termelésének lehetősége, de nem részesülhetett a kultúra javaiban sem! És ahol a kultúra nem az emberiségé, nem a tömegeké, ott egyén és egyén között nincsen igazi kapcsolat. nem lehet szolidaritás, nem lehet megértés.

Csak a kultúra: a szabadság, a művelődés, a tudás egyetemes nagy közössége változtathatja meg minden eddigi széjjelszaggatottságát, összefüggéstelenségét az emberek életének. Csak a gazdasági kizsákmányolás korszakának megszüntetése után lehet szolidaritásról, szeretetről lelkiismeretes meggyőződéssel beszélnünk. Köszöntjük a proletariátus utolsó nagy felszabadító harcának és a kultúrának, amint Marx mondta: *a szenvedő emberiségnek és a gondolkodó emberiségnek igazi szövetségét, egygyéválását.* A proletariátus valóra váltja hivatását: amikor felszabadul a gazdasági szükségszerűség nehéz kényszere alól. felszabadítja az emberiség összes lelki, szellemi energiáit is; nem ismert nagyszerűségű kultúrák fognak következni. Új emberiség, új hit, új művészet, új tudomány: ez a szabadság birodalma, erre kell a proletariátus felszabadító diktatúrája.

A MUNKA ÉRTELME A SZOCIALISTA TÁRSADALOMBAN*

Tisztelt Elvtársak!

A múlt előadásomban utaltam arra, hogy a szocializmus kizárólag az osztályharccal lévén elfoglalva, nem is építhette ki a maga kultúreszméjét annak teljességében; ma azonban az előtt a feladat előtt állunk, hogy egyes kulturális berendezéseinket, nevelésünket, oktatásunkat, színházainkat, tudományos intézményeinket nem izoláltan, nemcsak a pillanatnyilag helyesnek és célszerűnek tetsző elvek szerint javítgassuk és reformáljuk, hanem találjuk meg az *egységes kulturális és világnézeti alapot*, amely a szocializmusból következik és a kommunizmus társadalmának megfelel.

Ha ebből a szempontból indulunk ki, akkor természetesen *nem a proletárdiktatúra átmeneti állapota az, amely előttünk állhat* s nem is az az állapot, amely számos téren, nem annyira a proletárdiktatúra elveiből, hanem a mai európai helyzetből következőleg, technikai eszközök hiánya, emberhiány és más okok miatt még nem valósíthatja meg a maga teljességében az ideált.

A probléma, ami itt felvetődik, a következő:

Ha kiindulunk a kapitalizmus kultúrájára vonatkozó kritikából, akkor a legszembetűnőbb pont az, hogy a kultúrát csak igen szűk osztályok kiváltságaképpen kezelték, úgy hogy legelső kötelességünk a kultúrát mindenki számára közkinccsé tenni. Ebből adódik a szocializmusnak néhány alapvető kívánsága, amely minden szocialista programban előfordul. Benne van az a gothai programban, benne volt az erfurtiban, a berniben és benne van a III. Internacionálé programjában.

Ebből adódik a tankötelezettség, ebből adódik a műveltségnek, a tudásnak magas évhatárig való kiterjesztése, ennek következménye az, hogy a színházakat megnyitják a proletariátus számára, amely eddig nem jutott be oda; ennek következménye, hogy zenét és művészetet, kultúrát akarunk terjeszteni. Itt azonban mindig arról van szó, hogy a műveltséget, a tudást, a kultú-

* A Marx—Engels Munkásegyetemen, 1919. május havában tartott előadás.

rát, a szépség élvezetét minél szélesebb rétegek számára hozzáférhetővé tegyük; ily módon a szocialista kultúrideál abban állhatna, hogy az ember napi munkájának elvégzése után, és pedig mindenki, nemcsak a módos, jó könyveket olvas, jó színházba jár, jó vitákban vesz részt, jó múzeumokat látogathat, egyszóval frisseséget visz be az életébe a mindennapi munka után.

Ám ez az ideál *kispolgári ideál,* nem oldja meg a szocializmus végső kérdéseit, mert nem látjuk belőle, mi tulajdonképpen a szocialista társadalomban az emberi élet főcélja.

Mert tegyük fel, hogy a munkaidő megrövidül, amint az a termelő eszközök fejlesztése folytán feltétlenül bekövetkezik; mondjuk a munkaidő annyi lesz, hogy amellett, hogy a társadalom bőségesen fog javakat produkálni, leszoríthatjuk a munkaidőt a régi kívánságnak megfelelően, hét órára, hat órára, sőt esetleg kevesebbre a technikai eszközök rendkívüli fejlődése mellett, mondjuk: öt órára, vagy négy órára is. Ebben az egész gondolatmenetben az vezet, hogy *a munka kényszer,* amelyet a munkásra a társadalmi osztályharc, a megélhetésért való küzdelem ráerőszakol, *a munkamegkötöttség kínos teher,* amit el kell viselni, tehát minél kevesebbet kell elviselni, minél rövidebb a munkaidő, annál többet használunk a kultúrának.

E felfogás szerint, amelyben a munka ilyen kínos kényszerűség, amilyen a régi robot volt, csak új technikai formában, *az emberi élet súlypontja a szociális társadalomban a munkán kívül esnék:* ledolgozná a napi négy, öt, vagy hat órai munkát, és azután sietne más életet élni. Ez az, amit most rendkívül alaposan át kell gondolni: megoldása-e az emberi élet boldogságának, ha a munkát annak fogjuk fel, aminek ez a munkaidőt megrövidíteni akaró koncepció, igaz-e, hogy az olyan élet, amelynek a súlypontja nem a munkában volna, hanem a tudományos művelődési, művészeti tevékenységben, valóban értelmesebb egészet adna-e, boldogabb, harmonikusabb, teljesebb életet, mint az eddigi volt?

Ha nem formálunk magunknak felesleges illúziókat az emberi természetről, akkor tisztában kell lennünk azzal, hogy a *tiszta tudománynak aktív művelése, a művészetnek termelő, vagyis aktív továbbfejlesztése,* az irodalmi alkotás, általában a szellemi alkotás és termelés az emberiség csak egy igen csekély rétegének adatott meg. Ezt nem fogja befolyásolni az osztálytagozódások különbözősége, nem fogja befolyásolni az osztályharc megszűnése, ez fundamentális, alapvető tulajdonsága az emberi természetnek: csak azok számára ad egy tudománnyal, művészettel, szellemi élettel eltöltött élet igazi értelmet, akik abban aktív

részt vesznek. *A mi számunkra az igazi élet nem passzivitás, nem puszta befogadás.* Egy oly élet, amelynek pusztán befogadás volna a célja, ahol nem lép közbe cselekvés, nem ideális, nem értelmes élet. Ennélfogva, minthogy nem remélhetjük, hogy az alkotó művészi, szellemi, tudományos tevékenység az emberiség többségének életformájává válik, nem is reméljük azt sem, hogy életének igazi boldogságát és értelmét egy ilyen forma, ilyen életpálya adná meg. Ellenkezőleg, meg vagyunk róla győződve, hogyha az emberiség életének központja nem a munkájában állana, hanem ebben a befogadó jellegű művészi, tudományos szellemi tevékenységben, szórakozásban és tanulásban, akkor egy ugyanolyan disszonancia, ugyanolyan elégületlenség keletkeznék az emberi életben, csak más formában, mint amely a kapitalista kultúrában is bekövetkezett.

Az emberiség nem lenne megelégedve az életével, a kultúrjavaknak folytonos befogadása kielégítetlen vágyakozást keltene fel benne az aktív termelés után, amelynek életformájára nem képes felemelkedni, és az emberiség széles rétegei ismét nem találnák meg a maguk helyét a társadalomban, sem a munkában, sem azonkívül.

Ezzel a koncepcióval szemben, amely tehát a munkaidő megrövidítését célozza, amely a munkát kínos kényszernek, robotnak, szükségszerűségnek fogja fel és az életértelmet azonkívül keresi, szemben áll a tulajdonképpeni szocialista koncepció, amelyet megtalálunk Marx és Engels írásaiban, nem rendszeres formában — amint sok mindent nem rendszeres formában találunk meg náluk —, hanem számos közbevetett, de ezért fontos és jelentős passzusok formájában.

Ez a koncepció, ez a felfogás a munkáról és általában az élet berendezéséről a szocializmusban Marxnál és Engelsnél a következő:

Marx és Engels a maguk gazdaságtörténeti szempontjait folytonosan összekapcsolva az általános kultúrkérdésekkel, rámutatnak arra, hogy annak a körülménynek, hogy a munkát az emberek kínosnak, kényszernek, robotnak érzik, *megvan a maga speciális oka.* Nem a munkában magában van meg az ok, hanem *a munkának abban a formájában, amelyet a kapitalista társadalom, a kapitalista termelés rákényszerít az emberiségre.*

Mily munkamódot kényszeríti tehát rá a kapitalizmus az egyénekre? Ez a kérdés.

A gépipar, illetőleg már megelőzően a manufaktúra, a kézműipar egy új elvet vitt be a társadalomba, *a munkamegosztás elvét.*

A munkamegosztás elve tulajdonképpen már ott kezdődik, ahol a falu és a város munkaköre kettéválik; abban a pillanatban, amikor ez a szakadás beáll, két részre oszlik az emberi társadalom: az egyik rész speciális előnyöket élvez a másik rovására, és a másik szintén speciális előnyöket az egyik rovására.

Intenzívvé, gyakorlativá és kézzelfoghatóvá azonban ez az elv a gépipar fellendülésével válik.

A gépipar a kapitalisztikus gazdálkodás tipikus módja; következménye, hogy *specialistákat* termel mindenütt, oly specialistákat, akiket hozzáköt a géphez. Amint Marx és Engels mondják, az ember, *a munkás a gép egyik alkotó részévé válik.*

De nemcsak a fizikai munkásra áll a munkamegosztás e kényszerűsége.

Mi, akik a XIX. században születtünk, és még a XIX. század munkaberendezkedésében nőttünk fel, nagyon jól ismerjük a nem-fizikai munkás munkájának monoton kényszerűségét, azt a monoton kényszerűséget, amelyet az okoz, ha egy életen át napról-napra ugyanazt a munkát vagyunk kénytelenek végezni, hogy minden vonalon specialisták vannak, hogy az orvos napról-napra ugyanazt a monoton receptírást kénytelen végezni, hogy a tanító napról-napra ugyanazt tanítja, kénytelen évenként, sőt naponként háromszor ugyanazt előadni, hogy az ügyvéd napról-napra ugyanazokat az eljárásokat és pereket kénytelen lefolytatni; egyszóval a nem-fizikai munka, a szellemi munka terén is fennáll egy olyan formája az életnek, amely a munkát megutáltatja, örömtelenné, gépiessé teszi, mechanikus eljárássá változtatja azt, aminek szellemi, lelki tevékenységnek kellene lenni. Mechanizmus nyilvánul meg nemcsak a fizikai munkás teljesen mechanikussá vált gépkezelésében és általános munkájában, hanem a munka összes ágaiban, a szellemi munka különböző formáiban is.

Ezzel a vígasztalan monotóniával szemben, amelynek oka a munkamegosztás, a kapitalizmus nem tud semmit sem szembehelyezni, a kapitalista társadalom gazdálkodásának lényegéből következik, hogy megosztja a munkát, teljesen a szerszámhoz kötött embereket nevel, ami a szellemi munkánál viszont a szellemi technikához kötött embereket jelenti. A tanítónak, a közigazgatási tisztviselőnek van *speciális technikája,* amit csak ő sajátít el, amivel azután neki dolgoznia kell. De míg a kapitalisztikus gazdálkodás nem is tud ezzel szemben semmitsem ajánlani, a szocializmus egyik főszempontja a munkamegosztás felfüggesztése, amint ezt Marx *A tőké*ben többször hangsúlyozza. Engels pedig részletesen fejtegeti *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft (Anti-Dühring)* című könyvében.

Az *Anti-Dühring*ben Engels kifejti, hogy a munkamegosztás felfüggesztése egy kommunista társadalomban alapvető követelményképpen lép fel; *a munkamegosztás felfüggesztése természetesen nem jelenti a munkafelfüggesztést.* Lehetővé kell tenni, mondja Engels, hogy az ember foglalkozásokat, pályákat változtasson, ne legyen rabszolgája annak a mesterségnek, vagy annak a gépnek, amelyhez addig hozzá volt kötve, és ez esetben az a munka, amelyet *szabadon vállalhat,* amelyhez nincs odaláncolva egész életére, ha megélni akar, kényszerűségből örömmé fog változni: „... a termelő munka teherből kedvteléssé válik."[1]

A munkamegosztás felfüggesztésének gyakorlati kivitele más lapra tartozik. Nem kell túlságosan aggályosan elébe nézni a gyakorlati kivitelnek; a termelés technikájának fejlődése és az általános munkakötelezettség biztosítani fogják, hogy valóban erre az útra léphetünk.

Nem is a gyakorlati megvalósítás érdekel itt minket, hanem — feltételezve a gyakorlati megvalósítást — ennek kulturális kivitele és következményei.

A kulturális követelményeket Marx és Engels maguk igen élesen megjelölték. Engels, mint az új társadalomnak egyik alapfeltételét, a *politechnikai nevelést* jelöli meg. Ezzel bekerültünk *a szocializmus nevelési rendszerének problémájába.*

Abban a törekvésben, hogy a szociális társadalom számára az emberi élet formáját oly módon biztosítsuk, hogy az tényleg a boldogságnak, a harmóniának állandó forrása legyen, tulajdonképpen nem egy új világmegváltó eszmével állunk szemben. Aki a pedagógia történetével foglalkozik, rá fog ismerni ebben az eszményben, amelyet Marx és Engels, ezek az állítólagos materialisták, a társadalom számára kitűznek, az *univerzális* emberre, a harmonikus ember régi, jól ismert eszményére; szemben a XIX. század szűkkörű specialistáival, akik, ha specifikus körükből kiléptek, akkor az unalom tengere áll előttük, akik sokszor azért végzik szakmunkájukat munkaidejükön kívül is, hogy ne legyenek kénytelenek unatkozni; szemben ezekkel a megcsontosodott specialistákkal áll a régi görögök, a reneszánsz, a német klasszicizmus, Goethe és Schiller korszakának emberi ideálja, az univerzális ember, a harmonikus ember, aki nincs egy tudományhoz, egy foglalkozáshoz, egy mesterséghez kötve, aki kikerül a maga szűk odujából, és az egész társadalomnak és az egész emberiségnek életében és eszmekörében igyekszik helyet foglalni.

[1] Engels, *Anti-Dühring.* Szikra, 1948. 279. l.

Ez a legtartalmasabban, legtisztábban a reneszánszban megnyilvánuló ideál, a *l'homme universel* (Pascal). De itt válik világossá az óriási különbség a szocializmus ideálja és a régi ideálok között is. Montaigne-nál és Pascalnál ugyanis az ilyen ember *összeesik a nemes emberrel, a gentilhomme fogalmával.* Ők a nemes ember számára kívánták ezt az életformát, mert más ember számára nem is találtak módot rá.

Ez a gondolat végigvonul a spanyol irodalomban is, Faludi fordításai útján pedig belekerül a magyar irodalomba is *(Nemes ember).* Nem világmegváltó új eszmével állunk szemben, de az egész emberiség számára a hozzáférhetőséget, a keresztülvihetőséget csak a szocializmus fogja biztosítani.

Ily módon már most meg tudjuk határozni a munka értelmét a szocialista társadalomban. Nem a munka, mint ilyen. értelmetlen kényszerűség és robot az emberiség számára, hanem csak az a munka, amelyből nem tud kiszabadulni. amelyet nem tud felváltani. És ha most több munkakörről beszélünk, akkor nyilvánvaló az is, hogy a legfontosabb disztancia, a legfontosabb különbség, amelyet meg kell szüntetni, amely a legnagyobb éket verte az emberi társadalomban, a fizikai és a szellemi munka kettéválása, ezek egymástól való elszakadása.

Tisztelt Elvtársak! Az a tarthatatlan állapot, hogy az emberiség egy része fizikai munkára legyen kényszerítve és a szellemi munkához csak mint mellékes szórakozáshoz jusson, valamint az az állapot, hogy az ún. szellemi munkás a fizikai munkát nem ismeri, annak a módszerét magáévá nem teszi, ennélfogva az emberi természet, az emberi élet fenntartásának a legalapvetőbb feltételeivel nem tud érintkezésbe lépni, állandó diszharmóniát teremt a társadalom különböző rétegei között.

A szociális társadalom legfőbb érdeke, hogy a fizikai és a szellemi munkának ezt a kizárólagosságát mindkét részről megszüntesse. A nevelésnek elsősorban az a feladata. hogy ezen az állapoton változtasson. Mert egy meglevő társadalmat nem lehet egyszeriben úgy átalakítani, hogy abban a fizikai és a szellemi munka közti, évszázadokon át belénkidegzett ellentét megszűnjék. Lehetséges a munkásság egy részét átképezni közigazgatási alkalmazottakká, beilleszteni őket felügyelőkké, lehetséges az ún. szellemi munkásoknak, a fejmunkásoknak egy részét fizikai munkásokká kiképeztetni, ez egészen kétségtelen, és a kommunista társadalomnak erre irányuló törekvései nemsokára meg is fognak indulni.

Meg fognak indulni megvalósítás formájában, amennyiben a kenyérnélküli és foglalkozás nélküli szellemi munkásoknak

nagy tömegeit mezőgazdasági és ipari munkába fogják beilleszteni. Varga Jenő és más elvtársak foglalkoznak e kérdés megvalósíthatásával, a különböző képességűeket megfelelő különböző foglalkozási ágakban helyezik el munkában, *még pedig magában a munkában és nem valami újformájú bürokráciában.*

Mégis, bár lehetséges, ilyen azonnali részletmegoldásokat a meglevő társadalom számára is találni, a leglényegesebb kérdés e tekintetben a jövő társadalmának felépítése. az a lelki előkészítés és az ismeretekkel, tudással való előkészítés, amelyet a jövő társadalom számára a nevelés és oktatás fog megadni.

A fizikai és szellemi munka ellentétének felfüggesztése mellett áll a másik ellentétnek, a város és a falu ellentétének felfüggesztése. Erre vonatkozólag már az utópisztikus szocialistáknak voltak koncepciói, már ők felismerték, hogy a város és a falu élete szintén oly ellentétet jelent, amely harmonikus társadalom számára nem tartható fenn.

Fourier, aki sokat foglalkozott ezzel a problémával, nagyon radikális módon akarja megszüntetni a város és falu ellentétét, amennyiben a városokat eltörli a föld színéről és csak bizonyos. öt palotából álló centrumokat építtet fel, amely kis centrumok a közigazgatást és egyéb ilyen funkciókat végzőket fogadnák magukba azokra a körzetekre vonatkozólag, amelyekre az egész ország, illetve az egész társadalom fel lenne osztva. Ez tipikus formája az utópisztikus szocializmusnak, a keresztülvihetetlen ideáknak, a világboldogító, szép gondolatok alkalmazásának, de az ilyenek már csak mint történeti reminiszcenciák érdekelhetnek minket. Fontosabb ennél, hogy a város és a falu munkamegosztása megszüntethető legyen, és ezzel azután összefügg sok olyan részletkérdés, amelyet egyébként hiába óhajtanánk megoldani.

Nagyon érdekes a szocialista számára, hogy a szocializmus mennyire az egyetlen tan, amely elméletet és gyakorlatot egyesít, ahol nem áll az, hogy szép az elméletben, de nem áll a gyakorlatban.

Oly konkrét kérdésre, mint a lakáskérdés, amely Budapestnek ismeretes nagy nyomorúsága lett, a legkülönbözőbb megoldásokat keresték, amikor egy ankéton Varga Jenő elvtárs a szocialista álláspontot képviselve azt mondta, hogy egyetlen megoldás van, részletes javítgatás nem használ, csak az használ, ha a városi lakosság jelentékeny részét kitelepítjük vidékre. falvakba, megszüntetjük a monstre városoknak, a nagy spongyák kialakulási lehetőségeit, amelyek minden energiát felszívnak magukba.

A nagyvárosokat a kapitalista társadalmi rend hozta létre. Hogy a kapitalizmus hozta létre a világvárosokat, a munkaalkalmaknak, a szabad versenynek különböző lehetőségeivel, arra eklatáns példa Amerika, ahol párhuzamosan a kapitalizmus fejlődésével, kolosszális fejlődést mutatnak a nagyvárosok. Vannak erre példák Európában is, ilyen példa Budapest is, ahol az indusztriális kapitalizmus, majd a banktőkés kapitalizmus fejlődése hozta létre Budapestnek az egészségtelen, rohamos, amerikai tempójú átalakulását világvárossá. Látjuk tehát, hogy a városi koncentráció a kapitalizmusnak, a kapitalista gazdálkodásnak tipikus következménye. A szocialista gazdálkodás nagyon jól megvan nélküle és lehetővé fogja tenni a mi számunkra azt, hogy az ipari munkásság egy nagy része egyrészt másutt folytathassa munkáját (nemcsak a nagyvárosokban lesznek gyárak), másrészt éppen a munka-foglalkoztatásnak változtatásával belekerüljön a mezőgazdasági munkába.

Ennek a mérhetetlen következményei a szociális társadalom számára világosak.

Abban a pillanatban, amikor az ipari munkásság a maga fejlett szociális kultúrájával, osztályöntudatával bekerül a mezőgazdasági életbe, munkába, ott oly politikai nevelő munkát végezhet és fog is végezni, amely sokkal hasznosabb és eredményesebb lesz, mint minden propaganda és agitáció, amelyre ma képesek vagyunk, amikor a propaganda és agitáció mégis csak bizonyos időre fejthető ki, nem állandó együttélésben, nem állandó egybeolvadásban.

Ezek azok a szempontok, amelyek keretébe a szocializmus kulturális világképe elhelyezkedik.

Tehát:

1. A munkamegosztás felfüggesztése,
2. A munka értelmessé tétele azáltal, hogy szabad munkapályák fognak kialakulni,
3. Munka, amelyet *vállal* az emberiség, vállalnia kell, mert ez is egyik lényeges alapeszméje a marxizmusnak, hogy csak a munka révén szüntethető meg a munkakényszer.

A munkakényszert nem szüntethetjük meg azáltal, hogy eltöröljük a munkát, mert ez lehetetlen. Nem szüntethetjük meg azáltal sem, hogy redukáljuk a munkát, mert ez a megoldás nem tényleges megoldás lenne, ezáltal a munka karakterén változtatunk. Csak azáltal szüntethetjük meg a munka kényszerűségét, ha lelkileg alakulunk át, ha ti. a munka nem kényszer többé, hanem vállalt munka, amelyet munkafegyelemből, szolidaritásból, a társadalom iránt érzett kötelességből vállal az ember, és

amely esetben annak a monotoniája, annak a megkötöttsége szinte magától meg fog szűnni.

Ez a koncepciója a szocialista társadalomnak megnyilvánul az egyes, berendezésre váró intézményekben is.

Az első alap, amely minden kulturális akcióban meg kell, hogy nyilvánuljon ugyanaz, mint a gazdasági berendezkedésben, ti. *a szervezés* alapelve. A szocializmust sokan úgy is fogják fel, mint a helyes szervezési alapelvet. Nem osztom azt a felfogást, hogy a szocializmusnak *lényege* a szervezés alapelve, de kétségtelen, hogy a szocializmus *technikájának* legfőbb elve a szervezés teljessé tétele.

Így tehát, ha a szocializmus gazdasági téren a gazdasági élet teljes szervezését, teljesen egységes alapon nyugvó berendezkedését jelenti, úgy kulturális téren is a cél az, hogy megszüntessük a kultúra anarchisztikus szervezetlenségét, amely az eddigi társadalom kulturális berendezkedésére jellemző.

A legközelebb álló példa, amely minket érdekel, az *iskola* példája, ahol a szervezés teljes hiányát látjuk, ahol ötletszerű alapelvek szerint rendezkednek be az iskolaintézmények.

Azok az iskolatípusok, amelyek pl. nálunk fennállanak, nem a társadalom reális szükségleténck felelnek meg, azok tradíciókból és szükségletekből összeverődött iskolafajok, amelyek aztán később alkalmazkodnak a társadalom bizonyos szükségleteihez. akkor is mindig két célt keverve össze, egyrészt a tulajdonképpeni nevelő, oktató célt, bizonyos embertípus műveltségének előkészítését, másrészt az életpályára való előkészítést. De ez a szervezetlenség kiterjed számos más jelenségre is. Minél tovább megyünk, minél kevésbé elemiek a szükségletek. annál inkább szervezetlenebbé válik minden kulturális berendezkedés. Az elemi iskola szervezettebb, mint a középfokú iskola, a középfokú iskola szervezettebb, mint a főiskolai oktatás.

Az iskolán kívül látjuk ezt az anarchiát és szervezetlenséget pl. a tudományban; nincsenek fórumok, amelyek megállapítanák a tudomány szükségleteit, s felosztanák a tudományos munkakört azok közt. akik erre alkalmasak. A szociális társadalom nem tűrheti, hogy a tudomány terén az önkényes individualizmus maradjon fenn. amely ma uralkodik. Ma pl., akinek van érzéke a tudományhoz. azzal foglalkozik, amihez kedve van, úgy hogy nagy szükségletek sorsát az dönti el, hogy a tudományos laboratóriummal, eszközökkel, intézetekkel rendelkező tudósnak mi jut az eszébe, mily irányba fogja tanítványainak és saját munkakörének a lehetőségeit megszabni. Igen gyakran előfordul, hogy minuciózus, apró részletek érdeklik és akkor ezzel foglalja le egy

csoport munkakörét, mással nem törődik; gyakran előfordul, hogy egy és ugyanazt a tárgyat több helyen dolgozzák fel egyszerre, ezáltal nagy szellemi energiát elpocsékolva, hiúságból, hogy ki csinálta előbb és ki később, ily priorítási kérdéseket tekintve fontosnak a tudományban, ahol azoknak nincs helye.

E téren is látjuk tehát, hogy nincs kulturális organizációnk, nincs oly testületünk, amely alkalmas lenne arra, hogy kultúránknak irányt szabjon és amely munkaösszefüggést vinne bele a különböző kulturális tevékenységekbe.

Más értelemben szervezetlen *a művészet és irodalom* is. Itt természetesen arra kell nagyon vigyázni, hogy ne essünk oly túlzásba, amely aztán valóban arra volna alkalmas, hogy a *falanszter kispolgári rémét* idézze fel.

Már most a művészetnek ez a szabadsága irányadó arra a légkörre is, amelyben az új társadalom tagjainak fel kell nőniök. Teljes szervezettség, — ehhez az szükséges, hogy a társadalmi szabadság meglegyen, de ne legyen anarchia. Ez a szabadság nem jelenti azt, hogy az az individualizmus lépne újra fel, amely a XIX. századra jellemző volt. Mi meg vagyunk róla győződve, hogy *az új társadalomnak lelki élete egységesebb lesz, mint a régié volt.* Nem lévén osztályok, nem lévén az osztályharctól, a foglalkozások merev széttagolásától darabokra szétszaggatva a társadalom, *egységesebb és harmonikusabb lesz a lelki élete* is, és ennek következtében *egységesebb, egyszerűbb, tisztább lesz a művészete is.*

Ehhez is át kell alakulni, ehhez is nevelni és nevelődni kell. Ezt is meghozza az új nevelés, illetve az a társadalom, amely az új nevelés irányát fogja megszabni.

„A TŐKE"
I. FEJEZETÉNEK SZERKEZETE ÉS GONDOLATMENETE*

Marx művében a kiindulópont, a kezdet az áru tárgyalása. Marx ezt azzal a kijelentéssel indokolja, hogy az áru a tőkés társadalomban a gazdagság elemi formája. Meglepő, hogy Marx nem a munka, hanem az áru tárgyalásával kezdi a művet. Ennek megértéséhez bizonyos fokig kulcsot ad Hegel *Logikájának* és Marx *Tőkéjének* egybevetése, amelyre Lenin figyelmeztet bennünket a *Filozófiai füzetek*ben. Ugyanúgy, ahogyan Hegel a lét tárgyalásával kezdi *Logikáját*, Marx az áru tárgyalásával. A lét a legáltalánosabb, legelemibb jelenség, a kezdet a hegeli logika tárgyalásában, a létből megy a tárgyalás át a lényeg tárgyalásához, amely mélyebb törvényszerű összefüggéseket tárgyal, innen megy át ahhoz, amit Hegel fogalomnak nevez, ami a legmélyebb összefüggéseket, a valóságnak legbelsőbb tartalmát adja.

Hasonló módon Marx abból indul ki, hogy a legelemibb forma mindenben benne van. Bizonyos fokig összevethetjük ezt azzal a módszertani megjegyzéssel is, amelyet Marx *A tőke* előszavában ad: úgy jár el, mint a természettudósok, akik a sejtből, tehát a legelemibb részből — amely mindenütt ott van — magyarázzák az organizmust.[1]

A tőke I. fejezete többszörösen tagolt, és ez a tagolás mindenütt a dialektika kifejtéséből következik. Milyen tagolásról van szó? Az elsőfokú tagolás az áruról szóló fejezetet négy alfejezetre osztja. Az első alfejezet: Az áru két tényezője: használati érték és érték. A második alfejezet: Az árukban megtestesülő munka kettős jellege. A harmadik alfejezet: Az értékforma vagy a csereérték. A negyedik alfejezet: Az áru fétisjellege és ennek titka.

Ha közelebbről megnézzük ezt a tagolást, akkor először is az tűnik fel, hogy itt a tagolás négyes, annak ellenére, hogy

* A Magyar Tudományos Akadémia ideológiai oktatásának keretében tartott előadás.

[1] Marx, *A tőke*. Szikra, 1955. I. köt. 12. l. *Előszó az első kiadáshoz.*

Marx általában a hármas tagolást igyekszik végrehajtani. De Marx maga is mondja, hogy a dialektikus kifejtést nem lehet erőszakolni a szerkezetben és a felépítésben. Tulajdonképpen hármas a tagolás, azonban az áru fétisjellege annyira kiszélesedett Marxnál, olyan gazdag és mély eszmei tartalom van ebben, hogy fontosságánál fogva megkívánta azt a részletes kifejtést, amely nem lett volna lehetséges a már különben is nagyon terjedelmes és szerkezetileg túlzsúfolt harmadik alfejezetben. A harmadik alfejezet sokkal részletesebb, mint az első két alfejezet.

A harmadik alfejezet az egész fejezetnek dialektikus központja, törzse. Ennek kedvéért kellett megírni az első két alfejezetet, és ennek közvetlen következményeit fejti ki a negyedik alfejezet. Ennélfogva, mielőtt a fejezetet magát tárgyalnánk, nézzük meg külön a harmadik alfejezet tagolását, felépítését.

A harmadik alfejezet: Az értékforma vagy a csereérték, négy szakaszt foglal magában. Ezek a következők: A) Egyszerű, egyes vagy véletlen értékforma, B) A teljes vagy kifejlett értékforma, C) Általános értékforma, D) A pénzforma.

A négy szakasz közül az első három szakasz ismét külön tagolódik. Ezek a tagolások ismét a dialektikus fejlődésnek logikai és történeti mozzanatait tárják elénk. Minél magasabb lépcsőfokot ér el a tárgyalás, annál inkább juttatja kifejezésre a dialektikus mozgás ellentétes jellegét, ellentétekben mozgó folyamatot tár elénk.

Az A) szakaszon belül döntő fontosságú a viszonylagos értékforma és az egyenértékforma különbözősége. Ez a legnehezebb a megértés szempontjából, ez okozza az olvasónak a legtöbb nehézséget a marxi terminológia sajátossága miatt, de ez döntő fontosságú a Marx által tárgyalt egész dialektikus folyamat megértése szempontjából.

Ezt az áttekintést magunk előtt kell látnunk, amikor Marx bonyolult gondolatmenetének dialektikus folyamatát közelebbről megnézzük. Olyan ez, mint amikor egy nagyobb utazás előtt térképet teszünk magunk elé. Ha még nem is voltunk azokban az országokban, amelyeket a térképen látunk, mégis bizonyos tájékozódást tudunk szerezni. Ezek után áttérünk a gondolatmenet legfontosabb mozzanatainak filozófiai szempontból való értelmezésére.

Az áru magyarázatában Marx állandóan alkalmaz bizonyos fogalmakat, amelyeket nem magyaráz meg, amelyeket azonban mi Marx műveiből és a dialektikus materializmus irodalmából ismerünk. Ilyen pl. a minőség és mennyiség fogalma, amellyel szintén már az első oldalon találkozunk. Marx állandóan használ

olyan fogalmakat is, amilyeneket köznapi értelemben mi is használunk, pl.: *dolog*. Az első oldalon: „Az áru mindenekelőtt külső tárgy, dolog . . ."[2] A dolog valami, ami szembenáll az emberi tudattal és mint külső, szembenáll magával az emberrel, az ember testi és lelki szerkezetének egységével. További elemi fogalom, amellyel Marx a tárgyalást mindjárt megkezdi, a *szükséglet* és a *szükségletek kielégítése*. A szükségletet kielégítő dolgok azok, amelyek — más kifejezéssel élve — *hasznosak*. A szükséglet kielégítésének fogalmát Marx az előző közgazdasági és filozófiai irodalomra támaszkodva használja. Ez az egész klasszikus gazdaságtanban, és a hegeli filozófiában is általában használt fogalom. Utal rá Marx *A politikai gazdaságtan bírálatához* írott híres előszavában. Mindezek azonban csak előfeltételek, a tulajdonképpeni marxi gondolatmenet megértéséhez.

A marxi fejtegetés célja az *érték* megvilágítása. Valamely dolog hasznossága használati értékké teszi azt. Ez az első fontos marxi tétel. Azt, hogy egy dolog hasznos és ezáltal használati érték, úgy kell tekintenünk, mint olyan jelenséget, amely még nem a társadalom szerkezete által van meghatározva, tehát nem az osztálytársadalom jellege által, speciálisan a tőkés társadalom jellege által. Ugyanakkor azonban, ha a tőkés világban valamely dolog használati érték, akkor az nemcsak használati érték, mert ugyanannak a dolognak társadalmi formája is van. Marx ezt a kettősséget fejtegetéseinek központjába állítja. Ez már nem a klasszikus nemzetgazdaságtan, ez már nem Hegel, ez már Marx mély eredetisége és a dialektikus módszer alkalmazásának kiindulópontja.

Marx azt mondja: „Használati értékek alkotják a *gazdagság anyagi tartalmát*, bármilyen is a *társadalmi formája*".[3] A használati érték anyagi hordozója a csereértéknek. Ezzel a kettősséggel eljutottunk a *használati érték és csereérték kettősségéhez*. A csereérték mint viszony jelenik meg: kicserélünk egymással különböző használati értékeket. Erre vonatkoznak a híres marxi cserekombinációk, amelyeket mindenki ismer *A tőké*ből (búza, selyem, cipőkenőcs stb.). Megjegyzem, hogy a politikai gazdaságtan most megjelent szovjet tankönyve szerintem szerencsés pedagógiai újítást vezet be, mert a marxi példákon kívül a mai életből vett példákkal is foglalkozik, illetve a marxi példákat

[2] Marx, *A tőke*. Szikra, 1955. I. köt. 43. l.

[3] Marx, *A tőke*. Szikra, 1955. I. köt. 44. l.

kiegészíti. Használati értéket cserélünk ki, ezekben a cserékben viszony jelenik meg: ez a csereérték. Filozófiailag rendkívül fontos, hogy Marx mindjárt kezdetben leszögezi: a csereérték magától a csereértéktől különböző tartalom *„megjelenési formája"*. Ez döntő alapfogalom művében, amellyel az egész munkában állandóan találkozunk. Marx Engelshez és Kugelmannhoz írott leveleiben külön aláhúzza megismétlődő összefüggésekben, hogy mit ért ezen, mi ennek a jelentősége. Új fogalom ez, nem ugyan a filozófiai világirodalomban, de Marx új, általa meghatározott, speciális értelemben használja.

A csereérték közös valami az összes csereviszonyokban és ez a közös nem anyagi jellegű, nem fizikai jellegű. Ismét az egész marxi filozófiának egyik alapmotívuma a jelenségek fizikai jellegét megkülönböztetni a társadalmi jelenségektől. Ez kezdődik mindjárt a használati érték és csereérték ellentétében. Ismeretelméletileg fel lehet vetni azt a kérdést, hogyan ismerünk meg valamit, ami nem fizikai? Akár az árunak, akár bárminek fizikai tulajdonságait érzékszerveink segítségével ismerjük meg. Érzékeinkkel azonban csereértéket nem fedezünk fel a jelenségekben. Marx néhány helyen kigúnyolja azokat a régi szerzőket, akik hasonlót állítottak. Hogyan ismerjük meg tehát ezt a különös viszonyt? Marx megfelel erre: úgy, hogy az érzéki tulajdonságoktól elvonatkoztatunk. Vehetünk számtalan használati értéket: csizmát, vásznat, kabátot, szövetet, szemüveget, illatszert, — ezek mind különböznek egymástól fizikailag, csak elvonatkoztatás útján jövünk rá, mi az, ami közös bennük és fogalmakat alakítunk ki ezen közös megvilágítására. Ez a közös: az *emberi munka*, az sem minden formában, hanem az *elvont emberi munka*. Itt Marx egy nagyon szép képet használ: a dolgok, mint használati értékek, ezen közös társadalmi szubsztancia kristályai. A kristályok nagyon különbözőek és sokfélék, ami bennük közös, az a szubsztancia.

A „szubsztancia" fogalmát Marx olyan értelemben használja, mint ami viszonylag állandó, közös, hozzátartozik a legkülönbözőbb jelenségekhez. A szubsztancia kifejezést azelőtt a materialisták csak a természetre, a spiritualisták csak a szellemre vonatkoztatva használták. Marx új fogalmat vezet be, a társadalmi szubsztancia fogalmát. Ezen azt érti, ami a társadalmi jelenségekben közös társadalmi jelenségekké teszi a legkülönbözőbb áruértékeket.

Az értéknek, annak tehát, ami közös, ami nemcsak a használati értékek végtelen változatossága, *nagysága* van. Ez megint óriási fontosságú megállapítás, amelyet Marx a Ricardo által

megalapozott elmélet és a klasszikus nemzetgazdaságtan felhasználásával vezetett be *A tőke* tárgyalásában.

Az értéknek nagysága van, aminek nagysága van, azt mérni kell. Hogy mérhessünk, valamivel kell mérnünk. Mivel mérhetjük az értéket?

A mérés mennyiségekkel dolgozik. Mivel mérjük az érték nagyságát? Nem fizikai tulajdonságaival, amelyek a legkülönbözőbbek, hanem azzal mérjük, ami közös, — és ez a munka. És miután a mérés annyit jelent, mint mennyiséget megállapítani, a *munka mennyiségével* mérjük az értéket.

Fel lehet vetni a kérdést, hogy mivel mérjük a munka mennyiségét. Marx erre azt válaszolja, hogy az idővel, a *munkaidővel* mérjük. A munka mennyiségét lehetne — amint ezt meg is próbálták — a teljesítménnyel mérni, azonban Marx a klasszikus politikai gazdaságtant felhasználva megállapítja, hogy a munka mennyiségét a munka időtartamával mérjük. Ez lehetővé teszi egy újabb absztrakció bevezetését.

A különböző munkásoknak különböző munkaidőt kell fordítaniok egy-egy tárgy elkészítésére, egy-egy folyamat elvégzésére. De a tőkés társadalmat nem ez érdekli, hanem a *társadalmilag szükséges munkaidő*. Fizikailag ilyen nincs, minden egyes munkásnak fizikailag más a munkaideje. Ellenben elvonatkoztatás útján kialakítjuk a társadalmilag szükséges munkaidő fogalmát. A társadalom alakítja ki a társadalmilag szükséges munkaidőt. Mi, marxisták csak fogalmilag megadjuk a helyes, pontos megfogalmazást. Ez nem pusztán elvont fogalom, amely ne volna meg a valóságban, hanem folyamat, amely a valóságban magában jön létre. Marx azért nagyon mélyen azt mondja, hogy ezek olyan absztrakciók, amelyek a valóság absztrakciói. Az „elvont" kifejezésen nálunk valami olyat értenek, ami nem jó. Ha egy előadás „elvont", ezen azt értik, hogy rossz, unalmas, száraz, nem érthető. Amit Marx az absztrakción ért, az nem rossz, hanem ellenkezőleg, nagyon szükséges, mert a valóságban végbemenő folyamatot csak úgy értelmezzük helyesen, ha megfelelő absztrakciókat dolgozunk ki. Tehát absztrakt, elvont munka — ez új szociológiai fogalom. Empirikusan, tisztán tapasztalatilag nem lehet megtalálni sem az utcán, sem a műhelyben, sem az üzletben. Tudományos elemzés útján kell rájönni. De ez nem annyit jelent, hogy távol állna a valóságtól, mert a valóságban benne van, csak nem vesszük észre a köznapi gondolkodás és megfigyelés vagy a polgári ökonómia eszközeivel. Egy módszeres eljárás belevilágít a valóságba, annak összefüggéseibe. Ez teszi lehetővé, hogy az érték nagyságának mérését egzakt alapokra helyezzük,

s nem szeszélyes, önkényesen változó, nem közmegegyezésen alapuló eljárásokat alkalmazzunk.

A második alfejezet: *Az árukban megtestesülő munka kettős jellege.* Marx az árutól eljutott az értékhez, a használati és a csereérték kettősségéhez, az értéktől elvonatkoztatás útján eljutott az elvont emberi munkához, vagyis a munkához mint társadalmi szubsztanciához, a munkától eljutott a munkaidőhöz, a munka méréséhez. Ezzel szükségessé vált a munka elemzése abban az összefüggésben, amely szükséges az érték-kérdés megvilágításához. A munkával részletesen Marx sokkal később foglalkozik *A tőké*ben. Azonban először ki kellett fejtenie a tőke kialakulását az áruból kiindulva a különböző értékformák dialektikáján át és ebben az összefüggésben szerepel itt a munka.

Marx a munka kettős jellege felfedezésének a legnagyobb jelentőséget tulajdonította. Jogos büszkeséggel írt erről a döntő jelentőségű felfedezéséről. Sok helyen aláhúzza, hogy az egész klasszikus politikai gazdaságtan nem értette meg a munka kettős jellegét. Ez nagyon fontos abból a szempontból, hogy megértsük, milyen nagy jelentősége van a dialektika alkalmazásának. Marx csak a dialektikus módszerrel juthatott el a munka kettős jellegének megértéséhez.

Adva volt Marx számára a használati érték és a csereérték kettőssége, mint tényállás: az, hogy valamely tárgy, valamely áru használati érték is, csereérték is mint hasznos dolog. Marx nem elégedett meg ennek megállapításával, hanem feltette a kérdést: mi ennek az oka, magyarázata, hogyan *lehetséges* ez? Ez a nagy felfedezéseknek, nagy tudományos kutatásoknak mindig a központi problémája. Marx a *használati érték és a csereérték kettősségét megmagyarázza a munka kettőssége által.* Ezért kellett ezt a fejezetet beiktatni ezen a helyen.

A kettős jelleg röviden szólva abban áll, hogy a munka elvont is, konkrét is. Fejezzük ki ezt most logikailag. Ez annyit jelent, hogy a munka elvont is és nem is, valamely értékben, jószágban megtestesülő munka konkrét is és nem is. Marx ezzel az ellentmondással azt állítja, hogy a munka kettős jellegű. Egy ilyen állításhoz csak olyan filozófia vezethet, amely nemcsak az ellentétek egymást kizáró jellegét ismeri, hanem az ellentétek egységének ilyen konkrét, megfogható megnyilvánulását is. Az ellentétek egységével kapcsolatban szeretnék utalni arra, hogy Marx dialektikus módszerének alkalmazásában nagy szerepet játszik a negatív tételek használása, amit logikai nyelven negatív ítéleteknek mondunk. Különösen *A tőké*ben kell megfigyelni ezeknek alkalmazását, azt a szerepüket, hogy Marx negatív meg-

állapításokkal, negatív tételekkel, állandóan előkészíti a pozitív tételeket. A negatív tételek Marx dialektikus kifejtésének szükségszerű láncszemei. Ennélfogva Marx gondolatmenetét elsekélyesítő. elszegényesítő módszer az, amelyet Kautsky alkalmaz, aki csak a pozitív tételeket, a részeredményeket ismerteti rendkívül elterjedt és évtizedekig használt munkájában. Ez nem utánzásra méltó példa számunkra. Be kell venni a kifejtésbe a negatív tételeket is, mert azok is hozzátartoznak Marx kifejtéséhez. Például a munkáról Marx ezt mondja: „A munka... nem az egyetlen forrása az általa termelt használati értékeknek, az anyagi gazdagságnak." Ez negatív tétel. Marx továbbmegy és megállapítja, hogy a két elem egyesülése az érték forrása: a természetes anyag és a munka. Ez igen fontos a marxista értékelmélet megértésében, magyarázatában és kifejtésében. Rendkívül gyakran találkozunk azzal az ellenvetéssel a marxizmussal szemben, hogy valamely áru értékét nemcsak a munka határozza meg, mint azt Marx állítja. Nyilvánvaló, hogy ez tévedés. Marxnak ez az általam idézett negatív tétele világosan kimondja, hogy a munka nem egyetlen forrása az általa termelt használati értéknek, az anyagi gazdagságnak.

Fontos még ebben a vonatkozásban Marxnál a következő: mint a használati érték létrehozója, a munka minden társadalmi formától *független*, állandó feltétele az ember létezésének és tevékenységének, örök természeti szükségszerűség, — mondja Marx.

Szintén ilyen tétel, amely ugyan nincs negatív formában kifejezve, de értelmileg negatív, hogy a munka, mint a használati érték létrehozója független a társadalmi formáktól, de nem független a társadalmi formáktól mint a csere létrehozója. A munka kettőssége, ez az, amit Marx sokoldalú vonatkozásban kibontakoztat: az elvont munka egyrészt és a minőségileg konkrét munka, hasznos munka másrészt. A kettő egysége az ellentétek egységének megnyilvánulása. Nagyon jellemző *A tőke* egész gondolatmenete szempontjából ennek az alfejezetnek a helye. Miután a használati érték és a csereérték kettősségét megállapítja, Marx mélyebbre nyúl: egy egészen újszerű, a tudományos felfedezések jelentőségével bíró magyarázatot ad az áruban megtestesülő munka kettős jellegéről, és azután ezt a kérdést ideiglenesen lezárja. Ez megint nem szokásos kifejtési módszer, de az egész bonyolult dialektikának egyik következménye. Amit ki kellett fejteni, az a munkának legáltalánosabb törvényszerű jellege, a munka kettős jellege, de ezzel még nem akart belemenni Marx a munka tárgyalásába. Így jut el a harmadik alfejezethez:

Az értékforma vagy a csereérték című alfejezethez.

Az áru kettős formája: természetes forma és értékforma. Ezt a fogalmat megint át kell gondolni. Ez betű szerint annyit jelent, hogy az értékforma a természetesen kívül van, de Marx nem ezt akarja mondani. Marx megkülönböztetése feltételezi azt, hogy tudjuk: végső soron minden társadalmi jelenség a természetnek egy része. Ez axióma a dialektikus materializmus számára. A társadalom hozzátartozik a természethez, de ezen belül vannak természeti jelenségek, amelyek csak természeti jelenségek és vannak társadalmi jelenségek, amelyek külön részét alkotják az összes természetnek. Ezt a különbséget érezteti Marx gyakran, ami rendkívül fontos. Marx a dialektikus materializmus alapján állva elutasítja a naturalizmust, amely az összes jelenségeket egy szinten mint természeti jelenségeket tárgyalja. Ezt tették Marx korában Taine és Spencer, akinek a legnagyobb hatása volt Magyarországon. Marx teljesen megadja a természetnek, ami a természeté és a társadalomnak, ami a társadalomé. Marx azt mondja: az értéktárgyban nincs egyetlen atom természeti anyag sem. Mit értsünk ezen? Azt, hogy nincs benne egyetlen egy atom természeti anyag, mint tömeg vagy súllyal bíró matéria. Az értéktárgy természetesen természeti jelenség is, mint az anyagnak egy része, de mint érték különbözik ettől, társadalmi jelenség, hiába keresnénk fizikai módszerekkel vagy biológiai módszerekkel, sohasem tudnánk az értékét felfedezni.

Tehát akkor honnan adódik az érték? A cseréből — válaszolja Marx. És hogyan kerül a cserébe? A csere maga nem ad végleges választ. Marx megfejti a rejtélyt és itt következnek az A), B), C) és D) alfejezetek. Amint mondottam: az értékformának viszonylagos értéke és egyenértéke van, amely két, egymással szorosan kapcsolatos fogalom. Egy áru viszonya egy másik áruhoz, ennek a viszonynak elemzése — mondja Marx — minden értékforma titka. Miért titok? Annyiban titok, hogy a közönséges, köznapi gondolkodás nem képes rájönni, miről van szó az értékformában. Marx a következő megállapítást teszi: az egyik áru viszonylagos értékformában van a másikhoz. Ha egy áru viszonylagos értékformában van egy másikhoz, akkor a másik egyenértékformában van. Ha az én kabátom viszonylagos értékformában van valaki vásznához, akkor a vászon egyenértékformában van.

Ez a két marxi fogalom szorosan összefügg, egy viszonynak két oldalát fejezi ki. Lehetne azt mondani, hogy ez a terminológia: egy áru viszonylagos értékformában van egy másikhoz és a másik egyenértékformában, annyiban nem tökéletes, hogy a má-

sik is viszonylagos. Tehát Marx itt lefoglalta a viszonylagosság kifejezést a viszony egyik tagja számára. Elvileg lehetne azt mondani — mondták is —, hogy ez helytelen, mert minden viszonyban viszonylagos a másik is. Hogyha a másik egyenértékformában van az elsőhöz, az is viszonylagos. Itt Marx a „viszonylagos" szót speciális értelemben használja, nem a legáltalánosabb értelemben, ahogyan a dialektikában a viszonylagosságot értjük, hanem specifikus ökonómiai értelemben. Egy helyen azt is mondja: sajnos, nem lehet mindig egy ideális terminológiát kidolgozni. Lényeges a következő: az a viszony, amelyet Marx sajátos terminológiával kifejez, megvan, tényleg így van és a köznapi gondolkodás nem látja ezt a viszonylagosságot. A köznapi gondolkodás abszolút dolgokat lát. Itt van egy óra, amelynek értéke 2000 forint. Így gondolkodik az árus, aki az órát nekem eladja, és sem ő, sem én, aki megveszem, nem gondolok a viszonylagosságra. Marx törekvése arra irányul, hogy ezt az abszolutizmust, az abszolút izolált dolgokat feloldja.

Mi az, ami a viszonylagos értékformában, az egyenértékformában van? Ez annyit jelent, hogy milyen összefüggésben szerepel az áru, milyen helyet foglal el. A dialektika szempontjából rendkívül fontos e viszony megállapítása, hogy a két helyzet között — az egyik áru viszonylagos értékformában van, a másik áru egyenértékformában van — ellentétességi viszony áll fenn, éspedig itt egymást kizáró ellentétességi viszony. A dialektika nem köti le magát egyfajta ellentétességi viszonyhoz. Ismeri az ellentétek egységét, egymásba való átcsapását is, ismeri az ellentétek kizárólagosságát is és azt állapítja meg, amiről az adott esetben szó van. Ezen a helyen Marx megállapítja, hogy ha az egyik áru viszonylagos értékformában van, akkor a másik áru nem lehet viszonylagos értékformában, ti. abban a helyzetben, amit ő viszonylagos értékformának nevez. Marx felfogása a viszonyról, amely már itt megjelenik, rendkívül fontos az egész *Tőke* megértése szempontjából. Az egész *Tőke* lényegében viszonyok elemzése. A tőke viszony, de erre később térhetünk rá, amikor eljutunk magához a tőkéhez. Marxnak ez a felfogása sokkal mélyebb és tudományosabb magyarázatát adja a gazdasági jelenségeknek, mint a dolgokhoz tapadó durva felfogás, legyen az fiziokrata, merkantilista felfogás, és mélyebb, helyesebb magyarázatát adja a dolgoknak, társadalmi valóságnak, mint a modern polgári irodalomban elterjedt idealisztikus viszony-elméletek. A modern polgári közgazdaságtan a legnagyobb mértékben elismeri, de elmossa és helytelenül értelmezi a viszonyok jelentőségét a gazdasági életben és általában az egész természetben és valóság-

ban, amennyiben a viszonyok kedvéért letagadja a dolgokat és a viszonyok idealisztikus értelmezése kedvéért letagadja a viszonyok objektív jellegét. A kettő összefügg. Ti. az, hogy a viszonyoknak objektív jellegük van — ami Marx felfogása és módszertanilag Hegel felfogása is volt —, akkor áll, ha a viszonyok dolgok közti viszonyok. Tehát objektív viszonyokról van szó. amelyek nemcsak a tudatban vannak. Ekörül hadakozunk sok más területen is az egész polgári szociológiával, a polgári nemzetgazdaságtan irányaival szemben, sőt a természet értelmezésében is, ahol az idealizmus a viszonyokat abszolutizálja és ezeket mint tudatviszonyokat akarja értelmezni. Így a mai „fizikai" idealizmus.

Igen fontos a továbbiakban is a negatív tételek szerepe. Az I. kötet 56. oldalán, majdnem minden tétel negatív tétel: „... a másik áru, amely mint egyenérték szerepel, nem lehet egyidejűleg viszonylagos értékformában. Nem ő fejezi ki a maga értékét." „Ugyanaz az áru ..., ugyanabban az értékkifejezésben nem léphet fel mindkét formában egyidejűleg."[4] Csupa negatív tétel. Miért kell Marxnak annyi „nem"-et mondania? Azért, mert a kommunisták ilyen tagadó, „luciferikus" jelleműek, amint a burzsoá világban állítani szokták? Nem, hanem azért, mert a „nem"-ek mindig szükséges módon előkészítik Marxnál a pozitív tételeket. A logikáról írott művemben a negatív ítéleteket részletesen jellemzem, és azt hiszem, rendszeresen próbáltam ezeknek fontosságát az összlogikai gondolkodás folyamatában ismertetni.

Milyen helyet foglal el az áru az értékkifejezésben? Igen fontos marxi fogalom, amely ebben a gondolatban szerepel. Ugyanaz az áru ugyanabban az értékkifejezésben nem léphet fel mindkét formában egyidejűleg. Itt most egy újabb dialektikus kapcsolatra akarok figyelmeztetni. Ez a marxi megállapítás nagyon emlékeztet Aristotelesnek híres ellentmondási törvényére. Aristoteles a gondolkodásnak és egyszersmind a valóságnak következő törvényét állapítja meg: A nem lehet A és nem-A ugyanabban a vonatkozásban és ugyanabban az időben. Ha ezt összevetjük a marxi tétellel, látjuk az analógiát. Marxnál az áru nem lehet ugyanabban az értékkifejezésben és ugyanabban az időben mindkét formában. Miért említem ezt? Azért, mert ebből látszik az is, hogy a dialektika elismerése nem függeszti fel az ellentmondási törvényt, amely szerint A nem lehet A és nem-A ugyanabban a vonatkozásban. Ez Marxnál annyit jelent, mint „ugyanabban az értékkifejezésben". Marx rendkívül szellemes képek-

[4] Marx, *A tőke*. Szikra, 1955. I. köt. 56. l.

kel, iróniával, gúnnyal és hasonlatokkal érzékelteti az áru érzéki formájának és társadalmi formájának különbségét a viszonylagos értékformával kapcsolatban. Mindezek azt a célt szolgálják Marxnál, hogy megtanítsák a közgazdász olvasót arra, hogy tekintsen el a dolgok naturális felfogásától, tehát az árut ne érzéki valaminek fogja fel, hanem a társadalmi formára irányítsa figyelmét. Tehát a naturális, dologi felfogással szemben folyik állandó polémia *A tőké*ben. Ez módszertanilag egyet jelent a metafizikus gondolkodás bírálatával. A metafizikus gondolkodás a dolgokra néz és nem az összefüggésekre, a dolgokat egymástól különállóknak, izoláltaknak, önmagukban lévőknek tekinti. Ez történik állandóan a gazdasági jelenségek értelmezésében is.

Most már könnyebb lesz a további összefüggést ennél az alfejezetnél rövidebben kifejteni. Utalok a 18. számú jegyzetre, amely néhány sorban Marx egész filozófiai állásfoglalását adja és amelyet nem méltányoltak eléggé. Szemben a szubjektív idealizmussal Fichtenél, akit idéz, azt mondja: „... az ember ... először más emberben mint tükörben látja meg önmagát. Péternek, az embernek, először Pálra, az emberre mint vele egyenlőre kell magát vonatkoztatnia, hogy önmagára mint emberre vonatkoztassa magát. Ezzel azonban számára Pál, szőröstül-bőröstül, pálos testiségében az emberi genus (nem) megjelenési formájává is lesz".[5]

Ez nagyon lényeges dolog. Nem lehet izoláltan tekinteni az embert, hanem csak egy embernek a többi emberhez való viszonyában merülhet fel emberi vonatkozás egyáltalában. Marx igen gazdagon és precízen elemzi a viszonylagos forma mennyiségi meghatározottságai mögött fennálló tényleges viszonyokat. Ezt is negatív tétellel zárja le, amely a további gondolatok előkészítését szolgálja. Ti. azt mondja, hogy „Az értéknagyság valóságos változásai tehát nem tükröződnek viszonylagos kifejezésükben, vagyis a viszonylagos érték nagyságában sem egyértelműen, sem teljesen. Egy áru viszonylagos értéke változhatik, bár értéke állandó marad. Viszonylagos értéke állandó maradhat, bár értéke változik, s végül az értéknagyságukban és értéknagyságuk viszonylagos kifejezésében beállott egyidejű változásoknak semmiképpen sem kell megfelelniök egymásnak."[6]

Mi következik ebből? Az, hogy nem elégedhetünk meg, nemcsak mi személyesen, hanem az emberek nem elégedhetnek meg, a gazdasági élet maga nem elégedhet meg az olyan formákkal,

[5] Marx, *A tőke*. Szikra, 1955. I. köt. 59. l.

[6] I. m. 61. l.

amelyeket eddig láttunk, tehát a viszonylagos értéknagyságban kifejezésre jutó mennyiségi kapcsolatokkal. Továbbmegy Marx a kifejtésben, mert továbbmegy a folyamat a társadalomban, a gazdasági életben és eljut az egyenértékformához, a második pólushoz és itt igen fontos tételeket állapít meg a dialektika szempontjából. Semmiféle áru nem vonatkozhat magára, mint egyenértékre ugyanúgy, mint Péter és Pál. Saját természetes alakjában nem lehet saját értéke, kifejezése. Más árukhoz kell viszonyulnia, más áru természetes formáját saját értékformájává kell tennie.

Itt jön az a pont, amely filozófiailag igen fontos. Marx azt mondja: „valamely dolog tulajdonságai nem más dolgokkal való viszonyaiból fakadnak, hanem csak az ilyen viszonyban hatnak." Tehát kell, hogy dolgok legyenek, amelyeknek tulajdonságaik vannak és akkor keletkeznek viszonyok a dolgok között. Ezen viszonyokban hatnak a tulajdonságok. Ez Marx filozófiailag nagyon fontos megállapítása materialista szempontból. Nem szabad a viszonyokat eltúloznunk, nem szabad azt mondanunk, hogy csak viszonyok vannak és dolgok nincsenek. Ez mindig idealizmushoz vezet. Ez a modern reláció-elméletnek rögeszméje a logikában, a közgazdaságtanban, a fizikában és sok más helyen. Filozófiailag igen fontos az, hogy az érték kifejezésformái nem egyenlőek a közvetlen érzéki adottságokkal, ezért nem olyanok, mint a látszat mutatja. A látszat a közvetlen érzéki adottságokból indul ki. Nagyon híres és szép közgazdaságilag Marx jellemzése Aristotelesről ebben a kapcsolatban, amely tudománytörténetileg is nagyon értékes, de filozófiailag ehhez nem tesz semmi újat.

A relatív forma, a viszonylagos értékforma kifejtésével szeretnék rámutatni még a hegeli logikával való kapcsolat jelentőségére. Hegelnek kezdettől fogva nagyon hangsúlyozott gondolata, amit Lenin is méltányolt, a közvetítés. Az irracionalista és misztikus filozófia álláspontja szerint az igazi megismerés a közvetlen szemlélet, az intuíció. Ennek az álláspontnak pl. Bergson a filozófusa. Ami közvetített, az szerinte nem igaz. Ezzel szemben a dialektikus álláspont az, hogy a megismerés összefüggések megismerését adja, csak az összefüggésekben lehet a dolgokat megismerni. Marx ezt mindig hangsúlyozza. Az érték csak úgy ismerhető meg, ha másra vonatkoztatjuk. Ez mindig azt jelenti, hogy önmagukban közvetlenül nem lehet megismerni dolgokat, ilyen közvetlen szemlélet nincs is, illetve nem felel meg a dolgoknak. A köznapi gondolkodás azt hiszi, hogy közvetlenül lehet megismerni a dolgokat. Az idealisták azt is állították, hogy ez az igazi megismerés, azonban ez téves. A közvetítéseken belül kell

megismernünk a valóságot. Ezt a harcot az intuícióval és a mai irracionalista, misztikus felfogással szemben az egész vonalon vívjuk, és ebben a tekintetben a közvetítési módszer rendkívül fontos.

Az egyszerű értékforma egészében véve című alfejezetben ismét nagyon fontos dialektikus kifejtése található az ellentéteknek. Szó volt a használati érték és érték ellentétéről és most Marx ezt az áruba burkolt belső ellentétnek nevezi. Itt bevezeti a belső ellentét fogalmát. Ezzel szemben megállapítja, hogy a külső ellentét az A áru és B áru értékviszonyában nyilvánul meg. Azt mondja, hogy a belső ellentét mint külső ellentét jelenik meg, mint a két áru viszonya. A használati értéknek ki kell fejeznie magát egy másik áruban, amelyben értéket fejezünk ki. Pontosan: „A használati értéknek és az értéknek az áruban rejlő belső ellentétét tehát egy külső ellentét fejezi ki, vagyis két áru viszonya, amelyben az az áru, *amelynek* értékét ki kell fejezni, közvetlenül csak használati érték, a másik áru ellenben, *amelyben* az értéket kifejezzük, közvetlenül csak cseréérték. Egy áru egyszerű értékformája tehát az áruban foglalt ellentétnek, a használati érték és az érték ellentétének egyszerű megjelenési formája."[7]

Az érték nem valami állandó jelenség, hanem a társadalmi mozgás megnyilvánulása. A dialektikának ezt az alapgondolatát, hogy minden mozog, változik, fejlődik, Marx zseniálisan, eredeti módon alkalmazza *A tőké*ben. Ennek a mozgásnak még egy döntő sajátossága van, amelynek állandó figyelembevétele szükséges ahhoz, hogy Marx művét helyesen értelmezzük, ti. az ellentétekben való mozgás.

A köznapi gondolkodás vagy a vulgáris ökonómia, de még a klasszikus ökonómia is a mozgást egyszerű jelenségnek fogja fel, nem ismeri fel a mozgásnak ezt a döntő törvényszerűségét, az ellentétekben való mozgást. De még ez sem elégíti ki Marxot. A jelenségek annyira bonyolultak és oly nehéz felismerni a törvényszerűségeket, amelyek a jelenségeket irányítják, hogy ezt a gondolatot is differenciáltan, a maga gazdagságában és különleges jellegében kell kifejteni. Marx *A Tőke* I. fejezetében ezt mint alapot fejti ki és azután állandóan alkalmazza.

Mit értünk azon, hogy az ellentétekben való mozgás általában még nem elég ahhoz, hogy megmagyarázzuk a jelenségeket? Marx azt mondja, hogy vannak belső (immanens = hozzátartozó) és külső ellentétek. Ilyen döntő belső ellentét a használati érték

[7] I. m. 67. l.

és érték ellentéte. Ez a belső ellentét az árun belül nyilvánul meg. Ennek felel meg a használati érték és csereérték ellentéte mint külső ellentét. Marx a külső ellentétet ismét egy filozófiai fogalommal kapcsolja össze, amely egész művén végigvonul, és ez a megjelenési forma (Erscheinungsform). Az áru egyszerű formája a belső ellentét megjelenési formája. A megjelenési forma Marxnál filozófiailag annyit jelent, hogy nem a belső lényeg a megjelenési forma, amely és ahogy a mindennapi életben mutatkozik.

A mozgás egy további jellegzetes sajátossága, hogy az egyik forma átalakulása a másikba nem olyan, mint — mondjuk — egy egyenletes mozgás, hogy a fizikából vegyek egy hasonlatot. Az irány felfelé vezet, az egyszerűbb formából a magasabb formába. Abban, hogy az egyik értékforma átmegy egy másik értékformába, Marx sűrítve, fogalmi viszonylatokba összetömörítve kifejezésre juttatja a tényleges történelmi fejlődést.

Mivel kezdődik az árucsere? Az ősember — bizonyos fejlődési fokon — nyilván cserélt, de nem rendszeresen, hanem véletlenül, alkalmilag. Lehet, hogy egyik a másiknak egy nagyon szép, jólsikerült tűzkőt adott át, mert ő vagy a horda nagyon sok tűzkővel rendelkezett és alkalmilag kicserélte azt pl. mammuthúsra. Ez megfelel a marxi egyszerű, egyes vagy véletlen értékformának. Később kifejlődött ez a csere és egyenértékforma alakult ki a cserék között, azonban szintén még rendszertelen formákban. Rájöttek az emberek arra, hogy kell valamilyen egyenértékfélét képezniök, hogy a cserében meglegyen a megfelelő viszonylat, hogy mindenki megkapja, ami megilleti. Marx azt mondja: az egyszerű értékforma magától átmegy egy tökéletesebb formába. Ez a teljes vagy kifejlett értékforma. Ez megint nemcsak egy, Marx által kigondolt logikai menet, hanem így ment végbe az emberi társadalom fejlődése. Rájöttek arra, amikor a csere nagyobb méreteket öltött, hogy kell valamilyen értékformával rendelkezni, amely lehetővé teszi, hogy ne csak véletlen alapján ítéljék meg, mikor lehet vagy érdemes cserélni, és mindig más legyen a mértéke ennek a cserének. Vagyis mindig rendszeresebbé vált az árucsere és így mindinkább kialakult a szüksége annak, amit Marx kifejlett értékformának nevez. Az egyszerű értékformából, a viszonylagos értékformából átmenve a kifejlett értékformába egységes vonatkoztatási rendszer alakul ki. Kialakul egy áru, amelyen mérni lehet azután a többi árut. Nyilván így alakult ki a valóságos történelemben az árucsere fejlődése. Marx a vászon példáját hozza fel. Ez nem történeti példa, de van egy történeti példa is: a marha. Régi magyar

nyelvi dokumentumokban megtalálják ezt a kifejezést annak igazolására, amit Marx állít, hogy egy bizonyos áru vált általános áruvá. A régi magyar irodalmi emlékek szerint, akiknek sok „marhája vala", az gazdag volt. A marhán mérték az értéket, a marha az a közös érték volt, amelyre az összes többi kicserélésre alkalmas vagy számbajövő értéket vonatkoztatták. Ez tehát kifejlett értékforma volt, nemcsak használati érték a sok között, amely alkalmilag viszonylagos vagy egyenértékformaként szerepel. A történeti fejlődés odavezetett, hogy kialakult egy-egy ilyen általánosnak tekintett áru, amely mértéke volt az egyes, konkrét különleges formáknak.

Marx itt még bekapcsolja a különleges egyenérték formát. Az egyszerű értékforma a különleges értékformákban fejeződik ki, és miután ebből a káoszból a fejlett cseréhez kell jutni valamilyen módon, ebből a különlegesből kialakult az általános. Ez is a tényleges történelmi, társadalmi fejlődés menete, fejlődés a magasabbrendű állapot felé. Láthatjuk tehát itt a különös és az általános viszonyának megjelenését, amely Marxnál szintén igen fontos mozzanat *A tőke* egész szerkezetében. Amit Marx elvont formájában kifejt, az az értékviszonylatok kifejlődése egy egységes vonatkoztatási rendszerré. Ez a teljes vagy kifejlett értékforma.

Marx mindig felkutatja a dolgok mélyén rejlő emberi viszonylatokat. A használati értékek tárgyak, de azok a viszonylatok, amelyekben cserélünk, mindig emberek viszonylatai: aszerint cserélünk, hogy mi az értéke ezeknek a tárgyaknak ezt pedig a bennük rejlő munka alapján állapítjuk meg. A munka sokféle, sokfajta, és ebből a káoszból kijutni óriási fejlődési folyamat eredménye volt. Ennek lényege: a sokféle munkafajtának visszavezetése valami közösre. Mi ez a közös? Az, amit Marx absztrakt munkának nevez, az elvont emberi munka, a munka közös jellege. Ez nyilvánul meg a sokféle egyes munkában és ez határozza meg azt a folyamatot, amely a különös egyenérték formákon át az egyszerű,viszonylagos értékformából egy általános értékformához vezet.

Engels a logikainak és a történetinek viszonyát úgy nevezi, hogy a logikai nem egyéb, mint a történetinek sűrített, koncentrált kifejezése. Marx logikai levezetései valóban olyanok, hogy egy óriási történeti folyamatot, amely az emberi társadalomban hosszú időn keresztül játszódott le, összesűrítenek, és innen megy tovább a következő nagy minőségi változás, az, amelyet azután Marx *Az értékforma* című fejezetben tárgyal.

Miután az általános értékformát kimutatta, Marx kifejti, hogy ez az általános értékforma a belső fejlődés tendenciájának következtében nem marad meg. Ha a teljes, kifejlett értékforma a vászon, egy ideig lehet vászonban mérni a különböző árukat, de tartósan nem lehet, mert ennek a vászon nem felel meg, nem elégíti ki a csere a gazdasági követelményeket. Marx azt mondja: hiányai vannak. Nagyon esetleges, nem eléggé általános, bár sokkal általánosabb, mint az eddigiek, mégis mindenféle hibája van. Úgyhogy az a követelménye a cserének, az áruforgalomnak, hogy egy olyan áru jöjjön létre, amely teljesen megfelel a követelményeknek, amely képes egy általános egyenértéket nyújtani, és itt ez az általánosság a döntő. Teljesen általános legyen, mégis valami áru, nem valami szellemi alakulat, nem valami képzet, vagy valami tisztán elgondolt dolog.

Mi egy ilyen teljesen általános áru? Ez a teljesen általános áru a pénz, amely betölti azt a társadalmi funkciót, hogy a társadalom különböző tagjai között képes általános érintkezést, csereérintkezést létrehozni. Tehát különleges társadalmi funkciója van a pénznek, amely nincs meg más áruban ebben a mértékben. Ez is történeti folyamat. A legkülönbözőbb társadalmi rendszerekből tudjuk, hogy a fejlődésnek egy bizonyos fokán kialakul a pénz. Az őskommunizmusban nem volt pénz, de azután a fejlődésnek már igen korai szakaszán, már a rabszolgatársadalomban nagy szerepet játszott, bár távolról sem azt a szerepet, mint a tőkés társadalomban. Gondoljunk a görög—római társadalomra.

A pénz, mint olyan, teljesen társadalmi, vagyis nem érzéki, anyagi jelenség, mert nem rendelkezik olyan használati értékkel, mint az a sokféle áru, amelyről eddig beszéltünk. Mégis áru és van valami természetes formája is: vagy ezüst vagy arany vagy más primitívebb fém, sőt a pápuáknál a kagyló, de ezt egyelőre kihagyhatjuk vizsgálódásunk köréből. Lényeges az, hogy a pénznek van egy természetes formája, legalább is első megjelenési formáiban és *összenő* társadalmi formájával. Ez nagy filozófiai felfedezés Marx részéről, mert ekörül rengeteg vita volt.

A pénznek az a jellege, hogy áru és természetes formája van, arra csábította a pénzelmélet egyik irányzatát, hogy ezt lássa benne: a pénz az arany, az ezüst, minden egyéb csalás, képzelődés, emberek becsapása, ügyeskedés. Gondoljanak Goethe Faustjának második részére, ahol Goethe nagyon szellemesen mutatja be, hogy Lucifer Fausttal együtt megjelenik a királynál, ahol rossz állapotban vannak a pénzügyek, az egész ország krízisben van és behozzák a papírpénzt. De az mint ördöngösség jelenik

meg, mert mindenki úgy látja, hogy az nem is pénz, hanem valami titokzatos, emberfeletti, érzékfeletti mágikus szer.

A másik irányzat, a modern burzsoá irányzat pedig eltekint a pénz természetes formájától, úgy tekinti a pénzt, mint szellemi alakulatot, konvenciót, amelynek az államhatalom adja meg a pénz jellegét, és ha papírpénzt nyomat, annak semmi köze az aranyhoz. (Ez a híres Knapp-féle elmélet, amelynek Magyarországon nagy hatása volt, mert megfelelt a finánctőke érdekeinek.) Marx nem esik sem az egyik, sem a másik egyoldalúságba, hanem filozófiai alapon kimutatja, hogy a pénz természeti és társadalmi forma összenövése. A szükségszerű fejlődés az egyszerű áruformától az egyenértékformán keresztül, a kettő viszonyából fakadó ellentétes mozgáson keresztül a teljes vagy kifejlett értékformához, amelyből az általános értékforma alakul ki, — ez sem elégít ki, ez is mozgásba hozza a dolgokat, ebből létrejön a pénz mint áru. Ezt Marx úgy fogalmazza meg, hogy az egyszerű áruforma a pénzforma csírája. Csírájában már az egyszerű áruformában benne van a fejlődés, és ez ismét mélyen dialektikus fogalom. Természetesen szóról-szóra csak hasonlat a természeti, biológiai életből, de értelmében rámutat arra a belső szükségszerű fejlődésre, amelyen ezek a fázisok egymásután átmennek, és amely nem záródott le a pénzzel.

Az a vonatkozás, amelyben most akarunk beszélni a fetisizmusról, filozófiai szempontból rendkívül fontos és mintegy az eddigiekből következik. Láttuk, hogy Marx foglalkozott az érték fejlődésével és azt mondotta, hogy az egyszerű áruforma a pénzforma csírája. Miután ezt megállapította, az áru fetisjellegével és annak titkával foglalkozik. Ez mintegy ennek az átalakulásnak értelmezése filozófiai szempontból. Miről van szó, amikor az áru formái egyre kevésbé érzéki formává lesznek? A közönséges használati értékeket mindenki nagyon könnyen felismeri. Itt nincs probléma. Azt mondja Marx, hogy a fa formáját megváltoztatja, ha asztalt csinálnak belőle, az asztal mégis fa marad. közönséges érzéki dolog.

Továbbá azt mondja Marx: „De mihelyst áruként lép fel, érzéki és érzékfeletti dologgá változik."[8] Az első pillanatban megint azt lehetne hinni, hogy íme, Marx idealista lett, elismeri az érzékfeletti dolgokat is. De Marx más ért az érzékfeletti dolgokon és mást értenek az idealisták. Ő ezen azt érti, hogy: nem közönséges, érzékszerveinkkel, fizikailag megfogható, tapintható, szagolható, látható jelenségre kell gondolnunk. Azt mondja Marx,

[8] Marx, *A tőke*. Szikra, 1955. I. köt. 76. l

hogy az áru ilyen különleges dolog, majd így folytatja: „Nemcsak hogy lábaival a földön áll, hanem minden más áruval szemben a fejetetejére is áll és fafejében mindenféle rigolyát fejleszt, sokkal csodálatosabbakat, mint hogyha önszántából táncolni kezdene".[9] Az akkor divatossá vált asztaltáncoltatásokra céloz ezzel Marx.

Miben áll ez a furcsaság ez a titokzatosság? Abban, hogy az áru mint dolog jelenik meg. Pl. egy asztal, csizma stb. áruformát vesz fel. Egy asztal nemcsak fizikai fadarab, hanem áru azáltal, hogy áruformája van. Az áruforma számunkra szintén úgy tűnik fel, mint dolog. Ha mint fogyasztók bemegyünk egy üzletbe és veszünk egy árut, dolgot veszünk. Ez a tudat teljesen átment a húsunkba, vérünkbe. Ha elmegyek egy optikushoz, mert szükségem van szemüvegre, egy dolgot vettem és nem azon gondolkodtam, hogy ökonómiailag társadalmi viszony van közöttünk, hanem vásároltam egy dolgot, egy üvegdarabot, amely ki van csiszolva és amelynek kerete van. Az áruformát ennek következtében helytelenül látja a köznapi gondolkodás, helytelenül látja a munkás, aki csinálja az árut, a tőkés, aki értékesíti, a kereskedő, aki közvetíti. Maguk a közgazdászok is csak tárgyat látnak benne. A munkatermék eltűnik, csak a tárgy marad meg, és azt hisszük, hogy ez az áru jellege, természetes tulajdonsága. Ezért mondja Marx, hogy az áru érzéki és mégis érzékfeletti vagy társadalmi dologgá válik.

Itt igen fontos és elég nehéz, de rendkívül mély és termékeny filozófiai gondolatokról van szó. Azt lehet mondani, hogy Marx olyan kérdéssel foglalkozott, amellyel a filozófia eddig sohasem foglalkozott: az ökonómia, a gazdasági valóság filozófiájával és annak problematikus jellegével. A filozófia foglalkozott az anyaggal, az anyag és szellem, az anyag és tudat viszonyával, de az áruval sohasem foglalkozott. Marx az első, aki ennek a kérdésnek a filozófiáját feltárta. Mit jelent az, hogy a munka társadalmi jellegét nem ismerjük fel, hanem félreismerjük, helytelenül értelmezzük. Marx ezt egy hasonlattal mutatja meg. Azt mondja, hogy a látás során egy tárgy a szemre hat, a tárgy és a szem között fizikai viszony van, a fényhatás. Az ökonómiai viszony nem ilyen. Semmi köze — mondja Marx — az áru fizikai természetéhez és a dologi viszonyokhoz. A dolgok között is vannak viszonyok, pl. egy kalap és a szem között a látás. De ezek másfajta viszonyok, mint az áru kialakulásánál fellépő viszonyok, mert ezek emberi, emberek közötti viszonyok, embe-

[9] I. h.

rek meghatározott társadalmi viszonyai, akár szabad emberek között, akár szabad és nem-szabad emberek közötti viszonyok. Marx rámutat, hogy ezek a társadalmi viszonyok a dolgok viszonyának fantasztikus alakját öltik magukra. Ez a fetisizmus. A társadalmi viszonyok torzítva, fordítva, úgy jelennek meg, mint dologi viszonyok. Marx ezt azért nevezi fetisizmusnak, mert tudjuk, hogy a kezdetleges emberek vallási életükben kigondoltak maguknak valami bálványt, fetist, azt felruházták élettel és azt tőlük független, önálló dolognak tartották.

Az emberi viszonyok tehát titokzatos, eltorzult, fejetetejére állított, fantasztikus formában jelennek meg és nemcsak azok számára, akiknek ebből hasznuk van, hanem maguk a termelők számára is. Attól kezdve, amikor ez a rendszer kifejlődik, maguk a termelők is így látják. Marxnak ez a felfedezése az értékre vonatkozólag rendkívül fontos, mert az érték egyre magasabb formáiban mindinkább fetisizálódik. A pénz magasabb fetisizálódás, mint az áru, még nehezebb felismerni a pénzben azt, hogy tulajdonképpen társadalmi viszonyokról, munkaviszonyokról van szó. A tőkénél még nehezebb, a monopoltőkénél a legnehezebb, egyszóval a fetisizálódásnak óriási folyamata indul meg, amelyet Marx már csírájában felismert. Ez Marx igazi módszere, az anatómia — ahogyan ő nevezi —: a kezdet kezdetén megnézni a dolgokat.

Ezzel kapcsolatban van egy döntő fontosságú mozzanat, amelyre Marx *A tőké*ben állandóan utal, de ezen a helyen fejti ki először elvileg: a dologiasságnak, a fetisizmusnak befolyása az emberi tudatra. A köznapi ember él, gazdasági életet folytat és állandóan a legkülönbözőbb gazdasági viszonylatokba lép, ellenben azt, hogy ezeknek a viszonylatoknak mi a tulajdonképpeni társadalmi tartalma, nem tudja. Csak addig tudja, amíg nincs árufetisizmus, amíg az ősközösségben a viszonyok teljesen átlátszóak. Marx rámutat arra, hogy annak a jelenségnek a következtében, hogy az emberi viszonyok mint dolgok és tárgyak viszonyai jelennek meg, az emberek cselekednek és nem tudják, hogy mit csinálnak. Azt mondja Marx: „Azáltal, hogy különböző fajta *termékeiket a* cserében *mint értékeket egymással* egyenlővé teszik, azáltal teszik egyenlővé egymással különböző munkáikat mint emberi munkát."[10] Tudja ezt az ember? Nem tudja! Ezért Marx aláhúzza: „Erről nincs tudomásuk, de megteszik".

További igen fontos megállapítása Marxnak a következő: az a tudományos felfedezés, hogy a munkatermékek mint ér-

[10] I. m. 78. l.

tékek dologi kifejezései az emberi munkának, korszakalkotó tényező az emberiség fejlődésében, de ezzel nem szűnik meg a fetisizmus. Ez igen mély gondolat. Tehát a tudományos felfedezéssel nem szüntetjük meg a fetisizmust, mert az társadalmi folyamat: amíg áru van, amíg az áru pénzzé, a pénz tőkévé változik, állandóan újra jelentkezik, ismétlődik. Ezt a marxi felfedezést a proletariátus felhasználhatja majd arra, hogy ennek segítségével a tőkés társadalom rejtélyének nyitjára jöjjön és megváltoztassa az egész tőkés társadalmat. Marx nagyon szellemesen mondja, hogy a levegő tudományos szétbontása elemeire nem szünteti meg a levegőformát, mint fizikai test formáját. Tehát a levegő megmarad, ha tudjuk is, hogy milyen elemekből áll. Hasonlóképpen áll a dolog a társadalmi fejlődéssel is.

„A TŐKE" ISMERETELMÉLETI VONATKOZÁSAI*

1. A TÁRSADALMI MEGISMERÉS KÉRDÉSE

Az ismeretelmélet alapkérdése, sőt a modern filozófia alapkérdése a lét és a tudat, vagy az objektív valóság és a megismerő szubjektum, tehát az objektum (tárgy) és a szubjektum (alany) viszonya. Az újkori filozófia ezt a kérdést tárgyalva a léten általában a természetet és a világegyetemet, a tudaton, szubjektumon pedig az individuális megismerő szubjektumot érti. A filozófusok az individuális szubjektumot gyakran egyénfeletti metafizikai lénnyé emelték, hiposztazálták, vagy „tiszta", „ideális" szubjektumot, „abszolút tudatot" konstruáltak, de ezek lényegében mind az egyéni szubjektum változatai voltak.

A társadalom megismerése sajátságos probléma. Nem alkalmazhatjuk itt sematikusan a természet és a tudat viszonyának ellentétét. Általános ismeretelméleti álláspontunknak igaznak, érvényesnek kell lennie, mind a természetre, mind a társadalomra. De a kérdés a társadalomra vonatkoztatva sajátos formában jelenik meg.

A dialektikus materializmus általános ismeretelméleti álláspontja a visszatükröződési (leképezési) elmélet. Az objektív valóság képe (Engelsnél „Abbild") elménkben: az ismeret. A „kép" itt nem *fotográfia*, hanem a hasonlat mélyebb értelmében *kép*, amely visszatükrözi a valóságot, de elménk közreműködésével jön létre, úgy amint a *jó kép is a festő alkotó műve által válik a valóság igazi kifejezésévé*.

De itt most nem térek ki a visszatükröződési elmélet részletes kifejtésére.

Lenin hangsúlyozza a visszatükröződés, a képelmélet érvényességét a társadalmi megismerésre. A kérdés *lényege* mind

* A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tartott előadás.

a természetre, mind a társadalomra nézve a *tudattól független* objektív lét visszatükröződése a tudatban.

Lenin elveti Bogdanov felfogását, amely szerint a társadalomban lét és tudat *azonosak*.

„A társadalmi lét és a társadalmi tudat nem azonosak — pontosan ugyanúgy, mint ahogy nem azonos a lét általában és a tudat általában. Abból, hogy az emberek, amikor társulnak egymással, ezt mint tudatos lények teszik, semmiképpen *sem következik*, hogy a társadalmi tudat azonos a társadalmi léttel. Társulva egymással, az emberek minden valamennyire is bonyolult társadalmi alakulatban — és különösen a kapitalista társadalmi alakulatban — *nincsenek tudatában annak*, hogy milyen társadalmi viszonyok alakulnak ki ezáltal, hogy minő törvények szerint fejlődnek azok stb. Példának okáért a paraszt, amikor gabonát ad el a világpiacon, „társul" a világ gabonatermelőivel, de ennek nincs tudatában, és annak sincs, hogy minő társadalmi viszonyok keletkeznek a cseréből... A tudat általában *visszatükrözi* a létet — ez minden materializmus általános tétele. Nem látni e tétel közvetlen és felbonthatatlan kapcsolatát a történelmi materializmus e tételével: a társadalmi tudat visszatükrözi a társadalmi létet — lehetetlen."[1]

„A történelmi materializmus a társadalmi létet az emberiség társadalmi tudatától függetlenül tekinti. A tudat ott is, itt is csupán a létnek tükröződése, a legjobb esetben megközelítően hű (adekvát, eszményi pontosságú) tükröződése."[2]

Lenin Bogdanov felett gyakorolt bírálata teljes mértékben érvényes az ún. osztrák marxizmus („ausztromarxizmus") képviselői (Max Adler, Otto Bauer) által kifejtett hasonló felfogásokra is.

De nem áll-e ellentmondás fenn a marxizmusnak a tudatra vonatkozó különböző megállapításai között? Az emberek egyrészt nincsenek tudatában a társadalmi vonatkozásoknak, amelyek között élnek, a társadalmi törvényeknek stb. Másrészt a társadalmi tudat a társadalmi lét visszatükrözése. Az ellentmondás feloldása abban áll, hogy a társadalmi tudat közvetlen, spontán, nem tudományosan elmélyült formájában ugyan visszatükrözés, de tökéletlen tudat, nem fogja át a teljes társadalmi valóságot, csak annak felületét, sőt sokszor hamis tudat. Innen a társadalmi tudat, a társadalmi megismerés *problémája*.

[1] Lenin, *Materializmus és empiriokriticizmus*. Szikra, 1949. 330. l.
[2] I. m. 333. l.

Hogyan és miért válik a társadalmi megismerés — mint ilyen — problémává? Az ősközösség életében ilyen probléma nincsen. Az emberek viszonyai egymás között átlátszók. Nincs társadalomtudomány, — de a társadalom kezdetleges viszonyai között nincs is rá szükség! Amint Marx mondja, minden tudomány felesleges volna, ha a lényeg és a látszat összeesnének. De a fejlett társadalomban, elsősorban a kapitalizmusban, lényeg és látszat nem esnek össze! És ebből ered a társadalmi megismerés problematikája. A kapitalista társadalomnak (általában a fejlett osztálytársadalomnak) sajátossága, hogy a látszat eltakarja a lényeget. Ebből ered a hamis megismerés, a tévedés, a hamis tudat.

A társadalmi megismerés különleges, sajátos *tárgya: a társadalmi viszonyok* az emberek között, amelyek a *társadalmi valóságot* alkotják, egy adott, történelmileg meghatározott társadalmat kitesznek.

A megismerés: a szubjektum viszonya az objektumhoz. Az adekvát, hű, megfelelő megismerés, a visszatükröződés eredménye a *kép*. A visszatükröződés azonban társadalmi értelemben nem fizikai folyamat.

A visszatükrözés csak egyik kifejezése a megismerésnek. A megismerés tevékenység, aktivitás és nem mechanikus folyamat. Marx egyik nagy filozófiai és társadalomtudományi érdeme éppen az, hogy kimutatta, hogy a *látszat is visszatükröződik*.[3] *A tudományos megismerés* éppen abban különbözik a közönséges tudattól, hogy a látszat mögött rejlő valóságba, lényegbe behatol. Ez pedig feltételezi, hogy a tudat nem a passzív, felvevő fotográfiai lemez szerepét játssza.

Az adekvát visszatükrözés, megismerés nem jön magától. A közvetlen látszat is *képet* ad, de *hamis képet*. Nemcsak a gazdasági vonatkozásokról, hanem — éppen annyira, sőt talán fokozottabb mértékben — a politikai osztályvonásokról, az államról, az ideológiáról.

A társadalmi megismerés *szubjektumai* az egyének, de nem pusztán mint biológiai, hanem mint bizonyos termelési viszo-

[3] „Ha a tudomány műve a látható, csak megjelenő mozgásnak a belső, valóságos mozgásra való visszavezetése, úgy magától értetődik, hogy a tőkés termelés és körforgás ágenseinek fejében is képzeteknek kell kialakulni a termelés törvényeiről, amelyek ezen törvényektől teljesen eltérnek és csak a látszólagos mozgás kifejezései a tudatban. Egy kereskedő, tőzsdespekuláns, bankár képzetei szükségszerűen teljesen hamisak. (*A tőke*. III. köt. 297. l.)

nyok között élő *egyének*, amelyek befolyásolják és meghatározzák az egyének társadalmi helyzetét, társadalmi tudatát.

A társadalmi viszonyok: a termelő emberek csoportjainak viszonyai — osztályviszonyok.

Ebből következik, hogy a társadalmi megismerés feltételei mások a különböző osztályok, vagyis mások a tőkések és mások a munkások, végül mások a parasztok és az átmeneti középrétegek tagjai számára. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a társadalmi megismerés szubjektuma valamely egyén feletti osztálytudat volna.

A munkásság helyzete az igazság megismerése szempontjából a legkedvezőbb. Saját helyzetének: kizsákmányolt voltának felismerése nem áll érdekeivel ellentétben, ellenkezőleg. De a munkás közvetlen, *spontán* tudata ennek ellenére nem jut el a helyes megismeréshez. Osztályhelyzete csak kedvező feltételeket teremt a társadalmi megismerés számára, de ez a megismerés a munkásság számára *feladat* marad, amelyet csak a társadalom beható tanulmányozása által oldhat meg, s hogy ezt elérhesse, fel kell szabadulnia a tőkés rendszer szellemi hatása alól.

A legkedvezőtlenebb e tekintetben a tőkés osztály helyzete.[4]

A tőke számos fontos adalékot szolgáltat az egyéni kapitalista tudatának elemzéséhez (fenomenológiájához), kimutatja, hogy ez a tudat a látszat tudata. A tőkés érdekelve van abban, hogy a látszatot lássa és mást ne lásson és a látszatot a lényegnek, a felületet a belsőnek tartsa.

De nemcsak a tőkés egyéni érdeke válik az igazság felismerését gátló tényezővé. Sokkal kevésbé feltűnő, rejtett, mélyebb összefüggésekről van szó, amelyeket Marx zseniális elemzése hozott napvilágra.

2. A TŐKÉS RENDSZER MINT A TÁRSADALMI MEGISMERÉS AKADÁLYA: FETISIZMUS ÉS MISZTIFIKÁCIÓ

A tőke a társadalmi megismerés kérdését nem elvont formában, hanem konkrét történeti összefüggésben tárgyalja: mint

[4] L. *A tőke*. III. köt. 1. 188—190. Haszon és értéktöbblet a burzsoá tudatában, III. l. 115—116. Konkurrencia, az egyéni tőkés képzelődése és a vulgáris ökonómia, III. l., 212. A kereskedő, a börzeáner, a bankár ferde, fordított tudata. III. l., 297. Hamis képzetek a tőkés agyában, III. l., 366. A tőkés munkásnak tartja magát, III., 369. A tőkés gondolkodását érdekelt motívumai határozzák meg, III. 2., 407., 409.

a tudat és a tudati tükröződés sajátos eltorzulását a tőkés társadalomban. Hogyan jelenik meg a tőkés rendszer, illetve hogyan jelennek meg annak egyes jelenségei a tudat számára? *A tőke* rendszeresen elemzi azt az *alapvető tényt*, hogy a tudat a tőkés társadalomban nem adekvát, nem híven, helyesen tükrözi vissza a társadalmi valóságot. A valóság maga fordított, torzult, ferde formában *jelenik* meg és ennek megfelelőleg torzult tudatot hoz létre.[5] A valóság eltorzult ferde formákban való tükröződése annál jobban fokozódik, minél bonyolultabb folyamatokról van szó. A tőkés termelés folyamata egyre inkább elrejti. láthatatlanná teszi szerkezetét, belső tagozódását, saját mozgásának menetét.

De *A tőke* nemcsak a *jelenséget* mutatja meg, nemcsak a tudat fenomenológiája, hanem a jelenségek *magyarázatát* is adja. Marx feltárta e jelenség mögött rejlő *törvényszerűséget*. A látás folyamatában egy külső dolog egy másik dologra, a szemre fényt vetít. Fizikai folyamat ez fizikai dolgok között.

Ezzel szemben az áruban rejlő viszonyoknak a fizikai természethez, a tárgyak fizikai, anyagi mivoltához és dologi viszonyaikhoz semmi köze sincsen. Az áru az ember *társadalmi viszonyait* tartalmazza, amelyek azonban mint dolgok, tárgyak viszonyai jelennek meg. Látszatra önálló dolgok, ugyanúgy, minthogy a vallásban az emberi agy termékei látszatra önálló lények. Ez a *fetisizmus*, az áru fetisizmusa.[6]

Ebből következik az árutermelő társadalomnak és kifejlett formájának a tőkés társadalomnak sajátságos természete — áttekinthetetlen bonyolultsága, fokról-fokra fokozódó eldologiaso-

[5] A torzulásnak (Verdrehung, Verkehrung) ezt a kettős jelentőségét Marx többször külön kiemeli. Ennek ellenére *A tőké*re vonatkozó óriási irodalom ezt a fontos összefüggést éppen olyan kevéssé vette figyelembe, mint magának az elferdülésnek, felfordítottságnak a tényét.

„Az, hogy a dolgok a megjelenésben sokszor eltorzítva mutatkoznak, úgyszólván minden tudományban ismeretes, csak a politikai ökonómiában nem."

„Az ökonómiai vonatkozások kész alakja, amint az a felületen mutatkozik, reális egzisztenciájában és ezért a képzetekben is, amelyekben e vonatkozások hordozói és ágensei azokat a maguk számára világossá igyekeznek tenni, nagyon különböznek és valóban fordítottjai, ellentétesek azoknak belső, lényeges, de burkolt alakjaihoz és az annak megfelelő fogalomhoz. (Marx, *A tőke*. III. 188. l.)

„Az ökonómiai kategóriák a tudatban nagyon ferdén (verkehrt) tükröződnek vissza." (Marx, *Értéktöbbletelméletek*. III. 197. l.)

[6] Marx, *A tőke*. Szikra, 1955. I. köt. 77. l.

dása, rejtélyessége. A fetisizmus jelenségének e megállapítása *alapvető felfedezés, korszakalkotó a társadalomtudomány történetében.*

A Marx által felfedezett jelenségből következik a tőkés társadalom mivoltának fel nem ismerése, a fel nem ismerés, illetve hamis tudatformák sokféleségével. *A tőke* minden egyes fejezete a valóság elemzésén kívül feltárja, hogy *miért* nem ismerik fel a tőkések és a tőkés társadalom tudósai a társadalmi igazságot. Az ismeretelméletnek egy egészen új fejezetével állunk itt szemben. Helyesebben: Marx egészen új, a régi filozófia számára ismeretlen vonatkozásban vizsgálja meg az ismeret problémáját. A klasszikus filozófiában már Parmenidész óta központi helyen áll a csaló látszat és az igazi valóság különbségének kérdése. De a klasszikus filozófia a kérdést nem tudta megoldani. A probléma mint az *emberi megismerés* adekvát vagy inadekvát volta állott előtte, időtlen, egyetemes absztrakt formában, lényegileg csak a természetre és a természetfeletti világra vonatkoztatva. Megismerhető-e a természet? Megismerhető-e az isten? (Kant) Megfelelnek-e a tudat kategóriái a lét kategóriáinak? Formális vagy reális-e a logikai, gondolati formák érvénye? (Lotze) Szubjektív vagy objektív-e a természettörvények jelentősége? (Boutroux) A filozófia a természet megismerhetőségét tagadva vagy abban kételkedve, általában idealisztikus úton Descartes „cogito"-jától a hegeli önmagát megismerő abszolút szellemig, Bergson közvetlen tudati adataiig és az egzisztenciálfilozófia én-jéig, az egyéni tudat közvetlen adottságaiban vélte a keresett archimedesi pontot megtalálni.

A filozófia sohasem vetette fel a kérdést, hogy a megismerés akadálya nem *társadalmi* természetű-e. Ezt a kérdést teszi fel és erre ad *kimerítő választ A tőke* mint fenomenológiai, logikai és ismeretelméleti, *egyszóval,* mint *dialektikus* munka.

Marx reális alapokra helyezte a látszat problematikáját.

Felfedezte, hogy a csaló látszat és a való lényeg különbsége *szükségszerű,* nem a megismerő egyén egyszerű tévedése, egyéni szellemi tökéletlenségének következménye. *A társadalmi látszat szükségszerű látszat.*[7] De ez nem végleges, megváltozhatatlan. A tőkés rendszer átláthatatlansága, a szükségszerű látszat csak a tőkés, csak a rendszer által befolyásolt tudat és a polgári tudomány számára teszi felismerhetetlenné az igazi valóságot. A materialisztikus dialektika felfedi a titkok titkát. A tőkés rend-

[7] A csererendszer mint önálló rendszer, puszta *látszat, „de szükségszerű látszat". (Nyersfogalmazvány.* 409. l.)

szert burkoló lepel nem Mája fátyla, amelyet halandó ember nem lebbenthet fel. A tőkés rendszer megszűnésével, egy tervszerűen vezetett szocialista társadalomban megszűnik a *szükségszerű látszat* is, és a tudat a társadalmi vonatkozások adekvát tudatává válik.

Eddig *A tőke*. Feltehetjük a kérdést: a marxi felfedezés érvényessége csupán a tőke gazdasági jelentőségére szorítkozik-e és csupán a tőkés rendszerre szorítkozik-e?

A kettős kérdésre a kettős válasz — előlegezett, anticipált formában: Marx gondolata érvényes — közvetlenül vagy közvetve — először az egész tőkés társadalomra, a politikai-állami és szellemi felépítményre, másodszor nemcsak a tőkés társadalomra, hanem általában a történeti osztálytársadalmakra.

A tőkés társadalomban a „szükségszerű látszat" nemcsak a gazdasági vonatkozásokat takarja el, burkolja, titkolja, fetisizálja, és misztifikálja, hanem az *emberi vonatkozásokat általában*. Rejtélyessé, idegenné válik az ember az ember számára és az ember önmaga számára.

„Vagyok, mint minden ember, fenség,
Északfok, titok, idegenség,
Lidérces messze fény,
Lidérces messze fény."
(Ady, *Szeretném, ha szeretnének.*)

Marx nagy felfedezése „vezérfonal a tanulmányhoz". Így szerették módszerüket nevezni Marx és Engels. Vezérfonal az emberi vonatkozások eltorzulásának felismeréséhez is. Dologgá válnak, dologi formában jelennek meg nemcsak a munkaerő, nemcsak a tőke, hanem a politikai vonatkozások, az állami, jogi, közigazgatási szerkezet; az egyéni, a családi élet, a szerelem mechanizálódik, eldologiasodik a kultúra, a szellemi élet.

A közönséges tudat számára sűrű köd fedi a társadalmi osztályvonatkozásokat, az állam lényegét, az osztályszervezeteket. A tőkésosztály Siegfried rejtősapkájával fedi önmagát, láthatatlanná válik a burzsoá demokrácia látszólag osztályfeletti állam- és jogrendszerében. A törvény, a tudomány, a vallás, az egész társadalmi tudat fetisizált és misztifikált formákat ölt, a fejetetejére állítva jelenik meg ebben a világban. Tükörkép ez is, de torzító tükör, mint a tükör a vursli nevetőbódéjában. Elvarázsolt világ a tőkés társadalomban.

„Elvarázsolt, visszájára fordított, fejetetejére állított világ, melyben Monsieur le Capital és Madame la Terre[8] *mint társadalmi jellegzetességek, és ugyanakkor közvetlenül mint puszta dolgok, kísértenek."*[9]

Nemcsak a tőkés termelési rendszer korlátozza a megismerést és nemcsak itt van különbség látszat és lényeg, külső felszín és valóság között. De a kapitalizmust megelőző társadalmakban a misztifikáció nem fejlődött ki olyan arányokban.

„A korábbi társadalmi formákban ez a közgazdasági misztifikálás főleg a pénzre és kamatozó tőkére vonatkozóan észlelhető. Ez a misztifikálás a dolog természeténél fogva ki van zárva, először ott, ahol a termelés célja túlnyomóan a használati érték, a saját szükséglet közvetlen kielégítése; másodszor ott, ahol — úgymint az ókorban és a középkorban — a rabszolgaság vagy a jobbágyság alkotja a társadalmi termelés széles alapját, s az uralmi és szolgasági viszonyok, amelyek úgy tűnnek fel és úgy láthatók, mint a termelési folyamat közvetlen hajtórúgói, elleplezik a termelési feltételek uralmát a termelők fölött."[10]

Ha a kapitalizmus azt a látszatot kelti, hogy a munkás munkájának teljes értékét munkabér formájában megkapja, úgy a rabszolgaság azt a látszatot kelti, hogy a rabszolga, mint az úr tulajdona, semmit sem kap munkájáért, holott a valóságban ez nem így van.[11]

Látszat van tehát az osztálytársadalomban a kapitalizmus előtt is. De más okai vannak és a misztifikáció nem fejlődik mindent átfogó rendszerré. Ha a jobbágy a munkatöbbletet („Mehrarbeit" Marx értelmében) heti három napi ingyenes munkában vagy évi 52 napi munkában szállítja le a földesúrnak, az kétségkívül sokkal kevésbé rejtélyes formája a munkatöbbletnek, mint az értéktöbblet, amelyet a bérmunkás ellenérték nélkül szállít a tőkésnek, de amelyért *látszólag* munkabért kap.

Mi az oka annak, hogy a rabszolgatársadalomban és a feudális társadalomban a megismerés szintén társadalmi korlátokba ütközik? Ezek az okok: az úr és szolga *jogi* viszonya eltakarja a fennálló gazdasági viszonyt, éppenúgy, amint a *rendi* viszonyok eltakarják az osztályviszonyt, amelynek lényege, hogy az emberek egyik csoportja kizsákmányolhatja a másik csoportot és el-

[8] Tőke úr és Föld asszony, Marxnál franciául.

[9] Marx, *A tőke*. Szikra, 1951. III. kö. 899.

[10] I. m. 900—901. l.

[11] Marx, *Értéktöbbletelméletek*. III. 561. és a következők.

sajátíthatja munkáját. A második ok: az ellentétes társadalmi osztályviszonyok adekvát felismerésének feltétele az elnyomott osztály részéről a társadalmi fejlődésnek olyan magas foka, amely lehetővé teszi, hogy ezen osztályok vagy tudományos képviselőik felismerhessék a társadalmi valóság szerkezetét. A kapitalizmus előtt az elnyomott osztályok nem ismerhették fel a társadalom osztályszerkezetét, tudományos képviselőik nem voltak. Más szóval: a kapitalizmus előtti osztálytársadalmakban az elnyomott osztályok *viszonylagos tudatlansága* a társadalmi megismerés akadálya. Hogy ez a tudatlanság csak viszonylagos és nem abszolút, annak bizonyítéka egyrészt a rabszolgalázadások hosszú történelmi sorozata, de másrészt viszont a tudatlanság, a homályos tudat jele az a tény, hogy a győzelmes rabszolgák csak úgy tudták elképzelni a dolgot, hogy ők válnak urakká. Pugacsov maga abban látta a megoldást, hogy a rossz cár helyébe jó cár lépjen.[12] A harmadik ok: az uralkodó osztályok társadalmi megismerésének korlátja minden osztálytársadalomban az osztályérdek. Ennek a korlátozottságnak az ókori társadalomban klasszikus megnyilvánulása Aristoteles híres fejtegetése a rabszolgákról: a rabszolgákat a természet is rabszolgának teremtette, és ez fizikai alkatukban is kifejezésre jut.

„A természet úgy rendezte be, hogy a szabad emberek testi alkata különbözik a rabszolgák testi alkatától. Utóbbiak teste erős, a szükséges testi munka elvégzésére alkalmas; szabad emberek egyenesen járnak és nem képesek hasonló munkák elvégzésére, ezzel szemben alkalmasak a politikai életben való részvételre."[13]

[12] Razinról és Pugacsovról szólva nem szabad elfelejtenünk, hogy ők cárpártiak voltak: harcoltak a földbirtokosok ellen, de egy „jó cárért". Sztálin, *Beszélgetés Emil Ludwiggal.* Sztálin művei. 13. köt. 118. l.

[13] Aristoteles, *Politika*, I. 2. 14.

„A TŐKE NYERSFOGALMAZVÁNYA"*

Marx kézirati hagyatékának közzététele nevezetes és sajátos esemény a marxizmus történetében. Jelentősége kettős. Először: lehetővé teszi, hogy rekonstruáljuk Marx szellemi fejlődését, eszmei biográfiáját és ezzel mélyebben behatoljunk műve egészének megértésébe. Másodszor: olyan gondolatokkal, szempontokkal gazdagítja a tudományt, amelyeket Marx életében közzétett műveiben nem fejtett ki.

A tőke nyersfogalmazványa néven ismertté vált nagy hátrahagyott munka mindkét szempontból rendkívül jelentős. Bevezet Marx szellemi műhelyébe, laboratóriumába. Új oldalról, keletkezésében mutatja meg *A tőke* alapgondolatainak összefüggését. Nélkülözhetetlen segédeszköz Marx főművének elmélyített, tudományos tanulmányozásához. De még fontosabb a *Nyersfogalmazvány* mint Marx eddig ismeretlen gondolatainak dús tárháza. S ezek a gondolatok éppen ma felette korszerűek. Világnézeti szempontból: az *egyéniség, a szabadság, a munkaidő, a szegénység és a gazdagság* problémáit tárgyalják. Dialektikai szempontból: a kézirat — éppen mert vázlat — sokkal erősebb mértékben a logikai, fogalmi mozzanatokra fekteti a fősúlyt, mint *A tőke,* s éppen ezáltal sok újat ad a közgazdaságtan módszerének kérdéseiben.

A *Nyersfogalmazvány*ban Marx részletesen foglalkozik olyan kérdésekkel is, amelyekre *A tőké*ben és más munkáiban egyáltalán nem tér ki, mint a kapitalizmust megelőző gazdasági alakulatok elemzésével.

Egy ilyen munka teljes tartalmi ismertetése és méltatása messze meghaladná egy tanulmány keretét és csak cikksorozatban volna lehetséges. Nem is ez a célom. De talán nem is egy ilyen ismertetés adna képet a *Nyersfogalmazvány* sajátos jelle-

* Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (Rohentwurf). 1857—58. Marx—Engels—Lenin Institut. Moskau, 1939. XVI. 764. S. Anhang 1850—1859. Moskau 1941. 765—1102. S. A következőkben a munkát rövidítve *Nyersfogalmazvány*nak nevezem.

géről, amely abban áll, hogy Marx — nem lévén kötelezve a részletes kifejtésre — aforisztikus formában papírra veti gondolatait s feltárja a szocializmus perspektíváit.

A kézirat a következő részekre oszlik:

A bevezetést már Kautsky kiadta, de tévesen Marx *Zur Kritik der politischen Ökonomie* című 1859-ben megjelent munkájának bevezetését látta benne.

A *pénz*-ről szóló fejezet (33—148. l.) tele igen sok rendkívül érdekes új szemponttal és a pénz szűkebb értelemben vett témáján túlmenő gondolattal.

A munka törzse a tőkéről szóló, 600 oldalnyi fejezet. A legrészletesebben kidolgozott kérdés itt a tőke körforgása. Itt helyezte el Marx a kapitalizmus előtti formációkról szóló egészen önálló és lezárt fejezetet is. A függelékkötet variánsokat, töredékeket, polémiát és Marx saját használatára készített részletes tartalomjegyzéket foglal magában.

1. EGYÉNISÉG ÉS KAPITALIZMUS

Marx gazdasági munkáinak főtémája — a polgári közgazdaságtannal ellentétben — nem a javak, hanem *maga az ember*, az emberi tevékenység, az emberi alkotás, termelés, az emberi munka. A tőkés társadalomban az emberi munka — és maga az ember — eltorzul, deformálódik, felismerhetetlenné válik, eldologiasodik. Marx az egész tőkés termelés és körforgás elemzésében ebből a szempontból indul ki. A tőke nem dolog, hanem viszony, vonatkozás az emberek között, de nem egyszerű viszony, hanem *folyamat*, amelyet egész bonyolultságában, közvetítésein keresztül kell vizsgálni. E folyamat oda vezet, hogy az egyes mozzanatok, szakaszok, formák az önállóság látszatát öltik. Marx egyik főtörekvése mindenütt megmutatni a folyamat egységét, az összefüggést, a *társadalmi viszonyokat* mint a gazdasági világnak a dologi *látszat* mögött rejlő *lényegét*.

A tőke egy híres fejezetében az áru fétisjellegéről, a dolog és a viszony, az ember és az áru, a lényeg és a látszat összefüggéseiről van szó. A *Nyersfogalmazvány* ezt a kérdést összekapcsolja az emberi egyéniség, a munka idegensége, a munkaidő, a szocializmus problémáival.

Az *egyéniség* kérdése korunkban a polgári és a szocialista álláspont ütközőpontjává vált.

A tőkés osztály vezető politikusai, ideológusai, közgazdászai ma egyhangúlag az egyéni szabadság védelmének nevében vo-

nulnak fel a szocializmus ellen. A szocializmus szerintük elnyomja, az államnak vagy a tömegek érdekeinek áldozza fel az egyéniséget, megfosztja szabad fejlődésének lehetőségeitől.

A tőkés rendszert — akár nevén nevezik, akár nem — mint az egyéni szabadság, az egyéni kezdeményezés rendszerét állítják be és ezen az alapon védelmezik.

Az értelmiség nagy része a polgári individualizmust összetéveszti az egyéni szabadsággal és elhiszi, hogy a szocializmus rendszerében nincs helye az egyéniségnek.

A tényleges összefüggéseket rendkívüli mélységgel elemzi a *Nyersfogalmazvány:* megteremti az egyéniség problémájának vizsgálatához szükséges társadalomtudományi alapot.

A tőkés rendszerben a személyes függetlenség feltétele a *dologi* függőség. Az emberek közötti kapcsolat alapformája többé nem az úr és szolga viszonya, hanem a csere, a cserén alapuló csereérték, de ezzel együtt az egyén hatalma más egyének felett — dolgokon keresztül, illetve az egyén függése más egyénektől — dolgokon keresztül. Ez a dologi függőség lehetővé teszi a gazdasági és társadalmi élet példátlan kifejlődését, egyetemes arányokban való kialakulását — a kapitalizmust. De nem a szabad egyéniség egyetemes fejlődését! Ha a kapitalizmus a személyes függőségen alapuló társadalmakhoz képest haladás, úgy csak azért, mert megteremti az anyagi feltételeket a szocializmus számára. S a szocializmus lényege: *szabad egyéniség, mely az egyének egyetemes fejlődésén és közös társadalmi termelésükön alapul.*[1]

A polgári felfogás az egyéni fejlődés és az egyéni szabadság lehetőségeit abban látja, hogy az egyének függetlenek egymástól és a dologi függőségen alapuló függetlenséget mint valami őseredeti, természeti adottságot fogja fel. Marx ezzel a hamis felfogással szemben megállapítja, hogy az egyéniség egyetemes fejlődése nem a természet, hanem a történelem terméke. „*Egyetemes arányban, univerzálisan kifejlődött egyének, akik önmaguk közösségi viszonyaikat közös ellenőrzés alá vetik*" — ez a fejlődési fokozat túlmegy a csereérték által meghatározott társadalmi kapcsolatokon, de azokon alapul. A csereérték (dologi függés) létrehozta az egyének idegenségét. A kapitalizmust megelőző társadalmakban az egyén teljesebbnek, teltebbnek, gazdagabbnak látszik, — de ez csak egy fejletlen állapot teljessége volt. A kapitalizmusban az egyén *üressé* vált. A régi állapotok — ókor és középkor — utáni romantikus vágyakozás ép-

[1] I. m. 75. l.

pen olyan nevetséges, mint a kapitalizmus állapotaival való megelégedettség. Marx nagyon mélyen megjegyzi, hogy a polgári felfogással szemben a romantikus felfogás annak jogosult ellentéte és azt élete végéig kísérni is fogja.[2]

A csere mint a társadalmi élet alapja, csereérték, pénzrendszer, mindennek pénzben való értékelése és kifejezése — általános korrupcióhoz vezet. Ez az általános korrupció és prostitúció meghatározza a személyi képességek, hajlamok, tevékenységek társadalmi jellegét. Az egyén megkísérelheti, hogy szabaddá tegye magát ezektől a körülményektől — s egyeseknek ez sikerülhet is, de a nagy tömegnek csak akkor, ha magát a dologi függőséget —, tehát a kapitalizmust szünteti meg. *Dologi függőség mellett az egyéni függetlenség — illúzió.* Egyes egyének szabadsága még nem *az* egyének szabadsága.

Az egyéniség helyzete a kapitalizmusban magasabbrendű, mint az antik, vagy a feudális társadalomban, de alacsonyabbrendű, mint a szocializmusban. Ez a mély történelmi realizmusból fakadó értékelés végigvonul az egész munkán és a konkrét elemzések gazdagságát egységbe foglalja.

2. SZEGÉNYSÉG ÉS GAZDAGSÁG

Marx már ifjúkori (a kézirati hagyatékából 1933-ban kiadott) művében az *Ökonómiai-filozófiai kéziratok*ban a gazdagság, a gazdag ember fogalmát egészen új összefüggésben használja, s ezzel elmélyíti a gazdagság és szegénység ellentétességének felfogását.

A kapitalizmus az ember szellemi és testi képességeinek megcsontosodásához és elkorcsosulásához vezet. Az ember akkor igazán gazdag, ha összes képességei, hajlamai, tulajdonságai, érzékei szabadon és teljesen kifejlődhetnek. Az ember tehát csak a kommunista társadalomban lesz „gazdag és összérzékű ember".

Ebből a kiindulópontból jutott el Marx a gazdagság és szegénység kérdésének ahhoz a páratlan mélységű és eredetiségű elemzéséhez, amelyet szétszórt formában, de egységes elgondolásban a *Nyersfogalmazvány*ban találunk.

A marxi problémafelvetés mélysége abban áll, hogy a gazdagság és szegénység ellentétét kiemeli a vagyon- és jövedelemelosztás szűk összefüggéseiből, amelyekben a kérdést Marx előtt a nemzetgazdaságtan tárgyalta — és ma is tárgyalja.

[2] I. m. 86. l.

A gazdagság és a szegénység ellentétének forrása, gyökere nem az elosztás, hanem a termelési viszony, a tőke és a munka viszonya.

A gazdagság és a szegénység ellentéte tehát nem másodlagos, hanem elsődleges, lényeges ellentét.

A munka — a kapitalista termelésben — azon alapul, hogy a munkás nem rendelkezhet a munkaeszközök, a munkatárgyak, a munkatermékek felett. Egyszóval a munkás, a munka szemben áll a munka tárgyi feltételeivel és eredményeivel, a termékek egész tárgyi gazdagságával. *A munka abszolút szegénység:* a szegénység azonban itt nem egyszerűen a *hiányt,* hanem minden tárgyi gazdagság kizárását, az attól való megfosztottságot jelenti.[3]

De hiszen a munka mindennemű tárgyi, anyagi gazdagság forrása — mondja a klasszikus nemzetgazdaságtan! Hogyan lehet a munka a gazdagság forrása, ha a munka abszolút szegénység?

Éppen ezért, mert abszolút szegénység, lehet a gazdagság forrása, válaszolja Marx. A munka tárgyi vonatkozásában abszolút szegénység, s ugyanekkor a munkás *tevékenysége* a gazdagság forrása. *A szegénység a gazdagság ellentétes feltétele,* szegénység és gazdagság egymás feltételei, ugyanúgy, mint ahogy a tőke ellentétes természetében rejlik, hogy a munka, mint a tőke ellentéte, feltételezi a tőke létezését és a tőke feltétele a munka létezése.

Ez a szegénység és a gazdagság ellentétes, dialektikus viszonya a tőkés társadalomban. Ebből következik, hogy a szegénység és a gazdagság ellentéte nem szüntethető meg egy „igazságosabb elosztás" által — addig, amíg nem szűnik meg maga a tőkés termelési rendszer. Marx a *Nyersfogalmazvány*ban mélyrehatóan bírálja a „harmónia-elméletet", leleplezi a szegénység és a gazdagság ellentéteinek kiegyenlítését hirdető frázisokat. Marx kimutatja, hogy a szegénység és a gazdagság ellentéte még csak nem is enyhülhet addig, amíg a kapitalizmus az úr, mert a növekvő munka csak fokozza, növeli az abszolút szegénységet az egyik, a tárgyi gazdagságot a másik oldalon.

A materialisztikus dialektika az ellentétesség kérdését konkrét módon tárgyalja. „Az igazság mindig konkrét". Marx a szegénység és gazdagság kérdését is kiemeli az absztrakt közhelyszerű általánosságokból. E konkretizálás lényege abban áll, hogy a *Nyersfogalmazvány a szegénység és a gazdagság kérdését kap-*

[3] I. m. 203. l.

csolatba hozza az egyéniség és a munkaidő kérdésével. Ezzel az összekapcsolással Marx még élesebben, még poentírozottabban elhatárolja magát a kérdés szokásos, durván empirisztikus, csak az anyagi javak elosztásához tapadó, vulgármaterialisztikus módszerű tárgyalásmódjától és az elemzést a legátfogóbb szintézis magaslatára emeli.

A sokoldalú, mindenoldalúan fejlett egyéniség a „gazdag egyéniség".

A tőkés rendszer megteremti a gazdagság anyagi feltételeit, létrehozza a gazdag egyéniség kialakulásának *anyagi elemeit*, de nem hozhatja létre magát a gazdag egyéniséget. A tőkés rendszerben a munka és az egyéniség kifejlődése szembenállnak egymással. Ha a munkának a tőkés rendszerben megnyilvánuló formáját „*a* munkának" tekintjük, akkor a „gazdag egyéniség" munkája *már nem is munka,* — a szó eddigi értelmében — hanem az ember szabad önkifejezése.

„A gazdag egyéniség termelő tevékenységében éppen olyan mindenoldalú, mint fogyasztásában, munkája ezért nem is mint munka, hanem mint tevékenységének teljes kifejlődése jelenik meg, amelyben a természeti szükségszerűség a maga közvetlen formájában eltűnt; a természeti szükséglet helyébe egy történetileg létrehozott szükséglet lépett."[4]

A gazdag egyéniség: a szocializmus terméke — a szocialista, a kommunista ember, az öncélú ember.

A gazdagság és az egyéniség viszonya a különböző, történetileg ismert társadalmakban más és más. Marx a *Nyersfogalmazvány*ban újra és újra visszatér erre a kérdésre. Két vezérszempont vonul át a marxi gondolatmeneteken: a kapitalizmust megelőző társadalmi alakulatok szembeállítása a kapitalizmussal és a kapitalizmus szembeállítása a szocializmussal. Az egyik ellentét megvilágítja a kapitalizmus történeti hivatását, a másik ellentét megvilágítja a tőkés rendszer korlátait, s a szocializmus által való leváltásának történeti szükségszerűségét, mint az emberi haladás feltételét és követelményét.

Ebben az összefüggésben igen fontos Marxnak az a hagyományos akadémikus felfogással szembenálló megállapítása, hogy az antik társadalom az egyéniség kifejlődését kevésbé tette lehetővé, mint a kapitalizmus. *Egyes* egyének az antik világban nagy embereknek tűnnek fel. De sem a társadalom, sem az egyéniség szabad és gazdag, teljes fejlődésének feltételei nincsenek megadva. Az antik társadalomban a gazdagság nem a ter-

[4] I. m. 231. l.

melés célja. A modern világban a termelés célja a gazdagság. Ebből sokan azt következtették, hogy az antik felfogás, amely a termelés számára nem a gazdagság egyetemes kifejlesztését, hanem bizonyos igen korlátolt értelemben egyéni célokat tűzött ki, sokkal fennköltebb, mint a modern polgári felfogás. Gondoljunk pl. az antik világnak Goethe—Schiller-féle vagy hölderlini idealizálására. Ezzel szemben Marx mély történetfilozófiai belátással ezt mondja: szabadítsuk meg a gazdagságot korlátolt polgári formájától és akkor kiderül: *mi a gazdagság?* Nem más, mint az egyének szükségleteinek, képességeinek, élvezeteinek, termelőerőinek *egyetemessége.* A gazdagság: az ember teljes uralma a természeti erők felett, mind az — emberen kívül álló — természet, mind maga az *emberi természet* felett. Más szóval *az ember termelőképességeinek teljes kialakítása,* az emberi erők kifejlesztése, mint öncél, amelynek kizárólag emberi, történeti feltételei vannak.[5]

Ily módon Marx teljesen újjáértékeli a gazdagság, a gazdag ember, a gazdag egyéniség fogalmait, egyaránt meghaladja az ókort idealizáló klasszicizmust, a feudalizmust idealizáló romantikus antikapitalizmust. a tőkés rendszert idealizáló polgári felfogást és történeti-társadalmi megalapozást ad az egész problémának.

A gazdagság, az egyéniség, az emberi fejlődés szocialista felfogásának további konkretizálása a *munkaidő* kérdéseihez vezet.

A tőkés rendszerben a gazdagság azon alapul, hogy a tőkések a munkásság munkaidejének egy részét, a munka időtöbbletét *kisajátítják,* Marx szavaival a munkástól *ellopják.* A gazdagságnak ez a „nyomorult alapja" a tőkés rendszerrel együtt megszűnik. A szocialista társadalom a szükséges munkaidőt minimumra szorítja le, de nem azért, hogy a társadalom egy kisebbsége kisajátíthassa a munkaidőtöbbletet, hanem azért, hogy az egyének a szabaddá vált időt és eszközöket tudományos, művészi, emberi kultúrájuk fejlesztésére használhassák fel.

Arról van szó, hogy kié és mire használja fel a „rendelkezésre álló időt", amelyet Marx *nem-munkaidőnek* nevez. (Zárójelben: a negatív fogalmak bőséges használata a *Nyersfogalmazvány* egyik jellemző dialektikus logikai sajátossága.) A tőkés rendszer a technika fejlesztésével leszorítja a *szükséges* (nem az abszolút) munkaidő határát, de csak azért, hogy a rendelkezésre álló munkaidőtöbbletet kisajátítsa, és csak abban a mértékben,

[5] I. m. 387. l.

amennyire a tőke értékesíteni képes a munkaidőtöbbletet. Ily módon a rendelkezésre álló idő a kapitalizmusban ellentétes természetű.

A szocializmus rendszerében a munkások maguk rendelkeznek az időtöbblet felett, amely a szükséges munkaidő után fennmarad. *„A munkástömegek a magukévá, tulajdonukká teszik a munkaidőtöbbletet"*. Ezzel megszűnik a rendelkezésre álló idő ellentétes jellege. *A gazdagság mértéke többé nem a munkaidő lesz, hanem a rendelkezésre álló idő, vagyis a szabad idő.*

A munkaidő, illetve a szabad idő felhasználása a gazdagságnak mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban az alapja, — de ellenkező értelemben. Ez a szempont egészen új fényt vet a szocializmusra. A tőkés társadalomban, ahol a munkaidő (vagyis a kisajátított munkaidő) a gazdagság mértéke, a *gazdagság a szegénységen alapul, a szegénységet feltételezi,* a rendelkezésre álló szabad idő — a kevesek, a kiváltságosok szabad ideje — luxus, azon épül fel, hogy a munkásság egész ideje munkaidővé válik.A kapitalizmusban a gépesítés lehetővé teszi, hogy a munkást arra kényszerítsék, hogy többet dolgozzon, mint azelőtt, többet dolgozzon, mint régebben kezdetleges, durva munkaeszközeivel. A szocializmusban valósággá válik az „igazi gazdagság". S „az igazi gazdagság az összes egyének *fejlett termelőereje*".[6] A gazdagság mértéke nem a munkaidő, hanem a *szabad idő,* mely a közösség rendelkezésére áll. A munkaidő mint a gazdagság mértéke annyit jelentett, hogy a gazdagság a szegénységen alapul. A szabad idő mint a gazdagság mértéke annyit jelent, hogy a gazdagság az egyénnek és a közösség tagjának és nem a kiváltságosnak gazdagsága.

A gazdagság marxi értelmezése éppen napjainkban *a legnagyobb* mértékben korszerű. Korszerű, mert a szocializmus megvalósítása Európában ma a történelem napirendjére került, korszerű, mert fényes felelet az ismert közhely ellenvetésre, hogy a szocializmusban „mindenki proletár", vagyis mindenki szegény. *A szocializmus, a kommunizmus nem szegénység, hanem gazdagság, de a gazdagságnak egy új, mélyebb, magasabbrendű, emberibb formája, mint a tőkés rendszerben fennálló gazdagság.* Ez a belátás a legszélesebb tömegek érdekeit, sorsát érinti, s azért szükséges ezt a felismerést a legszélesebb tömegek közkincsévé tenni, mint a szocialista propaganda egyik fegyverét felhasználni.

[6] I. m. 596. l.

Nem kevésbé figyelemreméltó a szegénység és gazdagság tárgyalása a *Nyersfogalmazvány*ban tisztán elméleti szempontból, mint a dialektika egyik ragyogó alkalmazása.

A közfelfogás a szegénység és a gazdagság ellentétét úgy fogja fel, mint egy szükségszerű, elkerülhetetlen, az emberi természetben vagy az ember rendeltetésében adott ellentétet. Így fogja fel, mert ezt a felfogást az uralkodó osztályok és ideológusaik belevitték a közfelfogásba, évezredeken át erre nevelték a népet. S ma is a közhely életbölcsesség egyik axiómája: mindig voltak és mindig lesznek szegények és gazdagok.

A szegénység dicsérete, a szegénység önkéntes vállalására való biztatás, a túlvilági üdvvel való kárpótlás vagy a szegénység erkölcsi értékeinek felmagasztalása a polgári szentimentalizmus által csak különböző változatai annak a gyakorlati életbölcsességének, hogy mindig voltak szegények és gazdagok, és hogy ennek így is kell lennie. E felfogás egyik változata a szegénység és gazdagság ellentétének hamis tagadása, illetve *a szegénység és gazdagság hamis azonosítása is.* Így például Bossuet, a francia abszolút királyság teológus-ideológusa: „Oh, gazdagok, milyen szegények vagytok! Oh, szegények, milyen gazdagok vagytok!" Vagy Jókai, aki aligha ismerte Bossuet-t: „Szegény gazdagok", „Gazdag szegények".

Marx mindenre kiterjedő polémiájában leszámol a szegénység—gazdagság ellentét valamennyi hamis értelmezéstípusával, többek között azzal is, amely szerint a gazdagság alapja a takarékosság (tehát a munkások is vagyont szerezhetnek, ha takarékoskodnak). Kimutatja, hogy a *tőkés társadalomban* a szegénység és gazdagság ellentéte nem oldható fel, mert ennek az ellentétnek nemcsak fennállása, hanem kiéleződése *lényegéhez* tartozik. De egész elemzésének *legfőbb eredménye* abban áll, hogy a szegénység és gazdagság ellentétének a kapitalizmus előtti és a tőkés társadalomban kialakult formája történeti, különleges (specifikus), múló, változó jellegű. Az ellentét *reális* feloldása: a tőkés gazdagság megszüntetése és egy új, nem a szegénységen alapuló gazdagsággal való helyettesítése, amelynek anyagi lehetőségét a tőke termelőerőinek nagyarányú kifejlesztésével megteremtette és ezzel történeti hivatását befejezte.

3. MUNKAIDŐ — SZABAD IDŐ — SZOCIALIZMUS

A munkaidővel kapcsolatban Marx a szocializmus számos elméleti, elvi kérdését veti fel — s nemcsak felveti a kérdéseket, hanem választ is ad rájuk.

A természettudomány haladása mindig abban állott, hogy egy-egy új elmélet, új felfedezés, addig elszigetelten látott és kezelt események, jelenségek között belső összefüggést állapított meg. Ebben áll Marx társadalomtudományi módszerének termékenysége és jelentősége is. Remek példa erre a munkaidő és munka felfogása. Marx túlmegy a nemzetgazdaságtan (politikai ökonómia) szűk keretein, félredobja a régi sablonokat és saját szavaival szólva — „a társadalmi termelőfolyamat *igaz* felfogását" állítja helyébe. Az *igazi* „ökonómia" — takarékosság — nem egyéb, mint munkaidő megtakarítása. S ez pedig nem más, mint a termelőerő fejlesztése.[7]

Ebből a megállapításból kiindulva a következő, a szocializmus szempontjából fontos elvi következtetésekhez jutunk.

A takarékosság nem annyit jelent, mint *lemondani az élvezetekről*. Tehát nem aszkézis. Az élvezetről való lemondás álszenteskedő és reakciós prédikálásával szemben Marx az élvezet progresszív szerepére mutat rá. *Az élvezetre való törekvés, az élvezniképesség az egyéni képességek általános kifejlődésének feltétele*, eszköze — mai nyelven szólva, motorikus, dinamikus tényezője: ezzel egyszersmind termelő erő.

A legnagyobb termelő erő: az egyén a maga teljes kifejlődésében. E fejlődés feltétele viszont az egyén rendelkezésére álló szabad idő növelése, vagyis a munkaidő csökkentése, munkaidőmegtakarítás.

Marx döntő jelentőséget tulajdonít a szabad időnek az egyéniség szabad fejlődése, tehát az általános kulturális, emberi fejlődés szempontjából.[8]

És most következik a specifikus, minden sablontól elütő marxi-dialektikus-szocialista kérdésfeltevés és kérdésmegválaszolás.

[7] I. m. 599. l.

[8] A szabad idő jelentőségét jól látja Bernard Shaw: „Ahol a nép 90 %-a dolgozik és nincs szabad ideje, míg 10 %-é minden szabad idő és semmi munka, addig a szabadság csak lidércfény, a Magna Charta, az amerikai alkotmány és a francia Szabadság és Egyenlőség jelszó pusztán papírrongyok." (*Politikai ábécé*. 218. l.)

A szokásos felfogás szerint az emberek napi ideje két részre oszlik. Az egyik: a munkaidő. A másik, ami fennmarad, a szabad idő. A haladás ezen kereteken belül csak abban állhat, hogy csökkentjük a munkaidőt, növeljük a szabad időt. A kettő azonban akkor is merev, egymást kizáró ellentétnek két tagja marad.

Marx ehhez a következő megjegyzést fűzi: „Magától értetődik, hogy egyébként a közvetlen munkaidő maga sem maradhat absztrakt ellentétben a szabad idővel, csak a polgári ökonómia álláspontjáról tekintve tűnik így fel." Magától értetődik — Marx és a marxisták, de egyáltalán nem a köztudat számára. Marx dialektikus mélysége itt abban áll, hogy a munkaidő és szabad idő elvontan, mereven szembeállított és elkülönült kategóriáit egységbe foglalja, s ezzel az emléleti és gyakorlati jelentőségű megismeréseknek egész sorozatát teszi lehetővé.

Az utópikus szocialisták, így Fourier úgy vélték, hogy a kommunizmusban a munka *játékká* válik. Marx ezt a felfogást ugyanúgy elveti, mint a másik ellentétes végletet, Adam Smith felfogását, mely szerint a munka = gyötrelem, az emberiség átka.

„A munka nem válhat játékká, mint ahogy Fourier akarja..."

A megoldás nem ebben áll. A marxi megoldás „a szabad idő és munkaidő ellentétének feloldása". (Marx kifejezése.) Ezen Marx azt érti, hogy a szabad idő felhasználása birtokosát egy új, megváltozott egyénné formálja, s az mint megváltozott egyén tér vissza a termeléshez. Itt merül fel a *munkafegyelem* kérdése. A művelt, öntudatos, tudományosan képzett munkások számára a munkafegyelem nem kényszer, hanem önként vállalt munkastílus. Ebben az összefüggésben Marx döntő jelentőséget tulajdonít a *tudás* elsajátításának, amelyhez a munkás csak szabad idejében, munkaidején kívül, s még így is csak kedvező körülmények között juthat (mint ma nálunk a dolgozók iskolájában, az esti egyetemeken stb.).

A szocialista társadalomban különösen fontos az, amire Marx itt szintén utal, hogy a szabad idő nemcsak pihenés, hanem a „magasabb tevékenység" szellemi, irodalmi, tudományos, közéleti tevékenység ideje is.

A szocializmus tehát nemcsak a munkaidő ésszerű, a termelési és az egészségügyi követelményeknek megfelelő megszabását, nemcsak a munkaidő és a szabad idő viszonyának *mennyiségi,* hanem *minőségi* megváltozását is jelenti. A munkaidő és a szabad idő merev ellentéte helyet ad egy — a szocializmus alatt még nem teljesen megvalósult, de tendenciájában megnyil-

vánuló — szintézisnek, amelyben a munka elveszíti kényszerjellegét és a szabad idő értelmes vonatkozásba kerül a munkával.

Smith Adam szerint — a munka az ember átka, Jahve Ádámot megátkozva munkára kergette. „És arcod verejtékében keresd meg kenyeredet". Smith szerint ennek megfelelőleg szabadság és boldogság annyi mint pihenés. Marx ezzel szemben kiélezi, hogy az emberi munka — normális arányban — az egyén számára, annak normális állapotában *szükséglet is!* A munka — nehézségek leküzdése és ez önmagában véve az egyén önmegvalósulása, az alany tárgyiassá válása, tehát *„reális szabadság"*. A rabszolga munkája, a robotmunka, a bérmunka természetesen mint *kényszer*munka jelenik meg, s ebben az esetben a „szabadság" és „boldogság" nem-munka. Ennyiben Smithnek igaza van. De Smith nem érti meg, hogy egy szabad, vagyis szocialista társadalomban a munka szabad tevékenységgé alakul át, s ezzel — korszerű terminológiával élve — *a munka az élet értelmének hordozójává válik.*[9]

A munka azonban mint szabad munka sem puszta játék, szórakozás, ahogy Fourier naivan gondolja: *„Az igazán szabad munka átkozottul komoly dolog, a legintenzívebb erőfeszítés"*. (Művészi, tudományos munka.) A munkát nem az teszi szabaddá, értelmessé, hogy könnyű szórakozás volna, hanem társadalmi helyzete, szerepe, az ember felszabadulása a durva természeti és társadalmi kényszer alól, a munka mint természeti erőket szabályozó tevékenység.[10]

Eddig a munkaidő és a szabad idő viszonyát az egyénre vonatkoztatva tekintettük. A munkaidő kérdése azonban legátfogóbb összefüggésében az *egész társadalom* munkaidejének kérdése. S éppen ebben a vonatkozásban a ma elinduló tervgazdaság számára is különösen korszerű az, amit Marx a *Nyersfogalmazvány*ban *a munkaidő tervszerű beosztásáról* kifejt. „Mennél kevesebb időt kell a társadalomnak gabonatermelésre, állattenyésztésre stb. fordítani, annál több időt nyer egyéb anyagi vagy szellemi termelésre. Úgy, mint az egyénnél, a társadalom fejlődésének, tevékenységének, az élvezetnek mindenoldalúsága szintén az időmegtakarítástól függ. *Időökonómia (gazdaságosság) — végül is ebben oldódik fel minden ökonómia.* Úgy, amint az egyénnek idejét jól be kell osztania, hogy megfelelő

[9] Ezzel a kérdéssel foglalkozik *A munka értelme a kommunista társadalomban* című dolgozatom az *Internacionálé* című folyóiratban, 1919.

[10] Marx, *Nyersfogalmazvány.* 505. l.

arányban szerezze meg különböző ismereteit és tegyen eleget különböző kötelezettségeinek, úgy a társadalomnak is célszerűen be kell osztania idejét, hogy biztosítsa az összszükségleteknek megfelelő termelést. Az idő ökonómiája és a munkaidő tervszerű elosztása a termelés különböző ágaiban a közösségi termelésben az első ökonómiai törvény."[11]

Kész program a szocializmus számára! Marx e sorait olvasva lehetetlen nem gondolni arra a fantasztikus időpazarlásra, időpocsékolásra, amely a tőkés társadalomban folyik. Lehetetlen nem gondolni arra a rablógazdálkodásra, amelyet a kapitalizmus az emberiség legnagyobb kincsével, anyagi gazdagságának forrásával: munkaerejével és munkaidejével folytat. Nem gondolni arra, hogy a tervgazdaságnak már egy átmeneti gazdaságban is, amilyen az új demokrácia országainak gazdasága, egyik legfontosabb feladata a *helyes időgazdaság, időökonómia,* aminek egyik feltétele az, hogy az egyének is megtanuljanak gazdaságosan bánni munkaidejükkel és szabad idejükkel!

Az anyagi termelőerők olyan jellegű fejlesztése, amely egyszersmind a munkásosztály erőinek kifejlesztése is legyen — ez az a feladat, amelyet a tőkés rendszer nem tud megoldani, mert a munkást a munkaidő meghosszabbítása és fokozott kizsákmányolása által puszta munkaállattá degradálja.[12]

Ezt a feladatot megoldani — ez a szocializmus hivatása.

4. MUNKA, TULAJDON, EGYÉNISÉG

A *Nyersfogalmazvány* tartalmi gazdagságából külön kiemelendő a kapitalista termelést megelőző társadalmi alakulatokról szóló fejezet.[13] Konkrétabban a tőkés, polgári *tulajdon* eredetéről, a tulajdon történeti formáiról, a tulajdon fogalmával űzött visszaélésekről, a tulajdon reális értelméről és a tulajdonnal kapcsolatos szofizmákról és illúziókról van benne szó.

Marx e kérdést az egyénnek, az egyéniségnek társadalmi-gazdasági helyzetével való szoros összefüggésben tárgyalja. Marx célja a tulajdon kérdésében uralkodó jogi fetisizmust meghaladni.

[11] I. m. 89. l.
[12] I. m. 442. l.
[13] I. m. 375—415 l.

Az egyén mint munkás — a szó modern értelmében — a történeti fejlődés terméke. Az egyén kezdetben tulajdonos volt, de mint tulajdonos egyszersmind valamely közösség tagja volt. A közösség, földközösség stb. — a tulajdon ősi, eredeti formája. Egy elszigetelten élő, izolált egyén éppen olyan kevéssé birtokolhatott földet, mint ahogy nem tanulhatott volna meg beszélni. Az egyének valamely közösség tagjai voltak, s ezen a közösségen keresztül váltak a föld tulajdonosaivá. A Robinson-szerű egyes ember beszéde vagy termelése — abszurdum. De éppen ilyen abszurdum az eredeti egyéni tulajdon.

Az eredeti közösség belső ellentmondásainak következtében feloszlik, s itt kezdődik a tulajdon története. Ez a történet sokak szerint — így Marx korában Proudhon szerint — egy, az ökonómiát megelőző történet. Egyszerű foglalás, erőszak stb. Marx Proudhonnal szemben hangsúlyozza, hogy a polgári korszakot megelőző történeti fejlődésnek és minden egyes szakaszának éppen úgy gazdasági alapjai vannak, mint a polgári fejlődésnek. „Az emberek élete kezdettől fogva ilyen vagy amolyan formában, a társadalmi termelésen, vagyis az ökonómiai viszonyokon alapult."

Mi a tulajdon? A tulajdon eredetileg nem egyéb, mint az ember viszonya a természetes termelési feltételekhez, amelyeket az ember magához tartozóknak tekint, mint amelyek saját létéhez tartoznak, úgyszólván saját meghosszabbított testét alkotják. Tulajdon: eredetileg annyi, mint egy törzshöz és ezen a közösségen keresztül a földhöz tartozni.

Tehát a tulajdont a termelésből, az egyénnek a termelési feltételekhez való viszonyából és e feltételek változásaiból kell magyarázni, nem pedig isteni vagy vallási eredetet tulajdonítani a tulajdonnak, vagy azt mint egyes szociológiai irányok, kizárólag az erőszakból magyarázni. (Marx és Engels idejében Proudhon, Dühring — újabban Gumplovitz, Oppenheimer.) Ezen az alapon vázolja fel Marx a keleti, az antik, a feudális és végül a tőkés társadalmi alakulatok és az azokra jellemző tulajdonviszonyok kialakulását.

90 évvel Marx vázlatának megírása után ismereteink a kapitalizmust megelőző társadalmakról természetesen lényegesen gazdagodtak. De, hogy a Marx által először kidolgozott módszer ma is teljes mértékben érvényesnek, helyesnek bizonyul, azt az újabb eredmények igazolják. A tulajdon genézise, a tulajdonformák történelmi osztályozása, amelyet Marx ad, ma is alapul szolgál a társadalomtörténeti kutatásoknak.

Marx meggyőzően kimutatta, hogy *a tulajdon a társadalmi életfeltételek terméke* és nem, amint a polgári ökonómia a valóságot a fejetetejére állítva tanítja, a tulajdon a társadalmi rendszerek alapja. Ezt a hamis álláspontot vallja azonban még ma is a hivatalos polgári közgazdaságtan. Így Heller Farkas szerint „a tőke alapja a magántulajdoni rend, mert a tőke a tulajdonban lévő hatalomra támaszkodva nyúl bele a termelésbe.[14]

A fejlődés eredménye a tőkés társadalomban a *nem-tulajdonos,* a tulajdontól megfosztott szabad munkás, a bérmunkás. Marx feltárja, hogy a tőke keletkezése az egyik, a „szabad" munkás létrejötte a másik póluson együtt egy egységes folyamatot alkot. A polgári ideológia, az egész polgári gazdaságtan azon az illuzorikus, illetve szofisztikus feltevésen alapul, hogy a *tőkés-tulajdonos* és a *munkás-tulajdonos* mint tulajdonosok *cserélnek,* csere-viszonyba lépnek. A formális logika szerint A = A, tehát tulajdon = tulajdon, tőkés és munkás egyformán tulajdonosok. Marx kimutatja, hogy ez a csere a kapitalizmusban *látszat,* nem tulajdonos és tulajdonos állnak egymással szemben, hanem tulajdonos és *nem-tulajdonos.* A munkás nem-tulajdonos, nem-tulajdonosa a munkaeszközének, a munka termékének — ez az elidegenedés tetőpontja, a fejetetejére állított világ, az egyéniség szabad fejlődésének teljes tagadása. De ugyanez a fejlődés, az, amely megteremti a magasabbrendű termelési rendszer anyagi feltételeit — és ezzel az egyén teljes egyetemes fejlődésének feltételeit is. Más szóval: *a szocializmus nem gátolja az egyéniség szabad fejlődését, hanem éppen a szocializmus és csak a szocializmus teszi lehetővé annak igazi megvalósulását.*

Szükséges azonban befejezésül magáról a marxi munka publikációjáról egy szót szólni.

Habent sua fata libelli — a könyveknek megvan a saját sorsuk. A latin mondáshoz hozzátehetjük: a kéziratoknak is.

A *Nyersfogalmazvány* vázlat-jellege mellett is a szocializmus irodalmának klasszikus munkái közé tartozik. Jelentősége tudományos szempontból felbecsülhetetlen.

A marxi kézirat ennek ellenére évtizedekig a német szociáldemokrata párt archívumában porosodott. Kautsky csak a *Bevezetést* és néhány kisebb részletet adott ki belőle, s a többit vagy el sem olvasta — Marx kéziratának kibetűzése rendkívül fáradságos — vagy közlését nem tartotta fontosnak.

A kézirat közlését csak annak a körülménynek köszönhetjük,

[14] Heller Farkas, *Közgazdaságtan.* 1945. I köt. 10 l.

hogy Marx és Engels egész kézirati hagyatéka a moszkvai Marx—Engels—Lenin Intézet birtokába került.

Amilyen közönnyel, nemtörődömséggel, megnemértéssel kezelte a német szociáldemokrata párt reformista irányú vezetősége Marx és Engels hátrahagyott művei közlésének kérdését, sőt egyenesen szabotálta közlésüket, olyan gondot fordít a Szovjetunió a klasszikusok hagyatékának őrzésére, tanulmányozására és kiadására.

S ez nem véletlen. Nem véletlen az sem, hogy a *Nyersfogalmazvány* egy olyan kiélezett helyzetben, mint az 1939—1941. évek voltak, Moszkvában megjelenhetett. Azok az eszmék, amelyeket Marx zseniális művében kilencven évvel ezelőtt először kifejtett, a Szovjetunióban, a szocializmus országában találnak a legnagyobb megértésre, ott ahol ezek az eszmék megvalósultak és megvalósulnak.

A SZÜKSÉGLETEK KIELÉGÍTÉSÉRŐL*

A szocializmus gazdasági alaptörvényének helyes felfogása a szocializmus sikeres építésének nélkülözhetetlen feltétele. A törvény perspektívát ad a szocializmus építői számára ott, ahol a hatalom már a nép kezében van, s ugyanakkor a szocializmus győzelmének érdekében vívott harcra mozgósítja a tömegeket a tőkés országokban. A törvény helyes értelmezése nagy segítséget nyújt ahhoz, hogy elkerüljük a hibákat a szocializmus építése folyamán, illetve ahhoz, hogy gyorsabban felismerjük és kijavítsuk az elkövetett hibákat. A szocializmus gazdasági alaptörvényének nagy ideológiai, világnézeti jelentősége van. Alapot nyújt ahhoz, hogy leleplezzük az antikommunista propaganda hazug állításait és álérveit. Lehetővé teszi, hogy tisztázzuk azt a zűrzavart, amelyet a szocialista ideológia felületes és vulgarizáló felfogása nem egyszer a szocializmus híveinek tudatában is előidéz.

A szocializmus gazdasági alaptörvényének helyes felfogása megköveteli, hogy értelmét a szocializmus sokoldalú vonatkozásaiban feltárjuk. Biztosítanunk kell a törvény dogmatizálástól és talmudizálástól mentes felfogását, a törvényben használt alapfogalmak helyes elméleti értelmezését.

Ezen alapfogalmak közé tartozik az anyagi és kulturális szükségletek, illetve e szükségletek maximális kielégítésének fogalma.

„A szocializmus gazdasági alaptörvényének lényeges vonásait és követelményeit körülbelül így lehetne megfogalmazni: az egész társadalom állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítésének biztosítása a szocialista termelésnek a legfejlettebb technika alapján történő szakadatlan növekedése és tökéletesedése útján."[1]

A törvényben központi helyet foglal el a szükségletek kielé-

* Megjelent a *Társadalmi Szemle* 1953 szeptemberi számában.

[1] Sztálin, *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban.* Szikra, 1952. 41. l.

gítésének követelménye. Ezzel kapcsolatban a következő kérdések merülnek fel:

Mit értsünk anyagi és kulturális szükségleten?
Mit értsünk a szükségletek maximális kielégítésén?
Milyen értelemben beszélünk a társadalom szükségleteiről?
Hogyan biztosítják a törvényben megnevezett feltételek a szükségletek maximális kielégítését?
Milyen gyakorlati következtetéseket kell a marxista elméletből a szükségletek kielégítésének biztosítására vonatkozólag levonnunk?

1. ANYAGI ÉS KULTURÁLIS SZÜKSÉGLETEK

A szükségletek fellépése és azok kielégítése döntő szerepet játszik az emberek fiziológiai életfolyamatában, gazdasági tevékenységében és szellemi életében. A szükségletek folytonos kielégítése az emberek egész anyagi és szellemi életének alapja. A szükségletek szerepének megállapítása annál fontosabb, mert a burzsoá filozófia és közgazdaságtan a szükségletek kielégítésének átfogó jelentőségét tagadja, a szükségletek kielégítésében pusztán fiziológiai folyamatot lát, amelynek semmi szerepe sem volna a magasabb szellemi élet kialakulásában és fejlődésében.

Marx meggyőző érveléssel tárja fel a szükségletek kielégítésének átfogó, központi jelentőségét az ember életében. Adolph Wagner német közgazdász művéhez írott (kézirati hagyatékából orosz nyelven kiadott) kritikai kommentárjában Marx a következő, filozófiailag is rendkívül figyelemreméltó módon világítja meg a szükségletek kielégítésének szerepét:

„Az ember a külvilág tárgyaival, mint szükségletei kielégítését szolgáló eszközökkel áll vonatkozásban. De az emberek egyáltalán nem azzal kezdik, hogy „a külvilág tárgyaival elméleti vonatkozásban állnak". Mint minden állat, azon kezdik, hogy *esznek, isznak stb.*, vagyis nem valamilyen vonatkozásban „állnak", hanem aktíve cselekszenek, cselekvés segítségével elsajátítják a külvilág bizonyos tárgyait, és ily módon kielégítik szükségleteiket (vagyis a termeléssel kezdik). Ennek a folyamatnak az ismétlődése következtében agyukba bevésődik, hogy e tárgyak az „emberek szükségleteit kielégíteni" képesek, az emberek és az állatok megtanulják a külső tárgyakat, melyek szükségleteik kielégítését szolgálják, az összes többi tárgyaktól „elméletileg" is megkülönböztetni. A további fejlődés bizonyos színvonalán, *miután közben megsokszorozódtak és továbbfejlőd-*

tek az emberek szükségletei és cselekvésmódjai, melyek segítségével azok kielégülnek, az emberek ezen tárgyak egész osztályainak, amelyeket a tapasztalat alapján már a külvilág egyéb tárgyaitól megkülönböztetnek, neveket adnak. Ez szükségszerű folyamat, miután a termelés folyamatában, vagyis a tárgyak elsajátításának folyamatában állandó munkaviszonyban vannak egymás között és egyes tárgyak között, és hamarosan harcba is keverednek más emberekkel ezekért a tárgyakért. Hiszen ez a megnevezés (a tárgyak megnevezése. F. B.) csak képzetszerű kifejezése annak, amit a megismétlődő cselekvés tapasztalattá változtatott, hogy a már bizonyos társadalmi kapcsolatokban élő emberek számára ... bizonyos külső tárgyak szükségleteik kielégítésére szolgálnak.[2] (Saját kiemeléseim. Az *„esznek, isznak stb."* szavak Marx kiemelései. F. B.).

Marx már ifjúkori munkáiban éles harcot folytatott a szükségletek kielégítésének kérdésében a burzsoá nemzetgazdaságtan nézetei ellen, amelyeket elméleti vonatkozásban hamis, történetellenes, metafizikus szempont, a szükségletek pusztán fiziológiai értelmezése, gyakorlati vonatkozásban pedig az embertelenség és álszenteskedés jellemez. Marx fiatalkori munkáiban a szocializmus és a kommunizmus számos olyan világnézeti, ideológiai nézetét tisztázza, amelyekre később nem tért vissza, mert tudományos munkásságát a kapitalizmus gazdasági törvényei feltárásának szentelte. A fiatal Marx e fejtegetéseinek nagy jelentősége van napjainkban, amikor a szocializmus építése történeti valósággá vált és válik.

A szükségletek kérdése szempontjából nagyjelentőségűek Marx megállapításai az *Ökonómiai-filozófiai kéziratok*ban.[3]

Marx a szükségletek kielégítését itt. mint később is, a termelés, a munka kérdéseivel szoros kapcsolatban tárgyalja.

Marx első fontos megállapítása, hogy a nemzetgazdaságtan a munkásban csak „munkaállatot" („Arbeitstier") lát, amelynek szükségletei a legszűkebb állati, testi szükségletekre korlátozódnak. Marx megállapítása kíméletlen *bírálatot* jelent a burzsoá nemzetgazdaságtan *tényleges* álláspontja felett; leleplezi annak egész embertelenségét.

A XIX. század burzsoá ideológusai a kommunizmus felfo-

[2] Marx, *Megjegyzések A. Wagner munkájához. 1879.* Marx—Engels Művei (oroszul, XV. köt. 461—462. l.) A szöveget oroszból fordítottam, miután az német nyelven ezideig nyomtatásban nem jelent meg. F. B.

[3] Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte.* 1844. Marx—Engels Gesamtausgabe (MEGA). 3. köt.

gásának hallatlan meghamisításával a kommunistáknak, a marxistáknak tulajdonították azt az álláspontot, amelyet éppen Marx bírált és leplezett le. Főleg a liberalizmus akkori ideológusai voltak azok, akik a kommunizmust ezen az alapon igyekeztek „megcáfolni". Így például Eötvös József a következőket írja „a communistákról":

„E párt vagy felekezet vezéreinek nem szokása tanaik logikai következményeitől visszaijedni, mindig egész nyíltsággal kimondják azokat. E tan, mely az élvezeteket tekinti az emberi lét egyedüli céljának s azt csupán állati szükségeinek kielégítésében véli feltalálni . . .[4]

Ismeretes, hogy napjainkban is mind a klerikális, mind a „liberális", és általában az antikommunista világnézeti propaganda állandóan ezt az állítást szajkózza, amikor a kommunizmust „a gyomor filozófiájának" nevezi, az isten képmására teremtett ember méltóságának lealacsonyításával vádolja stb.

Marx a burzsoá nemzetgazdaságtannal szemben már ifjúkori munkájában hangsúlyozta, hogy minden magasabb emberi fejlődés a szükségletek állandó tágulásán, kifinomulásán, gazdagodásán alapul. Marx szerint a sajátos emberi szükséglet az igazi gazdagság alapja. A szükségletek gazdagságának kielégítése az ember teljes önkifejtését jelenti. Ebben áll az „emberi" gazdagság. Az ember akkor igazán gazdag, ha összes képességei, hajlamai, tulajdonságai, érzékei szabadon és teljesen kifejlődhetnek. Az ember, írja Marx, a kommunizmusban lesz igazán „gazdag és összérzékű ember", ami más szóval egyre növekvő és fejlődő szükségleteinek teljes kielégítését jelenti.

A burzsoá nemzetgazdaságtan ehelyett a szükségletek *elnyomását*, a lemondást, az aszkézist, az igénytelenséget hirdeti. Marx elveti a burzsoá nemzetgazdaságtannak ezt az álszentes-kedő ideológiáját. A burzsoá ökonómusok a „takarékosság" elvének nevében — a nép számára — az élvezetekről való lemondást ajánlják. Ezzel a farizeus prédikálással szemben Marx rámutat az *élvezet progresszív szerepére*. Az élvezetre való törekvés az egyéni képességek általános kifejlődésének feltétele, eszköze — a termelés hatalmas mozgatóereje. Marx szembeszáll a burzsoá nemzetgazdaságtannal a *luxus* kérdésében is. A nemzetgazdászok szerint a munkás számára mindennemű luxus eltiltandó, elvetendő. De mit tart a nemzetgazdaságtan luxusnak a munkás számára? „Minden, ami a legelvontabb

[4] Eötvös József, *A XIX. század uralkodó eszméi*. Révai testvérek, 1902. II. köt. 39. l.

szükségleten (tehát az elvont „táplálkozás" legelemibb szükségletén) túlmegy, az luxusnak tűnik fel a nemzetgazdaságtan számára."[5] Ismeretes, hogy ez a sopánkodás a munkások „luxusa" felett, mind a mai napig hozzátartozik a reakció eszmei fegyvertárához. Nevezetesen ezen az alapon igyekszik a kapitalista országokban a reakció ellentétet szítani a munkásosztály és a parasztság között, azt hirdetve, hogy a munkásság életszínvonala túlságosan magas, s ezért drágák az iparcikkek.

Marx későbbi műveiben a főhangsúlyt a *szükségletek történeti fejlődésének* jellemzésére fekteti. Teljes ellentétben azzal a nézettel, amelyet a burzsoázia ideológusai a kommunizmusnak, illetve a marxizmusnak tulajdonítanak, tudniillik, hogy a szükségletek pusztán természeti, fiziológiai, „állati" szükségletek. Marx feltárja a valóságos összefüggést a természeti szükségletek és a társadalmi-történeti fejlődés által létrehozott emberi szükségletek között. Az utóbbiak megváltoztatják a természeti szükségletek jellegét.

„Az éhség — éhség, de az éhség, amely késsel és villával fogyasztott főtt hússal elégül ki, más éhség, mint az, amely a nyers húst kéz, köröm és fog segítségével falja fel."[6] Marx ebben az értelemben kimutatja, hogy nemcsak a fogyasztás, a szükségletek kielégítése van hatással a termelésre, hanem a termelés is hatással van a szükségletekre, a termelés fejlődése új és új szükségleteket hoz létre.

A burzsoá közgazdaságtan a szükségleteket azért tartja pusztán fiziológiai jellegűeknek, mert a tőkés rendszer a széles dolgozó tömegek szükségleteit a természeti szükségletek legelemibb létfenntartási színvonalán akarja tartani. Még ha elismeri is a társadalmi fejlődés szerepét a szükségletek alakulásában, akkor is a burzsoázia osztályérdekeinek megfelelő módon, teljesen torzított módon értelmezi azt. Marx rendkívül találó megállapítása: „A közgazdász ‚véletlen szükségletnek' (besoin factice) nevezi először azokat a szükségleteket, amelyek az egyén *társadalmi* létéből következnek, másodszor azokat, amelyek nem meztelen létezéséből, mintegy természeti tárgy létéből folynak. Ez mutatja azt a belső kétségbeejtő szegénységet, amely a burzsoá gazdaságnak és tudománynak alapját képezi."[7]

[5] Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte.*

[6] Marx, *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához.* Szikra, 1951. Marxizmus—leninizmus kiskönyvtára. 16—17. l.

[7] Marx, *A politikai gazdaságtan alapvonalai.* (Nyersfogalmazvány). Moszkva 1939. 139. l. (Németül).

Marx szerint éppen fordítva áll a dolog. A szükségletek alakulásában mind nagyobb és döntőbb szerepet játszik a történelmi-társadalmi tényező. Visszatérve a luxus kérdésre, amelyet már fiatalkori művében felvetett, Marx azt hangsúlyozza, hogy a természetileg szükséges és a luxus ellentétét a fejlődés állandóan megváltoztatja és feloldja. Ami tegnap fényűzésnek számított, ma szükségletté válik. „A létfenntartási eszközök összegének tehát elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy a dolgozó egyént mint dolgozó egyént életének normális állapotában megtartsa. Maguk a természetes szükségletek, például a táplálkozás, a ruházkodás, a fűtés, a lakás stb., az egyes országok éghajlatai és egyéb természeti sajátosságai szerint különbözők. Másrészt az úgynevezett *elengedhetetlen szükségletek terjedelme*, valamint kielégítésük módja maga is *történelmi termék*, s ezért nagy részben függ az ország kultúrfokától, többek között lényegesen attól is, hogy milyen feltételek között, tehát milyen szokásokkal és életigényekkel alakult ki a szabad munkások osztálya."[8]

Általában a fejlődés követelménye és törvénye a szükségletek differenciálódása, gazdagodása, fokozódó kielégítésük lehetősége. A fejlődésnek ezt a törvényét tagadják a szegénységet, az igénytelenséget idealizáló, az aszkézist hirdető ideológiák, elsősorban a tételes vallások, a keresztény vallás. Ezzel szemben a haladó társadalmi irányok eszmei képviselői, nagy költői és gondolkodói mindig a nép jólétének fokozását tűzték ki célul és mindig hangoztatták, hogy a jólét a javak bőségén alapul. Az elosztás igazságtalanságainak ostorozása mellett nem feledkeztek meg a javak bőségének szükségességéről.

„Ha majd a bőség kosarából
Mindenki egyaránt vehet..."[9]

Heine híres versében nagyszerű választ ad a lemondás, az igénytelenség hamis prófétáinak:

„En újabb dalt barátaim,
újat és jobbat zengek:
mi már a földön, idelenn
építjük föl a mennyet.

[8] Marx, *A tőke*. Szikra, 1955. I. köt. 164. l.

[9] Petőfi, *A XIX. század költői.*

Le a nyomorral! Itt akarunk
boldogabb, jobb jövendőt —
ami munkás kéz nyomán terem,
ne falják rusnya bendők.

A föld ölén mindenkinek
elég kenyér csírázik,
rózsa, mirtusz, szépség és erő
s cukorborsó, rogyásig.

Cukorborsót mindenkinek,
ha pattan zsenge tokja!
a mennyországot bízzuk a
verebekre s angyalokra!"[10]

(Kardos László fordítása)

A szükségletek kielégítésének kérdése — *osztályharc* kérdése. Ezen az alapon egyszersmind a világnézetek, a szabadság és a reakció világnézetének harci kérdésévé vált.

Ebben a vonatkozásban ki kell térnünk a jelenkori burzsoá gazdaságtan ama gyakran hangoztatott állítására, hogy a burzsoázia napjainkban elismeri a munkásság növekvő szükségleteinek kielégítésére irányuló törekvését, és igyekszik is megteremteni annak feltételeit. Ez az állítás tiszta szemfényvesztés. Bizonyos követelményeknek *szavakban* való elismerése még nem jelenti azok teljesítését, sőt, azok szabotálásának célját szolgálhatja. Erről van szó ebben az esetben is.

2. A SZÜKSÉGLETEK MAXIMÁLIS KIELÉGITÉSE

Az ember ember által való kizsákmányolásán alapuló társadalomban a kizsákmányolt osztály tagjai számára a szükségletek kielégítésének lehetőségei a legalacsonyabb fokon mozognak. A tőkésosztály a munkások szükségleteinek kielégítését igyekszik a fiziológiai létminimumra korlátozni, vagy éppen a létminimum alá szorítani.

A munkásosztály gazdasági harca nemcsak arra irányul, hogy a fiziológiai létminimum, az életfenntartás szükségleteinek feltételeit biztosítsa. A munkásosztály a társadalmi, történeti

[10] Heine, *Németország.* Heine válogatott versei. Szépirodalmi Könyvkiadó, 343—344. l.

fejlődés által létrehozott növekvő szükségleteinek kielégítéséhez szükséges anyagi feltételek biztosításáért is harcol. E harcban bizonyos eredményeket érhet el, de az eredmények messze elmaradnak a szükségletek növekedése mögött. A tőkés társadalomban a munkásosztály abszolút és relatív elnyomorodásának törvénye uralkodik. Ennek megfelelően a szükségletek kielégítésének lehetőségei a dolgozók számára minimálisak egyrészt növekvő szükségleteikhez, a termelés, a technika fejlődése által kitermelt új szükségletekhez, másrészt a kizsákmányoló osztály számára fenntartott lehetőségekhez képest.

A válságokkal kapcsolatban Marx ezt írja: „Minden valóságos válság végső oka mindig a tömegek szegénysége és fogyasztásuk korlátoltsága, szemben a tőkés termelésnek azzal a törekvésével, hogy a termelőerőket úgy fejlessze, mintha azoknak csak a társadalom abszolút fogyasztóképessége szabna határt.[11] Azt a tényt, hogy a kapitalista gazdaság számára nem a népesség tényleges szükségletei, hanem a fizetőképes fogyasztás a mérvadó, Marx a következő találó szembeállítással fejezi ki: „A meglévő népességhez viszonyítva nem túlsok élelmiszert termelnek. Fordítva áll a dolog. Túlkevés élelmiszert termelnek ahhoz, hogy a népesség tömegét tisztességesen és emberi módon kielégíthessék."[12]

Mindez fokozott mértékben áll a jelenkori kapitalizmusra. A maximális profit elérésének célját, mint eszköz, a dolgozók életszükségleteinek minimális kielégítése szolgálja.

Ennek az összefüggésnek felismerése szükséges ahhoz, hogy teljes jelentőségében felfogjuk a szocializmus gazdasági alaptörvényében foglalt követelményt: „Az egész társadalom állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítésének biztosítása..." Mit jelent már most a szükségletek maximális kielégítése? A „maximális" fogalma nem abszolút mennyiséget, hanem *viszonylagosságot* fejez ki. A szocializmus mint a kommunizmus első, alsóbb szakasza, még nem jelenti és nem jelentheti a szükségletek *abszolút* kielégítésének lehetőségét, amelyet a kommunizmus magasabb szakaszának formulája („mindenki képességei szerint — mindenkinek szükségletei szerint") fejez ki. A szocializmus ismert formulája szerint („mindenki képességei szerint — mindenkinek teljesítménye szerint") a szükségletek kielégítése a teljesítményektől függ, és

[11] Marx, *A tőke*. Szikra, 1951. III. köt. 536. l.

[12] I. m. 124. l.

ezen az alapon a termelés, a technika rohamos emelkedésével kapcsolatban ugyanakkor maximális arányokat is elér. A törvény e megfogalmazása élesen kiemeli, hogy a szocializmus rendszerében a szükségletek kielégítése *növekedésének nincsenek korlátai, bár egy adott időpontban, egy adott helyzetben* magának a kielégítés lehetőségének korlátai vannak.

Már a szocializmus alsó szakaszában is egy bizonyos fokig megvalósul a szükségletek kielégítésének az az átfogó marxi felfogása, amely azt a nyers fiziológiai szükségleteken túlmenőleg az emberi képességek, hajlamok teljes kifejlődésével, az ember önkifejtésével azonossá teszi.

Ebben az összefüggésben kell értelmeznünk Marx és Engels gondolatait a *munka és a szükséglet* összefüggéséről és egységéről a kommunizmusban.

A tőkés termelésben a munkás, illetve a munkások szükségleteinek kielégítése *nem* a termelés célja. Marx e fontos negatív megállapításában benne rejlik, hogy a szocializmus számára a termelés célja éppen az ember, mint öncél. S ez más szóval annyit jelent, mint az emberi szükségletek maximális kielégítése, hiszen az ember önkifejtése anyagi és szellemi, kulturális szükségleteinek kielégítésében nyilvánul meg.

„A szocialista termelés nem a profit, hanem az ember a maga szükségleteivel, vagyis az ember anyagi és kulturális szükségleteinek kielégítése.[13]

A termelés céljának ez a gyökeres, lényeges megváltozása megváltoztatja a munka és szükségletek viszonyát, összefüggését.

Marx ezt az összefüggést teljesen új, a régi nemzetgazdaságtantól és a filozófiától eltérő módon világítja meg. Feltárja, hogy a nemzetgazdaságtan ismert megállapításai a munkáról csak a kizsákmányolt munkás munkájára vonatkoznak.

A tőkés termelés viszonyai között a munkás számára a *munka nem szükséglet*, hanem kényszer, létfenntartási kényszer. Adam Smith ezt a helyzetet abszolutizálva azt állította, hogy a munka az ember számára általában kényszer, átkozott szükségszerűség, a boldogság pedig annyi, mint pihenés. Marx a *Nyers-fogalmazvány*ban rendkívül figyelemreméltó bírálatot gyakorol A. Smith felett. Smith nem érti, hogy ha a kényszer megszűnt,

[13] Sztálin, *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban.* Szikra, 1952. 76. l.

akkor „az egyénnek egy bizonyos normális adag munka is szükségletté válik".[14]

A gothai program kritikájában Marx azt a nevezetes tételt állítja fel, hogy a kommunizmusban, a kommunizmus magasabb fokán *„a munka nemcsak a megélhetés eszköze, de maga lett a legfőbb életszükségletté".*[15] Lenin feljegyzéseiben aláhúzza ezt a helyet, és kapcsolatba hozza a kényszer megszűnésével: „A munka szükségletté vált, nincs kényszer."

A munka szerepének ilyen döntő megváltozása *teljes* mértékben kétségtelenül csak a kommunizmus magasabb szakaszában következik be. De ez a változás már a szocializmusra is fokozódó, növekvő mértékben jellemző és a szocializmushoz vezető átmenet szakaszában is megmutatkozik.

3. A TÁRSADALOM SZÜKSÉGLETEI ÉS AZ EGYÉN SZÜKSÉGLETEI

A szocializmus gazdasági alaptörvénye: *„Az egész társadalom* állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítésének biztosítása..." (Saját kiemelésem. F. B.)

A törvény tanulmányozása folyamán felmerült számos kérdés között gyakran szerepelt az is, mit értsünk „a társadalom szükségletei" kifejezésen. Van-e különbség, vagy ellentét a társadalom szükségletei és az egyének szükségletei között, és ha igen, milyen gyakorlati következtetéseket kell ebből levonni.

A kérdésre különböző választ kell adni, aszerint, hogy a kapitalizmus vagy a szocializmus társadalmi rendszerének összefüggésében merül-e fel.

Az antagonisztikus ellentmondáson alapuló kapitalista társadalomban az osztályokhoz tartozó egyének szükségletei szemben állnak egymással. A tőkésosztály a dolgozó osztályok rovására igyekszik szükségleteit maximálisan kielégíteni. Ezenkívül részben a tőkés rendszer mechanizmusa, részben a burzsoázia szándékos politikája következtében az egyes osztályokon belül is egyes rétegek szükségleteiket a többi rovására elégítik ki.

A tőkés társadalomban ezért nem beszélhetünk a társadalom egységes szükségleteiről. A társadalom antagonisztikus jellege

[14] Marx, *A politikai gazdaságtan alapvonalai.* (Nyersfogalmazvány) 505. l.

[15] Marx, *A gothai program kritikája.* Marx—Engels, *Válogatott művek.* Szikra, 1949. II. köt. 18. l. (Saját kiemelésem. F. B.)

a szükségletek kielégítésében is megnyilvánul. Nem is lehet tehát szó az *egész* társadalom szükségleteinek maximális kielégítéséről. A szükségletek kérdésében is kibékíthetetlen ellentét áll fenn az osztályok és az egyes osztályokhoz tartozó egyének csoportjai között.

Teljesen más a helyzet a szocialista társadalomban. Itt az egész társadalom szükségleteinek fogalma nem üres absztrakció, hanem élő valóság. A társadalom szükségletei ugyanis nem merülnek ki az egyes egyének *egyenként* tekintett szükségleteiben. Ha minden egyes egyén a szocializmusban maximálisan akarná kielégíteni szükségleteit, tekintet nélkül a többi egyénre, akkor az egyik — a másik és a többiek rovására tenné ezt. Csak a saját fogyasztásuk fokozására törekednének, ami az egész társadalom szükségleteinek rovására történnék. Az egész társadalom szükségletei tehát különböznek az egyesek szükségleteitől. De nem állnak azokkal ellentétben. A szocialista társadalom szükségletei úgyis a dolgozók *személyes, egyéni szükségleteinek összességét* jelentik, beleértve ebbe nemcsak a pillanatnyi szükségleteket, hanem a fokozódó szükségletek kielégítésének biztosítását a jövőre, valamint a társadalom nemdolgozó tagjaira (gyermekek, aggok, betegek stb.) nézve is. Mennél nagyobb mértékben fokozódik az egész társadalom szükségletei kielégítésének lehetősége, annál inkább fokozódik ez összeredményben az egyéni szükségleteket, a személyi szükségleteket illetőleg is. Ezért nincs ellentét a társadalom szükségletei és az egyének szükségletei között, valamint nincsen ilyen ellentét az egyének között sem.

A társadalom szükségletei és az egyéni szükségletek összhangjának megvalósítása azonban nem valami változatlan számszerű elosztási viszony meghatározása, hanem *folyamat*, amelyben a társadalom feladata az egyén érdekeit, szükségleteik kielégítésének biztosítását állandóan összeegyeztetni, a társadalom követelményeit és az egyének szükségleteit összhangba hozni, a szocializmus elosztási elvét („mindenkinek munkája szerint") a szükségletek kielégítésének alapjává tenni. Az egyéni szükségletek kielégítése csak akkor biztosítható tartósan, ha ez a társadalom szükségleteinek kielégítése alapján történik. Ezt az elvet kell hangsúlyoznunk azokkal szemben, akik saját egyéni érdeküket, vagy egyes csoportok érdekeit, szükségleteit az egész társadalom érdekeire való tekintet nélkül akarják előtérbe helyezni. Ugyanakkor azonban sohase felejtsük el, hogy a társadalom nem az egyéneken *kívül és azok felett* álló titokzatos szellemű „egész". A társadalom szükségleteinek kielégítését

sohasem szegezhetjük szembe az egyének szükségleteivel, különben megszakadna a kapcsolat a szocializmusban az összesség és az egyén között.

Az egyéni szükséglet azonnali, pillanatnyi és csak az egyéni érdeket tekintetbe vevő maximális kielégítésének korlátozása a társadalom érdeke, de ugyanakkor az ilyen korlátozások a legfőbb biztosítékai valamennyi egyén számára a szükségletek állandóan növekvő, folyamatos, tervszerű, rendszeres, az esetlegességet, önkényességet kiküszöbölő megvalósításának.

A szocializmus alaptörvényét helytelenül értelmezzük és alkalmazzuk, ha a társadalom szükségleteit tartósan az egyéni szükségletek *fölé* helyezzük, ha csak a végcélra, csak a távolabbi perspektívára vagyunk tekintettel, ha az egyének huzamos időn át nem tapasztalják, hogy a szocialista építés az ő személyes szükségleteik jobb kielégítését *közvetlenül* is szolgálja.

4. KULTURÁLIS SZÜKSÉGLETEK

A szocializmus gazdasági alaptörvényének értelmezésében nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a mozzanatnak, hogy e törvény a kulturális szükségletek maximális kielégítését is magában foglalja.

A törvénynek ez a követelménye jellemző a szocializmusra. Teljes horderejét akkor tudjuk méltányolni, ha ebben a vonatkozásban is szembeállítjuk a szükségletek kielégítését a kapitalizmus és a szocializmus viszonyai között.

A kizsákmányoláson alapuló antagonisztikus osztálytársadalmakban a kulturális szükségletek kielégítése az uralkodó osztályok előjoga.

A kultúrreakció filozófusa, Nietzsche, a görög társadalom alapján általánosítva, ezt a „törvényt" állította fel: a kultúra feltétele a rabszolgaság. Ebbe beleértette azt, hogy a rabszolgáknak kultúrára nincsen szükségük. A rabszolgáknak szerinte nem lehetnek kulturális szükségleteik, mert nem egyebek, mint a szabad emberek kulturális szükségletei kielégítésének eszközei.

A kapitalizmus addig nem ismert arányokban megteremti és kiszélesíti a kulturális szükségleteket, de azok kielégítését a dolgozók számára még inkább a minimumra szorítja le, mint az anyagi szükségletek kielégítését. Nemcsak Nietzsche, hanem a burzsoá ideológia képviselőinek egész sora, az úgynevezett arisztokratikus kultúra szükségességét hirdeti, nyíltan szembeszáll a kultúra demokratizálásával. A modern kapitalizmus

gyakorlatilag arra rendezkedett be, hogy a tömegek számára a műveltség elsajátítását és a kulturális élvezetekhez való hozzájárulást nem a néptömegek, hanem a saját szükségleteihez, saját érdekeihez, a tőkés termelés érdekeihez mérten szabja meg. Így az iskolázottság a kapitalista termelés fejlettségének és érdekeinek megfelelően országonként változik, a technikailag fejlett ipari országokban magasabb, az elmaradott országokban alacsonyabb, de általában nem haladja meg az általános nyolcosztályú iskolai végzettséget, vagy azon alul marad. A főiskolai és tudományos képzettség elsajátítása a nép számára elérhetetlen. Elég Horthy-Magyarországra utalni, ahol a munkás- és parasztszármazású főiskolai hallgatók száma mindössze két százalékot tett ki.

A szocializmus megteremti a dolgozók számára az anyagi jólétnek azt a fokát, amely a kulturális szükségletek kifejlődésének és kielégítésének egyik alapfeltétele. Szocializmus: a kulturális szükségletek rohamos növekedése, azok állandóan növekvő kielégítésének *intézményes* biztosítása, a nép erre való jogának alkotmányba foglalása (a műveltséghez való jog), a kulturális szükségletek minőségi, egyre magasabb színvonalat elérő jellege. Ha a rabszolgatartó és a feudális rendszer számára a kizsákmányoltak kulturálatlansága életfeltétel, a kapitalizmus érdekeinek pedig a népkultúra egy igen alacsony foka felel meg, úgy a szocializmus, és a továbbfejlődést tekintve, a kommunizmus érdeke, létfeltétele, győzelmének záloga a tömegek szakadatlan kulturális felemelkedése. A proletárdiktatúra hatalmának megszilárdulása után tanította Lenin: a kultúra a legfőbb feltétele a szocializmus győzelmének.

A Szovjetunió háromévtizedes tapasztalatai fényesen bizonyítják, hogy a szocializmus sikeres építése és a kultúra felvirágzása valóban elválaszthatatlan egységet alkotnak. A szocializmus győzelme tette lehetővé a társadalom kulturális szükségleteinek maximális kielégítését, és a kultúra felvirágzása a Szovjetunióban a szocialista építés legfőbb támaszává vált.

Természetes, hogy a „maximális" — kulturális vonatkozásban is viszonylagos fogalom, s a kulturális szükségletek kielégítésének is megvannak a maga fokozatosan növekvő anyagi és technikai, továbbá szellemi lehetőségei. Nem lehet például iskolatermek építése nélkül korlátlanul fokozni a tanulók számát, nem lehet elegendő számú és képzettségű főiskolai tanerő nélkül derüre-borura új főiskolákat felállítani stb. A kulturális szükségletek maximális kielégítését is tervszerűen meg kell alapozni és fokozatosan megvalósítani. A maximális kielégítés nem

jelent „maximalizmust", túlfokozott követeléseket, túlfeszített, a valóságos viszonyoknak meg nem felelő követelményeket és ütemet.

A szocializmus gazdasági alaptörvényének jelentősége abban áll, hogy kiemeli a kulturális szükségletek maximális kielégítését mint a szocializmus egyik alapvető vonását és követelményét. Maga a törvény azonban nem ad és nem is adhat részletes útmutatást arra nézve, hogy a bennefoglalt elvi programot hogyan lehet és hogyan kell megvalósítani. Ez a szocialista kultúrpolitika, a tervszerű kulturális építés feladata. E téren még sok hibát követünk el. E hibák forrása a kulturális élet bürokratizálása, az adminisztratív módszerek túltengése, a tudományosan megalapozott, tervszerű kultúrpolitika helyettesítése a pillanatnyi szükségletek után igazodó, rögtönzött intézkedésekkel. A szükségletek kielégítésének követelménye arra kötelez, hogy a tartós szükségleteket ne hanyagoljuk el pillanatnyi szükségletek kedvéért, a kulturális építés terén ne pazaroljunk, de ne is fösvényeskedjünk, ne essünk a prakticizmus hibájába. A tudományos szükségletek kielégítését például ne csak a technikai tudományokra korlátozzuk. Állandóan tartsuk szem előtt, hogy a kulturális forradalom a kultúra legszélesebb demokratizálását jelenti. Így például iskolarendszerünk hálózatának kiszélesítésében alulról felfelé és nem fordítva kell haladnunk.

A kulturális szükségletek kielégítésénél figyelembe kell venni, hogy az anyagi és a kulturális szükségleteket nem lehet és nem szabad egymástól mereven szétválasztani. Minél fejlettebb a kultúra, annál inkább áthatja az egész anyagi termelést és a fogyasztást, az élelmiszerek termelésétől kezdve a ruházkodásig, építkezésig, lakásberendezésekig. A szükségletek kielégítésének szocialista jellege egyre növekvő kulturális szükségleteket hoz létre.

Minél nagyobb mértékben oldódik meg az anyagi szükségletek kielégítése, annál nagyobb mértékben lépnek előtérbe a tömegek kulturális szükségletei, annál magasabb fejlődési fokot érnek azok el.

5. A CÉL ÉS AZ ESZKÖZ VISZONYA A SZOCIALIZMUS GAZDASÁGI ALAPTÖRVÉNYÉBEN

„Következésképpen, az egész társadalom állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítésének biztosítása — ez a szocialista termelés célja a szocialista termelés szakadatlan növelése és tökéletesítése a legfejlettebb technika alapján — ez a cél elérésének *eszköze*."[16]

Mi következik a cél és az eszköz viszonyának e megállapításából? Nem magától értetődő ez a megállapítás? Hogy nem magától értetődőségét megértsük, közelebbről meg kell néznünk a cél és az eszköz között fennálló és a törvényben kifejezést nyerő viszonyt. A szükségletek növekvő kielégítése, a nép jólétének emelése mint célkitűzés önmagában véve még nem jelent szocializmust. Már a polgári haladás hívei is felismerték, hogy a haladás ügye elválaszthatatlan az általános jóléttől, a nyomor és éhség megszüntetésétől, és e meggyőződésüknek nem egyszer meggyőző szavakban adtak kifejezést. Így a magyar közgazdaságtudomány hajnalán Széchenyi István ezt írta:

„Ezek következtében tanácsom semmi egyéb, hanem hogy *hazánkban mindenkinek vagy legalább a lehető legnagyobb résznek gyomra, feje és erszénye ne legyen üres* — sőt, hogy kiki magának több s több életjavakat s kellemeket szerezni iparkodjon — de azokat fáradozása után minden hihetőséggel el is érhesse s azokat elérvén, bátorságban bírhassa is." (Széchenyi kiemelése.)

Majd így folytatja:

„Mennél több marhahúst eszik, mennél több bort iszik, mennél több posztóruhát visel stb. a nép, annál jobb lábra kap a termesztő... s mennél számosabb házi bútort, csinosabb konyha, s ebédszereket, s egyéb életalkalmat stb. nevez magáénak a sokaság, annál jobban emelkedik a mesterember s kalmár, s mennyivel több a belső termesztés s nagyobb a kívánat külföldi javakkal is élni, annál jobban dolgozik a kereskedés."[17]

Nem lehet megilletődés nélkül olvasni Széchenyi e szavait, de nem lehet megfeledkezni arról sem, hogy a legjobb szándékú célkitűzés gyakorlatilag vágyálom marad, ha nincsenek meg a megvalósításához szükséges társadalmi feltételek. A nép jólé-

[16] Sztálin, *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban.* Szikra, 1952. 77. l.

[17] Széchenyi, *Hitel.* Magyar Remekírók. Franklin Társulat, 1903. 173. l.

téhez szükséges eszközök felhasználása felett magának a népnek kell rendelkeznie, ez pedig a kizsákmányoláson alapuló osztálytársadalomban lehetetlen.

A szocializmus gazdasági alaptörvényében megfogalmazott törvényszerűség sajátos, a cél és az eszköz összefüggésének szükségszerűségét kifejező törvényszerűség. A cél és az eszköz viszonyával a polgári társadalomtudomány vagy nem foglalkozott, vagy ha igen, úgy teljesen szubjektivista és idealista alapon (így a Stammler nevéhez fűződő és a magyar jogbölcseletben is elterjedt teleológiai (célszerűségi) irányzat, vagy Pikler Gyula „belátásos elmélete"). Ezzel szemben a marxista társadalomtudomány a társadalmi cél és eszköz viszonyát is objektív törvényszerűségeire nézve vizsgálja. Az, hogy a szocializmusban a célnak, a szükségletek maximális kielégítésének megvalósításához a megjelölt eszköz (a termelés növekedése a legfejlettebb technika alapján stb.) *szükséges,* hogy más célkitűzés a szocializmusban nem lehetséges, és más eszköz a cél megvalósításához nem alkalmas — mindez objektív, akaratunktól független, szükségszerű összefüggés. De hogy a cél megvalósulhasson, az már nem független akaratunktól. A szocializmus megvalósítása nem fatalisztikus, sorsszerű, végzetszerű folyamat, mint ahogyan azt a marxizmus szociáldemokrata vulgarizátorai tanították, hanem csakis a forradalmi osztályharcnak, a szocialista forradalomnak, a szocializmus építésének, tehát a cél megvalósítása érdekében folytatott tudatos cselekvések láncolatának eredménye lehet.

A törvénynek az a megállapítása, hogy a termelés fokozása a cél elérésének nélkülözhetetlen eszköze, nemcsak a végeredmény szempontjából érvényes, hanem azt is jelenti, hogy a termelés folyamatos, szakadatlan növekedése elengedhetetlen a szükségletek folyamatos, szakadatlanul növekvő kielégítéséhez. Másrészt a termelés növekedésénél állandóan szem előtt kell tartani, hogy a termelés — eszköz és *a cél — az ember a maga szükségleteivel.* Ennek kell meghatároznia a termelés különböző ágai között a megfelelő arányt, a termelés növelésének ütemét.

Hogyan érvényesül a szocializmus gazdasági alaptörvénye a mi viszonyaink között, építésünk jelen szakaszában, és hogyan kell a törvény érvényesülését elősegítenünk?

A maximális kielégítés mint célkitűzés nemcsak a felépített szocializmus viszonyaira jellemző, hanem az építés egész időszakára.

A szükségletek kielégítésének nálunk egyelőre korlátoltabb lehetőségei vannak, mint a szocializmus alapjainak lerakása után. Ezek a korlátok azonban nem a célkitűzésre, hanem a

megvalósítás lehetőségeire vonatkoznak. Nálunk a termelés a maga egészében még nem nevezhető szocialista termelésnek, a szocialista szektor csak az ipar túlnyomó részét fogja át, és azon belül sem beszélhetünk még a legfejlettebb technikáról. Ennyiben tehát a cél és az eszköz között még nincs meg az az összhang, amelyet a szocializmus gazdasági alaptörvényének teljes érvényesülése megkövetel. Az alaptörvény tehát bizonyos megszorításokkal, korlátozásokkal érvényesül, amelyek a fejlődés jelen szakaszából következnek. A gazdaságpolitika döntő feladata a tervezésnél a legnagyobb gondossággal tekintetbe venni a cél és az eszköz viszonyának egész bonyolult sokrétűségét, meghatározni a szükségletek maximális kielégítésének *konkrét* lehetőségeit és arányait a termelés növekedésének, a technika fejlesztésének alapján.

A törvényt ebben az értelemben fel kell használnunk a tömegeknek a szocializmus építése érdekében való mozgósítására. A törvény tömör formában kifejezésre juttatja az egyén érdekeltségét a szocializmus építésében. Ha népünk mindennapi tapasztalatai alapján ennek teljes jelentőségét felismeri, akkor a szocializmus építésének frontján nagy csatát nyertünk.

TUDOMÁNYELMÉLETI KÉRDÉSEK

A TUDOMÁNYOK OSZTÁLYOZÁSÁNAK ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI KÉRDÉSEI*

1 KÉRDÉSFELTEVÉS

A tudományok kialakulásával kapcsolatban már az ókori filozófia és tudomány számára szükségessé vált a tudományok osztályozása. Platon és Aristoteles óta számos osztályozás merült fel, amelyeknek tanulmányozása történeti szempontból nem érdektelen, de amelyeket a jelen dolgozatban figyelmen kívül hagyhatunk, mert nem adnak segítséget a kérdés korszerű tárgyalásához.

A tudomány mai állása elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt szükségessé teszi, hogy korszerű kérdésfeltevés alapján hozzáfogjunk a kérdések tisztázásához. Ahhoz, hogy a tudomány tervezését magasabb fokra emeljük, hogy a tudományt fokozott mértékben állítsuk a szocializmus építésének szolgálatába, magunk előtt kell látnunk a tudomány egészén belül a részek összefüggését, vagyis az egyes tudományok és tudománycsoportok összefüggését. Ebből a célból foglalkoznunk kell a modern természettudományok osztályozásával, a filozófia helyzetével a tudományokhoz való viszonyában, a marxista társadalomtudomány és a filozófia viszonyával, végül röviden a tudományok gyakorlati és szervezeti kérdéseivel.

Nem áll módomban teljesen kialakult választ adni az általam felvetett kérdésekre, de azt remélem, hogy a következő megoldások alapot szolgáltatnak a tudomány művelőinek kollektív együttműködéséhez, mely végeredményben ebben a gyakorlatilag is fontos kérdésben elfogadható megoldásokhoz fog vezetni.

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia 1954. évi Nagygyűlésén.

2. IDEALISZTIKUS ÉS METAFIZIKUS OSZTÁLYOZÁSMÓDOK

A marxizmus előtti osztályozások alapvető hibája: metafizikus, sztatikus jellegük. Megkülönböztették pl. a deduktív és a leíró vagy induktív tudományokat és nem vették tekintetbe, hogy a tudomány deduktív és induktív következtetések állandó összekapcsolásán át fejlődik (Stuart Mill). Megkülönböztettek ténytudományokat és törvénytudományokat (Naville), ami annyit jelentene, hogy bizonyos tudományoknál lemondhatnánk, vagy le kellene mondanunk a törvények feltárásáról. Ez a nézet teljesen tudománytalan és tudományellenes. Jellemző a metafizikus módszerre Comte hierarchikus osztályozása, amely mereven elválasztja egymástól az egyes tudományokat (matematika, asztronómia, fizika, kémia, biológia, szociológia) és megtiltja a határátlépéseket. Közben Comte tilalma ellenére kialakult az asztrofizika, a fizikális kémia és napjainkban a tudomány fejlődését éppen az ilyen határátlépések jellemzik.

Mindazonáltal Comte osztályozása annak idején bizonyos haladást jelentett, összefoglalta a tudományok újabb eredményeit és egységes rendszert igyekezett felállítani. Ezzel szemben a XIX. század végén fellépő kísérletek határozott visszaesést jelentenek. Ez áll elsősorban a Windelband és Rickert által kidolgozott módszertani dualizmusra, valamint a felszabadulás előtti Magyarországon különösen nagyhatású Dilthey-féle szellemtörténetre. Mind a két irány szakadékot állít fel a természettudományok és a történettudományok között. Idealisztikus és reakciós jellegük kimutatásával mind általános, mind hazai vonatkozásban már többször foglalkoztunk, és ezért erre e helyen nem térünk ki.

3. ENGELS GONDOLATAI A TUDOMÁNYOK OSZTÁLYOZÁSÁRÓL

A marxista irodalom azonban eddig nagyon keveset foglalkozott a tudományok osztályozásának és rendszerének kérdéseivel a *marxizmus szempontjából.*

Alapvető jelentőségűek Engels idevágó gondolatai.

Tervezett természetdialektikai művének vázlatában a 4. pont így hangzik: „A tudományok összefüggése. Matematika, mechanika, fizika, vegytan, biológia. Saint-Simon (Comte) és Hegel."[1] Ebből kitűnik, hogy Engels egy külön fejezetben szán-

[1] Engels, *A természet dialektikája.* Szikra, 1952. 29. l.

dékozott foglalkozni a kérdéssel. Hátramaradt formájában a mű csak vázlatos, de elvi szempontból igen fontos fejtegetéseket tartalmaz, amelyek a tudományok osztályozásának tárgyalásába először viszik bele a materialista dialektika felfogását. Engels főtételét így foglalja össze:

„*A tudományok osztályozása*, amelyek közül mindegyik egy bizonyos mozgásformát vagy az összetartozó és egymásba átmenő mozgásformák egy-egy sorát elemzi, ilyenformán maguknak a mozgásformáknak belső sorrendjük szerint való osztályozása, elrendezése és ebben rejlik a fontossága."[2]

A tudományok osztályozásának a természet szükségszerű összefüggései alapján meg kell mutatnia, hogy a különböző tudományok is szükségszerűen egymásból következnek. Engelst nem elégítik ki sem a régebbi osztályozások, amelyek csak külsőleges egymásutániságban való felsorolást adnak, sem Hegel osztályozása, amely mesterséges dialektikus átmeneteket konstruál.

A Comte-ra vonatkozó rövid bíráló megjegyzés annyiban igen tanulságos, mert Comte enciklopédikus természettudományi rendszerezéséről megállapítja, hogy annak célja nála csupán a *tanítási eszközök* és a *tanmenet* elrendezése. Ez azért fontos, mert a marxista irodalomban és különösen az oktatásban a tudományok osztályozásánál ma is gyakori a tanmenet, az oktatási szempont előtérbehelyezése.

Engels szükségesnek tartja a *természettudományok* rendszerezését és maga felvázolja ennek a rendszerezésnek dialektikus menetét. Kora tudományát sok tekintetben megelőzve, a tudományok egymásba való átmenetét állítja előtérbe. Nagyon szépen fejti ki Engels, hogy a vegyi folyamatok egy ponton önmagukon túlmutatnak, a kémia a biológiába megy át.

Engels fejtegetései vázlatosak. Módszertani tekintetben azonban ma is példamutatók. A legfontosabb tanulság: a tudományok osztályozásában a mozgásformák dialektikájából kell kiindulni, amelyeket a tudományok visszatükröznek. A tudományok a visszatükrözés formái, a legmagasabb formái, nem *egyes* jelenségek, hanem a *mozgásformák* és összefüggések visszatükrözései.

Engels óta a természettudományok területén óriási fejlődés ment végbe. A természettudományok osztályozásában azonban ez a fejlődés nem jut kifejezésre. Régimódi, elavult, sablonos osztályozások uralkodnak. A természettudományok és a mű-

[2] I. m. 259. l.

szaki tudományok viszonyának kérdése, amelyet a gyakorlat maga vet fel, elméleti alap nélkül a levegőben lóg.

Engels nem foglalkozott a tudományok osztályozásával és rendszerezésével kapcsolatban a *filozófiával.* Napjainkban ezt a kérdést is szükséges marxista szempontból vizsgálni.

Végül ki kell terjeszteni az osztályozást a társadalomtudományokra, mert amíg nem fejtjük ki precízen a marxizmus álláspontját, addig a régi burzsoá osztályozási szempontok és módszerek további alkalmazást nyernek.

4. OSZTÁLYOZÁS ÉS KOMPLEX KUTATÁSOK

A tudományok osztályozásában tekintetbe kell vennünk az utolsó évtizedek eredményeit. Közös vonás e téren: a tudományok közötti merev elhatárolások, az egyes tudományok éles elhatároltságának feloldására irányuló tendencia. Ennek materiális alapja abban áll, hogy az anyagi világban állandóan új összefüggéseket fedezünk fel. A jelenségek tanulmányozásához ma már nem elég *egy* tudomány, hanem a tudományok összeműködése szükséges. Ennek többféle formája van. Egyrészt megmaradnak a szigorúan elhatárolt egyes szaktudományok, de összeműködésük fokozott mértékben nyilvánul meg, másrészt egészen új komplex tudományos diszciplinák, tudományágak alakulnak ki.

Mindennek az osztályozásban is kifejezésre kell jutnia. Ez azonban még nem történt meg. Az élenjáró szovjet tudomány a gyakorlatban számos területen áttért és fokozatosan áttér a komplex tudományok kialakítására. Ez a folyamat nemcsak a szovjet tudományban megy végbe, de a szovjet tudomány tudatosítja ezt a fejlődési folyamatot. Fokozatos jelentőségük lesz az ún. határterületeknek. Így jönnek létre olyan tudományok, tudományszakok, tudományágak, mint a rádiófizika, biofizika, kristályfizika, kristálykémia. rádióasztronómia, geofizika, geokémia, biogeokémia, kozmokémia.

A fizika és a műszaki tudományok „összeolvadása" jellemez olyan műszaki ágakat, mint az elektronika, telemechanika, automatika.

Ez a folyamat igen nagyjelentőségű mozzanat a tudomány legújabb fejlődésében. Jellemző a szovjet tudományra, hogy amikor az elmúlt évben a Szovjetunió Tudományos Akadémiája nagyszámú új tagot választott, különös figyelemben részesültek

az újtípusú kutatók, a határterületeken kialakuló új komplex tudományszakok művelői.

Módszertani szempontból azonban a komplex kutatás, a határterületek, az új tudományágak stb. kérdéseit még kevéssé világítottuk meg. Nem történt kísérlet arra, hogy az új jelenségeket a tudományok osztályozása szempontjából „elrendezzük".

Mit jelentenek az új komplex kutatások, komplex tudományok? Két (vagy több) tudomány egyesülését, vagy egy tudomány — fizika, kémia, — kiterjesztését új területre? Mit jelent pl. a biokémia? Ez szigorúan véve kémia vagy biológia, vagy a kettőnek bizonyos összeolvadása, átmeneti tudomány? Ha igen, akkor nézetem szerint a természettudományok osztályozásába, rendszerezésébe a régi nagy hagyományos osztályok közé (mechanika, fizika, kémia, biológia) be kell iktatni ezeket az „átmeneti" jellegű új tudományokat!

Amint látjuk, a tudományok fejlődésének új mozzanataival kapcsolatban a tudományok osztályozása és összefoglalása előtt egészen új feladatok állanak. A régi elkülönült, élesen körvonalazott határok helyett sokkal rugalmasabb, hajlékonyabb, az átmeneteket tekintetbe vevő osztályozási módszerekre van szükség.

Természetes, hogy ezt a feladatot a filozófia egyedül nem oldhatja meg. Itt a természettudományok, illetve a társadalomtudományok és a dialektikus logika szoros együttműködésére van szükség.

5. ÚJ SZEMPONTOK A TUDOMÁNYOK OSZTÁLYOZÁSÁHOZ

A tudományok között a fejlődés magasabb fokain a kölcsönhatás egyre szorosabbá válik. A természettudományok rendkívüli differenciálódása új mozzanatokat hoz magával. Nemcsak az egyes tudományok közötti kapcsolatok, hanem az egyes tudományok belső élete, szerkezete, egész felépítése is átalakult és átalakulóban van.

Ennek a jelenségnek is először gyakorlati, mintegy külső formáiban való megnyilvánulásait tapasztaljuk. A szovjet tudományban meghonosodott felosztásokban nem matematikáról, hanem *matematikai tudományokról*, nem filozófiáról, hanem *filozófiai tudományokról*, történeti tudományokról, ökonómiai tudományokról stb., stb. van szó. Így a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának osztályai a matematikai, fizikai, stb. tudományok osztályai.

Mit jelent ez? Azt jelenti, hogy a fejlődés folyamán egy-egy eredetileg többé-kevésbé egységes tudomány *tudományok csoportjává alakul át,* amelyek egy bizonyos egységet alkotnak, de ugyanakkor a tudomány differenciáltsága olyan fokot ér el, hogy egy bizonyos viszonylagos tárgyi önállósulás alapján külön tudományokról beszélhetünk a fenti értelemben. Ugyanakkor érvényben maradt és általában használatos a régi összefoglaló megnevezés is: matematika, biológia, filozófia, gazdaságtan stb., s ennek is megvan a maga jogosultsága.

A tudománytörténeti fejlődés egyrészt folytonos differenciálódás irányában mozog, ugyanakkor az elkülönült tudományok fentjellemzett, „összeolvadás"-szerű alakulása bizonyos integrálódáshoz vezet. S ez a kettős folyamat mutatkozik meg az egyes tudományokon, illetve tudománycsoportokon belül is.

A tudományok osztályozása, szisztematikája ezen a területen még kevésbé haladt magával a tudományok fejlődésével együtt. Az osztályozási rendszerek csak az egyes tudományok megkülönböztetésével foglalkoznak. Teljesen hiányzik az egyes tudományokon belül a belső felosztás, a belső osztályozás, illetőleg amennyiben ez az oktatási és szervezeti kívánalmak nyomása alatt létrejött, teljesen empirikus, esetleges jellegű. Ugyanakkor a kérdésnek nagy elméleti és gyakorlati jelentősége van. Egy-egy modern természettudomány több, gyakran számos diszciplínát, ágazatot foglal magában, új diszciplínák alakulnak ki, régi osztályozások feleslegessé vagy értelmetlenné válnak. Vegyük például a matematikát. A régi osztályozás alapja az „alsóbb" (vagy elemi) matematika és a „felsőbb" matematika megkülönböztetése volt. Ma ez az osztályozás már nem felel meg a jelenkori matematika sokrétű problematikájának, ugyanakkor azonban még a pedagógiai gyakorlatban és a tankönyvirodalomban széltében használatos. De ha feltesszük a kérdést: milyen belső osztályozást, milyen rendszerezést nyújt a modern matematika, hogyan helyezkednek el az új matematikai tudományok, pl. topológia, halmazelmélet, a matematika rendszerében vagy „enciklopédiájában", aligha kapnánk egyértelmű választ.

Hasonló a helyzet például a fizika területén. A fizika tankönyvek előadják a „klasszikus" fizikát és ezután a relativitás elméletét, (amely egyébként a klasszikus fizikához tartozik!) és ezután az atomfizikát, kvantummechanikát. Világos, hogy ez az elrendezés csak a fizikai ismeretek történeti fejlődésének felel meg, de nem az anyag szerkezetének, az anyag mozgásformáinak, azok összefüggésének. Elképzelhető tehát, hogy a jövő fizikai tudományában teljes átrendezés, átcsoportosítás fog végbe-

menni, amelyben az anyag mozgásformáinak tényleges összefüggése fog a rendszerezés alapjául szolgálni. Mi több, ez nemcsak elképzelhető, de szükséges is.

Hasonló a helyzet más tudományok területén is. A hagyományos osztályozások a tudomány meghaladott szakaszából származó terminológiát, sőt nézeteket tükröznek vissza.

Nagyon empirikus jellegű a biológiai tudományok osztályozása. Itt is összekeverik a biológiai tudományok történeti kialakulását és az osztályozást, a rendszerezést.

Az eddigieket összefoglalva úgy látjuk, hogy a tudományok osztályozását a következő módon kell felépíteni. Alapul, vezérfonalul szolgál Engels gondolata. Ezt úgy kell módosítani, hogy az anyagi mozgásformák nem egy-egy tudomány, hanem egy-egy tudománycsoport tárgyát alkotják. Maguk a tudománycsoportok egyes nagy átfogó csoportkomplexumokat alkotnak. Tehát:

1. Tudománycsoportkomplexumok (pl. természettudományok, társadalomtudományok).
2. Tudománycsoportok (matematikai tudományok, történeti tudományok stb.).
3. Egyes tudományok ezeken a csoportokon belül.
4. Tudományos ágazatok, diszciplínák, egy-egy tudományon belül ágazati tudományok (pl. a közgazdaságtani ágazati tudományok).
5. Egyes elméletek, *teorémák.*

Ez volna a tudományok szerkezeti felosztásának alapvető sémája.

6. AZ ALKALMAZOTT TUDOMÁNYOK KÉRDÉSEI

A tudományok régi felfogásában és osztályozásában egyáltalán nem szerepeltek a *műszaki* tudományok. Technika volt, a technikai ismeretekre szükség volt, nagy tudományos felfedezések szoros kapcsolatban állottak a technika szükségleteivel (Galilei, Kepler, etc.), de a műszaki tudomány fogalma igen újkeletű. Teljes jelentőségét, azt hiszem csak a Szovjetunióban ismerik el. A Szovjetunió nyomán nálunk is a Tudományos Akadémia újjászervezésével kapcsolatban új osztály alakult, a műszaki tudományok osztálya. Itt is a gyakorlat megelőzte az elméletet.

Ma állandóan felmerül a kérdés: milyen tudomány a technikai tudomány? Hol kezdődik vagy végződik a tudomány és hol a

szorosabb értelemben vett technika? A kérdés tulajdonképpen kettős: 1. a természettudományok viszonya a műszaki tudományokhoz; 2. a műszaki tudományok viszonya a műszaki gyakorlathoz.

Két tételt szeretnénk előrebocsátani.

1. A műszaki tudományok természettudományok.

2. A természettudományok és a műszaki tudományok között nincsen elvi különbség.

A műszaki tudományokat mint alkalmazott tudományokat meg kell különböztetni az ún. elméleti természettudományoktól: fizika, kémia. Ugyanilyen vonatkozás áll fenn pl. a biológia és az agrotechnika között is. Igen fontos feladat szabatosan meghatározni az elméleti természettudományok tárgykörét és az alkalmazott tudományok tárgykörét. Kétségkívül számos átmenet, számos határterület beiktatása szükséges ahhoz, hogy a felosztás teljes és ne mesterséges, erőszakos legyen. Nagyjában és egészében azonban az elhatárolás a gyakorlat alapján lehetséges. Eddig nem ismerjük a műszaki tudományoknak valamely rendszerezését, összefüggő elvi alapon végrehajtott osztályozását az irodalomban. Ezt a munkát a műszaki tudományok művelőinek el kell indítaniok.

A műszaki tudományokon rendszerint csak az iparban alkalmazott technika tudományait értik: ez a megszorítás azonban elvileg nem indokolt, és szintén a kérdés tisztázatlanságának egyik jele, illetve következménye.

Meg kell vizsgálni, mi rejlik pontosan az alkalmazott tudományok kifejezés, mi rejlik a szembeállítás mögött, hiszen a tudomány mint ilyen nem közvetlen alkalmazás, másrészt minden tudomány célja, hogy eredményeit a gyakorlat felhasználja. Indokolt-e azt a tételt felállítani, hogy a műszaki tudományok a technikai gyakorlat tapasztalatainak általánosítását jelentik? Milyen fokig, milyen értelemben állapítanak meg a műszaki tudományok *törvényszerűségeket?*

Részemről azt a nézetet kockáztatnám meg, hogy a mechanika, fizika, kémia, biológia és a műszaki tudományok között teljesen szigorú határvonalat meghúzni nem is lehet. A műszaki tudományok önállósulása gyakorlati szükségszerűség, egy-egy óriási ismeretanyag általánosító összefoglalása. Minden egzakt természettudományhoz megfelelő technológiai műszaki tudomány vagy tudományok tartoznak, mint annak alkalmazásai. Pl. a kémiához a technológia, a biológiához az agrotechnika.

Az uralkodó bizonytalanságra és a kérdés kidolgozatlanságára jellemző a Brockhaus kiadásában megjelent „ABC der

Naturwissenschaften und Technik" című lexikon bevezetésének következő helye: „Ausgenommen sind in erster Linie die Grundwissenschaften der Technik, die einen gemeinsamen Oberbegriff noch nicht gefunden haben".

A műszaki tudományok alkalmazott tudományok, de nem minden alkalmazott tudomány műszaki tudomány. Így az orvosi tudományok alkalmazott biológiai tudományok, de senki sem fogja ezért az orvosi tudományt műszaki tudománynak nevezni.

Az orvostudományok a gyógyítás céljait, az egészség fenntartását és helyreállítását szolgáló biológiai tudományok.

Alkalmazott tudományokkal találkozunk a társadalomtudomány területén is és itt még kevésbé lehet műszaki tudományról beszélni. A kérdés helyes tárgyalásához nézetem szerint nem elegendő az elméleti és alkalmazott tudományok viszonyára szorítkozni, hanem egy *hármas vonatkozás, hármas összefüggés* keretében kell azt tekinteni. Ez a hármas vonatkozás a következő:

Elméleti természettudományok — alkalmazott természettudományok (műszaki tudományok) — gyakorlat (technika). Hogyan viszonylik e hármas vonatkozásban a második és harmadik tag egymáshoz? Ezt a kérdést gyakran felvetik a műszaki tudományok képviselői. Emögött a műszaki tudomány jellege körüli módszertani-logikai zűrzavar rejlik.

Nézetem: műszaki tudomány és műszaki gyakorlat között a *különbség nem tárgyi jellegű.* Egy műszaki akadémikus akadémiai intézetében éppúgy az elektrohegesztéssel foglalkozik, mint a gyárban, ahová kimegy konzultálni. Tudományos jellegűvé a foglalkozást az intézetben az általánosítás olyan foka, a *közvetlen alkalmazásra nem kötelezett kísérletezésnek olyan módszertani folyamatossága teszi,* amelynél a mennyiség átmegy a minőségbe. A tudományos munka és a technika határvonalai nem merevek, — de megvannak, s ezt a szoros kölcsönhatás nem szünteti meg.

A tudományok hagyományos osztályozásai ignorálják a műszaki tudományokat. A műszaki tudományok e lebecsülésében az idealisztikus filozófia hatása nyilvánul meg. A tudományok osztályozásába be kell illeszteni a műszaki tudományokat, meg kell határozni tárgyukból és módszerükből következő sajátságukat. A műszaki tudományok a természettudományokhoz tartoznak. A természettudományok egy csoportját alkotják, amelyet alkalmazott tudományoknak szoktunk nevezni. Ez az elnevezés azonban túl tág, mert más jellegű alkalmazott természettudományok is vannak, és alkalmazott társadalomtudományok

is vannak. Javaslom, hogy a műszaki tudományokat „az anyagi termelésben alkalmazott természettudományok" vagy mint a termelés céljait szolgáló alkalmazott tudományok csoportját foglaljuk össze. Ez magában foglalja a közlekedést is.

Gyakran összezavarják az elméleti és alkalmazott tudományok viszonyát az elmélet és gyakorlat viszonyával. Ez azért nem helyes, mert az elmélet az alkalmazott tudományokban is szerepet játszik, különben nem volna tudomány!

Az alkalmazott tudományok fogalmát a tudományos irodalomban az osztályozásnál, a könyvtári katalogizálásnál stb. állandóan használják. De pontos értelme nincs megállapítva. Az elméleti tudományok célja is az alkalmazás, a természettörvények és a társadalmi törvények kutatása sem öncél. Miért és milyen értelemben beszélhetünk mégis alkalmazott tudományokról? A választ a tudományos törvények marxista felfogása alapján körülbelül így adhatnánk meg: az elméleti tudományok közvetlen feladata az akaratunktól független objektív törvényszerűségek felismerése és törvényekben való megfogalmazása. Az alkalmazott tudományok közvetlen feladata e törvények felhasználása a természet feletti uralmunk biztosítására, a termelés fejlesztésére, az élettelen és élő természet befolyásolása az emberi beavatkozás által, s ugyanúgy a társadalmi fejlődés befolyásolására (gazdaság, nevelés, igazságügy stb.). A tudomány törvényeinek ez a felhasználása kezdetben spontán, alkalmi jellegű, a fejlődés folyamán a felhasználás módszereinek tanulmányozása fokozatosan tudománnyá válik.

Világos tehát, hogy az alkalmazott tudományok fogalmát

1. nem lehet a „tiszta tudományok" fogalmával szembehelyezni (mivel ilyenek nincsenek),

2. az elméleti és alkalmazott tudományok megkülönböztetésének viszonylagos, de minden adott esetben meghatározható értelme van, mely

3. nemcsak a természettudomány és a műszaki tudomány viszonyára vonatkozik, de ott alakult ki a legpregnánsabban,

4. az egzakt tudományok a tudományok egy fejlődési fokát jelentik, amelyet elvileg minden tudomány elérhet és el is kell érnie. Helytelen tehát — amint ez a burzsoá tudományelméletben és osztályozásban szokás — egzakt tudományokat (matematikai-fizikai tudományok) és elvileg nem egzakt tudományokat (szellemi tudományok) egymással szembeállítani. A marxizmus álláspontja az, hogy a társadalomtudományok is egzakt tudományokká válhatnak.

„. . . a társadalom történetéről szóló tudomány, a társadalmi élet jelenségeinek minden bonyolultsága ellenére éppoly egzakt tudománnyá válhat, mint, mondjuk, a biológia, olyan tudománynyá, amely a társadalom fejlődéstörvényeit fel tudja használni gyakorlati alkalmazás céljából."[3]

7. A FILOZÓFIA HELYE A TUDOMÁNYOK OSZTÁLYOZÁSÁBAN

Az antik filozófiát a filozófia, a természettudomány és társadalomtudományok primitív egysége jellemezte.

Az újkori tudományt az egyes tudományok fokozatos önállósulása, a filozófiából való kiválása jellemzi. Maradványok a terminológiában: Angliában a fizika ma is „natural philosophy" (= természetfilozófia) néven szerepel.

E tendenciával szemben a filozófia sokáig ellenállást fejtett ki.

Így *Hegel*: az egész tudományt, az egész emberi tudást hibásan 1. lezárt rendszernek fogja fel és 2. az egész emberi tudást át akarja fogni a filozófiai rendszerben.

Abból a történeti tényből, hogy a tudományok fokozatosan kiválnak a filozófiából és önállósulnak, differenciálódnak, Engels azt a következtetést vonta le, hogy a tudomány fejlődése feleslegessé teszi a filozófiát „a természetben és a történelemben".

„De ez a felfogás a történelem terén éppúgy véget vet a filozófiának, mint ahogy a természet dialektikus felfogása minden természetfilozófiát nemcsak feleslegessé, de lehetetlenné is tesz . . . A természetből és a történelemből kiűzött filozófia számára így csak a tiszta gondolat birodalma marad meg, amennyiben megmarad: magának a gondolatfolyamatnak törvényeit kutató tan, a logika és a dialektika."[4]

Ugyanezt a gondolatot fejti ki Engels az *Anti-Dühring*ben és *A természet dialektikájá*ban.

Mi marad meg ezek szerint a filozófiából? A logika és a dialektika. A filozófiának ez a felfogása, amelyet Engels idézett helye aforisztikus rövidséggel és polemikus kihegyezéssel kifejez, a marxista filozófia további fejlődése folyamán lényegesen módosult. Nem egyeztethető össze magának Engelsnek a dialektika

[3] Sztálin, *A leninizmus kérdései*. Szikra, 1953. 651. l.

[4] Engels, *Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása*. Marx—Engels, *Válogatott művek*. Szikra, 1949. II. köt. 396. l.

tudományáról más helyen kifejtett álláspontjával sem, amely szerint a dialektika a legáltalánosabb összefüggések tudománya, a természet, a társadalom és a gondolkodás közös törvényeinek tudománya. Nem kevésbé fontos az is, hogy maga Engels az *Anti-Dühring*et a *kommunista világnézet* „többé-kevésbé összefüggő" kifejtésének nevezte.

A dialektikus materializmus világnézetének győzelme a Szovjetunióban, a burzsoá filozófiával folytatott harc szükségletei, a tudomány általános fejlődése — mindez szükségessé teszi a marxista filozófia rendszeres kifejtését, összefoglalását, kidolgozását, továbbfejlesztését.

Mai álláspontunk szerint a filozófia tárgyköre túlmegy a formális logikán és a dialektikán mint a gondolkodás törvényeinek tudományán. A dialektikus materializmus világnézet, tudományos világnézet és világnézeti tudomány. A tudományok összes eredményeinek általánosítása alapján álló világnézet és ugyanakkor és különböző vonatkozásokban az egyes tudományok számára logikai-módszertani alapot ad. A „világnézeti" jelző semmi esetre sem jelenti azt, amit a burzsoá filozófia ez alatt ért, ti. valamit, ami a szigorú tudományossággal szemben állna, a szubjektivizmus, a véletlen, az önkény elismerését jelentené.

Engelsnek feltétlenül igaza van abban, hogy a dialektikus módszerrel dolgozó természettudományok és a marxista történelmi-társadalmi tudományok mindinkább maguk oldanak meg számos olyan problémát, amely azelőtt a filozófia tárgykörébe tartozott. Így felszámolódnak a metafizika, ontológia, természetfilozófia, jogbölcselet stb.

A dialektikus materializmus azonban a maga módján nem a tudományokat helyettesíteni akarva, nem tudományellenesen, hanem a tudományokra támaszkodva szintén foglalkozik a lét kérdéseivel, s ezért sem mondhatjuk azt, hogy a filozófiából csak a dialektika, mint gondolkodástan marad meg.

Maga Engels természetdialektikai eszméivel nagymértékben befolyásolta a természettudományok, különösen a biológia fejlődését.

Ennélfogva azt kell mondanunk, hogy a filozófia nem tartozik sem a természettudományok, sem a társadalomtudományok csoportjába, hanem egy *önálló tudománycsoportot*, tudományt képez. Történelmileg az egyes tudományok kiválása a filozófiából és önállósulása állandó folyamat. Bizonyos fokig és vonatkozásban azonban a természettudományok ma is filozófiai alapokon nyugszanak, filozófiai világnézettel vannak összefonódva.

Még inkább a társadalmi tudományok. Ebből azonban nem következik, hogy a filozófia társadalomtudomány, éppen úgy, amint nem következik az, hogy természettudomány volna, de nem következik az sem, hogy a társadalomtudomány filozófia volna. A kapcsolat nem szünteti meg a különbséget, a határvonalakat.

A filozófia tehát szoros kapcsolatban áll mind a természettudományokkal, mind a társadalmi tudományokkal, de *önálló tudomány* (tudománycsoport), amelynek tárgyát a *legáltalánosabb összefüggések és törvényszerűségek alkotják.* Nem helyes tehát a filozófiát a társadalomtudományok között tárgyalni, amint ez ma gyakran történik.

Ebből a szempontból nézve a filozófia, a dialektikus materializmus a tudományok osztályozásában a legfelsőbb helyen áll. De mint a tudományok eredményeinek folyamatos *általánosítása,* állandóan a tudományokkal együtt fejlődik, nem valamiféle „tudományok felett álló tudomány".

8. A FILOZÓFIAI TUDOMÁNYOK BELSŐ OSZTÁLYOZÁSA

A régi filozófia zárt rendszerei csődöt mondtak. A marxista filozófia nem lezárt rendszer, de a filozófiai tudományoknak egy bizonyos egésze, teljessége, sőt ha a szót nem a lezárt rendszer értelmében tekintjük, — filozófiai rendszer. Ebből következik, hogy foglalkoznunk kell a filozófiai tudományok osztályozásával a marxista filozófiában is.

A filozófiai tudományok: a dialektikus materializmus, történelmi materializmus, logika, etika, esztétika, a filozófia története.

Ez a csoportosítás nem tartható befejezettnek, véglegesnek, de van egy nagy előnye: megfelel a marxista filozófia tényleges művelésében előállott helyzetnek. A főfeladat abban áll, hogy meghatározzuk a filozófiai tudományok egymás közötti viszonyát, a filozófián belüli viszonyát, amely mellett és amellyel egyidőben a filozófiai tudományok a legkülönbözőbb kapcsolatban állnak az egyes tudományokkal és tudománycsoportokkal, és amely kapcsolat fejlődésük szempontjából nélkülözhetetlen. (A dialektikus materializmus kapcsolata az egyes társadalmi tudományokkal, az esztétika kapcsolata a művészet- és irodalomtörténettel stb.)

Előadásom keretében nem foglalkozhatom részletesen a filozófiai tudományok osztályozásával. A kérdés részletes tárgyalása külön tanulmány feladata. Csak utalni kívánok arra, hogy

nézetem szerint a filozófiai tudományok osztályozásában 1. a dialektikus materializmus vitán kívül álló prioritásából kell kiindulni. 2. A marxista filozófia egyes ágai között sajátos kölcsönös összefüggések állnak fenn, amelyeknek következtében az osztályozás nem lehet egyszerű, hierarchikus osztályozás, hanem azt a kölcsönös összefüggések alapján kell kidolgozni. Bár minden ábra igen sematikus, az alább adott ábra szemlélteti ezeket az összefüggéseket.

Előzőleg röviden indokolni kívánom a logikára, esztétikára. etikára és a filozófia történetére, illetve azok osztályozására vonatkozó álláspontomat.

1. A logika a dialektika törvényeinek alkalmazása a gondolkodásra. Vannak marxista szerzők, akik szerint a dialektikus logika nem külön tudomány, hanem a dialektikával egybeesik. De ha a dialektika a természet, társadalom és gondolkodás *közös* törvényeinek tudománya, akkor a dialektikus logika a *gondolkodás sajátos törvényeinek tudománya.* Mint ilyen hozzátartozik a dialektikához (dialektikus materializmushoz) és mégis külön tudomány. Nevezzük tehát a dialektikus materializmus *ágazati tudományának.*

A formális logika egyes szerzők szerint nem tartozik a marxista filozófiához. Nézetem szerint ez csak a múltra vonatkozólag érvényes. A formális logika a logika elemi foka (elemi logika), amelyet a marxista logika, azt átdolgozva és kijavítva, magában foglal.[5]

2. Az esztétika és etika ugyancsak „ágazati filozófiai tudományok", kettős összefüggésben is. Egyrészt mint megismerés, az etikai és esztétikai megismerés a dialektikus materializmus problémakörébe tartozik. Másrészt a művészet, az erkölcs társadalmi tudatformák, amelyeknek tárgyalása a történelmi materializmus tárgykörébe tartozik.

3. Végül a filozófia története, amely a filozófiai gondolkodást fejlődésében tárgyalja, a dialektika kidolgozásában annak egyik alkotó része is, de annyira önállósult, annyira tudománytörténet is, hogy gyakorlatilag nem tekinthetjük egyszerűen a dialektika részének. Ez is tehát sajátos jellege, ágazata a dialektikus materializmusnak, ágazati tudomány. Ugyanakkor a történelmi materializmussal szoros kapcsolatban áll, a filozófiának mint társadalmi tudatformának jellegét a történelmi materializmus tárja fel.

[5] E kérdésről részletesen lásd *Logika.* 3. kiad. I. fej.

A marxista filozófiai tudományok osztályozásának sematikus képét ezek után így vázolhatjuk fel. (A nyílak a kölcsönhatásokat, kölcsönös kapcsolatokat szemléltetik.)

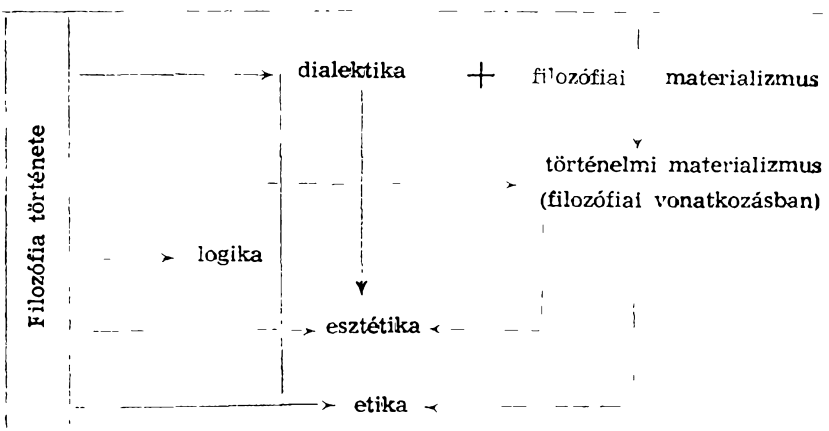

9. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYOZÁSÁNAK EGYES KÉRDÉSEI

A társadalomtudományok az emberi tudomány egészén belül önálló tudományegyüttest alkotnak. A marxizmus, ellentétben a természettudományi vulgármaterializmussal, nem azonosítja a természettörvényeket és a társadalmi törvényeket, és különböző jellegüknek megfelelően kiemeli a társadalmi törvényszerűségeket kutató tudományok viszonylagos önállóságát. Ugyanakkor a marxizmus teljes mértékben elutasítja az újkantiánusok nézetét, mely szerint a természettudományok és a társadalomtudományok különbsége módszertani jellegű és megállapítja, hogy a tudományok tárgyuk jellegénél fogva alkotnak külön csoportokat.

Milyen eljárást, milyen vezérfonalat kövessünk a társadalomtudományok osztályozásában? Lehetséges-e alkalmazni Engels gondolatát, amely szerint a mozgásformák különbözősége alapján osztályozhatók és osztályozandók a tudományok? Nézetem szerint e gondolatot teljes mértékben alkalmazhatjuk a természettudományok és a társadalmi tudományok viszonyára álta-

lában, amennyiben a társadalom élete végső eredményben a legmagasabbrendű különleges mozgásformát jelenti. Viszont a társadalomtudományokon belül egyelőre nem vagyunk képesek a mozgásformák aspektusából osztályozni a tudományokat. Ehhez hiányzanak még a megfelelő kutatások. A tudomány fejlődésének mai szakaszában a legfontosabb a tudományok tárgyát az osztályozás alapjául venni, s ehhez kiegészítésképpen szükség szerint bizonyos történeti-gyakorlati szempontokat kapcsolni.

Az osztályozás szempontjából a következő kérdéseket vetjük fel:

1. történelmi materializmus és burzsoá szociológia,
2. az egyes társadalomtudományok osztályozása,
3. a marxizmus—leninizmus fogalmának tágabb és szűkebb értelme.

1. *Történelmi materializmus és burzsoá szociológia.* A burzsoá szociológiát elsősorban tartalma, a benne kifejezésre jutó osztályideológia jellemzi. A burzsoá szociológiának azonban bizonyos formai sajátosságai is vannak, amelyeket nem olyan könnyű felismerni.

A burzsoá szociológiát, mind régebbi (Comte, Spencer, Durkheim), mind mai szakaszait (Max Weber, „tudásszociológia" stb,) a szélsőséges formalizmus jellemzi. Ha Hegel hibája az volt, hogy az egész emberi tudást be akarta gyömöszölni filozófiai rendszerének Prokrustes ágyába, úgy a polgári szociológiát az jellemzi, hogy a tudást, ti. a tárgyak konkrét tanulmányozásán alapuló ismereteket kidobja a tudományból, és formális „törvényeket" állít fel, vagy újabban mindennemű törvényszerűséget tagadva formális vonatkozásokat állapít meg, amelyek minden társadalmi jelenségre, folyamatra egyaránt érvényesek. A dialektika szempontjából nézve a burzsoá szociológia alaphibája, hogy képtelen az *általános és az egyes* viszonyát a társadalomban megmagyarázni. Ennélfogva vagy üres általánosságban mozog, vagy empirikus anyaggyűjtésben merül ki, mint az ún. szociográfia, amelynek tudvalevőleg hazánkban is nagy hatása volt (falukutatás).

Ennek megfelelően a polgári szociológia alapján nem lehet a társadalomtudományok semmiféle ésszerű osztályozását kidolgozni, és e téren ma teljes káosz uralkodik. A polgári szociológiának nincsen kapcsolata egyes társadalomtudományok kérdéseivel, mert nem azokon épül fel, hanem a levegőben lóg.

Annak szemléltetésére, hogy a mai reakciós burzsoá szociológiában és filozófiában a tudományok osztályozását illetőleg milyen képtelen, abszurd, valósággal esztelen felfogások **ural-**

kodnak, a sok közül csak egy példát hozok fel. Kantor amerikai szerző a társadalomtudományok osztályozását így képzeli el:[6]

I. Társadalmi tudományok	*II. Humanista tudományok*
Gazdaságtan	Nyelvészet
Antropológia	Etika
Szociológia	Esztétika
Politika	Filozófia
Jogtudomány	Teológia
Történettudomány	Vallás

Ebben az értelmetlen zagyvalékban semmiféle logikát sem tudtam felfedezni, bár a könyv „a modern tudomány logikája" címét viseli.

A tudománytalan és tudományellenes burzsoá szociológiával szemben *a történelmi materializmus az egyetlen tudományos szociológia.* „Materializmus a társadalomtudományban — ez tette először lehetővé a tudományos szociológiát".[7] A materialista történetfelfogás egyet jelent a társadalomtudománnyal.[8] Később Lenin nem használta a szociológia kifejezést, nyilván azért, mert a burzsoá szociológia ezt diszkreditálta, de továbbra is állandóan hangsúlyozta, hogy a történelmi materializmus a marxista társadalomtudomány.

A történelmi materializmus nemcsak ideológiai osztálytartalmára nézve ellentétes a burzsoá szociológiával. Gyökeresen más a formai jellege is. Nem formális vonatkozásokat, formális törvényszerűségeket kutató absztrakt általános tudomány, amely a konkrét anyagtól és az egyes tudományoktól elszakadva légüres térben mozog. De nem is valami újfajta hegelianizmus, vagyis nem a társadalomtudományok enciklopédiája, nem a társadalmi-történeti tudományok összessége, amely helyettesíthetné azokat. Nem az Marxnál, Leninnél és nem is kell ilyenné átalakítani akarni, amire az oktatási praxis nem egyszer hajlamot mutat.

2. *Az egyes társadalmi tudományok osztályozása.* A történelmi materializmust el kell határolnunk az egyes társadalmi tudományoktól. Ez az elhatárolás természetesen csak bizonyos tárgyi-területi elhatárolás lehet, mert a társadalmi tudományok-

[6] I. R. Kantor, *The logic of modern science.* 1953. 273. l.

[7] Lenin, *Kik azok a „népbarátok".* Lenin művei. I. köt. 137. l.

[8] I. m. 139. l.

ban a történelmi materializmus módszerének követése mindenütt szükséges. Azt, hogy a történelmi materializmus nemcsak bizonyos tételek szerves egysége, hanem módszer is, Marx és Engels állandóan hangsúlyozták, sőt sok esetben erre vetették a főhangsúlyt. Ebben az értelemben nevezték elméletüket: „Vezérfonalnak a tanulmányozáshoz".

Az egyes társadalomtudományok osztályozása a marxista irodalomban mindeddig igen elhanyagolt kérdés volt. A kérdés tárgyalása, amennyiben azzal találkozunk, gyakorlati, empirikus jellegű. Hiányzik a társadalomtudományoknak elvi osztályozása. Az egyetemeken a társadalmi tudományok tárgyköre nincsen pontosan megállapítva, a Tudományos Akadémián szintén empirikus elhatárolásokkal találkozunk. A jog- és államtudományok, ökonómiai tudományok, történettudományok, filozófiai tudományok, nyelv- és irodalomtudományok stb. kölcsönös összefüggése még nincsen tisztázva.

Milyen alapon osztályozzunk? A kérdés tanulmányozásához néhány szempontot vetek fel:

a) egy régebbi akadémiai előadásban kísérletet tettünk a társadalmi tudományokat az alap- és felépítményhez való viszonyuk alapján tárgyalni. Ennek megfelelően az alappal, vagyis a termelési viszonyokkal foglalkoznak a gazdaságtudományok, az állami felépítménnyel az állam- és jogtudományok, az ideológiai felépítménnyel a megfelelő tudományok.

b) A társadalomtudományok tárgyukat egyrészt szisztematizáló módon, másrészt történeti módon mint történettudományok tárgyalják. Ezt a sajátosságot az osztályozásnál is tekintetbe kell venni.

A politikai gazdaságtan bizonyos értelemben maga is történeti, de mégsem nevezzük történettudománynak. Ellenben a gazdaságtörténet a történettudományokhoz tartozik. Az állam kérdései bizonyos értelemben történeti kérdések, de a marxista államtudomány rendszerező módon foglalkozik velük, míg a politikai történetírás történeti módon. E kettős viszony konkrét jellege az egyes területeken változik, de végigvonul a társadalomtudományokon. (Engels a történeti és logikai viszonyáról.)

c) A társadalmi tudományokhoz tartoznak olyan tudományok is, amelyeknek tárgya nem tartozik sem az alaphoz, sem a felépítményhez. A legfontosabb csoport a nyelvtudományok csoportja. A nyelv társadalmi jelenség, a gondolatok kifejezésének és kicserélésének eszköze, mint ilyen történeti jelenség, s nézetem szerint bizonyos fokig a nyelvtudományra is vonatkoznak a fenti megállapítások. Az általános nyelvtudomány, amely

sajnos még nagyon kidolgozatlan, a nyelv objektív, általános, egyetemes törvényeivel foglalkozik — a történeti nyelvtudomány az egyes nyelvek és nyelvcsoportok különleges, de szintén objektív törvényeivel, a kettő szintézise alkotja együtt a nyelvtudományok egységes csoportját. Az összehasonlító nyelvészet uralkodó irányzata teljesen elveti a XVIII. századbeli ahisztorikus „filozófiai nyelvtudományt", de azt hiszem, a fürdővízzel együtt kiönti a gyermeket is. A nyelvtudományok egymáshoz való belső viszonya és a logikához való viszonya mindenesetre még egyaránt kidolgozatlan kérdés. Nem kevésbé fontos kérdés: az elméleti és alkalmazott tudományok viszonya a nyelvtudományban. (Nyelvtanítás, nyelvtan.)

d) A társadalomtudományok osztályozásánál figyelembe kell venni azt is, hogy a természettudományok és a társadalomtudományok elhatárolása több tudomány esetében viszonylagos.

Így a nyelvtudomány súlypontilag társadalomtudomány, de bizonyos részeiben természettudomány is. (Fonetika.)

e) Sok vita folyt a földrajz kérdésében. A földrajz két tudományból áll, amelyeknek egyike, a fizikai földrajz, a természettudomány és ezen belül az ún. geotudományok csoportjához tartozik, míg a másik, a gazdasági földrajz, társadalmi-gazdasági tudomány. Kétségtelen, hogy az osztályozás itt csak kettős lehet, mert sem a fizikai, sem a gazdasági földrajz nem tekinthető a másikhoz képest „súlyponti" tudománynak.

f) Igen érdekes a *lélektan*, pszichológia helyzete. Eredetileg a lélektan a filozófiához tartozik; a XIX. század folyamán fokozatosan előtérbe nyomultak a lélektan természettudományi vonatkozásai. Kialakult a kísérleti lélektan. Szigorúan természettudományi megalapozást azonban a lélektan csak a pavlovi fiziológia által nyert. A lélektant természettudományi alapon kell továbbfejleszteni, de nem hanyagolhatók el társadalomtudományi vonatkozásai sem, s éppen a pavlovi tan az, amelynek alapján helyesen egybekapcsolhatjuk e kettős vonatkozást.

g) A tudományok osztályozásában mindezideig nem volt megfelelő helye a *tudománytörténetnek*. Itt a probléma a következő: a tudomány története egyrészt egy meghatározott tudomány, vagyis elméleti nézetek és ismeretek története, másrészt az egyetemes történet része és attól nem szigetelhető el. Hová tartozzon egy-egy tudomány története és van-e egyetemes tudománytörténet?

Nézetem szerint a tudománytörténet szintén komplex tudomány. Egy-egy tudomány, tudománycsoport története hozzátartozik magához a tudományhoz, azon belül annak általános

elméleti alapvetéséhez. Ugyanakkor azonban a tudományok története — társadalmi alapon — az egyetemes történelemhez is hozzátartozik és ott is tárgyalható!

Mindezek után a társadalmi tudományok osztályozását sematikusan a következőképpen vázolhatjuk fel:

I. *A társadalom legáltalánosabb törvényszerűségeinek tudománya.*

II. *Gazdasági tudományok csoportja.* Ezen belül az *alaptudomány* a politikai gazdaságtan.

A főprobléma itt a politikai gazdaságtan viszonya az ágazati gazdaságtanokhoz. E kérdés körül, amelyet részben a szocializmus építésének gyakorlata, részben a szocializmus politikai gazdaságtanának oktatási szükségletei vetettek fel, jelenleg a Szovjetunióban még élénk vita folyik, s nekünk is meg kell vitatnunk. Tisztázni kell az ágazati gazdaságtanok jellegét (ipargazdaságtan, agrárgazdaságtan, pénzügytan, statisztika, kereskedelmi gazdaságtan). Tisztázni kell az ágazati gazdaságtanok viszonyát a gazdaságpolitikához is. Egyes nézetek szerint az ágazati gazdaságtan az utóbbihoz tartozik. Ezt a nézetet aligha fogadhatjuk el. Csak annyi igaz, hogy az ágazati gazdaságtanok kidolgozása ma még nagyon prakticista jellegű, s inkább oktatási formában, mint elméletileg dolgozzák ki.

A prakticizmus különösen erősen nyilvánul meg a tervgazdaságtanban, a gazdaságtudomány legfiatalabb ágában. A tervgazdaságtan lényegileg alig volt más valami, mint a tervezési gyakorlat ismertetése. Sztálin művében rávilágított az arányos fejlődés törvényére a szocializmusban, s ezen az alapon lehetséges lesz a tervgazdaságtant tudományos ágazati tanná kifejleszteni.

Az alkalmazott tudományok kérdésével kapcsolatban fent bevezetett hármas osztályozás úgy látjuk, a gazdasági tudományokra is érvényes. A politikai gazdaságtan elméleti tudomány, az ágazati gazdaságtudományok alkalmazott tudományok, és a gazdaságpolitika a gyakorlat.

III. *A történettudományok csoportja.* Gazdaságtörténet: az alap története, a termelő viszonyok története.

Politikai történet: a politikai felépítmény története.

Művészet-, irodalom-, vallás-, művelődéstörténet: az ideológiai felépítmény és ideológiai intézmények története.

IV. *Állam- és jogtudományok csoportja.* Itt az idő, hogy az idealisztikus burzsoá osztályozási formákat teljesen felszámoljuk és marxista elvi osztályozást dolgozzunk ki. Nem ismerem eléggé a kérdés mai állását; amennyire látom, a marxista tudomány még

nem igen foglalkozott az állam- és jogtudományok rendszerezésével, és ez az oktatás és a praxis szükségletei alapján oldódott meg. Kérjük e tudományok művelőinek közreműködését.

4. *A marxizmus—leninizmus tágabb és szűkebb értelme.* A marxizmus tana az elmélet és a gyakorlat egységén alapuló sajátos tudománykomplexum. A marxizmus három alkotórésze Lenin szerint: a filozófia, a politikai gazdaságtan és a tudományos szocializmus, tudományos kommunizmus.

E gondolat szellemének felel meg a marxizmus Sztálin által adott meghatározása is: „A marxizmus a természet és a társadalom fejlődéstörvényeinek tudománya, az elnyomott és kizsákmányolt tömegek forradalmának tudománya, a szocializmus minden országban való győzelmének tudománya, a kommunista társadalom építésének tudománya."[9]

A marxizmus—leninizmus fogalma *elvileg* azonos terjedelmű a marxizmus fogalmával. A marximus—leninizmus az imperializmus és a proletárforradalmak korszakában alkalmazott és továbbfejlesztett marxizmus. Gyakorlatilag azonban marxizmus—leninizmuson a marxista—leninista társadalomtudományt szokás érteni. A marxizmus—leninizmus fogalmát tehát tágabb és szűkebb értelemben használhatjuk. (A „tágabb és szűkebb értelemben" e megkülönböztetését más összefüggésekben Lenin többször használja.)

A gyakorlatban, nevezetesen az oktatás, a propaganda gyakorlatában a marxizmus—leninizmus tárgyköre: a forradalmi munkásmozgalom, a marxista párt története és elmélete, sztratégiája és taktikája, a szocializmus építésének elmélete.

A szabatos megkülönböztetéseknek szükségességét különösen a marxizmus—leninizmus oktatásának gyakorlatában tapasztaljuk. Annak következtében, hogy az oktatási praxisban nem határolják el szabatosan a marxizmus különböző alkotórészeit képező tudományokat, rengeteg ismétlés („átfedés") fordul elő, amelyet az egyetemi hallgatók joggal sérelmeznek. A marxizmus egységes tan, egységes elmélet, de ez nem jelentheti azt, hogy ugyanazon kérdéseket a filozófia, a politikai gazdaságtan és a szűkebb értelemben vett marxizmus—leninizmus (párttörténet) keretében tanítani és tanulni kellene.

Az ismétlések következtében pl. határozottan túlzsúfolt a történelmi materializmus szokásos tematikája, s ez viszont azzal a hátrányos következménnyel jár, hogy az anyag zsúfoltsága háttérbe szorítja a nagy elvi és módszertani kérdések elmélyí-

[9] Sztálin, *Marxizmus és nyelvtudomány.* Szikra, 1950.

tett tanulmányozását és dogmatikussá teszi az oktatást, nem ad elég alkalmat az önálló gondolkodás fejlesztésére.

Sok félreértést idéz elő az is, hogy a marxizmus—leninizmus, sőt a marxizmus fogalmát az oktatási praxisban össze-vissza, tágabb és szűkebb értelemben használják. Így pl. „marxizmus"-on az egyetemi hallgatók, sőt az oktatók a párttörténetet értik, mintha a dialektikus és történelmi materializmus, a politikai gazdaságtan nem tartoznék a marxizmushoz.

A kérdés túlmegy az egyetemi oktatás keretein.

A tudományok osztályozásának mint általában, úgy a marxista társadalomtudomány művelésében és tanításában is abban áll a jelentősége, hogy gátat emel az elméleti összefüggések prakticista jellegű elhanyagolásával szemben.

A tudományok osztályozását fel kell használni az iskolai tantervek elkészítésében is. Ezt a kérdést pedagógusaink figyelmébe ajánlom!

10. KÖVETKEZTETÉSEK

A tudományok osztályozásának nagy jelentősége van a tudományszervezés szempontjából. Maga a Tudományos Akadémia szervezeti felépítése a tudományok felosztásán, osztályozásán alapul, s ezért ennek is fejlődnie, változnia kell a tudományok fejlődésével kapcsolatban. Nálunk az osztályok még távolról sem felelnek meg a tudományos osztályozás követelményeinek. Innen a gyakori viták is, hová, melyik osztályba tartozzon ez vagy az a tudományág. Pl. egy olyan komplex tudomány, mint a földrajz. Az Akadémia osztályai szervezeti egységek, amelyek csak igen tökéletlenül felelnek meg a tudományok dialektikus és materialista elveken alapuló osztályozásának. A tudományok rendszerező osztályozását mindig szem előtt kell tartani, hogy a gyakorlati-szervezeti osztályozás el ne homályosítsa a reális összefüggéseket.

A korszerű tudományos osztályozás új szempontjait: az átmeneti tudományokat és tudományágakat, a tudománykomplexumokat, határterületeket — mindezt értékesíteni kell az egyes *osztályokon belüli* tudományszervezésnél, munkafelosztásnál, a bizottságok megalakításánál, valamint — és ez különösen fontos — a tudományos intézetek szervezésénél, profiljuk meghatározásánál. Mindezeknél a feladatoknál a tudományok osztályozása hibáktól és tévedésektől óv meg, ha kellőleg használjuk fel.

A tudományok osztályozása nemcsak a tudományok közötti különbségeket, határokat tárja fel, hanem e határok viszonylagosságát, a tudomány folytonosságát, egységét, összefüggéseit is, amely megfelel a világ anyagi egységének és összefüggésének. Ezáltal a tudományok osztályozása, helyesebben a tudományok összefüggéstana a dialektikus materializmus tanításának újabb meggyőző bizonyítékává válik.

Merev és túlságosan egyszerű osztályozási táblázatok állandóan elmaradnak a tudományok fejlődése mögött. Ez azonban nem teszi feleslegessé azt, hogy az osztályozás segítségével bizonyos rendszerbe foglaljuk a tudományok összességét. Csak tudatában kell lennünk e rendszerezés viszonylagosságának.

Az eddigi osztályozási rendszerek egyes tudományok hierarchikus vagy koordinált osztályozásán alapulnak.

A mi javaslatunk az, hogy az új osztályozás a tudományok kollektív munkája eredményeképpen a következő általános osztályozási sémára alapuljon:

I. Egyetemes törvényszerűségeket tárgyaló tudományok csoportja (filozófiai tudományok).

II. 1. A természet törvényszerűségeit tárgyaló tudományok csoportja.
2. Ezen belül pl. a fizikai tudományok összessége, egysége.
3. Ezen belül az egyes fizikai tudományok (pl. mechanika, hőtan, optika, atomfizika stb.) összefüggése, egysége.
4. Ezeken belül tudományos ágazatok, diszciplínák.

III. 1. Társadalmi törvényszerűségeket tárgyaló tudományok csoportja.
2. Ezen belül pl. gazdasági tudományok csoportja.
3. Ezen belül egyes gazdasági tudományok (politikai gazdaságtan, ágazati gazdasági tudományok).

Figyelembe veendők az átmenetek és a komplex kutatások, amelyek több tudomány együttműködését teszik szükségessé.

Az általunk javasolt osztályozási módszer tehát a törvényszerűségek összefüggésén alapul, és ezáltal a dialektikus materializmus szempontját viszi be a tudományok osztályozásába.

A tudomány a világ anyagi egységének és összefüggésének visszatükrözése. Úgy, amint a világ állandó mozgásban és fejlődésben van, a tudomány is a mozgás és fejlődés folyamatait tükrözi.

Ha a világ egységes, úgy a megismerés és legmagasabb foka, a tudomány is, végeredményben egységes, de ez az egység nem állandó, merev, lezárt, hanem az ellentétek harcában létrejövő, egységes szintézis.

Ebből következik, hogy a tudományoknak nincs lezárt rendszere, de a tudományok belső összefüggése bizonyos értelemben rendszernek nevezhető, ez azonban *egy* klasszifikációs táblázattal nem szemléltethető. Ezért nem tehetek eleget annak a kívánságnak, hogy az előadást egy ilyen táblázattal zárjam le.

A tudományok mai differenciáltsága és specializálódása a tudomány atomizálásával fenyeget. Ennek ellensúlyozásául állandóan fel kell tárnunk az összefüggéseket egy-egy tudománycsoporton és továbbmenőleg az egész tudományon belül. A tudományok ilyen nem külső, hanem belső összefüggéseken alapuló osztályozása: a tudományok rendszerezése nemcsak áttekintést ad, hanem ahhoz is hozzásegít, hogy szorosabbra fűzzük a kapcsolatokat az egyes tudományok és a tudományok művelői között. A régi magyar tudományos életben a természettudományok és a humanisztikus tudományok művelői között kialakult bizalmatlanság, idegenkedés, sőt ellenséges hangulat ezáltal felszámolódik. A tudományokat a tudomány munkásainak belső összefüggésükben kell látni. *Művelni* jól csak egy tudományt tudunk, de a tudományok eredményeit összefüggéseikben kell követnünk. Ez tágítja a tudomány művelőinek perspektíváját, emeli a tudományos kutatás hatóerejét, megerősíti a tudomány és az élet kapcsolatát, az elmélet és gyakorlat egységét, s a tudomány fejlesztésének elősegítésével szolgálja a szocializmus építésének ügyét.

UTÓIRAT

A fenti előadást alkalmam volt a Lomonoszov nevét viselő Moszkvai Egyetem 200 éves jubileumán a filozófiai kar jubileumi ülésszakán is felolvasni. A *Vesztnyik Moszkovszkovo Unyiverzityeta* című folyóirat 1955. évi 7. száma (Társadalomtudományi sorozat) az előadásról a következő szavakban emlékezik meg: „A Kar bezáró összes ülésén Fogarasi Béla, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja előadást tartott *A tudományok osztályozásának elméleti és gyakorlati kérdései* című témáról. Megalapozta a tudományok osztályozása problémájának elméleti és gyakorlati jelentőségét, megbírálta a tudományok burzsoá osztályozását és magyarázta F. Engels e kérdésre vonatkozó *A természet dialektikája* című művében kifejtett eszméit. Befejezésül Fogarasi Béla akadémikus javasolta, hogy a filozófusok a

tudományok osztályozásának problémáit a dialektikus materializmus alapján tovább kidolgozzák és alapul ajánlotta saját tudományosztályozási sémáját".

Az előadáshoz tanulságos vita kapcsolódott, amelynek során a felszólalók általában az előadás alapgondolataival való egyetértésüket fejezték ki.

A TUDOMÁNYOS KUTATÁS TERVSZERŰSÉGÉÉRT*

A szocializmus építésében egyre fokozódó jelentősége van a szocialista ideológiának. A szocialista ideológia a szocialista felépítmény része, azzal együtt szolgálja a szocialista alapot, visszahat annak fejlődésére, védelmezi azt, meggyorsítja, zavartalanabbá teszi a fejlődés menetét, hozzásegít a szocializmus építését akadályozó tényezők elhárításához.

A szocialista ideológia feladata, funkciója az emberek tudatának átalakítása, a tudat szocialista tartalommal való áthatása, a tudatban meglévő burzsoá ideológiai maradványok felszámolása. A szocialista ideológiában központi jelentősége van a marxista—leninista társadalomtudományi elméletnek.

Hazánkban még nagy munkát kell folytatnunk ahhoz, hogy népünk tudatát áthassuk szocialista ideológiával, hogy felszámoljuk a kapitalizmus tudati maradványait, hogy megszüntessük a tudat elmaradását a lét mögött. A kultúrforradalom további menetének befolyásolásában fokozott jelentőséget kap a marxista társadalomtudomány művelése és eredményeinek népünk széles köreiben való terjesztése. A társadalomtudomány feladatait a szocializmus építésének egész átfogó távlatából kell tekintenünk, hogy azokat helyesen meghatározhassuk és a tudományt a szocializmus győzelmének szolgálatába állítsuk.

E helyen a társadalomtudomány fejlesztésének egyetlen kérdéséhez, a tudományos tervezéshez szeretnék néhány reflexiót fűzni. A Magyar Tudományos Akadémia osztályai az elmúlt hónapokban a második ötéves tudományos terv, pontosabban a következő évek folyamán megvalósítandó perspektivikus tudományos tervek előkészítésével foglalkoztak. Ma már nem szükséges általánosságban indokolni a tudomány tervszerű irányításának lehetőségét, jogosultságát és szükségességét. Ezt az élet, a tapasztalat bebizonyította. Ma arról van szó, hogy megvalósítsuk azokat az általános elveket, amelyekért néhány évvel ezelőtt még

* Megjelent a *Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 1954. 3—4. számában.

harcot kellett folytatni. A munka a társadalomtudományok területén is folyamatban van. Bizottságaink eddig kidolgozott javaslatai arról tanuskodnak, hogy a tervszerűség gondolata már gyökeret vert a magyar tudományos életben. De még nagy munkát kell végezni ahhoz, hogy a tudományos tervezés a kutatás fejlesztésének azt a segítséget adja, amelyre valóban szükség van. Hogy jól tervezzünk, látnunk kell a tudományos munka konkrét részleteit, de szem előtt kell tartanunk a fejlődés átfogó perspektíváit, célkitűzéseit is.

Ebben az összefüggésben új munkánk elindulásánál a feladatot így jelöltük meg: „A társadalomtudományok legfontosabb feladatának azt kell tekintenünk, hogy hatékonyan részt vegyenek a szocialista felépítmény kialakításában, tevékenyen hozzájáruljanak a szocialista alap megerősödéséhez, segítsenek az új rendnek a régi alap és a régi felépítmény megszüntetésében." Ez a célkitűzés aláhúzza a társadalomtudományok felépítményjellegét annak összes következményeivel. Ahhoz, hogy a társadalomtudományok a szocializmus építését tevékenyen szolgálhassák, hogy ideológiai felépítmény-funkciójukat betölthessék, az egyes tudományoknak szoros kapcsolatot kell tartaniok egész társadalmi, politikai és kulturális életünkkel, s ennek a tervekben, a tematikában is kifejezésre kell jutnia. A *jelen kérdéseinek* sokkal nagyobb súllyal kell szerepelniök a tervekben, mint eddig. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a témát feltétlenül a jelen időpontra szorítkozva kellene megválasztani: így a történeti kutatás a múlt megvilágítására segítséget ad a jelen kérdéseinek megértéséhez. De csak akkor ad ilyen segítséget, ha a múltat kutatva szem előtt tartja a jelen problémáit, mindig szem előtt tartja a tudomány feladatát: a szocializmus építésének nagy célját elősegíteni, a nép ügyét szolgálni.

A jelen kérdései egyszersmind a *jövő* kérdései. A szocializmus gazdasági, állami és kulturális építésében állandóan a jelen és jövő kapcsolatával foglalkozunk. A tudománynak ebben a vonatkozásban *kettős* feladata van. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának elnöke, Nyeszmejanov akadémikus a *Kommunyiszt* ezévi 6. számában közölt cikkében mélyreható érveléssel támasztja alá azt a tételt, hogy a tudományos kutatásnak egyrészt közvetlen módon kell a gyakorlathoz, az élethez kapcsolódnia, másrészt nagy perspektivikus témákkal kell foglalkoznia, amelyek csak igen közvetett úton kapcsolódnak a termelés, a technika napi kérdéseihez. A tudományos kutatásban azonban az egyik feladatcsoportot sohasem szabad elhanyagolni a másik kedvéért. A napi feladatok lekicsinylése az élettől való eltávolo-

dást jelentené, a perspektivikus kutatások lebecsülése, elhanyagolása szűk prakticizmushoz vezet. Nyeszmejanov a kérdést természettudományi és technikai vonatkozásban fejti ki.

A magunk részéről csak aláhúzhatjuk, hogy e megállapítások a társadalomtudományi kutatás számára is érvényesek. Így a filozófia, a jog- és államtudományok, a közgazdaságtudományok terén az alapvető elméleti kérdések tisztázása és a gyakorlati feladatok megoldásához való közvetlen kapcsolódás kölcsönösen feltételezik egymást, de mégsem esnek össze.

A társadalmi tudományok területén a népi demokrácia fejlődésének új szakaszában központi feladattá válik a marxizmus—leninizmus alkalmazása a hazai kérdésekre. S ennek a tervekben, a tematikában is kifejezésre kell jutnia. A tervezés nem egyszerű szervezés. Ahhoz, hogy a tervezést magasabb színvonalra emeljük, azt ideológiai tartalommal kell áthatni. Ez bizonyos vonatkozásban minden tudományra, de elsősorban a társadalomtudományokra érvényes. A tervek az egyes társadalomtudományok ideológiai fejlettségének fokmérői. Ha a tervekben nem nyilvánul meg a marxi dialektika módszerének, a történelmi materializmus alapvető gondolatainak alkalmazására irányuló törekvés, akkor hogyan reméljük ezt a tervek megvalósításától?

Milyen kívánságokkal kell e tekintetben fellépnünk? Azzal, hogy a következő évek folyamán a marxizmus—leninizmus alkalmazását az egyes szakmai tudományokban komoly lépésekkel előrevigyük. Nagyon jól tudjuk, hogy ez nem könnyű feladat és nem oldható meg máról-holnapra. De megoldható és meg *kell* oldanunk, ha el akarjuk érni, hogy a társadalomtudományok valóban tettekben és ne csak szavakban váljanak a szocialista felépítmény aktív tényezőivé. S a társadalomtudományok terén vannak már olyan eredményeink, amelyek bátorítást adnak a jövőre nézve, amelyek azt bizonyítják, hogy a célkitűzés teljesen reális.

A tervekkel kapcsolatban a marxizmus—leninizmus módszerének és világnézetének fokozott érvényesítése elsősorban kettőt jelent. — Először: minden társadalmi tudomány tervében szerepelnie kell a *tudomány tárgyát és módszerét* tárgyaló tanulmányoknak, vitáknak. E téren még sok zűrzavar uralkodik. A tudomány tárgyának és módszerének tisztázása lehetővé teszi és rákényszerít bennünket arra, hogy a dialektikus és a történelmi materializmus általános tanulmányozásán és elismerésén túl áttérjünk az alkalmazás konkrét munkájára. A történelmi materializmus módszertani kérdéseivel való foglalkozás egyszer-

smind éles megvilágításba helyezi a történelmi materializmus felületes, vulgarizálásba átmenő alkalmazásának veszélyeit is. Másodszor: a tervezésben kifejezésre kell jutnia a *komplex témák* fontosságának, a tudományok határkérdéseinek, a több tudomány együttműködését megkövetelő problémáknak.

E kérdés jelentőségét alig lehet eléggé hangsúlyozni. Ezt egy napjainkban fokozott jelentőséget nyerő példán akarjuk szemléltetni. Ez a népi demokrácia kérdéseinek tudományos feldolgozása, nevezetesen a filozófiai és társadalmi tudományok e téren szükséges együttműködése és annak jellege.

A népi demokrácia kérdéseinek feldolgozásában fennálló lemaradást a II. osztály osztályvezetőségi határozatai már többször leszögezték. Nem sikerült azonban azt felszámolnunk, s ennek egyik oka éppen az, hogy nem alkalmaztunk komplex kutatási módszereket.

Ami a népi demokrácia filozófiai kérdését illeti, azokkal többet foglalkozunk, mint azt irodalmi közleményeink alapján felületesen megítélve, gondolni lehetne. Azonban arra az eredményre jutottunk, hogy itt a filozófiai általánosításnak olyan feltételei vannak, amelyeknek biztosításához még nagy munkát kell végezni. A filozófiai általánosítás ugyanis nem közvetlen, hanem közvetett jellegű. A tudományos filozófia, nevezetesen a materialista dialektika a tudományok eredményei alapján általánosít. A materialista természetdialektika például éppen abban különbözik a régi természetfilozófiától, hogy nem a természet úgynevezett filozófiai közvetlen szemlélete alapján, hanem a természettudományok eredményei alapján von le általánosítható következtetéseket. Ilyen értelemben általánosította Engels természetdialektikai művében kora természettudományának eredményeit, ilyen értelemben épül fel a dialektikus materializmus általában a természettudományok eredményein.

Mit jelent ez a megállapítás, ha a népi demokrácia kérdéseire alkalmazzuk? Hogyan tanulmányozhatja a filozófia az anyagot és mit jelent itt az általánosítás? Az általánosítás feltétele, ha nem absztrakt jellegű és ezért terméketlen általánosításokra törekszik, az anyag megfelelő tudományos feldolgozásán épül fel. Az első feltétel a gazdasági alap tudományos ismerete, tudományos feldolgozása. A második feltétel a népi demokrácia állami, jogi szerkezetének, fejlődésének megfelelő tudományos vizsgálata. A harmadik feltétel a népi demokrácia történettudományi vizsgálata.

E tudományos vizsgálatok eredményein alapul a filozófiai általánosítás. Ezt természetesen nem úgy értjük, hogy a filozó-

fiának nem volna szerepe és feladata már e tudományos vizsgálatok fejlesztésében is. Így a filozófia igen fontos módszertani segítséget adhat a társadalomtudományoknak. Ahhoz a filozófiai általánosításhoz azonban, amelyről szó van, igenis szükség van a tudományos feldolgozás bizonyos eredményeire. Enélkül csak marxista frazeológiába takart „szociológia" lesz az eredmény. Pontosabban: egyrészt visszaesés a Pokrovszkij-féle szociologizálásba, másrészt: akarva-nem akarva, a hegelianizmusba. Figyelmünkbe ajánlják, hogy Hegel sokat írt az államról. Tény az, hogy Hegel külön jogbölcseletet írt, de ennek a jogbölcseletnek idealisztikus jellege éppen abban áll, hogy nem az állam és nem a jog materialista, vagyis tudományos vizsgálatainak eredményein épül fel, hanem, amint Marx a hegeli jogbölcselet bírálatában helyesen mondja, Hegel a logikát ráhúzza az állam kérdéseire.

Mi azonban nem Hegel módjára, hanem materialista módon akarunk a jog és állam kérdéseivel filozófiailag foglalkozni. Ideges kapkodással, rögtönzésekkel itt nem érünk el eredményeket. A közgazdaságtudomány, a jog- és államtudomány és történettudomány pedig nálunk csak most kezd hozzá ahhoz, hogy alaposabban foglalkozzék a népi demokrácia kérdéseivel. A filozófiai általánosítás termékeny lehetőségeit e tudományok eredményeire akarjuk alapozni. S hogy ezt mennyire fontosnak tartjuk, azt azzal szeretnénk igazolni, hogy a népi demokrácia társadalomtudományi vizsgálatát minden tőlünk telhető eszközzel — a filozófia segítségével is —előmozdítani s a munka szerves, folyamatos menetét biztosítani igyekszünk.

A tervezés egyik legfontosabb feladata e téren azoknak a legfontosabb komplex-témáknak kijelölése, amelyeknek kidolgozásához a politikai gazdaságtan, az államtudományok, a történettudományok és a filozófia szoros együttműködése szükséges. S itt is meg kell különböztetni az aktuális kérdésekhez közvetlenül kapcsolódó és a perspektivikus témákat.

Szocialista felépítményről beszéltünk. A felépítmény nemcsak ideológiából áll, hanem *ideológiai tényezők és intézmények összességét* is jelenti. A szocialista felépítmény fejlesztésében nagy szerepe van a megfelelő intézmények kialakításának. A szocialista tudományszervezés egyik legfontosabb feladata ezeknek az intézményeknek a létrehozása, vagy meglévő intézmények célirányos átalakítása. A tudományos tervezés feladata e téren az elvi célkitűzések meghatározása.

A társadalomtudományok fejlesztésének is megvannak az ideológiai feltételeken kívül a maga intézményes feltételei. A

tudományos kutatás korszerű intézményei a tudományos kutatóintézetek.

A Magyar Tudományos Akadémia jelenlegi szerkezete nem felel meg a fejlődés szükségleteinek. A tudományos kutatás tervszerű irányításának, szervezésének, de mindenekelőtt a folyamatos, rendszeres kutatásnak feladatait nem oldhatjuk meg tisztán társadalmi munkával, bizottságaink segítségével. Bizottságaink öt éven át elismerésreméltó tevékenységet fejtettek ki. Jelenleg a II. osztály tíz főbizottságában és a szakbizottságokban mintegy 300 főnyi tudományos aktívát fogunk át. A bizottságok munkájára a jövőben fokozott mértékben számítunk. De ismételjük: a tudományos kutatás rendszeres, *tervszerű*, folyamatos fejlesztésének igazi biztosítékát a kutatóintézetekre épülő felépítményrendszer nyújtja. Ebből következik, hogy a társadalomtudományok tervszerű fejlesztésének elengedhetetlen feltételévé vált az akadémiai közgazdaságtudományi, filozófiai, jog- és államtudományi kutató intézetek felállítása. Végezetül egy szót a tervek *reális* jellegéről.

Ha nem vizsgáljuk meg alaposan a kitűzött feladatok megvalósításának feltételeit és lehetőségeit, ha nem mérjük le azokat a valóságból kiindulva, akkor ennek az a következménye, hogy a terv irreálissá válik. Ez két irányban lehetséges. A terv vagy szűkkörű, túl szegényes, vagy túlfeszített. A mi viszonyaink között a leggyakoribb hiba — amint ezt az elmúlt években az Akadémia összes osztályainak és közöttük a II. osztálynak tapasztalatai bizonyítják — általában a tervek túlzsúfoltságában állt. Meg kell végre érteni, hogy kívánságok felsorolása és hangoztatása még nem terv. A „kívánság-cédulák" gyártása a legkönyebb dolog a világon, de nem vezet reális eredményekhez. Feladatunkat inkább abban látjuk, hogy jól megnézzük, milyen feltételeket kell a tervek reális megvalósítása szempontjából biztosítanunk. Ezek a feltételek részben ideológiai, részben szervezeti jellegűek. Az eddigiekben erre vonatkozólag tettünk néhány megjegyzést.

A tervnek szem előtt kell tartania a minőség kérdését. A tervet át kell hatnia annak a törekvésnek, hogy magasabb színvonalra emeljük az elméleti munkát. Nem engedhetünk annak a hamis és káros engedékenységnek, amely a minőségi követelmények lebecsüléséhez, igénytelenségéhez vezet. Emlékeztetnünk kell Lenin mondására: „Inkább kevesebbet, de jobban." Természetesen szeretnénk: minél többet és minél jobbat. De azok a körülmények, amelyek Lenin tanácsát szükségessé tették, sok vonatkozásban a mi tudományos munkánkban is fennállanak.

Reális, jól előkészített, kollektív megvitatás alapján konkretizált tudományos tervek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a társadalmi tudományok művelői eredményesen vegyenek részt az előttük álló nagy feladatok megoldásában.

A TUDOMÁNY TÁRSADALMI FUNKCIÓJÁNAK VÁLTOZÁSAI A XX. SZÁZADBAN*

A tudomány társadalmi funkcióinak vizsgálata maga az utolsó évtizedekben indult meg. Rendkívül fontos, elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt jelentős kérdés ez, s azt hisszük, hogy jelenleg még csak az elindulásnál tartunk. De éppen ilyen stádiumban szükséges a kérdés elemzésének módszertanával foglalkozni, hogy a kutatás valóban tudományos eredményekhez vezessen, amiről eddig csak igen csekély mértékben lehet beszélni.

Figyelemreméltó az a tény, hogy a tudomány társadalmi szerepének, funkciójának, társadalmi összefüggéseinek vizsgálata mindössze kb. 30 éve folyik. Természetes, hogy előzőleg is voltak nagy tudósok, filozófusok, akik a tudomány egyes társadalmi vonatkozásairól sokszor bámulatosan találó megállapításokat tettek. De ezen esetekben aforisztikus reflexiókról és nem rendszeres tudományos elemzésekről volt szó. A tudomány társadalmi szerepe azért vált az utolsó harminc évben a tudomány tárgyává, mert a tudomány és a társadalom viszonyában *változások* állottak be, olyan változások, amelyeknek magyarázata, értelmezése tudományos elemzést tesz szükségessé.

Ezek a változások két alapvető tényben foglalhatók össze. Az egyik az egzakt természettudományok és a technikai tudományok szerepének kolosszális megnövekedése az ipari termelésben, aminek nyilván a társadalmi jelenségek egészére az iparon túlmenőleg igen nagy hatása volt. A másik alapvető új mozzanat: a szovjethatalom megalakulása és hatása a tudomány fejlődésére, továbbá az osztályharc kiéleződése a nagy európai polgári államokban a tudományt és annak művelőit is kiemelték előző tényleges vagy látszólagos elszigeteltségükből a társadalmi élet egészétől — nevezetesen a társadalomtudományok, az ún. politikai tudományok és gazdasági tudományok, mint a

* A III. Nemzetközi Szociológiai Kongresszus számára kidolgozott előadás.

társadalmi osztályellentétek ideológiai megnyilvánulási formái maguk is fontos társadalmi jelenséggé váltak. A társadalomtudományok területén a XIX. században, illetve 1914 előtt is folyt harc a marxizmus és a marxizmus-ellenes irányok között, de ennek a harcnak nem volt központi társadalmi funkciója. Ezzel szemben a XX. század húszas évei óta a marxista elmélet körül folyó harc a nemzetközi politika, az országok belpolitikája és a gazdasági fejlődés szempontjából egyaránt alapvető, központi jelentőségű, a társadalmi élet egészének egyik determinánsa, fundamentális tényezője. Ezzel kapcsolatban a *szociológia* társadalmi funkciója is változásokon ment és megy át.

Mind a két jelenség közös vonása, a tudomány társadalmi funkciójának ugrásszerű megnövekedése hozzájárult ahhoz, hogy a tudomány társadalmi összefüggéseinek vizsgálata maga a tudományos elemzés napirendjére került.

A tudomány és a társadalom összefüggésének összjelenségét az elemzésben fel kell bontani két alaptényezőre. Az egyik tényező a társadalom hatása a tudományra, a tudomány mint a társadalom terméke, a tudomány keletkezésének és történeti fejlődésének társadalmi okai, társadalmi háttere, társadalmi kapcsolatai. (Szándékosan többféle kifejezést használok, ezzel jelezni kívánva, hogy minél átfogóbb fogalmazást akarok adni.) A másik tényező a tudomány hatása, befolyása a társadalom fejlődésére, alakulására, szerepe a társadalmi fejlődésben. Ezt nevezem a tudomány társadalmi *funkciójának*.[1] Nyilvánvaló, hogy a két tényező között a kölcsönhatás viszonya áll fenn. E helyen elsősorban a tudomány társadalmi funkcióival foglalkozunk, de éppen a kölcsönhatásra való tekintettel bizonyos pontokon kitérünk az első tényezőre is, amelyet egyébként nemcsak első helyen említettünk, hanem primérnek, elsődlegesnek is tekintünk. A társadalom és a tudomány viszonya az egész és a rész viszonyának egyik megnyilvánulása, de tegyük hozzá, igen *specifikus* megnyilvánulási formája. Ezt a specifikus viszonyt Marx egyszer igen érdekes módon így jellemzi: „A tudomány mint a társadalmi fejlődés általános szellemi terméke..." (Arhiv Marksza i Engelsza. (oroszul) II. 156.) Ugyanott a tudományt „az általános társadalmi fejlődés absztrakt kvinteszenciájának" nevezi. Más szóval a tudomány eszmei alakulat, a társadalmi fejlődés koncentrált eszmei formája — s *éppen ezért*

[1] A terminust először J. D. Bernal használta *The social function of science* című művében.

képes visszahatni a társadalmi fejlődésre, annak nem tudományos jellegű eszmei formáira és annak nem eszmei formáira.

Marx e megállapítása igen fontos a marxizmus annyira elterjedt eltorzított értelmezésével szemben, amely szerint Marx és a marxizmus nem ismeri fel és nem ismeri el az eszmék fontosságát a társadalmi fejlődésben. A tudomány éppen mint szellemi, eszmei alakulat válik napjainkban új típusú társadalmi motorrá.

A tudomány társadalmi funkciójának betöltésében szükség van *tudományos intézményekre,* szervezetekre. Továbbá: a tudomány társadalmi szerepét nem tanulmányozhatják a *tudósok,* a tudományos kutatók társadalmi szerepének tekintetbevétele nélkül. Végül a tudományos kutatók tevékenysége a munkának, a szellemi munkának egy faja: *tudományos munka.* S a tudományos munka jellegében, társadalmi szerepében a XX. század, nevezetesen az utolsó harminc év folyamán szintén lényeges változások álltak be.

A kérdés kimerítő tudományos elemzésében mindezeket a jelenségeket, tényezőket, mozzanatokat tekintetbe kell venni. A jelen előadásban természetesen csak arra szorítkozhatunk, hogy rámutassunk néhány különösen jellemző tendenciára, az elvi problémákra.

A tudomány társadalmi összefüggéseinek vizsgálatához az utolsó 15 év folyamán gazdag tényanyag gyűlt össze. Ez az anyag főleg tudománytörténeti jellegű, s nem a jelenkorra jellemző. Ezért az adott összefüggésben kevéssé használható fel. Viszont a jelenkorra vonatkozólag igen nagy tényanyagot ismerünk, ha az még nem került is tudományos feldolgozásra. Erre fogunk elsősorban támaszkodni.

Az első rész általános problémákat vet fel. A második részben kísérletet teszünk arra, hogy a tudomány társadalmi funkcióváltozását a Magyarországon végbement fejlődés példáján elemezzük. Azt hisszük, egy ilyen konkrét elemzés egyszersmind anyagot szolgáltat bizonyos általánosító következtetések számára is.

1. A TUDOMÁNY TÁRSADALMI FUNKCIÓINAK VÁLTOZÁSAI AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Az első világháború éveiben a fejlett technikával rendelkező hadviselő államok, elsősorban Németország, az USA, nagyobb mértékben vették igénybe a természettudományt a hadviselés, nyersanyagutánpótlás stb. céljaira, mint az előző háborúkban. A tudomány azonban ebben a háborúban sem játszott döntő szerepet. A háború utáni években részben az új tapasztalatok felhasználása alapján fokozódott a fizika, kémia, biokémia szerepe a technika, a termelőerők fejlesztésében.

A tudomány és a technika fejlődése azonban a tőkés országokban ellentmondásokkal terhes társadalmi rendszerben következett be, és nem az ellentmondások feloldásához, hanem azok elmélyítéséhez, kiélezéséhez és új ellentmondásokhoz vezetett.

A politikai, közgazdasági, világnézeti népszerű tudományos publikációkban és publicisztikában legtöbbször azzal a fogalmazással találkozunk, hogy a technika fejlődése túlszárnyalta a társadalom, illetve az egyén, a személyiség fejlődését, az a veszély fenyeget, hogy a technika úrrá lett vagy lesz az emberek felett, az emberiség nem tudja többé kezében tartani a technikát stb., stb. Ez a gondolatmenet ma még nagyobb elterjedtségnek örvend, mint 1939—1945 előtt, de miután már a harmincas években fellépett, ezen a helyen utalok rá.

Itt vulgarizált és hamis formában kifejezésre jut az a messzemenő elégedetlenség, amely az ipari-technikai haladáshoz fűzött illúziók csődjének következménye. S minthogy ez a haladás döntő mértékben a tudomány eredménye volt, ebben a ferde formában a tudomány társadalmi funkciójában rejlő ellentmondást tükrözi.

A természettudományok és a műszaki tudományok társadalmi funkcióját sokáig egyvonalú, egysíkú szemléletben úgy értelmezték, hogy az minden körülmények között az emberiség összérdekeit szolgálja. (Bacon, a felvilágosodás ideológusai, Goethe.) Ezt az illúziót Marx elméletileg már több mint száz évvel ezelőtt leleplezte, de a természettudományok művelői és sok szociológus számára a probléma csak a mi korunkban lépett fel.

Valóban: a tudomány hivatása a természet és a társadalom jelenségeinek tanulmányozása, az azokban ható törvényszerűségek felismerése, az emberi tudás folytonos kiterjesztése és elmélyítése és ezáltal az emberi haladás, jólét, boldogság szolgálata.

A tudomány *tényleges* társadalmi funkciója azonban egy olyan ellentmondást mutat, amely napjainkban nyilvánul meg szélsőségesen kiélezett formában. A tudomány tényleges társadalmi funkcióját az osztálytársadalomban nem az emberiség összérdekei és nem a tudomány alkotói, művelői határozzák meg, hanem döntő mértékben az uralkodó osztályok érdekei. A természettudományok és a műszaki tudományok társadalmi szerepének ezt a sajátosságát a tudomány művelői, amint mondottuk, sokáig nem ismerték fel. *Objektíve* azonban a XX. században beállott változások már a második világháború előtt világossá tették, hogy a tudomány eredményeinek felhasználása a tőkés rendszeren belül a monopoltőke uralmának fokozását és nem az emberiség összérdekeit szolgálja. (Pl. az imperialista háború érdekeit.)

Amióta két társadalmi rendszer áll egymással szemben, még egzaktabban ismerhető fel a tudomány társadalmi funkciójának ez a sajátossága.

A tudomány eredményeit, a természettudományi felfedezéseket és azok technikai alkalmazását mind a kapitalizmus, mind a szocializmus szolgálatába lehet állítani. A XX. században beállott változások egyik alapvető ténye, hogy ez nemcsak lehetséges, de meg is történt és állandóan folyamatban is van. Hozzátehetjük, hogy mind a két rendszerben voltak olyanok, akik ebben kételkedtek. Nevezetesen sok polgári ideológus — több zsurnaliszta, mint tudós — kételkedett abban, hogy a Szovjetunió fel tudja használni a nyugati technika vívmányait és másrészt a Szovjetunióban is kezdetben akadtak olyanok, akik szerint a szocializmus semmit sem vehet át a régi világból, — még a technikától sem. (Ezeket gúnyosan „trogloditáknak" nevezték.)

Az a tény, hogy a természettudományok eredményei egyaránt szolgálhatják a különböző társadalmi rendszereket, alapvető jelentőségű. Elméleti szociológiai magyarázata abban áll, hogy — a marxizmus terminológiájával szólva — a *természettudományok nem a felépítményhez tartoznak, amely meghatározott osztályok érdekeit szolgálja.* Ezt a kérdést a Szovjetunió és mi, a népi demokratikus országok filozófusai és szociológusai igen beható vitákban tisztáztuk s a marxista elmélet, a történelmi materializmus vulgarizáló felfogását, amely ezt tagadta, megbíráltuk és elvetettük. Azért tartom ezt szükségesnek hangsúlyozni, mert a nyugati irodalomban e tekintetben is számtalanszor találkozunk olyan megállapításokkal, hogy „a marxizmus szerint a tudomány felépítmény, vagyis a marxiz-

mus nem ismer „objektív igazságot". Éppen ezért helytelen Mannheim ismert tézise is, amely szerint a marxizmus önmagára alkalmazva önmagát cáfolja meg. (Mannheim szerint a marxizmus is felépítmény, „ideológia" — tehát helytelen.)

Azt a tételünket azonban, hogy a természettudományok „egyaránt" szolgálhatják a különböző társadalmi rendszereket, illetve a hatalmon lévő burzsoáziát vagy munkásosztályt, ki kell egészítenünk egy további tétellel. A különböző társadalmi rendszerek és nemzetek egy és ugyanazt a matematikát, egy és ugyanazt a fizikai és kémiai felfedezést használják fel a technika fejlesztésében, a termelés növelésében, de ennek a felhasználásnak *lényegileg* különböző ellentétes céljai és társadalmi kihatásai vannak, a tőkés és a szocialista társadalmi rendszerben.

Lényegesen más a helyzet a társadalomtudományok terén. Amint már utaltunk rá, a szociológia társadalmi funkciója a XX. század folyamán, főleg az első világháború után szintén megnövekedett. De milyen értelemben? Az USA-ban, a weimari Németországban, Angliában, Franciaországban a szociológia társadalmi funkciója nem a termelést, vagy az állami életet irányító, hanem *ideológiai* jellegű feladata lényegében a marxista szociológia, a történelmi materializmus közvetlen vagy közvetett cáfolata. Ugyanez a helyzet a közgazdaságtudományok és a filozófia területén. Társadalmi funkciójuk ideológiai, politikai, világnézeti.

Ezen előadásnak nem az a célja, hogy a marxista és antimarxista szociológia érveit és ellenérveit egymással szembehelyezze és döntést kívánjon elérni. Bár a szerző természetesen nem neutrális vagy valamely „harmadik út" híve, módszertanilag indokoltnak tartja, hogy a szociológia e társadalmi funkcióját mint *társadalmi jelenséget,* mint tényt szegezze le, amely korunk egyik jellemző új vonása. A szociológia helyzetére korunkban döntő: az ellentétes álláspontok harca. Ez, ismétlem, ténymegállapítás, amelynek értékeléséről különböző vélemények lehetségesek. A mi nézetünk szerint általában az ellentétek harca a fejlődés egyik, sőt leghatalmasabb hajtóereje s az eszmei harc, ha valóban eszmei harc, a tudomány haladását mozdíthatja elő. Az ideológiai ellentétek azonban nézetem szerint ugyanakkor nem zárják ki az együttműködés bizonyos formáit sem, csak meg kell találni ezeket a formákat. A kérdések megvitatása is az együttműködés egyik formája. A kölcsönös információ egy másik forma.

2. A TUDOMÁNY TÁRSADALMI FUNKCIÓJÁNAK VÁLTOZÁSAI AZ ATOM-KORSZAKBAN

E hatalmas kérdéskomplexumból a következő mozzanatokat kívánjuk, mint szerintünk a legfontosabbakat kiemelni:

1. Az új tudományos, technikai-ipari forradalom kihatásai a tudomány viszonyára az államhoz, a monopoltőkés szervezetekhez, valamint az államok közötti viszonyokhoz.

2. A tudományos kutatók társadalmi szerepe az atomháború megakadályozásában és az atomenergia békés felhasználásának biztosításában.

3. Az atomenergia békés ipari felhasználásának perspektívái a különböző társadalmi rendszerekben és a tudomány szerepe.

Az atomkorszak kifejezés polgárjogot (vagy szokásjogot) nyert a nemzetközi irodalomban. Nekem is az a nézetem, hogy joggal beszélhetünk az atomkorszakról, de pontosan, szabatosan meg kell határoznunk, milyen értelemben használjuk e kifejezést. Ez a társadalomtudományban, a természettudományok egzakt formanyelvének egyetlen lehetséges ekvivalense.

Az atomkorszak, (amelynek csak küszöbét léptük át) *új korszak az emberiségnek a természet felett való uralma viszonylatában, de nem új korszak az emberek egymáshoz való viszonyának, egymás közötti viszonyainak vonatkozásában.* Hogy az atomkorszak kifejlett formában való megvalósulása milyen következményekkel járhat és fog járni az emberek egymás közötti viszonyaira, termelési viszonyaira, tulajdonviszonyaira, osztályviszonyaira, arról alább. Egyelőre szükséges volt a különbséget megállapítani.

Más szóval: az atomkorszak kifejezés szűkebb értelemben az atommagenergia ipari felhasználását és a technika ezen alapuló átalakulását jelenti. Mi azonban úgy véljük, hogy az atomkorszak fogalomnak tágabb értelmezést is adhatunk. Egyrészt az új atomtechnika kialakítása időbelileg és logikailag egybeesik más forradalmi jelentőségű tudományos technikai újításokkal is, amelyek egymással szorosan összefüggnek. Ide tartozik általában az eddigi energiaforrásokon kívül új energiaforrások felhasználása, pl. a napenergiáé, az energiák átalakításának új formái, az ipari termelés fokozatos automatizálása, az elektronika, az elektronikus számológépek, a félvezetők széleskörű alkalmazása, olyan komplex tudományágak, mint a kibernetika kidolgozása stb.

Mindenekelőtt azonban az atomkorszak fogalmához hozzátartozik — és erről eddig nem volt szó — *a természettudomány*

forradalmi jelentőségű átalakulása, amelyen az atomenergia felhasználása alapul. Az atomfizika fejlődésének jelen szakaszát fizikai szempontból méltatni nem az én feladatom. Ismeretes, hogy ami speciálisan az atommagfizikát illeti, a tudomány e téren szintén még csak az új korszak küszöbét lépte át, s rohamos és beláthatatlan fejlődés kezdetén állunk. Azt hisszük azonban, hogy ami a tudomány társadalmi funkcióját az atomkorszakban illeti, lehetséges már néhány megállapítást tenni és problémákat felvetni.

1. Az atomenergia felhasználása lehet katonai-hadi és gazdasági jellegű. Nyilvánvaló, hogy a tudományos kutatás szabadságát a katonai szempontok nagymértékben korlátozták és korlátozzák. A hadi érdekeltség a tudományt állami-hadi ellenőrzés alá rendeli. Ennek megfelelőleg az atombomba előállítása az USA-ban állami-hadi monopólium, s ez általában hatással volt az atomtudomány lehetőségeire.

Az állam és a nagy monopolisztikus konszernek összeszövődése az USA-ban már kezdettől fogva nagy tekintélyt biztosított néhány ilyen konszernnek, s ez a befolyás mindinkább erősödött. Amilyen mértékben a nyugati államok is áttértek és áttérnek atomenergiatermelésre, új vonatkozásban lép fel az állam és a tudomány, a nagy monopóliumok és a tudomány viszonya. Óriási jelentőségű tényező a következő. *A modern atomfizikai kutatásnak rendkívül hatalmas és költséges anyagi bázisra van szüksége.* Ez új mozzanat a tudománytörténetben. Megszűntek azok az idők, amikor zseniális vagy szerencsés feltalálók és tudósok primitív eszközökkel döntő jelentőségű eredményeket értek el. S ennek megvannak a maga következményei. A tudományos kutatás csak állami, vagy ipari támogatással fejlődhet. Sőt, mitöbb, a kutatás maga nagymértékben ipari-technikai vállalkozássá alakul át. Ez a helyzet pl. az USA-ban. Az atomfizika óriási költségei egyes államokat arra késztettek, hogy „államközi" reaktorokat állítsanak fel. Maga az atomenergiatermelés több nyugati állam közös vállalkozásává válhat, feltéve, hogy az „Euratom" terve megvalósul.

Mindebből arra lehetne következtetni, hogy a tudomány szerepe a kapitalisztikus országokban társadalmi vonatkozásban nem változott. Az atomfizika korszakalkotó felfedezéseket érhet el az atomi jelenségek ismeretében, ezek a technika forradalmi átalakításához vezethetnek, de a *tudomány ezen eredményeinek felhasználásával nem a tudomány, illetve nem a tudósok rendelkeznek, a tudomány megrendeléseket teljesít, — s nincs hatása sem az állam és a monopoltőke, sem az államok egymás*

közötti viszonyára. Ami az állam és a monopoltőke viszonyát illeti, ez az USA-ban, Angliában (s más országokban) abban áll, hogy az állam finanszírozza az igen költséges tudományos atomkutatásokat, s a monopolvállalatok kapják meg az államtól — ingyen — az értékesítés jogát.

2. Vannak azonban új jelenségek. Mint új jelenséget kell leszögeznünk az atomtudósok tekintélyes részének fellépését az emberiséget fenyegető veszély, az atomháború és annak legfenyegetőbb formája, a hidrogénbomba ellen. Ezek a fellépések arról tanúskodnak, hogy a tudomány művelői, legalábbis egy kérdésben, az atomháború veszélye elhárításának kérdésében, felállítják azt a követelést, hogy az atomenergia felszabadítását ne lehessen felhasználni az emberiség életérdekei ellen. Más szóval a tudomány vezető személyiségei az atomenergia kizárólag békés felhasználása mellett foglaltak állást s ezzel csatlakoztak a békeszerető emberiség általános követeléséhez. Ez pedig elvileg annyit jelent, hogy a tudomány maga akar dönteni eredményeinek felhasználásáról.

3. A tudomány társadalmi funkciója és az atomenergia békés felhasználásának perspektívái.

Mint új jelenséget meg kell állapítanunk, már a jelen szakaszban a *tudományos kutatók* számának ugrásszerű, az egész eddigi fejlődésben ismeretlen hatalmas növekedését. Nem kétséges, hogy ebben nagy, vagy éppen döntő szerepet játszik az atomfizika. Napjainkban a tudományos kutatók száma az USA-ban — sajtóban közölt adatok szerint — kb. 200 000, a Szovjetunióban 2—3 év előtti adatok szerint 200 000, Angliában 48 000 Bernal becslése szerint a kapitalista világban a tudományos munkások száma 1920 és 1950 között 50-szeresen megnövekedett. Nyeszmejanov szerint 1950—1955 között a tudományos kutatók száma a Szovjetunióban megkétszereződött. Azon országokban, ahol ez a fejlődés nem következett be, mint Franciaországban, megállapítják az elmaradás súlyos következményeit. A tudományos kutatók száma a jövőben (az atomfizikában jártas mérnökök és mérnöktípusú kvalifikációjú szakemberek számával együtt) *még nagyobb* mértékben növekedni fog, ha az atomenergia ipari felhasználása széles arányokat ölt.

De nemcsak a tudományos kutatók száma, hanem a termelésben, a technikában elfoglalt súlyuk, jelentőségük is rendkívüli mértékben növekedni fog. Fontos mozzanat az is, hogy a tudományos munkához, nevezetesen az atomfizikai kutatáshoz egyre magasabb kvalifikáció szükséges. A tudományos kutatók társadalmi szerepe ennek megfelelőleg potenciálisan megnöve-

kedik. Azért mondjuk, hogy potenciálisan, mert jórészt tőlük függ, hogy milyen szerepet harcolnak ki maguknak pl. a különböző állami Atomenergia Bizottságokban. Nagy jelentőségű a tudósok szerepe a *nemzetközi kapcsolatok* különböző formáinak megszilárdításában. Ilyen kapcsolatok a kongresszusok, a tudományos delegációk kölcsönös tanulmányútjai, s állandó formában olyan szervezetek, mint a Tudományos Munkások Világszövetsége. A tudomány egész jellegénél fogva hivatott a világot átfogó nemzetközi kapcsolatok megteremtésére és ápolására. Tapasztalataim alapján mondhatom, hogy a tudomány művelőinek társadalmi funkciója a nemzetközi együttműködés előmozdításában egyre inkább érvényesül.

Ebben az összefüggésben kell a tudományos kutatók egy fontos társadalmi funkciójára utalni, amely nem új, de amelynek méretei, arányai és jelentősége egészen újszerű. Ez a tudomány népszerűsítése, a tudományos ismeretek terjesztése. Az atomenergia felszabadítása iránt az érdeklődés nagyobb, mint valaha valamely fizikai és technikai kérdés iránt. A tudományos érdeklődés kielégítésére egy egészen új irodalom keletkezett, amelyhez film, kiállítások, bemutatások stb. járulnak. A tudomány és a társadalom között tömegkapcsolatok jönnek létre, a tudományos műveltség tömegszükségletté válik. Mindez többékevésbé nemzetközi jelenség, nemzetközi arányokban megnyilvánuló tendencia.

3. A TUDOMÁNY FEJLŐDÉSE A NÉPI DEMOKRATIKUS MAGYARORSZÁGON

A társadalmi változások, amelyek a népi demokratikus országokban 1945 óta végbementek, sokoldalú és lényeges kihatással voltak a tudományok fejlődésére. A kérdéssel Magyarországon gyakorlatilag és elméletileg 11 év óta foglalkozunk, s ezen az alapon igyekszem e rövid vázlatban megvilágítani.

A tudomány helyzetét Magyarországon döntő mértékben az a körülmény határozza meg, hogy a szocializmus építésének sokkal nagyobb szüksége van a tudomány hatékony segítségére, mint az azelőtt Magyarországon uralkodó reakciós rezsimeknek. Ez vonatkozik a természettudományokra, a műszaki tudományokra és a társadalomtudományokra egyaránt. Ennek megfelelőleg a tudomány helyzetét általánosságban nagyarányú fellendülés jellemzi, amely kifejezésre jut a tudomány magasabb fokú szervezettségében, új típusú központi és szakmai tudományos

intézmények létesítésében, a tudományos kutatók számának hatalmas arányú megnövekedésében, a kutatás színvonalának emelkedésében, a tudományos irodalom, könyvek és egyéb kiadványok ugrásszerű növekedésében, a tudomány társadalmi szerepének megszilárdulásában. Ezen az általános jelenségen belül megállapítható, hogy az egyes tudományok és tudománycsoportok fejlettségi színvonala igen különböző, amiben nagy szerepet játszik az a körülmény is, hogy a magyar tudományt a XIX. és XX. században előzőleg is, még sokkal nagyobb mértékben nagyfokú egyenlőtlenség jellemezte.

A régi magyar tudományra jellemző volt, hogy egyes kiemelkedő, sőt világhírű tudósok, mint Bólyai János, mint Eötvös Loránd, mint Semmelweis Ignác, magányos nagyságok maradtak, akik körül nem alakulhatott ki iskola. Tevékenységük nem hozott létre folyamatos fejlődést. Évszázados akadálya volt a természettudományok fejlődésének Magyarország félgyarmati függőségi viszonya Ausztriától és gazdasági függő viszonya Németországgal szemben, amely a tudományt sok területen megfosztotta az ipari alkalmazás serkentő ösztönzéseitől.

Az elmúlt 11 esztendőben a tudomány helyzetét a következő tényezők jellemzik:

A Magyar Tudományos Akadémia újjászervezése az ország legfelsőbb tudományos intézményévé, az ország tudományos életének központi irányító szervévé. A Tudományos Akadémia, amely 1945 előtt hovatovább minden kapcsolatot elveszített az élő társadalommal, ma a társadalmi élet jelentős tényezője. Az évenként megtartott akadémiai „nagyhét" nyilvános előadásainak együttesen 30 000 hallgatója van, egyes nyilvános üléseken 1000—1500 hallgató vesz részt.

A Magyar Tudományos Akadémia választott társadalmi testület, állami jellegű tudományos funkciókat is betölt, s kutatásainak finanszírozása állami támogatásban részesül. Az állami támogatás nem korlátozza az Akadémia önkormányzatának jogát, a tudományos kutatás szabadságát, sőt inkább alkalmas annak biztosítására, mint a tőkés szervektől, gyáraktól stb. való függőség, amely számos országban a tudományos kutatás, többek között az atomfizikai kutatás terén tapasztalható. Nevezetesen az állami támogatás az, ami biztosítja a fundamentális kutatások, a perspektivikus kutatások anyagi és személyi feltételeit.

Ezek a kutatások azelőtt úgyszólván kizárólag az egyetemi tanszékeken folytak, de elégtelen anyagi eszközökkel. A magyarországi fejlődés a tudományos kutatás sokszor vitatott kérdésében: egyetemi (műegyetemi) tanszék vagy kutatóintézet?

— kettős megoldás irányában halad. Nagyszámú új kutatóintézet felállítása mellett még nagy részben az egyetemekre támaszkodik. Az egyetemek nélkülözhetetlenek a kutatás szempontjából még olyan területeken is, ahol nagyszabású kutatóintézet létesült (mint a fizikai), és más tudományágak s főleg a humanisztikus tudományok területén a kutatás sok esetben kizárólag az egyetemi intézetek keretében folyik.

A Tudományos Akadémia azonban kiterjeszti hatáskörét ezen tudományokra is, részben anyagi segítség útján (több mint 200 tanszék!), részben társadalmi úton. Ez utóbbiról kívánok részletesebben szólani.

A Magyar Tudományos Akadémiának 152 rendes és levelező választott tagja van. Valamennyi fontosabb tudományágban tudományos szakbizottságok alakultak, tagjaik az Akadémia felkérésére megvitatják a tudományág fő kérdéseit, nyilvános előadásokat rendeznek és belső tanácskozásokat folytatnak a tudományos tervekről, szervezeti és ideológiai kérdésekről. Ezek a bizottságok a Magyar Tudományos Akadémia tanácsadó szervei. Határozatok hozatalára csak a választott testület jogosult. Létrehozásuk azt jelenti, hogy megszűnt az Akadémia elszigetelődése, elzárkózása a tudományos kutatók és szakemberek széles köreitől. A bizottságokban, a társadalomtudományok terén 300 szakember vesz részt, az egész Akadémia keretében kb. 1000 tudományos kutató, akiknek nagy része egyetemi tanár, docens, adjunktus, tanársegéd, múzeumi kutató, pedagógus stb. Ebben a jelenségben is megnyilvánul tudományos életünk törvényszerűsége. A tudományos munka széles kollektívákat hoz létre. A kollektív jelleg a legcsekélyebb mértékben sem áll ellentétben az egyéni kutatómunka alkotó jellegével, hanem azon alapul, annak kiegészítése.

A tudományos akadémiai bizottságok nem érintik a *Tudományos Társaságok* tevékenységét. Számos tudományágban, főleg azokban, ahol a társaságok tiszteletre méltó hagyományokkal rendelkeznek, e Társaságok a Magyar Tudományos Akadémia eszmei irányítására támaszkodva és jelentős anyagi támogatását élvezve, élénk társadalmi-tudományos tevékenységet fejtenek ki. (Matematikai Társaság, Fizikai Társaság, Történelmi Társaság, Földrajzi Társaság stb., stb.) A műszaki tudományok terén 25 társaság és egyesület folytat társadalmi tevékenységet, amelyek egy szövetségben (MTESZ) egyesültek.

Az akadémián kívüli kutatómunkát — a könyvkiadást, a népszerűsítő tudományos-társadalmi munkát, a társasági életet — a Magyar Tudományos Akadémia jelentős anyagi-materiális

támogatásban részesíti. E támogatás sokszorosan felülmúlja azt, amit e címen az állam 1900—1945 között a tudománynak juttatott, vagy amit könyöradományképpen időnként az arisztokrácia és a nagytőke e célra „adakozott". Az első 5 éves terv időszakában (1950—1954) az állam 1700 millió forintot fordított a tudományos kutatás céljaira (ebből 800 millió forintot invesztíciókra). A Magyar Tudományos Akadémia költségvetése az 1950. évi 26 millióról 1954-ig 138 millió forintra emelkedett. A tudományos kutatóintézetek részesedése 3,5 millió forintról 51 millió forintra nőtt. Az egyetemi tanszékek tudományos munkáját az Akadémia évi 10 milló forinttal támogatja.

A Tudományos Akadémia keretén és költségvetésén kívül állnak az ipari kutatóintézetek, amelyeknek száma kb. 40 és amelyeknek legnagyobb része 1949 óta, több százmillió forintnyi invesztíció eredményeképpen jött létre, valamint egyéb gazdasági célokat szolgáló kutatóintézetek.

A tudomány társadalmi funkciója betöltésének fontos eszköze a *könyvkiadás*. Fejlődése igen tanulságos.

1920 és 1945 között a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában évente átlag 10 mű jelent meg. Az 1951—1955. években évente átlag 70—90 mű és nagyszámú folyóirat, közöttük az idegen nyelveken megjelenő „acták". Megjegyzem, hogy az Akadémián kívül más nagy kiadók is foglalkoznak tudományos művek kiadásával, elsősorban az Állami Tankönyvkiadó és a népszerű tudományos irodalmat terjesztő Művelt Nép Kiadó.

Teljesen új dolog és elképzelhetetlen volt az, hogy egy-egy kutatónk 1945 előtt tudományos munkája, könyve elkészítéséhez minden anyagi segítséget megkap az anyaggyűjtési segédmunkálatok honorálásától a kézirat leiratásának megfizetéséig. A múltban ezeket természetesen a szerzőknek a honoráriumból kellett megfizetniök, nem is szólva arról, hogy egy-egy tudományos könyv szerzője különböző társadalmi gyűjtés alapján tudta — ha tudta — könyve kiadásához a legszükségesebb összeget előteremteni. Ma akár akadémiai kutatóról, akár egyetemi tanszéki vagy múzeumi kutatóról van szó, vagy az Intézet költségvetése, vagy a tanszékeknek nyújtott céltámogatás fedezi a könyvek előállításához szükséges minden kiadást.

A tudományos kutatás anyagi támogatásának megoszlása a különböző tudományok között természetesen igen különböző arányú. Jóval nagyobb a természettudományok, mint a társadalmi-történeti tudományok terén, de az utóbbiak is sokkal nagyobb támogatásban részesülnek, mint az 1945 előtt valaha előfordult. Ez egyebek között lehetővé tette a magyar tudomány

számára szükséges *tényanyag* feldolgozását számos olyan területen, ahol fehér foltok jellemezték addig az egyszerű tényanyag-ismeret állását. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a népi demokrácia tudománya olyan *nemzeti* feladatokat oldott meg, amelyekre régen a tudomány anyagi támogatás hiányában és a tudományos módszertani kérdések tisztázása nélkül egyszerűen képtelen volt. Új alapokra helyeztük a történettudomány, irodalomtörténet, a zenetörténet, néprajz, archeológia, művészettörténet, jogtörténet stb. művelését, nemcsak a marxista társadalomtudomány módszertanának alkalmazásával, hanem az elhanyagolt tárgyi-, tény- és forráskutatások elvégzésével. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az elmúlt időkben még csak álmodni sem lehetett a tudomány ilyen mérvű támogatásáról, és ha tudósaink mindemellett nem egyszer még sokkal többet kívánnak, ennek magyarázata az, hogy a tudomány haladása egyes területeken egyre költségesebb berendezéseket tesz szükségessé, általában pedig a francia mondás érvényes a tudományra is: l'appétit vient en mangeant.

Mi ennek az erőinkhez képest, de abszolúte is messzemenő anyagi támogatásnak és a kutatómunka nagy területének a társadalmi inditóoka? Általában a nyugati országokban nagyon elterjedt az a felfogás, hogy a szocializmus csak iparosítással törődik, hogy a népi demokratikus országokban „technicizmus" uralkodik, a kulturális értékek megbecsülése háttérbe szorul stb. A humán tudományok ápolása Magyarországon megcáfolja ezt a nézetet. A szocializmus társadalmi rendszerének, a népi demokrácia állami rendszerének gazdasági és kulturális szükségletei elválaszthatatlan egységet képeznek, és ennek megfelelőleg az egyetemes műveltséget, a nemzeti kultúrát, a tudományos világnézetet szolgáló tudományos kutatások éppen olyan nélkülözhetetlenek és éppen olyan megbecsülésben részesülnek, mint a természettudományok és a műszaki tudományok. A Magyar Tudományos Akadémia keretében, valamint egyetemeinken megszűnt a régi elzárkózás, sőt kölcsönös lebecsülés és ellentét a természettudományok és a humán, társadalmi történeti tudományok művelői között, s ezt a viszonyt az együttműködésre való egészséges törekvés váltja fel.

A tudomány társadalmi funkciói közül az ipari és a mezőgazdasági termelés fejlesztésében való szerepét könnyebb felmérni, mint a társadalomtudományok növekvő szerepét a kulturális, ideológiai fejlődésben. De mindkét vonatkozásban már a 11 éves tapasztalat is azt mutatja, hogy a tudomány feladatai a társadalmi fejlődés, a szocializmus építésének minden terüle-

tén, minden vonatkozásában állandóan növekednek, a tudomány fejlődésének perspektívái beláthatatlanok.

A tudományos kutatások új tartalmi, szakmai eredményeire itt természetesen nem térhettem ki, sem felsorolást, sem méltatást nem adhattam. Legyen szabad az érdeklődők számára utalnom *A Magyar Tudomány 10 éve* című magyar nyelven megjelent kollektív munkára, amelyben országunk vezető tudósai megpróbálkoztak ezzel a nem könnyű feladattal. Több mint 50 tudósunk e munkában szemlét tartva a magyar tudomány eredményei és hiányosságai felett, a tények alapján megállapítja, hogy a szocializmus fejlődése belső törvényszerűséggel a tudományos kutatások témakörének nagyarányú kiszélesítését, az elmélet és a gyakorlat kapcsolatának megszilárdulását, a fejlődés meggyorsulását és intenzifikálását vonta magával.

Befejezésül legyen szabad a tudomány nemzetközi társadalmi funkciójára utalnom. A tudomány számára a nemzetközi együttműködés úgyszólván immanens, eszmei szükséglet. De szükséges ahhoz is, hogy a tudomány betölthesse társadalmi funkcióját, az emberi haladás szolgálatát. Napjainkban az együttműködés kérdése a különböző társadalmi rendszerek békés együttélésének kérdésével, a koegzisztencia kérdésével fonódik egybe. A nemzetközi tudományos együttműködés megkívánja a békés együttélést és ugyanakkor hathatós eszköze a nemzetközi feszültség enyhítését szolgáló törekvéseknek. A Magyar Tudományos Akadémia képviseletében ebben a szellemben vettünk részt és nyilatkoztunk az utolsó években számos nemzetközi kongresszuson, így a zürichi Nemzetközi Tudományfilozófiai Kongresszuson (1954), a Politikai Tudományok Nemzetközi Szövetségének Stockholmban tartott kongresszusán (1955). Reméljük, hogy a III. Nemzetközi Szociológiai Kongresszus szintén sikeresen fogja előmozdítani a nemzetközi tudományos együttműködés ügyét.

HAZAI TUDOMÁNYOS ÉLET

A DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS ÉS A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS TÉRHÓDÍTÁSA A MAGYAR TUDOMÁNYBAN*

Tudományos életünk gyökeres átalakulásának elengedhetetlen feltétele, a tudomány sikereinek záloga, a dialektikus materializmus és a történelmi materializmus elméletének és módszerének alkalmazása a tudományos kutatás egész területén.

Történt-e ebben az irányban haladás és ha igen, milyen fokot ért el az a felszabadulás óta elmúlt tíz esztendő alatt? Ahhoz, hogy erre a kérdésre lelkiismeretes választ adhassunk, egy pillantást kell vetnünk az 1945 előtt fennállott helyzetre.

A magyar tudomány fejlődésének egyik legfőbb akadálya az 1919. évi proletárforradalom dicső hónapjai után következő negyed évszázad folyamán abban állott, hogy a tudomány művelői, csakúgy mint általában az ország dolgozói, el voltak zárva általában a marxizmus—leninizmus, vagyis a tudományos filozófia és a tudományos társadalomfelfogás megismerésének lehetőségétől. Az egyetemeken, a Magyar Tudományos Akadémiában még az első világháború előtt kizárólag a reakciós idealizmus különböző irányzatai juthattak szóhoz. A felszabadulást megelőző negyed évszázad folyamán a reakció uralma fokozódott. A világnézeti irracionalizmus és fideizmus, a tudományos világnézet nyílt tagadása a társadalmi-történeti tudományok terén tárt ajtót nyitott a prefasiszta és később nyílt fasiszta szellemű törekvéseknek. A világnézeti reakció, majd a fasizmus ideológiája többé-kevésbé behatolt a természettudományokba is, az antidarwinizmus, az eugenika, a nyugati gén-elmélet, a vitalizmus, a rasszizmus és más tudománytalan irányzatok formájában.

A húszas és főleg a harmincas években *Eddington* és *Jeans* magyar nyelven megjelent könyvei ismertté tették a „fizikai"

* Megjelent *A magyar tudomány tíz éve* című gyűjteményes kötetben, Akadémiai Kiadó, 1955.

idealizmus nézeteit, amelyeknek különösen a tudományos értelmiség köreiben igen káros hatása volt.

Emellett meg kell állapítani, hogy az uralkodó világnézeti reakciónak nem sikerült a természettudományi kutatást olyan mértékben befolyásolnia, mint pl. a szellemtörténeti iskolának a történettudományi munkát. A természettudósok ösztönös materializmusa a kutatás területén gátat emelt a nyílt antimaterialista elméletek hatásának. De az ösztönös materializmus filozófiai vonatkozásban a legjobb esetben is a mechanikus materializmusig vezetett el. Természettudósaink nagy része tévesen a mechanikus materializmus álláspontját tartotta a korszerű materializmus álláspontjának. Mindez egyenes következménye volt annak, hogy tudósainknak nem volt lehetőségük a dialektikus materializmus tanait megismerni.

A tudományos fejlődés korlátozottságának és részben eltorzulásának még egy oka volt.

A magyar tudomány művelői között — részben szintén a nyílt tudományellenes, idealisztikus, skolasztikus áramlatok elleni visszahatásképpen — igen elterjedt a pozitivizmusnak az a formája, amelyet módszertani pozitivizmusnak nevezhetünk. Ezek a kutatók, fizikusok, vegyészek, biológusok, orvosok, történészek nem foglalkoztak behatóan a pozitivizmus filozófiai irányaival. Mi a tényekkel foglalkozunk, mondották, egyedül a tényekre támaszkodunk, adatokat gyűjtünk, megfigyelünk. Ez a módszertani pozitivizmus azonban egyszersmind behódolást jelent a pozitivizmus filozófiája előtt is, szűk prakticizmushoz vezetett, az egyes területeken az elmélet fejlődésének komoly akadályává vált, nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a tudományos kutatás szűk részletkérdések megoldására szorítkozott. Ez a módszertani pozitivizmus egyben nagyfokú *elméleti közömbösség*, indifferentizmus forrásává vált. S éppen ez az elvtelen pozitivizmus az, amely a múlt negatív örökségéből, a nyugati burzsoá tudomány hatásából ma is leginkább fennmaradt, s mind a természettudományban, mind a társadalomtudományban még ma is erősen érezteti hatását.

Összefoglalólag meg kell állapítani, hogy a felszabadulás előtt a földalatti életet élő marxizmus, a dialektikus és a történelmi materializmus hatása a magyar tudományra az uralkodó reakció következtében nem érvényesülhetett. A magyar tudományos élet egészséges, szabad fejlődését súlyosan akadályozta a reakciós idealizmus világnézetének uralkodó befolyása, de gátolta az elavult mechanikus materializmus és a pozitivizmus is. A reakció nem tudta megakadályozni, hogy a lelkiismeretes

tudományos kutatás ne érjen el a kedvezőtlen viszonyok között is számos jelentős szakmai eredményt a természettudományok terén, de ezek az egyes eredmények nem változtattak az általános helyzeten, amely a hanyatlás és az elmaradás jegyében állott.

A felszabadulás legelső közvetlen következménye ideológiai vonatkozásban abban állott, hogy a dialektikus materializmus eszméinek terjesztése lehetségessé vált. Széles arányokban megindult a dialektikus materializmus klasszikus műveinek magyar nyelvű kiadása. Az ország szellemi életének újjászületésében felbecsülhetetlen jelentőségű az a tény, hogy ma már a dolgozók tízezrei tanulmányozzák Marx, Engels, Lenin filozófiai munkáit.[1] A marxista filozófia magyar képviselői számára az e téren fennálló országos feladatok mellett külön feladattá vált a magyar tudomány művelőivel megismertetni a marxista filozófia tanait, elérni azt, hogy ellenséges vagy közömbös magatartásuk a dialektikus materializmussal szemben megváltozzon, pozitív magatartássá alakuljon át. Ez a munka hosszú évek munkája volt és *harcban* ment végbe. A reakciós idealizmus — nevezetesen a klerikális reakció — képviselői minden rendelkezésükre álló módon akadályozták a dialektikus és a történelmi materializmus eszméinek térhódítását mind az egyetemeken, mind a tudományos életben. Elsősorban a Tudományos Akadémián agresszív harcot folytattak a materialista tudományos világnézet eszméi ellen és annak terjesztőivel szemben. A reakciós és konzervatív irányzatok képviselői ebben a harcban természetesen a politikai reakció erőire támaszkodtak. A tudomány területén azonban éppen úgy nem tudták megakadályozni a haladás erőinek győzelmét, mint ahogy ezt a reakciónak nem sikerült politikai és gazdasági téren megakadályoznia.

A dialektikus materializmus harcos világnézet és éles, elvi, elméleti harcot folytat a tudománytalan, reakciós idealizmus minden formája, filozófiai és szaktudományos, nyílt és álcázott formája ellen. Ez azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy a dialektikus materializmus elismerését adminisztratív eszközökkel vagy valamiféle ideológiai paranccsal akartuk volna keresztülvinni. Ha ilyen irányban történtek is egyes hibák, alapvető módszerünk az *eszmei meggyőzés* volt és az is marad. Le-

[1] A Szikra Kiadó tevékenységének köszönhető, hogy Marx és Engels filozófiai, illetve filozófiai jelentőségű művei, Lenin *Materializmus és empiriokriticizmus* című műve, és a *Filozófiai füzetek* jó minőségű kiadásokban a magyar olvasók rendelkezésére állnak.

gyen szabad ebben a vonatkozásban emlékeztetni arra, amit öt évvel ezelőtt írtunk: „A természettudományoknak és az ún. humanisztikus tudományoknak nem egy régi érdemes művelője ma komoly érdeklődést mutat a dialektikus materializmus iránt és becsületesen igyekszik a marxizmus—leninizmus elméletét elsajátítani. Mi törekvésüket teljes mértékben méltányoljuk és támogatjuk. E folyamat támogatása a marxisták részéről megértő türelmet kíván meg, ami természetesen egyáltalán nem jelenti az elvi kritika jogáról való lemondást."[2] Ez az irányvonal helyesnek bizonyult s ezt továbbra is következetesen folytatnunk kell, hogy ezen az alapon állandóan szélesítsük és erősítsük a dialektikus materializmus híveinek táborát.

A dialektikus materializmus és a történelmi materializmus térhódítása a magyar tudományban a marxista filozófia és a szaktudományok érintkezésének, együttműködésének, kölcsönhatásának formáiban valósul meg. Nézzük meg e formákat mind a filozófiai, mind a természettudományok és a társadalomtudományok területén. A marxizmus tudományos életünket gyökeresen átalakító és megtermékenyítő hatása talán leginkább éppen ebben az alapvető változásban nyilvánul meg. A régi tudományos életet, s a mai polgári tudományos életet a filozófia és a szaktudományok, a természettudományok és a társadalomtudományok, sőt ezeken belül az egyes tudományágak messzemenő szétforgácsoltsága, atomizálódása jellemzi. Így a felszabadulás előtti hivatalos magyar filozófia tudománytalan és tudományellenes jellegének következtében teljesen képtelen volt a tudományoknak irányító eszméket adni, az átfogó szintézis, a modern tudományos világkép kialakulását elősegíteni. Ennek megfelelően természettudósaink és a hivatalos filozófia képviselői között nem is állt fenn semmiféle kapcsolat. Ez a helyzet ma már lényegesen megváltozott. E változás egyrészt annak a körülménynek következménye, hogy a hazai természettudósok mindinkább megismerkednek a dialektikus materializmus szellemétől áthatott szovjet tudománnyal, másrészt azonban következménye filozófiai fejlődésünknek is. Nézzük meg ebből a szempontból hazai filozófiai munkánk szerepét.

A filozófia fejlődésének megítélésénél nem lehet elvonatkoztatni attól a döntő különbségtől, amely egyrészt a természettudományok és a filozófiai tudományok között, de másrészt még a történettudományok és a filozófia között is fennáll. A

[2] Fogarasi, *Tudományos életünk időszerű kérdései.* Társadalmi Szemle. 1950. 877—886. l.

természettudományok alapvető jellegükre nézve nem a felépítményhez tartoznak. Nincsen burzsoá és szocialista fizika, burzsoá és szocialista matematika, ebből következik, hogy a természettudományok terén a folyamatosságnak sokkal nagyobb szerepe van, sokkal több maradandó értéket használhatunk fel a múlt örökségéből, mint a társadalomtudományok terén. De még a történettudományokban is az anyag- és adatgyűjtésben messzemenően felhasználhatjuk és kritikailag fel is használjuk a polgári történettudomány eredményeit. Ezzel szemben a *filozófiai tudomány csakúgy, mint a közgazdaságtudomány Lenin mélyenjáró jellemzése szerint pártos tudomány* s ez azt jelenti, hogy egy szót sem vehetünk át a velünk szemben álló burzsoá világnézet talaján álló filozófiából, illetve e közgazdasági munkákból. Márpedig Magyarországon a felszabadulás előtt uralkodó filozófia és közgazdaságtudomány teljes egészében a burzsoá osztályérdekeket szolgálta, és ami áll tartalmi vonatkozásban, az érvényes a káderek kérdésében is.

Ebből a helyzetből következett, hogy a filozófiai irodalom terén úgyszólván mindent elölről kellett kezdeni. Ha van terület, ahol minden egyes vonatkozásban jól meg kell néznünk, hogy honnan indultunk el 1945-ben, meddig jutottunk el, akkor a filozófia az.

A dialektikus materializmus és a történelmi materializmus ismertetésében, magyarázatában, népszerűsítésében, az oktatás terén rendkívüli segítséget nyújtott a marxizmus klasszikusainak műveire támaszkodó szovjet filozófiai cikkek és könyvek széleskörű terjesztése. Ebben is a Szikra Kiadó fejtett ki hasznos tevékenységet. A marxista filozófia, a dialektikus materializmus világnézetének népszerűsítésében természetesen a marxista filozófia hazai művelői is aktívan vettek részt és az oktatói munkáról nem is szólva, irodalmi tevékenységük jelentékeny részét is ennek szentelték.

A jelen dolgozat keretében azonban nem foglalkozhatunk a dialektikus és a történelmi materializmus oktatásának és népszerűsítésének kérdéseivel, csak annak megállapítására szorítkozunk, hogy ebben a vonatkozásban természetesen lényegesen nagyobb eredményeket értünk el, mint a filozófiai *kutatómunka* és a marxista filozófia tudományos alkalmazásában. Ez nem is lehetett másképp. Nyilvánvaló, hogy először meg kell ismerkedni a materialista elmélettel, a dialektikus módszerrel, hogy alkalmazhassuk. Ám a tudomány művelői, a tudományos kutatók akkor fogják a marxizmus—leninizmus tanait a legjobban elsajátítani, ha elkezdik azokat saját területükön alkalmazni.

Ideológiai oktatásunk többé-kevésbé dogmatikus jellege e tekintetben évekig inkább akadályozta, mint elősegítette a fejlődés szabad kibontakozását.

Az új magyar tudományos filozófiai kutatómunka eddigi eredményeinek összefoglaló felsorolására és ismertetésére nem vállalkozhatunk. De éppen ez a dolgozat nemcsak feljogosít. hanem kötelez is arra, hogy rámutassunk e munka alapvető irányvonalára, a különböző munkákban megnyilvánuló törekvésre. Filozófiai irodalmunk, ha csak az eddig megjelent munkák tematikája szerint nézzük, nemcsak hiányosnak és egyenlőtlennek, de összefüggéstelennek is tűnhet. Van azonban egy jellegzetes vonása — s ez a törekvés a filozófia és a szaktudományok közötti szerves kapcsolat, együttműködés, kölcsönhatás megteremtésére, abból a célból, hogy ezen együttműködés előmozdítsa az alkotó szellemű, a szocializmus építését szolgáló tudomány fejlődését.

Ez a törekvés jellemző Lukács György egész esztétikai munkásságára, amely a filozófia, esztétika, az irodalomtörténet, irodalomelmélet és irodalomkritika szoros együttműködésének megteremtésére irányul. A filozófia és az általános tudományos fejlődés történeti összefüggéseinek megvilágítása a vezérszempont Lukács György filozófiatörténeti munkáiban. Legfontosabb idevágó művei: *Adalékok az esztétika történetéhez* (1953), *Az ész trónfosztása* (1954). E sorok írója a felszabadulás óta megjelent munkáiban a népi demokrácia fejlődésének első szakaszában a dialektika és a közgazdaságtudomány összefüggéseivel foglalkozott *Marxizmus és logika* (1947), a logika összefoglaló tárgyalásában pedig kimondottan azt a feladatot tűzte ki, hogy a logikát a jelenkori természettudományok és a marxista társadalomtudomány vívmányai alapján dolgozza ki, s ezzel maguknak e tudományoknak fejlődését is szolgálja: *Logika* 3. kiadás. (1955).

Ugyancsak a marxista filozófia és a tudományok együttműködésének elmélyítése volt a *Filozófiai Évkönyv* (1953) lapjain megjelent tanulmányoknak és magának az *Évkönyv*nek sajátos célkitűzése. Vitatható kérdés, hogy mennyire sikerült a célt elérni, de minden tudományos irodalmi munkát elsősorban célja alapján kell megítélni, vagyis azt helyeselni vagy bírálni, ami benne van és nem azt, ami benne nincs. Ebből a szempontból kiindulva a *Filozófiai Évkönyv*et hiányosságai ellenére is hasznos és jelentős kezdeményezésnek tartjuk.

Végül ebben az összefüggésben is hangsúlyozni kell, hogy egy olyan nagy fontosságú még előttünk álló feladat megoldása,

mint a népi demokrácia kérdéseinek eredményes filozófiai feldolgozása, szintén a filozófiai és a társadalomtudományok, nevezetesen a közgazdaságtudomány, a jog- és államtudományok, a történettudomány szoros együttműködésétől függ. E kérdések feldolgozásában döntő jelentősége van a komplex kutatási módszerek alkalmazásának. Ennek az új típusú kutatási módszernek alkalmazására most történnek meg az első kísérletek.

Megkísérelhetjük-e, hogy a fejlődés jelen szakaszán általánosítsuk a dialektikus materializmus természettudományi alkalmazása terén elért eredményeket. Ez igen meggondolandó, mert a lefolyt idő még igen rövid ahhoz, hogy ilyen jellegű eredmények mennyiségileg és minőségileg megmutatkozhassanak. Voltaképpen nem tíz, hanem öt év fejlődését vizsgálhatjuk, mert szaktudományaink művelői még saját területükön is nagyon kevéssé foglalkoztak az eredmények összegezésével, elemzésével. Mégis úgy hisszük, hogy bizonyos általános megállapítások lehetségesek is és szükségesek is. Szükségesek annál is inkább, mert gyakran találkozunk teljesen indokolatlan és felületes negatív általánosításokkal, mintha nem történt volna semmi haladás a dialektikus módszer természettudományi alkalmazása terén. A magyar tudomány fejlődésének csak valóban konkrét, a tárgy mélyreható tanulmányozásán alapuló bírálattal, az eredmények és a hiányosságok szabatos elemzésével használunk.

Az első lépés a kívánatos fejlődés irányának meghatározása, az egyértelmű célkitűzés, a feladatok kijelölése volt. Feladatok kitűzése egymagában még nem eredmény és nem pótolja a rendszeres kutatást. De a feladatok, az irányvonal helyes meghatározása szükséges, bár nem elegendő feltétele a haladásnak és mozgósít az új szellemű kutatómunkára. Ezt az első lépést az újjászervezett Magyar Tudományos Akadémia tette meg. Az Akadémia 125. évfordulójára rendezett ünnepi nagygyűlésen (1950 nov. 26.) a következőket fejtettük ki: „Feladatunk felszámolni minden téren azt az elmaradottságot, amely tudományos életünkben mint a feudális és tőkés rendszer és az évszázados gyarmati elnyomás maradványa még megmutatkozik. Ennek egyik nélkülözhetetlen feltétele, hogy elsajátítsuk korunk egyik legnagyobb tudományos vívmányát, a dialektikus materializmus világnézetét... Eljött az ideje annak, hogy a Magyar Tudományos Akadémia munkásságát a dialektikus materializmus világszemléletére alapozza. Ez tudományos életünk felvirágzásának legfontosabb ideológiai feltétele. Egy ilyen nagy feladat természetesen nem oldható meg sem egy nagygyűlésen, sem akár egy-két év munkájával. Megoldása, megvalósítása.

tudományos életünknek egy egész periódusára fog kiterjedni. De ez a nagygyűlés történeti jelentőségűvé válhat az Akadémia életében azzal, hogy kifejezi készségét a célkitűzés megvalósításához, kijelöli a magyar tudomány fejlődésének irányát." *(A dialektikus materializmus szerepe a tudományos kutatásban és a Magyar Tudományos Akadémia feladatai.)*[3]

Hivatkoztunk Engelsre, aki hangsúlyozta, hogy „más dolog a dialektika alapgondolatát szavakban elismerni és ismét más a valóságban a vizsgálat minden területén részletesen alkalmazni".

Ha mármost visszatekintünk az elmúlt 10 év fejlődésére, akkor az az általunk tárgyalt kérdés vonatkozásában nyilván két szakaszra oszlik. Az első öt évben lefolyt ideológiai harc eredményeképpen eljutottunk a határozott célkitűzéshez, a magyar tudomány ideológiai irányvonalának egyértelmű meghatározásához. Fejlődésünk következő szakaszában különböző területeken megindult nemcsak a dialektikus materializmus tanulmányozása, hanem annak felhasználása és alkalmazása a tudományos kutatásban is. Természetesen sohasem szabad elfelejtenünk, hogy a dialektikus materializmus nem ad kész recepteket. Általános törvényei nem formulák, amelyeket adott jelenségekre konkrét tudományos elemzés nélkül rá lehetne húzni. Amint Bernal helyesen mondja, a dialektikus materializmus stratégiai irányvonalat ad a kutatásnak, de nem helyettesíti azt. A természettudomány ama művelői, akik ilyen értelemben fogták fel a dialektikus materializmus és a tudományos kutatás viszonyát, nagy segítséget kaptak a marxista filozófiától és minden okunk megvan arra, hogy ilyen irányú nyilatkozataiknak hitelt adjunk. A dialektikus materializmus tanulmányozásának hatása természettudományunk fejlődésében ma már fokozatosan ebben az irányban nyilvánul meg.

Túlzás nélkül megállapítható, hogy a hazai matematika, a fizika, a biológia, a fiziológia, az orvostudományok, a gazdasági földrajz, a fizikai földrajz terén ma már közvetett és közvetlen formában érvényesül a dialektikus materializmus hatása. Nem mondhatjuk, hogy ez a fejlődés általános, uralkodó jellegű volna, ismeretes az is, hogy nem egyszer passzív ellenállás is mutatkozik. Mégis a legnagyobb hiba volna lekicsinyelni azokat a sokszor egy-egy részletkutatásban, egy-egy szaktéma kidolgozásában mutatkozó törekvéseket, amelyek a dialektikus materializmus alkalmazására irányulnak. Az első kísérletek néha vulgarizá-

[3] Fogarasi Béla, *Filozófiai előadások és tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, 1952. 62. kk.

láshoz vezettek, de csak a tényleges helyzet ismeretének hiányában lehet a vulgarizálást általános jelenségnek feltüntetni.

A dialektikus materializmus, a materialista ismeretelmélet és a dialektikus módszer tudatos alkalmazása nagyszerű eredményekhez vezetett a Szovjetunióban. A szovjet tudomány eredményeinek elmélyült tanulmányozása hazánkban éppen azért a dialektikus materializmus jelentőségének megértését is elősegítette. Nevezetesen a matematika, a csillagászat, a fizika, de legfőképpen a biológia közeledését a dialektikus materializmus világnézeti és módszertani felfogása felé nagymértékben elősegítette az a körülmény, hogy e tudományok művelői konkrét alkalmazásokban saját területükön ismerkedhetnek meg a dialektika tudatos alkalmazásának jelentőségével.

A dialektikus materializmus térhódítása a tudományos kutatásban sohasem spontán, automatikus folyamat. A marxista filozófia művelőinek állandóan hathatós segítséget kell nyújtaniok a természettudomány művelői számára az idealista tévtanok ködösítő manővereinek leleplezésében, a dialektikus módszer elsajátításában, s ilyen segítséget csak akkor és abban a mértékben tudnak nyújtani, ha és amilyen mértékben természettudományi ismeretekkel is rendelkeznek. Ezt a szempontot napjainkban különös nyomatékkal hangsúlyozzák a Szovjetunió filozófiai életében. Hazai tudományos életünkben még csak az első lépésekről beszélhetünk. De ezek az első lépések megtörténtek, s biztató jel, hogy kezdeményezéseinknek természettudományos körökben megfelelő visszhangjuk volt. Erről tanúskodnak természettudósaink és műszaki tudósaink figyelemre méltó hozzászólásai a Magyar Tudományos Akadémia nagygyűlésein elhangzott általános jellegű filozófiai előadásokhoz. (*A fizikai idealizmus bírálata.* 1951; *A tudományok osztályozásának kérdései.* 1954.)

Ezen általános megjegyzések után egyes matematikai és egyes természettudományi kutatások példáin igazoljuk azt a tételünket, hogy a dialektikus materializmus hatása a tudományos munkára nálunk számos vonatkozásban érezhető. Sem a rendelkezésemre bocsátott adatok, sem saját tanulmányaimon alapuló ismereteim nem engedik meg az eredmények összegező felmérését és értékelését, de a tények igenis arról beszélnek, hogy vannak már pozitívumaink, s az egyszer megindult fejlődés többé nem tartóztatható fel. Minden félreértés kiküszöbölése céljából még csak annyit, hogy a pozitívumok felmutatásával semmi esetre sem csökkentjük a jogosult bírálat szükségességét. Sőt ellenkezőleg: mennél meggyőzőbben mutatják a kezdeti

eredmények a haladás óriási lehetőségeit, annál parancsolóbb szükségszerűséggé válik a haladást gátló, elmaradáshoz vezető nézetek és módszerek éles bírálata.

A matematika elvi kérdései különösen e tudomány fejlődésének legújabb korszakában éles ideológiai harcok középpontjába kerültek. Több magyar matematikus megértette a dialektikus materializmus jelentőségét az általuk művelt tudomány fejlődése számára. Jelentős kezdeményezés volt Alexits György és Fenyő István *Matematika és dialektikus materializmus* című könyve (1948), amely hibái mellett is nagymértékben hozzájárult a magyar matematikusok ideológiai érdeklődésének felkeltéséhez. A matematikában a dialektikus materializmus szempontjai mindinkább érvényesülnek nemcsak a matematika népszerűsítésében, a matematikai oktatás módszertani és dialektikai kérdéseinek tárgyalásában, hanem magában a kutatómunkában is. Erről tanúskodnak Rényi Alfrédnak a valószínűségszámítás problémakörével foglalkozó munkái, Kalmár Lászlónak a matematikai logika kérdéseit tárgyaló dolgozatai, de különösen a Bolyai János születésének 150-ik évfordulója alkalmából megtartott előadások, valamint Alexits György Bolyai Jánosról írott könyve. A dialektikus materializmus álláspontját képviselő magyar matematikusok harcot folytatnak a matematikában és a matematikai oktatásban megnyilvánuló formalisztikus tendenciák ellen.

A *fizika* területén a felszabadulás előtt a fizikai idealizmus uralkodó nemzetközi hatásának következtében hazai fizikusaink jelentékeny része is a machizmus hatása alá került. Ez a helyzet a felszabadulás utáni első években sem változott meg. Annál fontosabb volt, hogy a fizikai idealizmus irányzatával felvegyük a harcot, s hogy e harcban ne a machizmus régi formáival, hanem a *mai* fizikában uralkodó kvantumelméleti idealizmussal, az ún. koppenhágai iskolával (Bohr—Heisenberg) foglalkozzunk.

A fizikai kutatás szempontjából azonban nem elég a hibás és káros idealista elméleteket bírálni, hanem a dialektikus materializmus szellemében, annak segítségét felhasználva pozitív módon kell a modern fizika megoldatlan és vitás nagy kérdéseihez hozzányúlni. Ebben a vonatkozásban igen jelentős kezdeményezésként kell értékelnünk Jánossy Lajos dolgozatait.[4]

[4] Jánossy, *On the physical interpretation of the Lorentz transformation. The physical aspects of the wave-particle problem.* Acta Physica (1952) 1. tom. 4. fasc., 391—422., 432—467. p.

Jánossy a kvantummechanika uralkodó idealisztikus irányzatainak dogmáit elvetve, következetes materialista álláspontról kiindulva új utakat keres a kvantummechanika legnehezebb, megoldatlan kérdéseinek megoldásában. Érthető, hogy szempontjai és kísérletei nagy érdeklődést váltottak ki a Szovjetunió fizikai és filozófiai köreiben, valamint a nyugati materialista irányú természettudósok között (Bernal, Vigier, Schatzmann).

A dialektikus materializmus hatása a magyar *biológiai kutatásokra* eddig elsősorban a szovjet tudomány közvetítésén keresztül érvényesült. Az agrobiológia területén a micsurini tan eredményes hazai alkalmazása kedvező feltételeket teremtett a dialektika és a biológia kapcsolatainak megértéséhez. A magyar agrobiológiának a micsurini módszerek alkalmazásával elért gyakorlati eredményei valóságos szemléltető oktatást adnak a dialektikus módszer helyes értelmezéséhez. A nálunk oly sokáig elhanyagolt elméleti biológia és kísérleti biológia terén is érezhető már a dialektikus materializmus befolyása. Így Törő Imrének a csecsemőmiriggyel folytatott úttörő kísérletei a sejtoszlási mechanizmusnak arra a dialektikus felfogására támaszkodnak, amely a Szovjetunióban a Virchov-féle metafizikus sejtelmélettel szemben alakult ki.

A hazánkban folyó kutatások, amelyek a fehérjék szerkezetével és biológiai keletkezésével foglalkoznak, mind témájuk, mind kutatóink (Straub Brunó, Szörényi Imre) intenciói szerint szoros kapcsolatban állnak a biológia filozófiai alapkérdéseivel, és a legmesszebbmenően megkívánják a dialektikus materializmus módszertani segítségét. Sok vonatkozásban beszélhetünk már ilyen irányú törekvésekről és kezdeményezésekről, amelyeknek a gyümölcseit nyilván még hosszú évek munkája fogja megérlelni.

A pavlovi fiziológia a dialektikus materializmus fényes természettudományi igazolása, a materialista világnézet helyességének klasszikus bizonyítéka. A pavlovi élettannak és az azon alapuló pszichológiának népszerű ismertetésében az elmúlt évek folyamán szép eredményeket értünk el, és ez természetesen hozzájárult a dialektikus materializmus iránti érdeklődés fokozásához is.

Ugyanezt mondhatjuk a pavlovi elmélet alapján folyó hazai kutatások (Lissák Kálmán, Hetényi Géza) vonatkozásában is. Hiányzik azonban nálunk a pavlovi tanoknak hasonló alapos fiziológiai feldolgozása, amilyen példákat a szovjet tudomány

idevágó munkáiban találunk. Pszichológusaink is mindinkább kezdenek átállni a pavlovi fiziológia alapján álló materialista pszichológiára.

Haladást értünk el annak kimutatásában, hogy a micsurini biológia és a pavlovi fiziológia a dialektikus materializmus tanának igazolását nyújtják. Ugyanekkor azonban természettudósaink gondolkodásába bele kell vinni azt a felismerést, hogy csak a dialektikus materializmus pozícióiból kiindulva hatolhatunk be a micsurini biológia és a pavlovi fiziológia teljes mélységébe és igazságába. Ez nagyrészt még a jövő feladata. Nem ismételhetjük eléggé, hogy e téren, mint más területeken is, csak egyes lépésekről beszélhetünk. A mechanikus materializmus, az empirizmus, a szűk prakticizmus és a pozitivizmus még erősen éreztetik hatásukat.

Hosszú, kitartó, fáradságos és türelmes munkát kell elsősorban a dialektikus materializmus alapján álló biológus tudósainknak folytatniok, hogy tudományos életünknek ezen az oly nagy fontosságú területén gyökeres fordulat álljon be. De hangsúlyozni kell azt is, hogy már az eddig folytatott és a folyamatban levő kutatások eredményei óriási jelentőségű perspektívákat tárnak fel biológiai tudományunk fejlődése számára és szkeptikus lebecsülésük csak agnoszticizmushoz és pangáshoz vezethet.

Engels nevezetes megállapítása szerint a természettudományok fejlődése előbb-utóbb *kikényszeríti* a dialektikus módszer alkalmazását. A feladat azonban abban áll, hogy a dialektikus módszer *tudatosítása* által megkönnyítsük és meggyorsítsuk ezt a fejlődést és elhárítsuk azokat az akadályokat, amelyeket az idealizmus, a pozitivizmus, a burzsoá világnézet maradványai gördítenek a fejlődés útja elé. Természettudósaink fokozódó számban felismerik, hogy mint kutatók ösztönösen a dialektikus módszert alkalmazzák, de mindinkább felismerik a tudatosítás nagy jelentőségét is. Legyen szabad a hozzám érkező levelekből és feljegyzésekből ezt egy-két adattal alátámasztani.

Vadász Elemér közléséből:

„A bakonyi mangánképződésre vonatkozó dolgozatom nem annyira ennek a három évtized óta vitatott és többféle megítélést nyert kérdésnek minden részletében teljes megoldását célozta, mint inkább a vizsgálat módszeres kivitelének szemléltetésére törekedett. Ez a módszer a dialektikus materializmus tudatos és következetes alkalmazása. A bakonyi mangánképződést az eddigi szakirodalom önmagában levő anyagként, keletkezésében különállóként tárgyalta és a vele kapcsolatos rétegek

keletkezési módjának és azokhozi viszonyának figyelmen kívül hagyásának, földtani korának és keletkezésének megítélésében téves eredményekre jutott. Tanulmányom ennek az elszigetelt szemléletnek teljes felszámolásával a mangántartalmú egész rétegösszletet egységesnek, fejlődésében összefüggőnek tekintve, arra a megállapításra jutott, hogy a mangánképződés mocsári keletkezése ellentétben áll a vele kapcsolatos időben folytonosságú többi réteg tiszta *tengeri* keletkezésével, valamint az időben a mangán fölött következő rétegek *települési* helyzetével is. A mangánra következő rétegnek a mangánra települését ugyancsak önmagában tekintve a mangán rétegétől eltérőnek minősítették, holott az az eltérés az egész rétegösszlet *együttes* mozgásában, a különböző keménységű kőzeteknek az erőhatással szembeni különböző viselkedéséből ered.

Ilyen és ehhez hasonló sok más jelenségnek időben és térben folyamatosnak bizonyult fölismerése csak a dialektikus módszerrel történhetik."

A dialektikus materializmus „térhódítása" a szó szoros értelmében érezhető *földrajztudományunkban* is, Magyarország természeti és gazdasági földrajzának feldolgozásában. Földrajztudományunk nemcsak a felszabadulás előtti, de a felszabadulás utáni évekhez viszonyítva is számbavehető eredményeket ért el. Nagy segítséget nyújtott e tekintetben a szovjet földrajztudomány a természeti földrajz és gazdasági földrajz viszonyának, a két tudomány tárgyának és módszerének marxista elemzésével. Több természetföldrajzi munkában (Bulla Béla, Szabó Pál Zoltán) örvendetes a dialektikus módszer tudatos alkalmazására irányuló törekvés. Különösen áll ez a geomorfológiai munkálatokra. Földrajztudósainknak, amint általában természettudósainknak azonban nem ajánlhatjuk eléggé figyelmébe, hogy a dialektikus módszer teljes értékű alkalmazása a dialektika teljes eszmei gazdagságának és nemcsak egyes, bármilyen fontos tételeinek felhasználásában áll. Ezenkívül földrajztudományunknak a burzsoá ideológia maradványainak felszámolása céljából mélyreható bírálatot kell gyakorolnia a felszabadulás előtt uralkodó idealisztikus és reakciós földrajzi irányzatokról.

Ha a természettudományok vizsgálatában elsősorban a dialektikus materializmus térhódítása iránt érdeklődünk, úgy a társadalmi tudományoknál érthető okokból elsősorban az a kérdés merül fel, milyen fokig érvényesül azokban a történelmi materializmus elmélete, módszertani felfogása. Emellett nem szabad elfelejtenünk, hogy a természettudományok is számos

vonatkozásban megkívánják a történelmi materializmus alkalmazását, így nevezetesen a természettudományok története, a természettudományok társadalmi funkciójának vizsgálata. Még inkább hangsúlyozni kell, hogy a társadalomtudományokban a történelmi materializmus alkalmazása végső soron nem egyéb, mint a dialektikus materializmus elméletének kiterjesztése a társadalmi-történeti folyamatokra. Sajnos, ezt a Lenin által oly szabatosan megfogalmazott tételt a történelmi materializmus egyes propagandistái nálunk sokszor elfelejtik; mi több, a dialektikus materializmus feltétlen primátusának hangsúlyozását minden tárgyi alap nélkül a történelmi materializmus lebecsülésének akarják feltüntetni.

Lenin újra és újra kifejti, hogy a „marxizmus lelke" — annak forradalmi dialektikája, s ez áll mind a marxizmus gyakorlati-politikai, mind tudományos alkalmazására a történelmi valóság vizsgálatában.

Ezt előrebocsátva megállapíthatjuk, hogy a *történelmi materializmus tízéves fejlődésünk eredményeképpen szilárd gyökeret eresztett a társadalmi-történeti tudományok egész területén.* Ezzel a megállapítással nem áll ellentétben az a tételünk, hogy a fejlődés a társadalomtudományok különböző területein rendkívül egyenlőtlen formákban és arányokban nyilvánul meg. Ennek okait e helyen részletesen nem elemezhetjük. De a jelenséget meg kell állapítani abból a célból, hogy az egyenlőtlenséget legalább is viszonylag felszámoljuk, a társadalomtudományok arányos, mindenoldalú fejlődését előmozdítsuk.

A társadalmi-történeti tudományok között kiemelkedő helyet foglal el a szorosabb értelemben vett történettudomány, amely Magyarország történetének marxista szellemű feldolgozása terén ért el komoly eredményeket. Nyilvánvaló, hogy ezek az eredmények annak voltak köszönhetők, hogy történettudományunk szakított az idealisztikus történetfelfogásokkal, amelyek a múltban uralkodtak és a magyar történelem feldolgozásában a történelmi materializmus felfogását honosította meg. Miután e kötetben a magyar történettudomány eredményeit külön dolgozat tárgyalja, ott lesz szó a történelmi materializmus alkalmazásával kapcsolatos problémákról.

Mielőtt a történelmi materializmusnak az egyes társadalomtudományokra való behatásával foglalkoznánk, ezt a kérdést is általános összefüggésben kell tekintenünk.

A történelmi materializmusról összefoglaló önálló magyar monográfia még nem jelent meg. Ez filozófiai és társadalomtudományi irodalmunknak kétségtelenül nagy hiánya. Közöl-

hetjük azonban, hogy Molnár Erik ilyen jellegű munkája már igen előrehaladott állapotban van, s lényegében a lefolyt tíz év alatt létrejött munkákhoz számítjuk.[5] E munka bevezetésének tekinthető a szerző könyve *A történelmi materializmus ideológiai előzményei* címmel (Szikra, 1952).

A történelmi materializmus alapkérdéseit tárgyaló monografikus irodalmunk szegénysége azonban nem jelenti azt, hogy a történelmi materializmus általános és különös kérdéseinek tárgyalása terén nem értünk volna el eredményeket. Itt a burzsoá társadalomtudományi elméleteket bíráló egyes tanulmányokról nem is szólva, elsősorban ama munkákról kell említést tenni, amelyek Sztálin nyelvtudományi művének megjelenésével kapcsolatban a történelmi materializmus alapkérdéseivel foglalkoztak. A Magyar Tudományos Akadémia keretében nem kevesebb, mint teljes három ülésen, illetve az I. és II. osztály közös ülésein előadást tartottunk az alap és felépítmény kérdéseiről, amelyhez számos felszólalás kapcsolódott. Beható viták folytak e kérdésről a Magyar Dolgozók Pártja Előadói Irodájának filozófiai-természettudományi munkaközösségében. A *Filozófiai Évkönyv*ben megjelent Havas Ernő cikke: *Az alap és felépítmény néhány kérdése a magyar népi demokráciában.*[6] A sztálini nyelvtudományi munka hatása nagy fellendülést hozott magával a társadalmi-történeti tudományok terén. Az egész vonalon megélénkült az érdeklődés a történelmi materializmus iránt. Felszínre kerültek a legkülönbözőbb téves és vulgármarxista nézetek is s szükségessé vált az alapfogalmak tisztázása. Szabad vitákban tisztáztuk a tudomány, nevezetesen a természettudomány viszonyát a felépítményhez. Megcáfoltuk azt a vulgármarxista nézetet, amely szerint minden tudomány a felépítményhez tartozik. Kimutattuk, hogy a természettudományok csak világnézeti-filozófiai vonatkozásaikban felépítmény jellegűek. Foglalkoztunk az irodalmi és művészeti felépítmény elvi kérdéseivel. Megvizsgáltuk a társadalmi-történeti tudományok helyzetét és feladatait a sztálini mű tételeinek felhasználásával és bíráltuk az objektivizmus, a semlegesség káros és általudományos álláspontjának megnyilvánulásait hazai társadalomtudományunkban. A marxizmus vulgarizálásának veszélyeire rámutatva hangsúlyoztuk, hogy döntő kritikai feladat a harc az ellenséges ideológiák ellen. Kezdeményezések tör-

[5] Molnár Erik műve azóta megjelent. Címe: ***A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái.*** Szikra, 1955.

[6] *Filozófiai Évkönyv.* Akadémiai Kiadó, 1952. I. évf. 133—153. l.

téntek az alap és felépítmény elméletének a népi demokrácia kérdéseire való alkalmazására. Az e téren folytatott hazai ideológiai munkánk nemzetközi elismerésben is részesült.

Ezzel kapcsolatban azonban rá kell mutatnunk tudományos életünk egy jellemző fogyatékosságára is. A történelmi materializmus elvi kérdései iránt megnyilvánult érdeklődés nem minden területen mutatkozott tartósnak, és a marxista felfogás általános jellegű elismerését nem követte annak megfelelő rendszeres folyamatos alkalmazása az egyes társadalomtudományok területein. Még történészeink sem dolgozták fel eléggé alaposan az alap és felépítmény viszonyának kérdéseit magyar vonatkozásban. Innen a hajlam vagy az alap, vagy a felépítmény elszigetelt vizsgálatára, az alap és a felépítmény kölcsönhatásának elhanyagolására —, ökonomizmusra egyes marxista történészeinknél, illetve túlnyomóan ideológiai tárgyalásmódra irodalom- és művészettörténészeinknél.

Nem váltotta be reményeinket, amelyeket a nyelvtudományi vita hatásához fűztünk, nyelvtudományunk további fejlődése. Nyelvészeink teljes mértékben elfogadták azt a bírálatot, amelyet Sztálin a marxizmus következetes alkalmazásával a Marr-féle nézetek felett gyakorolt, de nem tettek megfelelő erőfeszítéseket a marxista irányú magyar nyelvtudomány megteremtésére. Nyelvtudományunkban a módszertani pozitivizmusnak még erősebb gyökerei vannak, mint talán bármely más társadalomtudományban, és ennek kritikai és önkritikai felülvizsgálata a fejlődés legfőbb feltételévé vált.

Az állam- és jogtudományok helyzetét a felszabadulás előtt az idealista világnézet, a dogmatikus, a skolasztikus módszerek, szélsőséges formalizmus s politikai tekintetben funkciója, az uralkodó rendszer szolgai kiszolgálása jellemezte. A felszabadulás után megindult az állam- és jogtudományok marxista szellemű művelése. A jog- és államtudományok ideológiai és intézményes átalakulása marxista tudománnyá az ellenséges irányokkal folytatott harcban ment végbe. Felbecsülhetetlen támaszt jelentett jogászainknak a Szovjetunió magas fejlettségű jogtudományának ideológiai segítsége. Jogászaink azonban ezt a segítséget nem voltak képesek megfelelően felhasználni, a dialektikus módszer és a történelmi materializmus önálló alkalmazásának útjára lépni. A jogtudományban a burzsoá jogtudomány tételeinek elvetése után is a régi jogi gondolkodásmód maradványai még erősen éreztették hatásukat. Annál fontosabbá vált a dialektikus gondolkodásmód, a dialektikus logika behatolása jogtudományunkba, s megállapítható, hogy a fejlődés

ebben az irányban halad. Az állam- és jogtudományok területén a haladás sokáig nem volt egyvonalú, a fogyatékosságok nyilvánvalók, de ezeket a bírálat és önbírálat alkalmazásával, alapos viták folytatásával, a népi demokratikus államunk jogalkotásához konkréten kapcsolódó gyakorlati munka segítségével állam- és jogtudományunk fokozatosan kiküszöböli. Tíz év után ma már elég szocialista szellemű jogi irodalommal rendelkezünk, de ezek még csak előadások, cikk, tankönyv, kollektív cikkgyűjtemény, kiadvány stb. Ez ma már nem elégíti ki a növekvő igényeket. Jogtudományunk művelőinek a fejlődés mai szakaszán át kell térniök magas elméleti színvonalú, önálló monografikus művek megírására, amire kitűnő elméleti és gyakorlati felkészültségük képesíti őket. Néhány nagyobb igényű önálló monográfia (Nizsalovszky, Eörsi, Világhy) befejezéséhez közeledik. Hamarosan megjelenik Szabó Imre monográfiája: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon.**

Jogtudományunk egészében pozitív jellegű fejlődésének megnyilvánulása és egyben jelentős állomása volt a Magyar Tudományos Akadémia által 1954 december havában megtartott Állam- és Jogtudományi Kongresszus, amelyet a zárszóban a következőképpen értékeltünk: „Népi demokráciánk állam- és jogtudománya eljutott a fejlődésnek arra a fokára, amelyen a nyilvánosság előtt nemcsak tervekről, kívánságokról, óhajokról, hanem tudományos kutatások eredményeiről adhatott számot. A kongresszus kétségtelenül elő fogja segíteni állam- és jogtudományunk további fejlődését. Lépést jelentett a marxista—leninista társadalomtudománynak hazai viszonyainkra való konkrét alkalmazása irányában, amelyet immár fokozottabb ütemben további lépéseknek kell követniök."[7]

Nem terjeszkedhetünk ki részletesen az egyes társadalmitörténelmi tudományágak tíz év alatt elért eredményeire. A helyzet általános értékelése minden egyes tudományágra nézve a pozitív és negatív mozzanatok gondos mérlegelését kívánja meg, s nem e cikk feladata. Csak megismételhetjük és példákkal illusztrálhatnánk, hogy alig van olyan tudományág, ahol ne nyilvánulna meg, ha sokszor bátortalanul is, ingadozások közepette, vagy még igen általános formában is a dialektikus materializmus és a történelmi materializmus világnézeti és módszertani behatása. Közös mozzanata a fejlődésnek, hogy 1949 előtt rendszeres, tervszerű, kollektív kutató munkáról, irodalmi

* Azóta megjelent. Akadémiai Kiadó, 1955.

[7] Lásd ebben a kötetben 389. l.

publikációkról alig beszélhetünk, s így tíz év helyett tulajdonképpen ötéves fejlődésről van szó. Kezdeti lépésekről, törekvésekről, első eredményekről tanúskodnak a néprajzi kutatások, a művészettörténet, a régészetkutatás, a pedagógia, a pszichológia teljesítményei. Jellemző és nem egészségtelen tünet, hogy a marxizmus inkább deklaratív jellegű elismeréséről kutatóink kezdenek áttérni a történelmi materializmus egyes konkrét kérdésekben való alkalmazására. (Ókortörténet, klasszika-filológia, pedagógia.) Nagy nehézségek között megy végbe a módszertani megújulás folyamata, a szorgalmas anyag- és adatgyűjtésre és empirikus leírásra szorítkozott pozitivista módszertan mélyen begyökerezett hagyományainak leküzdése. De ha az elért eredmények nem is felelnek meg eléggé a népi demokratikus társadalmi fejlődés ütemének és az ezáltal előállott fokozódó követelményeknek, sohasem szabad szem elől téveszteni, hogy az 1945 előtt fennállott helyzethez képest *minden* tudomány helyzetében döntő változás állott be. E változás neve: *felszabadulás!* 1945 nemcsak a magyar nép felszabadulását jelentette a fasiszta megszállás, az évszázados félgyarmati elnyomás, a népellenes feudális és tőkés rendszer uralma alól, hanem a tudomány felszabadulását is a tudományellenes reakció évszázados nyomasztó, minden szabad, alkotó, haladó szellemű tudományos kutatást gátló, akadályozó, vagy nyíltan elnyomó ideológiai uralma alól. A magyar tudomány e felszabadulása, történelmi fejlődésünknek e korszakalkotó vívmánya, jövő sikereinknek biztos záloga.

FELSZÓLALÁS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁN A HAZÁNK FELSZABADULÁSÁNAK TIZEDIK ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL RENDEZETT ÜNNEPI ÜLÉSEN

Tisztelt Akadémia!

Hazánk felszabadulásának tizedik évfordulója alkalom arra, hogy tudatosítsuk: mit jelent e tíz év a magyar tudomány fejlődése számára?

A tudomány, különösen a társadalomtudományok fejlődése a múltban számos kiemelkedő teljesítmény ellenére egészében messze elmaradt az ország gazdasági, állami, nemzeti-kulturális szükségletei mögött. A régi Magyarországon még az első világháború előtt a filozófia, a társadalomtudomány, a közgazdaságtan területén a haladó gondolat képviselői a hivatalos világon kívül éltek, tevékenykedtek. Sem az egyetemen, sem az Akadémián nem volt hely Szabó Ervin, Lukács György, Varga Jenő és más haladó szellemű tudósok számára.

A Horthy-rendszer negyedszázados uralma alatt a társadalomtudományok terén a reakciós idealizmus, a német militarizmus és fasizmus, a világnézeti pesszimizmus és irracionalizmus, a tudományellenesség, miszticizmus uralkodott. A népellenes uralom nemcsak a művészet és irodalom, hanem a tudomány területén is odavezetett, hogy nagy volt a tönkrement, elsorvadt kiváló fiatal tehetségek száma és nem kisebb a kiváló tudományos tehetségeké, akiket a rendszer emigrációba kényszerített.

Ha a reakció a természettudomány és a technika terén korlátozta, úgy a társadalomtudományok, mindenekelőtt a világnézeti tudományok terén hosszú időre megakadályozta a tudomány egészséges, szabad fejlődését, és legnagyobb bűne abban állt, hogy törvényen kívül helyezte korunk élenjáró tudományát, a marxizmus—leninizmust.

A tudományos élet a folytonos süllyedés jegyében állott, s közvetlenül 1945 előtt a fasizmus a vele szemben álló tudomány képviselőinek fizikai kiirtását tűzte ki célul.

Minderre gondolnunk kell, hogy teljes mértékben felmérni tudjuk, mit jelentett a magyar tudomány számára országunk, népünk felszabadulása az évszázados rabság és annak legszörnyűbb formája, a fasiszta iga alól.

A felszabadulással új korszak kezdődött az egész magyar tudomány történetében. Megnyílt a lehetőség a haladó szellemű magyar társadalmi tudományok kibontakozására, a nép érdekeit szolgáló tudomány fejlődése, a korszerű tudományos kutatás szervezetének megteremtése számára. De a *lehetőség* még nem a *valóság*. A lehetőséget valósággá változtatni, ez olyan feladat volt, amelyet csak *harcban* lehetett megoldani. Harcban a *marxizmus* elismeréséért, harcban a *szocialista ideológia* érvényesítéséért, a tudomány egész területén, harcban a burzsoá ideológia közvetlen és közvetett tudományos megnyilvánulásaival szemben. Harcolnunk kellett a tudományos élet korszerű formáinak, a tudomány *tervszerű* fejlesztésének bevezetéséért.

A meggyőzés fegyverével folytatott harcunk eredményeképpen a magyar tudományos értelmiség széles körei aktívan közreműködnek a szocializmus építésének nagy munkájában. Sikerült elérni, hogy tudományos életünkben a marxizmus—leninizmus ideológiája szilárd gyökeret vert.

Ha társadalomtudományunk fejlődésére visszapillantunk, azt kell mondanunk, hogy e téren a harc nehezebb volt és ma is nehezebb, mint a természettudományok és a műszaki tudományok területén. Ez természetszerűleg következik e tudományok felépítmény jellegéből. A társadalomtudományok terén sok tekintetben teljesen új alapokat kellett teremteni a fejlődés számára. Ezért kettős szempontból kell értékelnünk a 10 év eredményét. Ha a szocializmus építésének nagy követelményeihez viszonyítjuk eredményeinket, úgy helyes rámutatni az elmaradásra. Ugyanakkor *hatalmas* eredményeket értünk el az 1945. év előtti helyzethez képest. Ezeket az eredményeket túlbecsülni helytelen volna. Nincsen okunk megelégedésre. s ezt nap nap után hangsúlyozzuk. De ugyanúgy, amint pártunk felemeli szavát népi demokráciánk 10 éves nagy eredményeinek oktalan és káros lebecsülésével, lekicsinylésével, vagy éppen tagadásával szemben, a magunk területén is fel kell lépnünk az ilyen tendenciák ellen.

Milyen eredményekről beszélhetünk és kell beszélnünk? Azt hiszem, nagyjában a következőkről van szó:

Először: nagy eredményeink vannak a marxizmus—leninizmus klasszikusainak ismertetése, magyarázata, propagálása terén. Ennek jelentőségét nem lehet eléggé kiemelni. Gondoljunk csak arra, hogy amikor Sztálin nyelvtudományi műveivel kapcsolatban a történelmi materializmus egyes alapkérdéseit, az alap és a felépítmény kérdéseit tárgyaltuk, ez a nagy terem szűknek bizonyult a közönség befogadására. *Volt-e valaha hasonló érdeklődés a tudomány iránt a múltban?* Nem volt!

Másodszor: a társadalomtudományok legtöbb területén marxista irányú hazai kutatások folynak és számos eredményt tartalmazó munka már meg is jelent. A tudomány egyébként nemcsak elmélet, hanem az anyag összegyűjtése, feltárása, elemzése is. E téren is elmondhatjuk, hogy a népi demokrácia alatt olyan, nemzeti kultúránk szempontjából nagy jelentőségű munkák indultak el és vannak folyamatban, amelyeket a régi reakciós Magyarországon nem lehetett elvégezni. Elég archeológiai kutatásokra, nagyszabású történeti irodalmi forráskiadványainkra, a magyar művészet múltjának topográfiájára, olyan munkákra, mint *Sopron megye műemlékei, Budapest története és műtörténeti emlékei*-re utalni. Elég arra utalni, hogy a filozófia történetének materialista klasszikusai, az orosz forradalmi demokrácia művei stb. először jelentek meg Magyarországon. Mindeme munkákban állandóan felhasználtuk és fel fogjuk használni a polgári tudomány előző munkájának pozitív eredményeit, forráskutatásait, anyaggyűjtését, filológiai szövegkiadásait stb., stb. De ugyanakkor kezdettől fogva hangsúlyoztuk: *az elmélet, az ideológia terén nincsenek kompromisszumok, nincs harmadik út,* csak két út van: burzsoá és szocialista ideológia. A mi megújhodott Akadémiánk az utóbbi utat követi.

Harmadszor: új mozzanatot jelentenek a kollektív munkák. Nem minden cikkgyűjtemény kollektív munka. De nálunk vannak már igazi kollektív munkák, mint a magyar történelem főiskolai tankönyve.

Negyedszer: a reakciós burzsoá ideológia bírálata terén több olyan munka jelent meg, amelyeknek nemzetközi és hazai jelentősége van. Kimagasló jelentőségű különösen Lukács György műve: *Az ész trónfosztása.* Utalhatok talán a „fizikai" idealizmus bírálatáról írt munkámra és annak nemzetközi visszhangjára.

Ötödször: a tudományos munka tervszerű irányítása. E téren nagy ellenállás leküzdése után az első ötéves terv formális célkitűzései után komoly eredményeket értünk el a reális, *tudományos* tervezés vonalán. Állandó bizottságokban az I. és II. osz-

tály tudományterületein több száz kutatót vontunk be a tervszerű munkába. Kutatás terén azonban elmaradtunk a baráti népi demokratikus országokhoz képest.

Hatodszor: az idősebb tudományos nemzedék számos jeles képviselője — akik a polgári tudomány eszmekörében nőttek fel — meggyőződött a szocialista ideológia helyességéről, levetette előítéleteit a dialektikus materializmus és a történelmi materializmussal szemben, aktív és nagyon becsült tagjai tudományos és társadalmi életünknek.

Ugyanakkor a fiatal nemzedék számára egészen új lehetőségek nyíltak meg: az aspirantúra. Tudom, sok a panasz, de fiatal barátaink és kollégáink ne felejtsék el, hogy a mi számunkra *álom* volt három évig csak tanulmányainknak élni. Jómagam pl. egyetemi tanulmányaim elvégzése után csak szakmámon kívül mint ideiglenes megbízott óraadó, helyettes stb. kereskedelmi iskolai tanár működhettem.

Tisztelt Akadémia! 10 éves fejlődésünk eredményeit népünk fáradságos munkájának, népi demokratikus államunk megszilárdulásának, dicső pártunk vezetésének s felszabadítónk, a nagy Szovjetunió önzetlen segítségének köszönhetjük. A magyar tudomány új útra lépett, s ezen az úton kell tudományunknak tovább haladnia. Mindez emeli felelősségünket. Mindez magas követelményeket támaszt a tudománnyal szemben. Mindez arra késztet, hogy a második ötéves terv kidolgozásához és főleg megvalósításához még aktívabb módon járuljunk hozzá, mint az első ötéves tervhez. 10 év alatt szerzett tapasztalataink és végzett munkánk — úgy látjuk — kedvező feltételeket ad ahhoz, hogy a szocializmus építésének nagy ügyét a jövőben eredménnyel szolgáljuk, s *megteremtsük a társadalmi élet minden területét, minden vonatkozását átfogó, feldolgozó magyar marxista—leninista társadalomtudományt.*

ZÁRÓSZÓ
AZ ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KONGRESSZUSON

Tisztelt Akadémia! Tisztelt Kongresszus!*

A kongresszus tanácskozásai véget értek. Legyen szabad anélkül, hogy a kongresszus eredményeinek beható elemzésére és feldolgozására igényt tartanánk, néhány megállapítást tenni és a kongresszus néhány tanulságát levonni.

1. A Magyar Tudományos Akadémia által rendezett Állam- és Jogtudományi Kongresszus e tudományterületen az első kifejezetten tudományos kongresszus. Megállapíthatjuk, hogy a kongresszus megtartása időszerű volt. Népi demokráciánk állam- és jogtudománya eljutott a fejlődésnek arra a fokára, amelyen a nyilvánosság előtt nemcsak tervekről, kívánságokról, óhajokról, hanem tudományos kutatások eredményeiről adhatott számot. A kongresszus kétségtelenül elő fogja segíteni állam- és jogtudományunk további fejlődését. Lépést jelentett a marxista—leninista társadalomtudománynak hazai viszonyainkra való konkrét alkalmazása irányában, amelyet immár fokozottabb ütemben további lépéseknek kell követniök.

2. A kongresszus egyik legszembetűnőbb és legörvendetesebb mozzanata az a hatalmas érdeklődés volt, amellyel a termet megtöltő jogász értelmiségünk, professzorok, bírók, ügyészek, ügyvédek, egyetemi hallgatók a tanácskozásokat végigkísérték, illetve azokban aktíve részt is vettek. Ez a nagy érdeklődés arról tanúskodik, hogy a jogászok határozott igényekkel és követelményekkel lépnek fel az állam- és jogtudomány képviselőivel szemben. Az ő megtisztelő és felelős feladatukká válik a követelményeknek, amelyekben népi demokratikus államunk általános fejlődése jut kifejezésre, egyre teljesebb mértékben eleget tenni.

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia által rendezett Állam- és Jogtudományi Kongresszus záróülésén 1954 decemberében.

3. A marxista tudomány vezércsillaga az elmélet és a gyakorlat egysége. A kongresszus több tekintetben lépést jelentett az elmélet és a gyakorlat egységének, konkrétan a jogelmélet és a joggyakorlat egységének megvalósítása felé. Ez annál fontosabb, mert eddig jogtudományunkkal szemben is éppen ebben a vonatkozásban igen gyakori és indokolt bírálat hangzott el. Az előadások tudományos kutatójellegük mellett a gyakorlat számára igen sok érdekes, aktuális kérdést vetettek fel. Igen pozitív mozzanatnak tekinthető, hogy a témák szoros kapcsolatban állottak népi demokráciánk fejlődésének új szakaszával. Ezáltal széles körök számára kézzelfoghatóvá tették az állam- és jogtudomány jelentőségét és szerepét tudományos, valamint egész állami és társadalmi életünkben és hozzájárultak az elmélet még mindig gyakori lebecsülésének felszámolásához. Különösen fontosnak tartjuk, hogy a kongresszuson az államtudomány is súlyának megfelelő módon szerepelt, mert a múltban az állam- és jogtudományok kifejezése gyakran inkább formális volt, és a munka ténylegesen a jogi kérdések tárgyalására szorítkozott. Ez megnehezítette a népi demokrácia komplex kérdéseinek megoldását, amely a marxista—leninista közgazdaságtudomány, történettudomány, állam- és jogtudomány és filozófia szoros együttműködését követeli meg.

4. A kongresszuson aktíve részt vettek: az idősebb nemzedék neves jogtudósai, valamint a fiatal nemzedék képviselői, az elmélet művelői és a jogi gyakorlat munkásai. Számosan szóltak hozzá a vitához, ami kétségtelen haladást jelent, s az idő rövidsége miatt a hozzászólók számát redukálni is kellett. Fiatal jogászaink bátor, önállóságot mutató felszólalásai tudományos életünk igen kedvező mozzanatát jelentik.

5. Az előadások számos vitatható kérdést vetettek fel és vitatható tételeket tartalmaztak. Ez élénk vitára adott alkalmat.

A júniusi kormányprogram után a jogtudomány több területén megélénkült a vitaszellem, a bírálat és az önbírálat. De a viták csak kis részben voltak elvi jellegűek. Nagyobbrészt a tudományos munkák tematikájának hiányosságával foglalkoztak, főleg kívánságokat fejeztek ki, hogy mit kellene megírni, sőt álproblémákat vetettek fel, mint a monopolisztikus vezetés kérdését stb. Egyesek a viták hevességén vagy úgynevezett szenvedélyességén mérték a tudomány állását.

Nézetünk szerint a tudományos viták akkor termékenyek, ha konkrét elméleti vagy az elmélet gyakorlati alkalmazására vonatkozó kérdéseket tárgyalnak. Ezen a kongresszuson a vita az előadásokban kifejtett tudományos tételekre vonatkozott. Ez

nagy haladást jelent. De a viták egy része „befejezetlen mondat" maradt. A további feladat most abban áll, hogy a felmerült kérdések speciális vitákban nyerjenek tisztázást.

6. A kongresszus eredményességéhez igen nagy mértékben hozzájárult a Szovjetunió és a népi demokratikus országok delegációinak aktív részvétele. Vendégeink magas színvonalú előadásait és hozzászólásait a kongresszus nagy érdeklődéssel fogadta. Az Akadémia nevében hálás köszönetünket fejezem ki a külföldi delegációknak a kongresszuson kifejtett értékes munkásságukért.

7. Mindezek alapján azt hiszem indokoltnak tartható, ha a kongresszust egészében pozitíve értékeljük.

8. Ugyanakkor meg kell mondanunk, hogy nincs okunk önelégültségre. Ha a kongresszus eredményeiben állam- és jogtudományunk fejlődése jutott kifejezésre, úgy lefolyásának egyes hiányosságai, negatív oldalai szintén tükrözik a tudomány általános helyzetének megfelelő hiányosságait. A társadalomtudományi elmélet elmaradása a fejlődés követelményei mögött, amelyet az MDP III. Kongresszusa megállapított, nem csekély mértékben kifejezésre jut állam- és jogtudományunk helyzetében is, s felszámolására még csak kezdő lépések történtek meg.

Ez alkalommal csak a kongresszussal kapcsolatban szeretnénk egyes negatívumokra felhívni a figyelmet.

9. Az állam- és jogtudomány keresi az utat az elmélet és a gyakorlat egységének megvalósításához, de e téren még távolról sem küzdötte le fogyatékosságait. Egyrészt nem küzdötte le az elvont, formalisztikus módszer, másrészt a szűk prakticizmus veszélyét. Sőt egy előadáson belül a fejtegetések hol az egyik, hol a másik irányban sok kívánni valót hagynak hátra. Az elmélet és a gyakorlat egységének követelésétől annak megvalósításáig még hosszú az út.

Az elmélet és a gyakorlat bizonyos fokú elszakadottsága volt észlelhető az egyes előadásokon belül. Némely előadás mindenekelőtt „adózott" az elméletnek, és nem is mindig saját tudományága elméletének, ezt követően pedig olyan elemzés következett, amely igen praktikus volt, az elemzés azonban nélkülözte a megfelelő elméleti indokolást. Ezért gyakran hasznos gyakorlati javaslatok és megállapítások mögül hiányzott az elméleti megalapozottság. Úgy látszik, hogy jogtudósaink a részletkérdéseket illetően még nem emelkednek mindig az elmélet színvonalára; s éppen ezért a gyakorlat számára adott útmutatásaik néha pusztán olyan tanácsok, amelyeket az előadó személyére való tekintettel névbecsülésből lehet elfogadni.

Hegel a jogbölcselet tudományára vonatkoztatva azt írta, hogy Minerva baglya szürkületkor repül. Vagyis a tudomány csak utólag értelmezheti a valóságos folyamatokat. A marxista tudomány azonban, amelyre mi törekszünk, más jellegű; magyarázza is, értelmezi is a valóságot, de bátran bírálja is azt, s ugyanakkor a jövőbe mutat. Az elmélet hatalmas fegyver a fejlődés befolyásolásához, a fejlődés tervszerű irányításának alapja.

A marxista—leninista társadalomtudomány szimbóluma nem Minerva baglya, hanem a Gorkij által megénekelt viharmadár, amely fennen hirdeti az elkerülhetetlen forradalmat, amely harcba hívja és mozgósítja a tömegeket a szocializmus győzelmének kivívásához.

10. Szervezeti vonatkozásban: nézetem szerint túl sok volt az előadás és túl kevés a vita. Az előadásokat és a vitát követően hiányzott az eredmények összefoglalása; ezáltal nem nyert teljesen szabatos kifejezést, hogy milyen eredménnyel végződött a kérdés megtárgyalása, és mik a további teendők. Ezt a hiányt a kongresszus eredményeinek és tanulságainak megtárgyalásánál jogtudományunknak pótolnia kell.

11. Néhány tanulság és javaslat:

a) Kitűnt, hogy számos elvileg azonos kérdés merült fel a népi demokráciákban; az elvi és gyakorlati tapasztalatok széleskörű kicserélésére nyílik lehetőség, illetőleg van szükség, különösen azért, mert sok részletkérdésben adódnak olyan eltérések, amelyekre az állam- és jogtudománynak fel kell figyelnie. Az állam- és jogtudomány területén különösen fontos a baráti államok között a szoros kapcsolatok ápolása, mert ez rendkívüli haszonnal jár.

b) A kongresszus világossá tette, mekkora szerepe van az állam- és jogtudománynak a béke és demokrácia védelmében, a nemzetközi együttműködés elmélyítése terén, az emberiség haladó jogi vívmányainak megvédése érdekében.

c) A kongresszus előadásai során még számos, tovább vitatandó és vitatható kérdés merült fel. Javasolni lehet, hogy állam- és jogtudományunk behatóan foglalkozzék a következő kérdésekkel:

1. a népi demokrácia államának és jogának története és jellege,
2. a szocialista állam formáinak kérdése,
3. a szocialista törvényesség és a jogalkalmazás kérdései,
4. a tanácsok és a Hazafias Népfront kapcsolatának formái,
5. a falu és a város szerződéses kapcsolatainak kérdése,

6. a népgazdasági terv végrehajtását biztosító jogviszonyok formái,

7. a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelmének kérdései.

d) Meg kell fontolni, hogy az állam- és jogtudomány dolgozóinak további összejövetelein egyes tudományos kérdéseket ne plénumban, hanem jogágak szerint, szekcióba osztottan vizsgáljanak, ami megkönnyíti az elmélyültebb elemzést.

e) A kongresszus anyagát jegyzőkönyv alakjában közzé kell tenni.

f) Pavlov elvtárs javaslata: a népi demokráciák államjogából közös munkák kiadása.

Tisztelt kongresszus!

Az állam- és jogtudományok művelőinek központi feladata a tudomány eszközeivel tevékenyen részt venni a népi demokrácia államának és jogrendszerének további megszilárdításában.

A tudomány művelői százféle formában nyerhetnek ösztönzést, buzdítást napjaink politikai-társadalmi életéből, nevezetesen a népi-nemzeti egységet megvalósító Hazafias Népfront kibontakozó mozgalmából. Ugyanakkor feladatuk, hogy teljes súllyal hallassák a tudomány szavát az ország előtt álló nagy feladatok megoldásában, alkotó szellemű kutatómunkával támogassák pártunkat, kormányunkat, egész népünket a szocializmus építésében, a Szovjetunió vezette 900 milliós béketábort a béke és a biztonság védelmében. Hogy ez a magyar tudomány munkásainak valóban legfőbb törekvése, arról ez a kongresszus meggyőző bizonyságot tett.

A kongresszust bezárom.

MEGNYITÓ BESZÉD A LUKÁCS GYÖRGY 70. SZÜLETÉSNAPJA ALKALMÁBÓL RENDEZETT ÜNNEPI ÜLÉSEN*

Tisztelt Akadémia! Tisztelt ünnepi gyűlés!

Azt gondoljuk, hogy Lukács György 70. születésnapját úgy ünnepeljük meg a legjobb módon, ha nem üdvözlések sorozatának meghallgatására hívjuk össze tisztelőit, barátait, tanítványait, hanem Lukács tudományos munkásságáról szóló két előadás meghallgatására. Nem akarok elébe vágni az előadásoknak. De szeretnék néhány szót mondani arról, hogy mit jelent Lukács György munkássága tudományos életünkre, egész tudományos fejlődésünkre való kihatásaiban.

Történelemmel kell kezdenem. Lukács György munkáit a hivatalos magyar tudomány még az első világháború előtt kimondott ellenszenvvel vagy egyenesen ellenségesen fogadta. A társadalomtudományi fronton uralkodó reakciós irányzatok képviselőinek nem kellett Lukács György. Ennek az volt az oka, hogy Lukács, akkor még idealista filozófus, de ugyanakkor a társadalmi haladás híve, a magyar politikai és kulturális reakció ellenfele volt. Lukács elmondhatta Goethével:

Was klagst Du über Feinde?
Wie sollten je werden Freunde,
Denen das Wesen wie Du bist
Im Stillen ein ewiger Vorwurf ist?

Az első világháború éveiben elhatároztuk, hogy felvesszük a harcot az uralkodó tudományos és szellemi reakcióval szemben. A Pedagógiai Szemináriumban egy termében megnyitottuk a *mi*

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia I. és II. osztálya által Lukács György 70. születésnapja alkalmából rendezett ünnepi ülésen, 1955. április 13-án.

Szabad Egyetemünket. Itt tartott filozófiai előadásokat Lukács György. A mi iskolánk köré csoportosultak, itt tanultak sokan, akik azóta is köztünk vannak. Ettől az iskolától utunk tovább vezetett a forradalomhoz, a Kommunista Párthoz, a Tanácsköztársasághoz. Az első magyar proletárdiktatúráért folyó politikai és katonai harcokban, e harcok tűzkeresztségében vált Lukács György harcos kommunistává, a harcos kommunista pedig évtizedes munkában marxista, materialista filozófussá.

A Tanácsköztársaság bukása után a Horthy-terror kiűzhette, emigrációba kényszeríthette Lukács Györgyöt, — de élete és műve tovább is összefonódott a magyar nép politikai, társadalmi és szellemi felszabadításának ügyével. Lukács György nagy nemzetközi jelentőségű tudományos és közéleti munkája közepette sohasem szakadt el a magyar kultúrától. A Horthy-terror, amely egyszersmind, bár kendőzött formában, szellemi terror is volt, azonban meg tudta akadályozni, hogy Lukács György marxista munkáit olvassák, hogy kutatásainak eredményeit ismerjék, hogy személyiségével, beszédeivel, beszélgetéseivel befolyásolhassa a tudományos, a szellemi életet.

Hazánk felszabadulásának köszönhetjük, hogy Lukács György hazatérhetett s végre elfoglalta a magyar tudományos életben azt a helyet, amely őt megilleti, és amelyet tudományunk és kultúránk érdekében 40 évvel ezelőtt kellett volna elfoglalnia.

Nagy örömünkre szolgál, hogy ezen a mai napon Lukácsot itt üdvözölhetjük, a mi újjászületett Tudományos Akadémiánkban, amelynek legfőbb célja kulturális örökségünk értékeinek felhasználásával és ápolásával a tudományt a marxizmus—leninizmus ideológiájával áthatva a szocializmus építésének szolgálatába állítani. Lukács György 1945 óta filozófiai, esztétikai, irodalomtörténeti munkáival közvetlenül járult hozzá a marxista tudományos kutatás elindításához, marxista magyar irodalmunk megteremtéséhez. De ugyanakkor és ezenkívül Lukács Györgynek nagy szerepe volt egész tudományos életünk újjáalakulásában. Ő 1945-től kezdve felkarolta és teljes mértékben támogatta azokat a törekvéseinket, amelyek a magyar tudományos élet korszerű újjáalakítására irányultak. Kezdettől fogva aktív vezető tagja volt a Tudományos Tanácsnak. A Tudományos Akadémia korszerű újjáalakításának munkájában nagy szerepe volt Lukács közreműködésének. 1949 óta tagja a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének és a II. osztály, a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya vezetőségének. Legyen szabad megállapítanom, hogy az Akadémia és ezzel a magyar tudomány sokat köszönhet Lukács folyamatos, időt és fáradságot nem kímélő rész-

vételének tudományos életünkben. Sokat köszönhetünk Lukács tanácsainak s csak azt szeretném, ha tanácsait még jobban megfogadnák. Lukács György nem az individualista tudós típusa, aki saját munkáján kívül nem törődik a tudomány kollektív művelésének kérdéseivel. Nem a szaktudós típusa, aki csak saját szakmájával törődik. Lukács György érdeklődése rendkívül sokoldalú, átfogó jellegű, és ezért képes tanácsot adni Akadémiánk elnökségi ülésein, osztályunk ülésein számos tudományág művelőinek. Nemcsak fiatal tanítványai, de akadémikusaink nem kis része sokat köszönhet neki a dialektikus és a történelmi materializmus elsajátítása terén. Lukács mind nemzetközi vonatkozásban, mind nálunk különösen nagy hatást tett és tesz az értelmiség fejlett, alkotó munkát folytató elemeire. Dante egy kifejezése jut itt eszembe: Il maestro di color che sanno. (Mestere azoknak, akik tudnak.) És e réteg ma már egyáltalán nem valami szűk réteg, mint egykor, hiszen éppen ebben nyilvánul meg a népi demokratikus országokban elért fejlődésünk egyik nagy eredménye. Mindamellett azt hiszem, nálunk még sokan vannak, akik nem használják fel saját területükön Lukács György munkáit, azok termékeny, alkotó munkára serkentő ösztönzéseit. Bizony sokan vannak ilyenek egyetemi oktatóink, kutatóink, íróink között.

Lukács György műveinek *nemzetközi jelentősége* nagyon is ismert ahhoz, hogy részletesen beszélni kellene róla. Örülünk annak, hogy egy magyar marxista tudós munkái orosz, német, francia, olasz, japán és igen sok más nyelven jelentek és jelennek meg s oly sikeresen, olyan hatékonyan szolgálják a marxista világnézet terjedését és a békeharc ügyét. Lukács György munkái meggyőzően mutatják meg a marxizmus óriási fölényét a burzsoá tudomány felett, annál is inkább, mert Lukács a legismertebb polgári írókat és irányokat bírálja. A bírálat nem akkor hat, ha paprikás, az ellenséget erősen szidalmazó kifejezésekkel van telítve, hanem ha alapos, ha *lényegbeható*, ha az ellenfél döntő hadállásait ingatja meg. Ilyen Lukács bírálata az egzisztencializmus felett, az irracionalista filozófia más irányai felett, egyes külföldi és magyar szociáldemokrata Marx-hamisítók és vulgarizátorok felett.

De a marxizmus mérhetetlen fölénye a polgári tudomány felett nemcsak a bírálat formájában, hanem nem kevésbé a *pozitív teljesítményekben* nyilvánul meg. Itt néhány példára szeretnék utalni. Lukács *Faust*-tanulmányaira, Hegel *A szellem fenomenológiája* című művének elemzésére, *Der junge Hegel*, vagy Schopenhauer és Nietzsche értelmezésére *Az ész trónfosz-*

tása című művében. Hasonlítsuk össze Lukács Faust-tanulmányait a legjobb felkészültséggel írott polgári munkákkal. Utóbbiak teljesen tehetetlenek a *Faust*, főleg II. részének értelmezésében —, Lukács egységes, következetes, meggyőző elemzést és értelmezést tud adni: a marxista módszer alkalmazása segítségével. Vagy nézzük meg mit írt a polgári filozófiatörténet Hegel klasszikus művéről, *A szellem fenomenológiájáról*. Az idevágó irodalom — tiszta csődtömeg. Lukács világos, a történeti és logikai összefüggést érthetővé tevő egységes értelmezést ad a mű felépítéséről, felszámolja azt az „érthetetlenségi legendát", amelyet e mű és általában Hegel művei körül elterjesztettek.

Aligha lehet eléggé hangsúlyozni e munkák tudományos, filozófiatörténeti és világnézeti jelentőségét. Hiszen nem kisebb dologról van szó, mint a marxista világnézetünk egyik alapkérdéséről: a múlthoz való viszonyunkról, annak pozitív és negatív vonatkozásaiban. Ez ma olyan országban, mint Németország egyszersmind elsőrangú politikai vonatkozású kérdés. Ezért bírnak Lukács könyvei olyan nagy jelentőséggel a német egységért folyó harc kulturális frontja számára. Ezért fogynak el 10 000-es kiadásokban könyvei Németországban. S ezért tulajdonítanak a filozófiai körök a Szovjetunióban a békeharc szempontjából, mely nem utolsósorban világnézeti harc, kiemelkedő jelentőséget Lukács legújabb nagy munkájának.

A hetvenedik születésnap alkalmából sok elismerést, nagyrabecsülést kifejező szó hangzik el Lukács György irányában. Mi örülünk ennek. De azt szeretnénk, hogy az ünneplés után a közönséges hétköznapokon is, gyakorlatilag is érvényesüljön ez a megbecsülés — tudománypolitikánk terén — intencióinak méltánylásával, tanácsainak figyelembevételével. Ebben a szellemben és ebben a reményben csatlakozom én is humanisztikus és társadalomtudományi osztályaink részéről és személyesen, negyvenéves együttműködésből fakadó érzésekkel a mindenhonnan érkező üdvözletekhez és jókívánságokhoz.

ELNÖKI MEGNYITÓ ÉS ZÁRÓSZÓ A MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM ELSŐ TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAKÁN*

Tisztelt Elvtársak!

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos ülésszakát megnyitom.

Pártunk és kormányunk határozatai új megvilágításba helyezik a hazai közgazdaságtudomány helyzetét. Új, nagy feladatokat állítanak közgazdaságtudományunk elé; ebből következik közgazdaságtudományunk fejlesztésének időszerűsége, fontossága és jelentősége. A múltban elsősorban a közgazdaságtudomány oktatásával foglalkoztunk. Kétségtelen, hogy az oktatás feltételez bizonyos tudományos munkát, ösztönöz bizonyos tudományos munkákra is, azonban ezek távolról sem ölelik fel az elméleti munka egész területét.

Különösen fontossá vált ez a kérdés most, amikor pártunk ismert határozatai a marxizmus—leninizmus magyar viszonyokra való alkalmazásának parancsoló szükségességét a legnyomatékosabban hangsúlyozzák. A marxizmus—leninizmus ilyen alkalmazása, a kérdések tényleges, rendszeres, szisztematikus, folyamatos megmunkálása, kidolgozása a közgazdaság terén, mint más társadalomtudományok terén is, nem volt kielégítő. Arról van tehát szó, hogy ezt az elmaradást behozzuk. Ez a feladat áll általában a magyar közgazdaságtudomány művelői előtt. Ezzel kapcsolatban ülésszakunk szerény hozzájárulásnak tekinthető a feladat megvalósításához.

Ez az ülésszak az első a Közgazdaságtudományi Egyetem történetében, egyszersmind első kísérlet arra, hogy nagyobb nyilvánosság előtt vitassuk a közgazdasági elmélet aktuális kérdéseit hazai vonatkozásban. A kezdettel, az első próbálkozások-

* Elhangzott a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem első tudományos ülésszakán, 1954. március 22-én.

kal járó nehézségek nemcsak irodalmi publikációinkban, hanem természetszerűleg ebben a kísérletben is megnyilvánulnak. Bizonyos azonban, hogy úszni csak vízben lehet megtanulni. Ez vonatkozik a tudomány, az elmélet művelésére is. Amíg csak beszélünk arról, hogy az úszás szükséges, addig nem tanuljuk meg; a vízbe kell ugranunk, hogy megtanuljunk úszni. Számolnunk kell azzal is, hogy első kísérleteink alkalmával csak „kapálózva fogunk úszni", nem úgy, ahogyan olimpiai bajnokaink és bajnoknőink teszik a sport terén.

Marx egy helyen arról ír, hogy a dialektikus módszer alkalmazása nem egyéb, mint az anyagban való szabad mozgás. Meg kell tehát tanulnunk mozogni az anyagban, a mi esetünkben a közgazdasági anyagban. A magyar közgazdasági valóság életét, annak mozgását kell feldolgoznunk. Ez nagy anyaggyűjtő, feldolgozó munkával jár, amely nélkülözhetetlen előfeltétele és állandó velejárója a szűkebb értelemben vett elméleti, vagyis a tudományos absztrakció fokára emelt általánosításoknak.

Egyetemünk tanszemélyzete és hallgatói nagy érdeklődést mutatnak a közgazdasági elmélet kérdései iránt. Megnyilvánulnak azonban hellyel-közzel olyan tendenciák is, amelyek az anyag feldolgozása és alapos tanulmányozása nélkül végrehajthatónak tartják az általánosítást. Ebből csak skolasztikus fogalmi okoskodások és viták jöhetnek létre. Ehelyett nekünk az elméletnek olyan művelésére kell törekednünk, amely megfelel a marxista materialista felfogásnak.

Egyetemünk szempontjából a mostani ülésszak célja nemcsak az, hogy általában hangsúlyozzuk a tudományos munka jelentőségét az egyetem összmunkájának keretein belül, hanem az is, hogy fokozzuk oktatóink és hallgatóink ez irányú aktivitását, elősegítsük az egészséges, építő bírálat, vitaszellem kialakulását. A továbbiakban nemcsak ülésszakot, hanem nyilvános előadásokat is szándékozunk tartani és a munkát publikációkkal alátámasztani. További célja az ülésszaknak: megerősíteni a kapcsolatot a Közgazdaságtudományi Egyetem és a magyar gazdasági élet vezető szervei között. Közgazdaságtudománnyal nem lehet a gyakorlattal való kapcsolat nélkül foglalkozni, és viszont a gyakorlati életben állandóan és mindinkább megnyilvánul annak szükségessége, hogy a gyakorlat emberei igénybe vegyék az elméleti elemzés és általánosítás értékes segítségét. Így tehát rendszeresebb kapcsolatokat kell teremtenünk a közgazdaság elméleti kérdéseivel foglalkozó különböző munkaközösségek, az egyetemek, a tanszékek és a vezető gyakorlati szervek között.

A kapcsolat természetesen nem jelent bürokratikus centralizálást és egyesítést. A munka több helyen folyik és ez helyes is; azonban a több helyen folyó munkának összekapcsolása, koordinálása nagyon kívánatos. Reméljük, hogy ennek a kezdeményezésnek további fejlődése során az elmélet idővel komoly segítséget fog adni népi demokratikus államunk gazdasági szerveinek a nagy kérdések megoldásában. Ehhez még igen komoly módszeres és szisztematikus elméleti munkára van szükség, de máris reméljük, hogy egyes területeken már most hozzáfoghatunk — legalább ösztönzések nyújtásával, új kérdések és szempontok felvetésével — a kérdések további megvilágításához. Ennek a szempontnak a jegyében kívánjuk ezt az ülésszakot megtartani.

Az elhangzó referátumokat korreferátumok követik, majd vita következik. A vitában elhangzanak előre bejelentett hozzászólások, de ezenkívül bármely részvevő is hozzászólhat.

Kérjük, és reméljük a vitában való élénk részvételt.

ELNÖKI ZÁRÓSZÓ

Az ülésszak végére értünk. Szeretném röviden összefoglalni az ülésszak eredményeit és hiányosságait és a NEP kérdésében egy megjegyzést akarok tenni.

Azt hiszem megállapíthatjuk, hogy az ülésszak egészében igen eredményes volt, sok tekintetben, mint pl. a részvétel elevensége, az aktivitás tekintetében még eredményesebb is volt, mint az ülésszakot előkészítő elvtársak — magamat is beleértve — gondolták.

A témaválasztások helyesek, időszerűek, az elméleti és gyakorlati követelményeknek megfelelőek voltak. Az előadások és a korreferátumok gazdag anyagot öleltek fel, eleget téve ezzel bizonyos fokig ama követelményünknek, hogy az előadások ne csak az ismert általánosságok között mozogjanak. Hangsúlyozom azonban, hogy csak bizonyos fokig. Az előadások, korreferátumok és felszólalások célja egyaránt az volt, hogy az MDP Központi Vezetősége határozatainak és a kormányprogram irányelveinek megfelelően a közgazdaságtudományt a gyakorlati kérdésekre alkalmazzuk. Erre törekedtek mind az előadások, mind a korreferátumok és a felszólalások is. Igyekeztek különböző szempontokból megvilágítani az aktuális kérdéseket.

Igen pozitív mozzanatnak tekintjük azt, hogy a vitában a közgazdaságtanban érdekelt elvtársaknak széles köre vett részt.

Így egyetemünk tanszemélyzete és hallgatói — és főleg annak örülünk, hogy az utóbbiak közül többen — egészséges kritikai szellemben szóltak hozzá a felvetett kérdésekhez. Nem kevésbé örvendetes volt az is, hogy a vezető gazdasági szervek munkatársai nagy számban vettek részt az ülésszakon és szép számban fel is szólaltak. Ez az ülésszak egy bizonyos értelemben az elméletnek és a gyakorlatnak első találkozása volt ezen a területen. Ezáltal számunkra nagyon produktívnak bizonyult, perspektívában megtermékenyítette az egyetemi munkát. A továbbiakban fel fogjuk használni azt az anyagot, amely ezen az ülésszakon összegyűlt, alaposan feldolgozzuk, az ülésszak jegyzőkönyvét publikáljuk. Amint hallottuk, a gazdasági élet gyakorlati munkásai számára is hasznos volt a tanácskozáson való részvétel. Mindent összevéve — azt hisszük — helyesen jártunk el, amikor nem ankétot rendeztünk arról, hogyan kell a közgazdaságtudományt fejleszteni. Eredetileg ilyen javaslat merült fel, de mi saját kezdeményezésünkre úgy határoztunk, hogy ne arról beszéljünk, mit kellene csinálni, hanem mutassuk meg, mit tudunk csinálni.

Az ülésszak lefolyása bizonyos támpontokat nyújtott a további tudományos munkához. Szükségesnek tartjuk — és ebben csatlakozunk más elvtársak már többször hangoztatott véleményéhez —, hogy több adatot kell ismernünk a munka további fejlesztéséhez, természetesen az állami érdekek veszélyeztetése nélkül. Azt hiszem, hogy ezt a kérdést meg lehet oldani.

Az ülésszakot igyekeztünk alaposan előkészíteni, azonban egyik tanulságul le kell vonnunk, hogy a következő ülésszakot és hasonló rendezvényeket még sokkal alaposabban kell előkészítenünk. Referenseinknek — akiknek határozott érdemük, hogy mégis elkészítették előadásukat — azt a szemrehányást kell tennem, hogy túl későn készítették el, aminek következtében nem volt elegendő idő az előadások vázlatait és téziseit a tanszékeken megvitatni. Ezáltal tanszemélyzetünk és hallgatóink nem készülhettek fel olyan alaposan a vitára, amint az szükséges lett volna, s az előzetes megvitatás során maguk az előadók is kétségtelenül olyan tanácsokat kaptak volna, amelyek az előadások színvonalát — amely különben jó volt — még tovább emelhették volna. Az ilyen tudományos ülésszakokat a jövőben igen alapos, következetes, több hónapos szisztematikus előkészítéssel kell biztosítanunk.

Egyetértek Mód Aladár elvtárssal abban, amit hasonlatommal kapcsolatban a kapálózásról mondott, de ez nemcsak Nagy Tamás elvtársra vonatkozott, hanem általános jellegű volt. Az

elvtársak nem nagyon akarnak kapálózni. Talán attól félnek, hogy a vízbe fúlnak. Ettől valóban óvakodni kell, azonban bizonyos, hogy túlzott óvatosság mellett sohasem tanulunk meg úszni. Tehát a túlzott óvatosság és a meggondolatlan, elhamarkodott kijelentések, meg nem alapozott állítások két szélsősége között meg kell találnunk a helyes útat.

Üdvözöljük az ülésszakon megnyilvánult törekvést, dogmatikus, betűrágó tanulási, oktatási és írási módszereink leküzdésére. Ez a törekvés megfelel pártunk kívánságának, és ezt a törekvést bátorítanunk kell. Még több önállóságot az elméletben, még több konkrét anyagfeldolgozást az általános tételekben!

Az ülésszakon — azt hiszem — többen beleestek egy hibába, a politikai gazdaságtan és gazdaságpolitika bizonyos azonosításába, vagy összekeverésébe. Természetesen nagyon nehéz a pontos határokat megvonni. Mégis figyelmeztetni kell arra, hogy nem a mi feladatunk a mindennapi gyakorlat közvetlen döntéseibe beleavatkozni, pl. a beadási árak színvonalának pontos mértékét megszabni, hanem ahhoz tudományos alapot, tudományos anyagot, szempontokat adni. Természetesen a tudománnyal foglalkozva jogunk van konkrét javaslatokat is tenni és azt hiszem, ebben a tekintetben több felszólalás hasznos és értékesíthető volt.

Legyen szabad most a NEP kérdéséhez egy megjegyzést tennem. Nálunk közgazdászaink vitatkoznak a NEP és az átmeneti korszak viszonyáról. Általában az a nézetem, hogy a vitában sok a felesleges skolasztika.

A NEP-re vonatkozólag a marxizmus mestereinek műveiben igen szabatos meghatározásokat találunk, amelyek azonban a dolgot skolasztikusan néző számára azért nem lennének teljesen jók, mert nem azonosak. Valójában, a különböző fogalmazásoknak megvan az értelme: a NEP-nek hol ezt, hol azt a vonását emelik ki, de ez nem jelenti azt, hogy ellentmondást tartalmaznának, mert a NEP különböző vonásait különböző korszakokban, vagy ebben, vagy abban a vonatkozásban emelik ki.

Meg kell különböztetni a NEP-nél a Szovjetunióban való alkalmazást, annak is történeti sajátosságait és szakaszait — mert azok is voltak — és a NEP nemzetközi jelentőségét.

A NEP a proletárdiktatúra sajátos politikája, amelynek célja a szocialista elemek győzelme a kapitalista elemek felett, amelynek célja a szocialista gazdaság alapjának felépítése.

A céltól meg kell különböztetnünk az eszközt. Fogalmilag eszköz az, amit felhasználunk ahhoz, hogy valamely célt elérjünk. Lenin 1921-ben eszközként a magánkereskedelem felúji-

tását emelte ki. Ez a hadikommunizmus idejében volt. Lenin a továbbiakban azt mondotta: „A NEP Oroszországából szocialista Oroszország lesz" és később a szovjet irodalomban megállapították, hogy ez az előrelátás az életben, a gyakorlatban megvalósult.

Abban, hogy Oroszország NEP-országból szocialista ország lett, benne foglaltatik az a tétel is, hogy a szocializmus megvalósulása után a NEP feleslegessé válik. Ezért a Szovjetunióban ahol sokáig használták a NEP kifejezést és fogalmát, ma csak történeti munkákban használják, de a mai helyzet jellemzésére senki sem alkalmazza. Anélkül, hogy hivatalos rendelet jelent volna meg arról, hogy beszüntetik a NEP-et, az az életben gyakorlatilag megszűnt, teljesítette feladatát.

A NEP célját, a szocialista társadalom felépítését a NEP különleges eszközeivel érjük el. Ebből egyes elvtársak, akik a cél és az eszköz viszonyát nem tartják szem előtt, azt a következtetést vonják le, hogy a NEP annyi, mint a szocializmus felépítése, mintha a NEP és a szocializmus felépítése azonos volna. Ez helytelen nézet!

Vannak olyan nézetek, amelyek abszolút értelemben azonosítják a NEP-et és az átmeneti korszakot.

Azonos-e a NEP és az átmeneti korszak? Nem azonos. Miért nem? A NEP-politika a proletárdiktatúra gazdasági politikája, az átmeneti korszak pedig egy történelmi időszak, egész világtörténelmi korszak a maga összes objektív törvényszerűségeivel. Marx, aki az átmeneti korszak fogalmát megalkotta, azt írja: „A kapitalista és a kommunista társadalom között van egy időszak, melyben az első forradalmi úton a másikká alakul át. Ennek megfelel egy politikai átmeneti időszak is..."[1] Ezt mintegy továbbvezetve, Lenin egy helyen azt mondja, hogy az átmeneti korszakon belül külön átmeneti korszakok vannak. Tehát az átmeneti korszak klasszikus, átfogó, Marx által megfogalmazott értelemben átmenet a kapitalizmusból a kommunizmusba. A korszak egyik szakasza az átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba. A szocializmus felépítésének időszakában a NEP a proletárdiktatúra politikája. A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet időszakában, amely pl. a Szovjetunióban már megkezdődött, már nem a NEP a szovjethatalom politikája.

Utolsó megjegyzésem Újhegyi elvtárs mai fejtegetéseire vonatkozik az arányos fejlődés kérdésével kapcsolatban. Abban

[1] Marx, *A gothai program kritikája*. Marx—Engels, *Válogatott művek*. Szikra, 1949. II. köt. 25. l.

igaza van Újhegyi elvtársnak, hogy a kisparaszti gazdaságra nem érvényes a szocializmus alaptörvénye és a szocializmus egyes konkrét törvényei, az arányos fejlődés törvénye. De azzal, hogy a kapitalizmus törvényeinek felhasználásával juthatunk itt előre, nem értek egyet, mert a mi gazdasági életünk egységet alkot; azon belül vannak már uralkodó és egyre inkább uralkodó törvények, a szocializmus törvényei, és vannak még fennálló és hatásukban egyre gyengülő törvények, a kapitalizmus törvényei. Világos, hogy az erősödő és lényegében uralkodó törvények az egész gazdaság területén hatással vannak annak a részlegnek alakulására is, amelyben ezek a törvények még tulajdonképpen nem működnek. Azt hiszem, Újhegyi elvtársnak revízió alá kell vennie ezt az érvelést.

Összefoglalva: azt hiszem, hogy első ülésszakunk azt nyújtotta, amit vártunk tőle, sőt ami a vita elevenségét, frisseségét és a nagy érdeklődést illeti, többet is és kétségtelen fogyatékosságai ellenére is hozzájárult a közgazdaságtudományi kutató és oktató munka fejlesztéséhez.

ELŐSZÓ
A MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM ÉVKÖNYVÉHEZ*

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem első Évkönyvének megjelenése a visszatekintés és az előremutatás kettős jegyében áll. Ebben az évben, amikor a szocializmust építő népünk 10 éves munkájának eredményeit összegezzük politikai, gazdasági és kulturális életünk minden területén, időszerűnek látszott egyetemünk fejlődését, annak főbb mozzanatait megalakulásától kezdve a mai napig szintén lerögzíteni. Ez a visszatekintés világos képet ad arról, hogy a népi demokrácia a felsőfokú oktatás egy olyan területén, ahol a múltból semmit sem lehetett átvenni és felhasználni, újat és nagyot alkotott: az első marxista irányú magyar tudományegyetemet, amely hétéves működésével teljes mértékben igazolta felállításának jogosultságát.

Az Évkönyv ugyanakkor és még nagyobb mértékben előremutat, elindulást jelent. Feladata, hogy szorosabb kapcsolatot létesítsen a közgazdasági gyakorlat és a közgazdasági oktatás és elmélet munkásai között. Ezt a célt szolgálta már az egyetemünkön lefolyt két tudományos ülésszak, s ez a célkitűzés foglalja egységbe az Évkönyvben közölt dolgozatokat. Természetesen az elmélet és a gyakorlat kapcsolatának számos, közvetlen és közvetett formája van, s úgyszólván minden egyes kérdésben meg kell találnunk a kapcsolat leghatékonyabb formáját. Az Évkönyv feladata, hogy előmozdítsa az egyetemen folyó tudományos tevékenységet, teret adjon fiatal tudományos kutatóinknak, tájékoztassa a gyakorlati közgazdászokat a tanszékeken folyó tudományos munkákról.

Közgazdasági életünk, a szocializmus építése nap nap után új és új kérdéseket vet fel, amelyeknek megoldásában a tudománynak döntő szerepe van. Ezért oly fontos, hogy az egyeteme-

* Megjelent a *Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Évkönyvében* (1955).

ken jó szakmai képzés mellett ne hanyagoljuk el a tudományos munkát, a gyakorlati szakemberek képzése mellett gondoskodjunk a jövő tudományos nemzedék neveléséről. Különösen fontos ez a közgazdaságtudomány szempontjából, amelynek fejlődése — amint erre a Magyar Dolgozók Pártja rámutatott — mindezideig elmaradt az élet, a gyakorlat által támasztott nagy követelményektől.

Amikor annak a reményünknek adunk kifejezést, hogy a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem képes lesz évkönyveit rendszeresen, folyamatosan kiadni, hangsúlyoznunk kell, hogy a munkatársak körének és a témakörnek kiszélesítését egybe kell kapcsolni a tudományos igényesség fokozásával.

A közgazdaságtudomány művelőinek, a felsőoktatás dolgozóinak állandó és következetes harcot kell folytatniok a marxista—leninista elmélet tisztaságáért. Harcot kell folytatni az elmélet prakticista lebecsülése, elsekélyesítése és mindenekelőtt opportunista meghamisítása ellen. Emlékeztetünk arra, hogy a bővített újratermelés marxista elméletének opportunista eltorzítása a közgazdaságtan művelői részéről sokáig nem részesült alapos, éles bírálatban. Ez és más jelenségek komoly figyelmeztetést jelentenek marxista közgazdászaink, oktatóink, kutatóink számára.

A marxista közgazdaságtudomány harcos tudomány, pártos tudomány. Több figyelmet kell fordítanunk a burzsoá közgazdaságtan különböző irányainak bírálatára is. Ha az áltudományos burzsoá közgazdaságtannak hazánkban nincs is közvetlen hatása, mégis alaposan tanulmányoznunk kell a nyugati tőkés országokban uralkodó irányokat és foglalkoznunk kell azok leleplezésével.

Közgazdaságtudományunk komoly fogyatékossága a módszertani kérdések elhanyagolása. A marxi közgazdaságtan mint a marxi materialista dialektika alkalmazása számos ismeretelméleti, módszertani, logikai kérdést vet fel. Nem elég tanulmányoznunk, hogyan alkalmazták a marxizmus klasszikusai munkáikban a dialektikus módszert. Meg kell tanulnunk önállóan, konkrétan alkalmazni a dialektikus módszert a jelenkor problémáira. Ehhez szükséges a közgazdaságtudomány módszertani kérdéseinek alapos, rendszeres feldolgozása. A közgazdaságtan művelői eddig kevéssé érdeklődtek a filozófia iránt, és a filozófia kevés segítséget nyújtott a közgazdaságtudománynak. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem keretein belül az oktatás vonalán e téren már egészséges kezdeményező lépések tör-

téntek (a filozófiatörténet és a logika tanítása), amelyeknek a tudományos munkában is kifejezésre kell jutniok.

A korszerű feladatok közül, melyeket a szocializmus építése a tudomány számára napirendre tűz, még a műszaki fejlesztés tudományos megalapozására utalok. Téves volna azt hinni, hogy ezzel a kérdéssel csak a műszaki tudományok foglalkozzanak. A szocializmus alaptörvénye magában foglalja a technika legmagasabbfokú fejlesztésének szükségességét és ebből következik, hogy a műszaki fejlesztés kérdéseivel egyszersmind a közgazdaságtudománynak is foglalkoznia kell.

Itt egészen új feladatok előtt állunk, amelyeknek a megoldásához a közgazdászok és a műszaki tudósok együttműködése szükséges. Az egyetemi oktatás, ha szűk keretek között is, közvetlen lehetőségeket ad a tudományok együttműködésére és ezért kiindulópontul szolgál annak elmélyítésére és kiszélesítésére.

E megjegyzéseket a további kiadványok tervszerű, folyamatos előkészítése céljából figyelmébe ajánljuk az Évkönyv munkatársainak, szerkesztőinek és nem utolsósorban olvasóinak, akiknek javaslatai és kritikai megjegyzései nem csekély mértékben hozzájárulhatnak a további kiadványok színvonalának emeléséhez, témakörének kiszélesítéséhez.

VITA NÉPI DEMOKRÁCIÁNK SAJÁTOSSÁGAI FELDOLGOZÁSÁNAK KOMPLEX MÓDSZEREIRŐL*

Tisztelt Elvtársak! Kollégák!

Mai ülésünk bizonyos kezdeményezés, kísérlet közös feladatok megoldására és közös problémák megtanácskozására. Nem akarom azt mondani, hogy a modern tudomány fejlődésében — mind a természettudományok, mind a társadalomtudományok terén — a tudományok régi elkülönülése egy új fokon az antik tudomány egységének feléledéséhez vezet. Azonban mindenesetre szükségessé válik, hogy azzal a specializálódással és elkülönüléssel szemben, amely kétségtelenül kialakult az egyes szaktudományok művelői között, a kapcsolatot — éppen a tudomány fejlődése tendenciáinak megfelelően — a tudomány művelői között is megerősítsük.

Ami ennek az egész kérdéskomplexumnak tudományelméleti, tudományos módszertani alapjait illeti, erről ma nem kívánok beszélni. *A tudományok osztályozásának elméleti és gyakorlati kérdései* címmel a múlt évben megtartott akadémiai előadásomban megpróbáltam ennek a jelenségnek a magyarázatát, és leíró jellemzését megadni, bizonyos ebből származó következtetéseket levonni és gyakorlati javaslatokat tenni. Most módszertanilag felteszem, hogy az elvtársak ezt ismerik, ha pedig nem ismerik, akkor kérem az érdeklődőket, hogy utólag olvassák el. De megismételni ezt sem az idő rövidsége miatt nem tartom szükségesnek, sem pedig azért, mert azt mindenesetre tudom, hogy sokan ismerik, sőt egyesek reagáltak is rá, más javaslatokat tettek és tovább fűzték ezeket a gondolatokat az Akadémia egyes osztályain. Nemrégen a moszkvai Lomonoszov Egyetem 200 éves jubileuma alkalmából ugyanezt a témát, ezeket a gondolatokat fejtettem ki a moszkvai egyetem filozófiai

* A vita megrendezésére a Magyar Tudományos Akadémia Nagygyűlése keretében 1955. május 25-én került sor.

fakultásának ülésszakán és az ott kifejtett alapgondolatok helyesléssel találkoztak. Azt hiszem tehát, hogy ezek a gondolatok a komplex kutatásra vonatkozólag kiindulópontul szolgálhatnak.

Most már szűkebb értelmezésben, áttérve a társadalomtudományokra és a filozófiára, nézzük meg, hogy miképpen kapcsolódik ez az egész általános kérdés ahhoz a feladathoz, amely előttünk áll hazánkban és általában a népi demokratikus országokban. És most nem előadást akarok tartani, hanem munkamegbeszélésre jöttünk össze, amelytől azt reméljük, hogy az eszmék és nézetek kicserélése alapján tovább fogunk jutni ebben a kérdésben. Rendkívül fontosnak tartom, hogy tovább jussunk, mert az a meggyőződésem — és nemcsak nekem —, hogy bizonyos fokú elmaradottságunknak ezen kérdések tudományos tárgyalásában éppen az az oka, hogy eddig nem alkalmaztuk a munkában azokat a korszerű módszereket, vagyis a komplex kutatás módszereit, amelyek nélkül nem lehet előrejutni.

Vagyis az ügy elvi ismerete mellett például a filozófia művelői a közgazdaságtudomány, az állam- és jogtudományok, a történettudomány kutatásainak vagy csak felületes, hiányos ismeretével rendelkeztek, vagy még azzal sem, holott ezeken a területeken vannak kutatások és eredmények.

A mai megbeszélés során a filozófia, a közgazdaságtudomány, az állam- és jogtudományok és a történettudományok vonatkozásaira szeretnék szorítkozni, ami nem zárja ki azt, hogy más ágazati társadalomtudományok kérdéseit is belekapcsoljuk.

Maga a marxizmus sajátos — azzal a terminológiával szólva, amelyet itt bevezetendőnek tartok — tudomány-komplexum. Ha nem nevezik is így a marxizmus klasszikusai, fejtegetéseik értelméből az teljesen világos. Lenin szerint a marxizmus három forrása és alkotórésze között szerepel a filozófia, az ökonómia és a tudományos szocializmus. Ha a marxizmusnak azt a legújabb definícióját vesszük, amelyet Sztálin *Marxizmus és nyelvtudomány* című munkájában adott és amelyet mindenki ismer, annak szintén az az értelme, hogy a marxizmus több tudománynak, több tudomány körébe tartozó elméletnek az egysége. Annál helytelenebb a szűk szakmai specializálódás, amely társadalmi tudományainkban is el van terjedve.

Természetesen ez nem azt jelenti, hogy meg akarnánk szüntetni a tudományok között fennálló különbségeket, a tudományoknak azt a differenciálódását egyre újabb és újabb tudományokra, amely bámulatos módon jellemzi például a legújabb idők természettudományát. Látni kell azonban azt, hogy ez nem

meríti ki a tudományos fejlődés kérdéseit; ez a kérdésnek csak az egyik oldala.

Mindebből az következik, hogy a népi demokrácia kérdéseit nem lehet helyesen tárgyalni egyes tudományokra felbontva, azok körében önállóan és elszigetelten. Megbeszélésünk célja tehát abban áll, hogy vizsgáljuk meg, milyen együttműködésre van szükség a különböző érdekelt tudományok között és miben álljon ennek az együttműködésnek a jellege.

A legáltalánosabb filozófiai fogalommal azt lehetne mondani, hogy itt sajátos kölcsönhatásról van szó. A tudományok fejlődése a mozgásnak egy formája marxista értelemben. Ez a mozgás azonban szintén komplex mozgás kell hogy legyen. Nem egymástól függetlenül, párhuzamosan fejlődő mozgásokról van szó, hanem a mozgások között állandó kapcsolatoknak és kölcsönhatásoknak kell létrejönniök, hogy támogassák és fejlesszék egymást.

A komplex kutatási módszerek fogalmával kapcsolatban, amikor akadémiai üléseken felvetettük, az történt, ami igen sokszor történik, hogy a kérdést mint szervezeti problémát fogták fel. Ha nem csalódom, az Akadémia elnöksége is azzal válaszolt a mi kezdeményezésünkre, hogy bizottságokat akart kinevezni. Mi azonban mindjárt megmagyaráztuk: nem arról van szó, hogy a már meglevő sok bizottságon kívül még egy vagy még több bizottságot alakítsunk, hanem sokkal mélyebb módszertani problémákat kell megoldani.

Más elvtársak is úgy értelmezték ezt a gondolatot, hogy az egyes tudományok brigádokat alakítsanak és ezentúl ezek a brigádok együtt dolgozzanak. Természetesen ez is félreértés, amit azzal lehet esetleg megmagyarázni, hogy nem fejtettük ki a kérdést, hanem csak általánosságokban vetettük fel a javaslatot.

És most röviden megpróbálom, ahogy eddigi tapasztalataink — pozitív és negatív tapasztalataink — alapján látom, a problémát mint vitaanyagot felvetni.

A történelmi materializmus, a társadalom általános törvényeinek tudománya elvi alapot ad a népi demokrácia különböző kérdéseinek tárgyalásához. Ha a népi demokrácia jelenségeit tudományosan akarjuk tanulmányozni, akkor foglalkoznunk kell az osztályviszonyok alakulásával és ehhez természetesen a marxizmusnak a történelmi materializmus által megalapozott és bebizonyított osztályelméletére kell támaszkodnunk. Ha tanulmányozni akarjuk a népi demokrácia államának fejlődését, ami a népi demokrácia tanulmányozásának legközvetlenebb témája,

hiszen a népi demokrácia, mint olyan, szűkebb értelemben egy államforma, a proletariátus diktatúrájának egy sajátos történelmi megvalósulása, akkor ismernünk kell a marxizmus—leninizmus államelméletét, a történelmi materializmus alaptételeit az állam eredetéről, az állam és forradalom viszonyáról.

Az állam maga felépítmény. Ahhoz, hogy az állammal tudományosan helyesen tudjunk foglalkozni, abból az alaptételből kell kiindulnunk, hogy a felépítmény: felépítmény az alapon. S hogy a felépítmény, illetve az állami felépítmény — mert nemcsak az állam felépítmény — törvényszerűségeit tanulmányozhassuk, ahhoz ismernünk kell az alapot.

Itt adódnak azok a súlyos hiányosságok, amelyek az egyes tudományok fejlődésében mutatkoznak. Állam- és jogtudósaink általában elismerik ugyan azt a tételt, hogy az állam felépítmény az alapon, de az alappal nem foglalkoznak. Ezt átadják a közgazdaságtudománynak. A közgazdászok pedig az alappal foglalkoznak, de úgy foglalkoznak a termelési viszonyokkal, mintha az alap és felépítmény között nem állna fenn a legszorosabb kölcsönhatás. Tehát: ismernünk kell az állam tanulmányozásához a termelési viszonyokat. A termelési viszonyokat pedig csak úgy lehet tudományosan tanulmányozni, ha a termelőerők állapotát, fejlettségi fokát ismerjük és a termelési viszonyokat a mindenkori termelőerők fejlettségi állapotához való viszonyukban tanulmányozzuk.

Ez azt is jelenti, hogy nem elég a történelmi materializmusra támaszkodni, hanem állandóan a marxista dialektikára, a dialektikának ezekről a kölcsönhatásokról kifejtett alapvető tételeire is kell támaszkodni. S itt segítséget kell hogy adjon a filozófia az egyes társadalomtudományoknak. De saját maga csak akkor tud segítséget adni, ha helyesen fejlődik, ha nem elégszik meg a marxizmus általános tételeinek ismertetésével, helyeslésével, ismételgetésével, magyarázatával, hanem azokat a valóság konkrét tudományos feldolgozása alapján konkretizálja.

Ami a filozófiát illeti, többen megkezdték a népi demokrácia kérdéseit, például a népi demokrácia belső ellentmondásainak kérdéseit, vagy az alap és a felépítmény kérdését filozófiailag feldolgozni. Valami sokra eddig nem mentek. *Az anyagi alapnak konkrét tanulmányozása nélkül csak fogalmi elemzések jönnek létre.* És Marx mindig tiltakozott az ellen, hogy az ő módszerét és az ő tételeit így értelmezzük. Adolf Wagner politikai gazdaságtani tankönyvéhez fűzött széljegyzeteiben a döntő különbséget Marx nagyon érdekesen éppen abban határozza meg,

hogy a német professzorok a fogalmakból indulnak ki. én pedig — mondja Marx — az anyagi valóságból.

Néhány szót a filozófiai általánosítás kérdéséről. Ha az általánosítás feladatait helyesen értelmezzük, akkor már ebből magából következik az, hogy kell legyen mit általánosítani.

Hogyan járt el Lenin a *Materializmus és empiriokriticizmus* című művében? Ugyanúgy, mint Engels *A természet dialektikája* és *Anti-Dühring* című művében. Kora tudományos eredményeit — tehát nem filozófiai eredményeit — filozófiailag általánosította. És ez a feladata a filozófiának továbbra is. Nem az, hogy önmagából induljon ki és önmagába térjen vissza, ami csak fogalmi elemzésekhez vezethetne, hanem az, hogy a népi demokrácia valóságát feldolgozó tudományok eredményeit általánosítsa.

Lenin sem a természet jelenségeinek általánosítását végezte el a *Materializmus és empiriokriticizmus* című művében, hanem a természettudományok új eredményeit általánosította filozófiailag. Természetesen egy személy foglalkozhat mindkét feladattal. A marxizmus klasszikusai, akik a marxizmust mint tudománykomplexumot művelték, egy személyben végeztek közgazdasági kutatásokat, történettudományi kutatásokat, jogtudományi, államtudományi kutatásokat és azoknak filozófiai általánosítását, de a filozófia feladata mindig a tudományos kutatás eredményeinek általánosításában állott számunkra.

Hasonlítsuk ezt össze — a tétel bizonyító erejének megalapozásául — a marxizmus előtti filozófiával. Mi volt egy Hegelnek, vagy egy Schellingnek az alapvető hibája ebben a vonatkozásban? Hegel a történeti fejlődésnek, a történelem konkrét tényeinek közvetlen filozófiai szintézisét akarta adni, nem a történettudományok eredményeinek filozófiai általánosítását. Ha utóbbit adta is, akkor célja ellenére adta mint zseniális gondolkodó. De alapvető hibája az volt, hogy mint filozófus az egész emberi történelmet a történetfilozófiában, egy egészen új tudományágban akarta összefoglalni.

Hogy jártak el a romantikus természetfilozófusok, Schelling és társai? Nem a természettudomány eredményeiből indultak ki, hanem a természet belső törvényeit a tudománytól függetlenül, vagy a tudománnyal ellentétben közvetlen szemléletel. a filozófiai intuíció segítségével akarták megragadni.

Ebből az következik, hogy a népi demokrácia kérdéseinek tanulmányozására többféle út van, amelyeknek azonban kapcsolódniok kell, vagy kereszteződniök kell egymást, és így kell hogy

„minden út Rómába vezessen", vagyis az igazság megtalálásához.

Tévedés azt hinni, hogy azért, mert kortársak vagyunk, jól ismerjük a népi demokrácia valóságát. A jelenlévők között is vannak közgazdászok, akik közé ebben a vonatkozásban magamat is számítom. Mi nagyon jól tudjuk, hogy milyen nehéz a tényekhez tudományosan hozzájutni. Persze oly módon mindenki ismer bizonyos tényeket, ha az üzletben vásárol árut és ez ma ennyibe kerül, holnap annyiba, de ez nem tudomány, itt nincsenek okozati összefüggések, törvényszerűségek stb. Sokan ismernek tényeket a legszűkebb közvetlen környezetükből, de az ilyen tényismeretekből csak helytelen következtetéseket lehet levonni. A tények, a valóság feldolgozása gyűjtést is igényel, de nemcsak gyűjtést, hanem igen nagy tudományos elemzést is kívánó munka, hogy a felszín mögött eljussunk a lényeghez, az összefüggésekhez, a törvényszerűségekhez, okozati kapcsolatokhoz, kölcsönhatásokhoz. Ebben kölcsönösen egymásra vannak utalva egyrészt a filozófia és a társadalomtudományok, másrészt az egyes társadalomtudományok, jog- és államtudományok, közgazdaságtudomány, történettudományok.

Nem mondom, hogy semmi sem történt ezen a téren. Igenis történt, és ez elkerülhetetlen is, mert tudományunk fejlődik, de nagyon kevés történt és nem szervezetten, nem rendszeres formában. A filozófia azonban ne várjon addig, amíg a történettudomány, a közgazdaságtudomány, a jogtudomány, a néprajz és akár még az archeológia is tálcán elébe tárja a maga eredményeit, hogy tessék általánosítani. Természetesen ennek a folyamatnak nem így kell végbemennie, hanem azonnal bizonyos kölcsönhatásnak kell fellépnie az általános és a különös, valamint az egyes között. A filozófia részéről lehetséges módszertani segítséget adni a tudományok számára a történelmi materializmus tételeinek konkretizálásával. Az egyes társadalomtudományoknak pedig a valóságot kell feldolgozni egymás számára és a filozófia számára s ehhez bizonyos koordinálás szükséges.

Itt visszatérek ahhoz, hogy a „koordinálás" kifejezésen nálunk szervezeti kérdéseket értenek. Én nem azt mondom, hogy ne legyen szervezeti koordinálás, de nem ebben merül ki a kérdés lényege. Ezek a kérdések már felmerültek a II. osztály vezetőségében. Ott Lukács elvtárs úgy próbálta megvilágítani a problémát, hogy azt mondotta: mindenki saját személyében koordináljon, tehát irodalomtörténészeink ne várják meg, amíg a filozófia valamilyen sajátos, titokzatos módon segít nekik, hanem sajátítsák el a marxista filozófiának azokat az eredményeit,

amelyek nélkül nem lehet jó marxista irodalomtörténetet írni. Saját példájára hivatkozott, hogy ő így csinálja. Azt, hogy eredményeket ért el az irodalomtörténet kérdéseinek megvilágítása terén, annak köszönhette, hogy igyekezett magát a történelmi materializmus módszerét konkrétan alkalmazni és annak alkalmazásával tovább fejleszteni az irodalomtörténetet. Mármost erre a válasz nem az, hogy amit Lukács tud, azt más nem tudja, hanem, hogy ezt kell csinálni. Persze ennek megvannak a maga lehetőségei és megvannak a maga korlátai is. Azt hiszem a történelmi materializmus ilyen jellegű bevitele a tudományokba a döntő. Ezt kívánták Marx és Engels is, erre szorították koruk fiatal marxistáit, és azt bírálták a legélesebben, hiányolták a legjobban, ha — az ő kifejezésükkel szólva — frázis maradt híveik számára a történelmi materializmus.

Nem úgy megy a dolog, hogy, mondjuk, a jogtudomány és a közgazdaságtudomány közös bizottságot alakít, amely a közös kérdéseket tárgyalja. Be kell vinni a jog- és államtudományba a közgazdaságtan elveit, szempontjait, ismerni kell annak témaanyagát és viszont. Persze nem várhatjuk a jogászoktól, hogy közgazdászokká váljanak. Én sem fogok fizikussá válni mégha sokáig élnék és folyton csak fizikával foglalkoznék is, de annyira megtanulom a fizikát, hogy a fizikai kérdések filozófiai elemzésével ne úgy foglalkozzam, hogy nekem állandóan egy fizikus tanársegéd, vagy professzor adjon ehhez segítséget, hanem magam meg tudjam ítélni a kérdéseket.

Ugyanakkor azonban együttműködésre is szükség van, éspedig nagy szükség van, egyrészt azért, mert az ilyen egyéni munka határai végesek, másrészt pedig mert a tudomány modern fejlődése során állandóan közös kérdések is merülnek fel. Bármennyire komplex is a tudomány, azért nyilvánvaló, hogy van számos kérdés, ami specifikus közgazdasági kérdés. Jó, ha a közgazdász ahhoz tud még mást is, de azért az mégis különleges közgazdasági kérdés. Bármennyire erősek a kapcsolatok, azért a történelemtudományok művelőinek vannak bizonyos sajátos feladataik, amelyekhez ők értenek és ők mozognak bennük otthonosan és nem a közgazdászok és nem a filozófusok.

De vannak határkérdések, és ezek a határkérdések egész tudományokat tesznek szükségessé. Ezeket a határkérdéseket és határterületeket pedig, amelyek szaporodnak, közösen kell és lehet sikerrel megfogni és megtárgyalni. És ezeknek a kérdéseknek a megvitatásában állandóan és különösen szükség van az együttműködésre.

Az alappal mégis inkább a közgazdászok foglalkoznak. Hogy mi az alap, azt megmondja a történelmi materializmus. De, hogy mi az alap Magyarországon, hogy milyen sajátosságai és milyen ellentmondásai vannak itt, ezt a filozófia nem tudja megállapítani, hanem ezt statisztikai és egyéb vizsgálatokkal a közgazdaságtudománynak — beleértve az agrárközgazdaságtant stb. — kell gondosan vizsgálni. Sőt a dolog egyre komplikáltabbá válik, minél közelebbről megnézzük, és akkor derül ki, hogy milyen hiányos és milyen terméketlen munkát végzünk, ha az alapról csak úgy általában fogalmilag filozofálunk.

Mindezekhez járul az, hogy a történettudomány és az államelmélet kapcsolatai nálunk még nagyon problematikusak. Az Állam- és Jogtudományi Kongresszuson felmerült Szabó Imre elvtársnak a népi demokratikus állam problémáiról szóló előadásában egy történeti kérdés, amely élénk vitára adott alkalmat. Arról van szó, hogy a népi demokratikus állam fejlődésének különböző szakaszai vannak, mégpedig két fő szakasza, és az első szakasz kérdéséről igen élénk vita alakult ki. Nyilvánvaló, hogy ezt sem lehet csak államtudományi alapon megoldani. Ehhez szükség van a történeti fejlődés történettudományi elemzésének ismeretére. Tehát itt kell egymásnak segíteni, ez határterület és közös működésben kell a megoldást kialakítani. Természetesen mi mint államtudósok vagy filozófusok nagyon szép vitákat folytathatunk a kérdésről, de hogy mi volt a valóság maga — ez az első szakasz — ezt ezzel nem döntöttük el, ezt történettudományilag, teljes precízióval kell megállapítani.

Ahhoz, hogy pártunknak és kormányunknak megfelelő segítséget adjunk — és ez a legfőbb célja a népi demokrácia tudományos vizsgálatának —, még arra a segítségre is szükség van, hogy pártunk vezetése részéről közelebbről megmondják igényeiket. A legközelebbi alkalmat fel is fogjuk használni arra, hogy ezt kérjük is.

A kérdéseket én is megkülönböztetem módszertanilag a kívánság-céduláktól. Az utóbbiakat gyűlölöm, — ezt őszintén megmondom. Azt mondani, hogy foglalkozni kell ezzel és ezzel, — ez a legkönnyebb dolog a világon és szemrehányásokat tenni, hogy X. Y. és Z. nem foglalkoztak ezzel és ezzel, — szintén a legkönnyebb. De a helyes kérdésfeltevés sokkal több, az már tudományos jellegű előkészítő munka.

Ezek voltak azok a meggondolások, amelyeket bevezetésül az elvtársak elé kívántam terjeszteni abból a célból, hogy közös tanácskozás alakuljon ki, és ennek alapján a II. osztályon belül,

de azon túlmenően is — igyekezzünk a népi demokrácia kérdéseinek feldolgozásában tudományos eredményeket elérni.

Kérem, hogy ezek után minél szélesebb körben szóljanak hozzá és vessék fel kérdéseiket, illetve tegyék meg javaslataikat.

ELNÖKI ZÁRÓSZÓ

A megbeszélés — azt hiszem — igen hasznos és tanulságos volt. Kétségtelenül egyik hiányossága abban állott, amit Réti elvtárs inkriminált, hogy nem nyújtottunk be előzetes anyagot és javaslatokat vagy téziseket, de hogy paradox módon fejezzem ki magamat, ez a szervezetlenség ebben az esetben talán pozitívumokat is adott. Mindenesetre hosszú időre kellett volna halasztanunk ezt a megbeszélést, ha ezt a kívánságot teljesíteni akartuk volna, és mi egyrészt a nagygyűlés alkalmát akartuk felhasználni erre a tanácskozásra, másrészt éppen így segítséget akartunk kérni a tanácskozás révén a különböző előttünk álló, a társadalomtudományok vezetésével kapcsolatos feladatokhoz és az egyes tudományok irányításához.

Nem lehet most az a célom, hogy ezt a tanácskozást összefoglaló módon értékeljem. Most csak egészen röviden egy-két megjegyzést akarok tenni.

Azt hiszem egyetérthetünk azzal a javaslattal, amely a vita folyamán több oldalról felmerült, hogy a népi demokrácia tanulmányozásában a legfőbb tematikai kérdéseket szerves összefüggésben próbáljuk összeállítani.

Ezek a kérdések — hogy Markos elvtárs felszólalására reflektáljak — két eljárást vagy két mozzanatot tesznek szükségessé. Egyrészt azt, hogy a tudomány előre dolgozzon, a pártnak és a kormánynak is ilyen jellegű segítséget nyújtson. Másrészt azt, hogy megkapjuk bizonyos irányító kívánságaikat és megjegyzéseiket a tematikára vonatkozólag.

A mi tudományainkban két dologra van szükség: távlati, perspektivikus tervezésre, nagy átfogó témák, problémák kidolgozására, amelyek nemcsak öt vagy esetleg tíz évet, hanem többet fognak igénybe venni.

Másrészt nem vonjuk ki és nem akarjuk kivonni magunkat az alól, amit megbízásoknak neveztem. Így van ez a Szovjetunióban is, és így kell lennie nálunk is. Ha jó tudományos munkát végzünk, akkor ezeket a megbízásokat is haszonnal fogjuk tudni teljesíteni. Érdekes szempontok merültek fel a komp-

lex módszer kérdésében. Ezt a fogalmat még tovább kell csiszolni, finomítani. Részben talán tág értelemben használtuk itt ezt a fogalmat, ami talán nem is baj, mert nem valami végleges formulázásra törekedtünk, hanem a problémák megbeszélésére.

Egyetértek azzal, hogy a dialektikus és a történelmi materializmus meghonosítása az egyes tudományokban általános követelménye egész tudományos fejlődésünknek, nem valami specifikus jellemvonása a komplex kutatási módszernek. Ez igaz. A filozófia és az egyes tudományok között azonban vannak tematikai kapcsolatok is. Itt is vannak határterületek. Merültek is fel közös témák, mint a nemzeti kérdés stb. A filozófia és az egyes társadalomtudományok között tehát tematikai értelemben igenis van ilyen összefüggés, amelynek elemzése, vagy megoldása a komplex kutatás körébe tartozik.

Még egy megjegyzést szeretnék tenni a szervezeti kérdésre. Ennek nem lehet prioritása. Mindig megvan a hajlam arra, hogy az ilyen kérdéseket szervezeti vonalon próbáljuk megoldani. Például az I. és a II. osztály együttműködését is gyakran ilyen szervezeti formában képzelik el. Gyakran az a fő téma, hogy valamelyik tudományág ebbe, vagy abba az osztályba tartozzék-e, lásd néprajz, földrajz stb. Nem ezek a döntő kérdések.

Igaz, hogy a tudományok normális együttműködésének, a komplex munkák alkalmazásának vannak bizonyos szervezeti vonatkozásai. Ezt nem vonom kétségbe. A legdöntőbb azonban az, amit Szabó Imre elvtárs mondott, hogy új szemléleti módra van szükség, egy újszerű módszertani, elméleti beállítottságra, amelynek lényege éppen az a felismerés, hogy nem lehet egy specializált tudományág keretében elszigetelten eredményesen, sikeresen dolgozni. Ha ezt a szemléleti átállást sikerül elérnünk, akkor értük el a legtöbbet.

A szervezeti megvalósításnak különböző módjai vannak. Működjenek együtt az intézetek, a Történettudományi Intézet, az Állam- és Jogtudományi Intézet, a Közgazdaságtudományi Intézet, ne legyenek állam az államban.

A megvalósítás másik módja a főbizottságok kapcsolata. A főbizottságoknak szintén feladatuk, hogy kapcsolatokat teremtsenek egymás között, együttes ülések, megbeszélések stb. formájában.

Harmadik ilyen módszer, viták rendezése bizonyos átfogó közös témákról. Ezzel egyetértek, ha a viták jól elő vannak készítve, és az elvtársak jól felkészülnek. Rosszul előkészített viták azonban olyan luxust jelentenek, amelyet hallatlan időgazdálkodási szükségünkben nem szabad megengedni.

A negyedik mód a közvetlen együttműködés, „szervezetlen" formában, személyek, tudósok, tudományos munkások között, ami néha egy egyetem falain belül vagy talán egy tanszéken belül is hiányzik. Pedig éppen ez a módszer a legegyszerűbben alkalmazható.

A kérdések feldolgozása alapján többször is kell tartanunk ilyen jellegű összejöveteleket. Majd a II. osztályban tanácskozunk arról, hogy ez milyen formában történjék. Hogy a négy tudományág összejövetele lesz-e ez, vagy a hasonló tudományágak bevonásával tartott összejövetel, azt majd a szükséghez képest eldöntjük. Mindenesetre nagyon örvendetes volt, hogy ennyire kiterjedt érdeklődést tapasztaltunk, és ha csak ennek a négy tudománynak a kapcsolatáról volt is szó, azt hiszem, a II. osztályban képviselt többi tudomány képviselői is hasznosítani tudják az itt hallottakat a maguk komplex tudományos problémáinak megbeszélésében a művészettörténet, a néprajz, az archeológia — a pedagógia és más tudomány terén is.

FELSZÓLALÁS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉRTELMISÉGI ANKÉTJÁN*

Tisztelt Értekezlet!

A Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat megalakulásával a haladó szellemű magyar tudomány történetének nevezetes fordulópontjához ért. A szocializmust építő népi demokratikus Magyarország megvalósítja azt, amiről népünk haladó szellemű tudósai évszázadok óta álmodoztak, de amit az uralkodó osztályok egyaránt népellenes és tudományellenes politikája megakadályozott: *a tudomány és a dolgozó nép igazi szövetségét.* A tudomány vívmányait a dolgozó nép számára hozzáférhetővé tenni, e feladat megoldásához csak a szocializmus építése adja meg a szükséges anyagi, szervezeti, erkölcsi támogatást, az összes szükséges feltételeket.

E feltételekkel élni, az új, megalakuló Társaság feladata.

Néhány szót szeretnék a Társaság társadalomtudományi irányvonaláról, ideológiai munkájának tartalmáról mondani. Ha tetszik: egy szót. Ez a szó: *marxizmus.* Az új Társaság kezdettől kezdve magasra emelje a marxizmus, a marxista—leninista tudomány zászlaját. Az ismeretterjesztő munkában a múltban igen erősen befészkelte magát két hamis nézet: az egyik az, hogy az úgynevezett népszerűsítés pártatlan, semleges, objektivisztikus jellegű legyen. A másik az, hogy a tudomány eredményeiből csak morzsákat, ha úgy tetszik mazsolákat kell és lehet adni a széles tömegeknek. Ezeket a hamis nézeteket fel kell számolnunk!

Korunk haladó tudományát, a korunk összes tudományos vívmányait egységes szintézisben összefoglaló tudományos világnézetet kell terjesztenünk, annak fényében megvilágítanunk a tudás minden területét.

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia értelmiségi ankétján 1954. február 25-én.

Az ismeretterjesztés témaköre a múltban nem felelt meg a dolgozó nép szükségleteinek és a haladó tudomány törekvéseinek. De még a felszabadulás után is elég egyoldalú maradt. A tudomány-népszerűsítéssel foglalkozó körök félve nyúltak hozzá a *dialektikus materializmus* programjához. Úgy gondolták, csak a középfokú, vagy felsőfokú káderképző szemináriumokban lehet ezzel foglalkozni. Én azt hiszem, ezen a téren is tanulnunk kell a Szovjetunió tapasztalataiból. A Szovjetunióban a politikai és tudományos ismeretek terjesztését szolgáló társaság tevékenységében egyre nagyobb a materialista világnézettel foglalkozó előadások száma. Jól tudom, hogy a dialektikus materializmust csillagászati és biológiai témák keretében is lehet és kell a tudatba bevinni, de nem kell már félnünk attól, hogy nyíltan, sajátos filozófiai formájában is terjesszük a dialektikus materializmust. Nem keserű orvosság az, amelyet a jó orvos csokoládéba csomagolva adagol a gyermekek számára, hanem eredeti formájában élvezhető.

A másik nagy mulasztás az ismeretterjesztési munkában a *közgazdaságtudomány* területén állt fenn. Nincsen az a becsületes dolgozó, akit a legközelebbről ne érdekelnének a közgazdaságtan kérdései. Azt sem lehet mondani, hogy nálunk már mindenki olyan kitűnően ismeri a marxista közgazdaságtan elemeit, hogy ne volna tennivaló az ismeretterjesztéssel foglalkozó intézmények számára. Egyszerűen ennek a területnek nem volt gazdája, s ezért elhanyagolták. Itt látszik, milyen fontos egy olyan Társaság megalakítása, amely nemcsak ezzel, vagy amazzal a tudományággal, hanem a tudomány egész területével foglalkozik. A reakciós Magyarország urai abban voltak érdekelve, hogy a nép tudatlan maradjon, hogy ne ismerje fel a társadalom törvényeit, a kizsákmányolás okait, gyökereit. Mi abban vagyunk érdekelve, hogy népünk jól ismerje a gazdasági fejlődés törvényeit. A dolgozók annál jobban fogják tudni építeni a szocializmust, mennél jobban ismerik a szocializmus objektív gazdasági törvényeit. És mennél jobban ismerik azokat, annál jobban fogják tudni azokat alkalmazni.

A Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya nevében csak annyit, hogy az új Társaság munkájához örömmel megadunk minden segítséget, amely módunkban áll.

HAZAFIAS NÉPFRONT ÉS TUDOMÁNY*

A Hazafias Népfront nem új szervezet, hanem társadalmi-politikai-kulturális mozgalom, melynek célja a népi-nemzeti egységnek, népünk erkölcsi-politikai egységének megszilárdítása, a legszélesebb tömegek társadalmi-politikai aktivitásának fokozása útján.

Nem tartjuk szükségesnek, hogy ezen a helyen részletesen kifejtsük a Hazafias Népfront célkitűzéseit, mert meg vagyunk győződve arról, hogy azok az akadémikusok előtt már ismeretesek és helyeslésükkel találkoznak. Mai összejövetelünk célja a Népfront-mozgalom jelentőségét a tudományos munka, a tudomány munkatársainak szempontjából megvizsgálni és az ebből származó következtetéseket levonni.

A Magyar Tudományos Akadémia legjobb hagyományaihoz tartozik a nemzeti összefogásban való részvétel, a társadalmi haladás ügyének, a magyar nép anyagi jólétének és kulturális felemelkedésének szolgálata a tudomány eszközeivel.

Legyen szabad ebben a vonatkozásban Eötvös József szép szavaira emlékeztetnem, amelyek az Akadémia egyik 1869. évi nagygyűlésén hangzottak el:

„Az egész történetben nem mutathatunk fel példát, hogy a tudományokban tett haladás ne vont volna haladást maga után a társadalom és politikai élet körében is . . ."

„A nemzet érzi az összefüggést, amelyben a tudomány egész nemzeti fejlődésünkkel áll."

Eötvös még az abszolutizmus éveiben, 1861-ben mint az Akadémia elnöke hangoztatta a tudomány hazafias hivatását:

„Csak midőn e kettős feladatunkat teljesítettük, midőn lelkesülve a tudomány iránt, egyszersmind szemeink előtt tartjuk azt is, hogy a célok, mely után a nemzet fárad, céljai maradnak a tudósnak is, kit tudománya sohasem menthet fel azon kötelességektől, melyekkel hazája iránt tartozik: csak akkor várhatjuk,

* A Magyar Tudományos Akadémia kibővített elnökségi ülésén elhangzott előadás.

hogy intézetünk azon nagy feladatainak, melyet alapítói kitűztek, eleget tesz, s méltó helyet foglalva el a művelt világ hasonló intézetei között, midőn velök együtt a tudomány haladásán dolgozik, egyszersmind a nemzet által szellemi *emelkedésének, anyagi jólétének és polgári szabadságának* egyik főtényezőjéül ismertetik el."

Emlékeztetek arra is, hogy Arany János, aki nemcsak nemzetünk egyik legnagyobb költője — de sok éven át a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára is volt — a munka, a technika és a honszeretet ügyének szoros kapcsolatát megragadó szépségű és mélységű szavakban foglalta:

„Nézd az erőt: hatása mily tömérdek —
De ne imádd: a munka emberé —
Szellem s anyag, honszeretet s önérdek
Mily biztosan lejt a közjó felé."

Valóban, Akadémiánk legjobb haladó hagyományaira támaszkodhatunk s azokat folytatjuk, amikor ma napjaink széles hazafias és demokratikus tömegmozgalmához, a Hazafias Népfronthoz csatlakozunk.

A tudomány és a dolgozó nép kapcsolatát egységbe fűzni — ez a célkitűzés a régi reakciós Magyarországban csak a legjobbak álma lehetett. Döntő változás e téren csak felszabadulásunk után következhetett be. A tudomány a néphez fordul s a nép a tudomány felé. Ez a fejlődés nálunk már megindult és már eredményekhez vezetett. — Újjászületett Akadémiánk célkitűzései és munkája alapján ma az a helyzet, hogy népünk az Akadémiát nem idegen testnek, hanem a saját intézményének, saját Akadémiájának tartja: ezért nyújt neki támogatást és ezért vár tőle joggal hatékony segítséget.

A Hazafias Népfront megalakulása és abban való részvételünk ennek a fejlődésnek új lépcsőfokát jelentheti és reméljük, jelenteni is fogja. A tudomány a nép ügyét elsősorban a tudományos kutatással, annak eredményeivel, a tudományos felfedezésekkel, eszmékkel, újításokkal szolgálja. Ez kétségtelen. De a tudós a tudomány munkása, a társadalom aktív tényezője is legyen, vegyen az eddiginél *nagyobb mértékben, nagyobb intenzitással* részt politikai és társadalmi életünkben. Eddig inkább egyes tudósok vettek részt a közéletben. Ma arról van szó, hogy értelmiségünk s köztük nem utolsó helyen tudományos értelmiségünk *széles rétegei* kapcsolódjanak a Hazafias Népfrontban való részvétel útján az ország társadalmi-politikai életébe.

Meg vagyunk azonban győződve arról is, hogy ez nem marad hatás nélkül tudományos munkásságunkra sem. A tudomány és a szocializmus építésének kölcsönös egymásrautaltságából következik, hogy a tudomány művelői százféle formában kaphatnak ösztönzést, buzdítást a népi-nemzeti összefogás nagy kibontakozó mozgalmából.

Különös jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy országunk vezető tudósai, a Magyar Tudományos Akadémia tagjai a Hazafias Népfront aktív tényezőivé váljanak. Meg vagyunk győződve ugyanis arról, hogy széleskörű tudományos tapasztalataikat a legkülönbözőbb formákban értékesíthetik a Népfront javára. Emellett akadémikusaink, tudósaink túlnyomó része egyszersmind az egyetemeken fiatalságunk nevelője is, oktatja és neveli az új értelmiséget s nagy pedagógiai tapasztalattal rendelkezik. S a Népfront egyik legfontosabb feladata az eszmei nevelés, a meggyőzés útján megnyerni a tömegeket a haladás, a demokrácia, a szocializmus ügyének, pártunk, kormányunk politikai irányvonalának. Mondanom sem kell, hogy a helyes tudományos nevelés útján előmozdítjuk a népnevelés általános ügyét is.

Ugyanakkor a közéletben való tevékeny részvétel tudósainknak, professzorainknak segíteni fog abban, hogy az egyetemeken folyó nevelőmunkát megjavítsuk, a szakmai oktatást jobban összekapcsoljuk a világnézeti-politikai neveléssel. S ez az, amire ma oly nagy szükség van.

A Népfrontban való részvételünk az Akadémia mint társadalmi-tudományos szervezet számára, valamint a tudósokra, a tudomány művelői számára személyesen is új kérdéseket vet fel. Ma nem mondhatjuk meg, hogyan, milyen konkrét formában fog az együttműködés kialakulni. E kérdések nagy részére maga az élet fog választ adni. Bizonyos azonban a következő: a Hazafias Népfront akkor lesz eleven, élő mozgalom, ha mindenki, aki részt vesz benne, képességeinek, képzettségének megfelelő módon, megfelelő eszközökkel szolgálja a nemzeti összefogást, a hazafias, demokratikus célkitűzéseket. Van-e a tudomány művelőinek az általános célkitűzések támogatása mellett saját feladatuk, külön hivatásuk? Igen, van. Ez a tudomány művelése mellett a tudomány népszerűsítése. Ez óriási jelentőségű feladat. Differenciálni, gazdagabbá, célirányosabbá kell tenni a népszerűsítést. A régi Magyarországon a tudomány népszerűsítése afféle szellemi jótékonyság volt; tudásból is csak alamizsnát, morzsákat juttattak a népnek. A népszerűsítés tartalma

pedig inkább vulgarizálás volt. Ebből még ma is jócskán megvannak az úgynevezett maradványok.

Ha a tudomány művelői a kultúra munkásaival, a pedagógusokkal, orvosokkal, mérnökökkel egyesülve kiveszik részüket a munkából, megjavítják a népszerűsítést, úgy ezzel komoly szolgálatot tesznek a népi kultúra ügyének.

Ezen kívül azonban kettős vonatkozásban is beszélnünk kell a Magyar Tudományos Akadémia különleges szerepéről.

Az első vonatkozás a következő:

A Népfront-mozgalom a tudományok művelőinek alkalmat ad arra, hogy népünk széles rétegeit tájékoztassák a tudomány óriási feladatairól, grandiózus perspektíváiról, s így azokról a lehetőségekről, amelyeket az atomenergia békés felhasználása a Szovjetunióban és a béke és szabadság 900 milliós táborának országaiban elénk tár. Ez nem von el napi munkánktól, hanem ellenkezőleg lelkesít és buzdít a szocializmus építésére. Bátrabban, merészebben kell feltárnunk általában a tudomány és technika nagy feladatait, nagy lehetőségeit, eddig már elért nagy eredményeit, hogy ezáltal is erősítsük *népünknek a szocializmus építésének egyedül helyes útjába vetett hitét,* amelyet az ellenség megingatni igyekszik. Fel kell lépnünk a tudomány tekintélyével és elsősorban meggyőző érveivel minden ilyen irányú nyílt és burkolt kísérlettel szemben!

Ugyanakkor nyíltan fel kell tárnunk a nehézségeket, amelyek az átmeneti korszakban és azon belül az egyes átmeneti szakaszokban újra és újra fellépnek, és tudományos eszközökkel kell hozzájárulnunk azok leküzdéséhez. E tekintetben pedig az szükséges, hogy a tudomány teljes súllyal hallassa a maga szavát az ország előtt álló nagy feladatok megtárgyalásában.

A második vonatkozás, amelyben az Akadémia különleges feladatai számba jönnek, a következő:

Értelmiségünk széles köreiben fokozódó érdeklődés nyilvánul meg a tudomány iránt. Meg akarnak ismerkedni a tudomány, elsősorban az élenjáró szovjet tudomány és a hazai tudomány új eredményeivel, hatalmas érdeklődés nyilvánul meg a világnézeti kérdések iránt — s tudományos szakfolyóirataink és közleményeink jellegüknél fogva nem alkalmasak arra, hogy ezt a széleskörű érdeklődést kielégítsék. A Magyar Tudományos Akadémiára itt olyan feladat vár, amely szoros kapcsolatban áll a Hazafias Népfront célkitűzéseivel. Azt hisszük, hogy a Népfronthoz való csatlakozásunk jó alkalom arra, hogy e téren egy lépést tegyünk előre. Mi arra gondolunk, hogy a Magyar Tudományos Akadémia vezető tudósaink részvételével adjon ki értel-

miségünk igényeinek megfelelő magas színvonalú, de nem szakmai, átfogó, általános jellegű tudományos-kulturális folyóiratot, amely értelmiségünk tudományos és világnézeti fórumává váljék.

A Hazafias Népfront célkitűzéseivel teljes mértékben egyetértünk, megalakulását lelkesen üdvözöljük, tevékenységét minden erőnkkel támogatni fogjuk.

A Népfronttól a magunk részéről pedig azt reméljük, hogy erkölcsi támogatást fog nyújtani a tudománynak azzal a megbecsüléssel, amelyben a magyar tudományt részesíti és aktív támogatást fog adni abban is, hogy a jövőben a tudomány az alkotó munkához szükséges feltételekkel rendelkezzék!

FELADATUNK: KÖVETKEZETES HARC A BURZSOÁ IDEOLÓGIAI BEFOLYÁSOK ELLEN*

Tekintettel az idő előrehaladott voltára egészen röviden szeretnék néhány megjegyzést fűzni az osztálytitkári beszámolóhoz, amellyel egészében egyetértek. Tízéves fejlődésünk eredményeit és hiányosságait vizsgálva ugyanarra az eredményre jutunk, mint egy rövidebb időszaknak, az egyéves beszámolóban felölelt időszaknak eredményei alapján. Nevezetesen arra, hogy a felszabadulás által biztosított óriási fejlődési lehetőségeket tudományos életünkben bizonyos fokig már sikerült realizálni. S egyben arra, hogy a fejlődés követelményei, a népi demokráciának a tudomány irányában támasztott igényei még gyorsabb, még szélesebb méretű fejlődésre kötelezneknek bennünket. Az eredmények túlbecsülése helytelen volna, de ugyanakkor a meglevő eredmények ócsárolása vagy letagadása — ami, mint azt politikai életünkből tudjuk, az antimarxista jobboldali tendenciák megnyilvánulása — a legteljesebb mértékben helytelen volna.

Ezeken az általános megállapításokon kívül szükségesnek tartom, hogy mi, akik a tudomány terén szintén a társadalmi és politikai fejlődést szolgáljuk, még egy szempontból megvizsgáljuk azt a kérdést, hogy miképpen függ össze a jobboldali elhajlás, amely az elmúlt másfél évben politikai, gazdaságpolitikai és nem utolsósorban kulturális vonalon mutatkozott, a mi tudományos életünkkel.

Azt hiszem, a lefolyt vita már több ponton helyesen érintette és tárgyalta ezt a kérdést. Meg lehet állapítani azt, hogy az a jobboldali elhajlás, amely az ország politikai életében komoly, súlyos hibákhoz vezetett, antimarxista alapon helytelen irányban akarta befolyásolni iparunk, mezőgazdaságunk stb. fejlődését, tudományos életünkben, ha különböző vonatkozások-

* Hozzászólás a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának 1954/55. évi munkájáról szóló jelentéshez. Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia 1955. évi nagygyűlésén.

ban megnyilvánult is — azt hiszem nyugodtan megállapíthatjuk —, egy *irányt* képviselni, magának híveket szerezni, tábort csoportosítani nem tudott, s így nem tudta tudományos életünk marxista fejlődését veszélyeztetni.

Azt hiszem ez nem véletlen, hanem annak következménye, hogy idejekorán felismertük ezt a veszélyt, és megakadályoztuk az elharapódzását. Természetesen voltak erre tendenciák, tudatos vagy öntudatlan formában. Azt hiszem, eredményként kell megállapítani azt, hogy idejekorán, szigorúan megbíráltuk az ilyen hibákat, és nem adtunk helyet az ilyen irányba vezető kísérleteknek.

Voltak például kísérletek arra — amire a felszólalásokban is történt utalás —, hogy mind személyi, mind ideológiai téren „generál pardont" adjunk a Horthy-korszak tudományának. A legélesebben, elvileg le kell szögezni, hogy tudományunk fejlődése, a népi demokrácia szellemében folyó tudományos munka szempontjából ezt nem szabad tűrni. Az ilyen kísérletek csak fokozottan köteleznek bennünket arra, hogy még sokkal behatóbban foglalkozzunk a Horthy-korszak reakciós ideológiai irányainak meglévő maradványaival és hatásával.

Folyóiratainkban azért nem nagyon látjuk ezeknek a kísérleteknek nyomát, mert — ami a II. Osztályt illeti — mielőtt ilyen cikkek vagy recenziók megjelennének, a megfelelő lektori, szerkesztői vagy végső soron osztályvezetőségi bírálat elejét veszi ennek. Mégis előfordultak ilyen hibák az apoliticizmus irányában.

De ha hangsúlyozom is, hogy ezt munkánk egyik eredményének tekinthetjük, azért a jobboldali behatás veszélye állandóan megvan. Nem is csoda ez olyan országban, ahol 25 éven át a reakciós ideológia monopóliuma uralkodott, ahol a marxizmus nem juthatott szóhoz, csak az illegális kommunista pártban, és ahol a magyar tudomány el volt zárva a marxizmus megismerésétől.

A burzsoá ideológia behatása megvolt és még megvan. Ezt szem előtt kell tartanunk, és ebben az összefüggésben fokoznunk kell erre vonatkozó munkánkat.

Pártunk vezetősége azt várja el a Tudományos Akadémiától, hogy nagyobb mértékben alkalmazza a marxizmus—leninizmus ideológiáját. A marxizmus—leninizmus nagyobb mértékben hatoljon be nemcsak a társadalomtudományokba, hanem az összes tudományokba. Nyilvánvaló azonban, hogy a társadalomtudományoknak itt különleges szerepük van, és az eljövendő

időszakban nagyobb mértékben kell erre koncentrálni erőfeszítéseinket.

Van bizonyos passzív ellenállás ezzel a felfogásunkkal szemben. Azt mondják: a marxisták foglalkozzanak a marxizmussal, mi pedig tényekkel, adatokkal vagy a természettudományok területén számokkal és kísérletekkel foglalkozunk.

Ez a „munkamegosztás" nem kielégítő. A marxizmus—leninizmus jelentősége minden tudományban olyan nagy, hogy érvényesítenünk kell a látszólag — persze csak látszólag — semleges területeken is. Abban az arányban fogunk az eddigieknél sokkal nagyobb eredményeket elérni, amilyen arányban erre koncentráljuk erőfeszítéseinket.

Még egy rövid megjegyzést szeretnék tenni a tervezésről. Azt hiszem Bulganyin és Hruscsov elvtársaknak a tervezésről tartott beszédei igen nagy jelentőségűek a tudományos tervezés szempontjából is. Az a gondolat, hogy a távlati tervezést és a napi tervezést el kell választani egymástól abból a célból, hogy a távlati tervezés helyes irányvonalat tudjon adni a napi munkánknak is, számunkra nem teljesen új, de ebben az éles, precíz, erőteljes és szervezeti következményeket kívánó hangsúlyozásban új.

Meg kell majd fontolni az egész Akadémiában, hogy a távlati tervezés nagy perspektívájú munkájának a megfelelő helyét megtaláljuk. Nem lehet mindent öt év alatt végrehajtani, olyan tudományos munkákkal is foglalkoznunk kell, amelyek öt éven túl terjedhetnek.

Még egy replikaszerű megjegyzést. Eörsi elvtárs igen érdekes felszólalásában azt mondotta, hogy jobb, ha valaki dolgozik és közben hibát követ el, mintha hallgat, nehogy közben hibákat kövessen el. Természetesen hallgatni azzal a meggondolással, hogy inkább hallgatok, mintsem hibákat kövessek el, — ez helytelen. Ebben igaza van. De a legjobb út az, amelyiken nem követünk el hibákat.

Végül megjegyzem, hogy az ilyen megbeszélések nagyon tanulságosak, amennyiben a különböző tudományok művelői együttesen hallgatják egymás problémáit és kérdéseit. Az értekezleten való részvételben is kifejezésre jut, hogy milyen tudományágak társadalmi aktivitására támaszkodhatunk leginkább. Ebből a szempontból hiányosságnak tartom, hogy új közgazdasági intézetünk és filozófiai főbizottságunk távollétükkel tisztelték meg a mai osztályülést.

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS KAPCSOLATAINK

A NEMZETKÖZI TUDOMÁNYFILOZÓFIAI SZÖVETSÉG ZÜRICHI KONGRESSZUSA*

1954. augusztus 23-tól 29-ig ülésezett Zürichben a tudományok filozófiájának nemzetközi kongresszusa, amelyet a Nemzetközi Tudományfilozófiai Szövetség megbízásából a Zürichben székelő *Forum International* nevű tudományos kör rendezett. A kongresszusra 33 országból mintegy 400 részvevő érkezett és több mint 150 előadás hangzott el.

A Forum-kör vezetői azt a célt tűzték ki a kongresszus számára, hogy a különböző álláspontok szabad kifejtése és megvitatása útján előmozdítsa a nemzetközi együttműködést a tudományfilozófia kérdései terén. Ez a célkitűzés lehetővé tette a szovjet tudomány számára, hogy a kongresszusra való meghívásnak eleget tegyen, s tekintélyes, 14 tagú filozófiai delegációt küldjön Zürichbe. A delegáció vezetője Fedoszejev elvtárs, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tagja, tagjai igen ismert nevű filozófusok, Sztyepanyan, Jovcsuk, Konsztantyinov, Kedrov, Omeljanovszkij, Dinnyik, Molodcov és más professzorok voltak. A meghívásnak eleget téve, a Magyar Tudományos Akadémia e sorok íróját bízta meg a kongresszuson való képviseletével.

A szovjet delegáció részvételének a kongresszus egész jellegére és menetére döntő hatása volt, s ezért indokolt, hogy beszámolónkban első helyen a nemzetközi ideológiai élet e jelentős eseményével foglalkozunk. A Nemzetközi Tudományfilozófiai Szövetség, melynek vezetőségében az idealizmus ma divatos irányzatainak hívei foglalnak helyet, a kongresszust gyakorlatilag a „fizikai" idealizmus, a „szemantika", a logisztika egyoldalú képviseletére akarta korlátozni. A szovjet delegáció szereplése azonban megakadályozta azt, hogy ezen irányok képviselői a kongresszust saját nézeteik egyoldalú terjesztésére használják fel, s lehetővé tette azt, hogy a kongresszus

* Megjelent a *Társadalmi Szemle* 1954 októberi számában.

bizonyos fokig valóban megfeleljen hivatásának, a különböző álláspontok szabad megvitatásának.

A szovjet filozófusok előadásai közül kiemeljük Fedoszejev elvtárs plenáris ülésen elhangzott *Társadalomtudomány és társadalmi élet* című referátumát. Fedoszejev elvtárs előadásában a társadalmi élet alaptörvényeivel, a szükségszerűség és a szabadság viszonyának marxista értelmezésével foglalkozott. Előadásában közérthetőségre törekedett, nem feltételezte a marxizmus—leninizmus ismeretét a hallgatók részéről, nem idézetekkel, hanem szabad irodalmi formában kifejtett tárgyi érvekkel támasztotta alá előadásának alaptételeit. Az előadást a plénum nagy figyelemmel követte, megvitatása szűkebb, külön ülés keretében folyt le. Kedrov elvtárs, a tudományok osztályozásának kérdéséről ugyancsak plenáris ülésen tartott előadást, amelynek tárgyilagosságát és alaposságát azok is elismerték, akik nem értettek egyet a tudományok marxista szempontokból kiinduló rendszerezésével.

A szovjet delegáció tagjai mint előadók és mint a viták részvevői, különös figyelmet szenteltek a filozófiatörténet és a természettudományok ismeretelméleti kérdéseinek.

A filozófia történetének tárgykörébe tartozó előadásokat Jovcsuk, Sztyepanyan és Dinnyik elvtársak tartották. Ezekben az előadásokban olyan fontos, új irányító szempontok is kifejezésre jutottak, amelyek a filozófiatörténeti kutatás elvi kérdéseit érintik. Az előadások nemcsak az orosz filozófia haladó hagyományait, hanem a nyugati filozófia haladó hagyományait is azok teljes jelentőségében méltatták. Így Dinnyik, a moszkvai egyetem filozófiatörténeti professzora, Feuerbachról tartott előadásában, Feuerbach materializmusának hiányosságait el nem hallgatva, a döntő hangsúlyt kimondottan annak pozitív oldalaira vetette. Ezáltal sikerült eloszlatnia azt a hamis, de a nem marxisták között, sajnos igen elterjedt felfogást, hogy a szovjet tudomány számára a filozófia Marxszal kezdődik és haladó hagyománynak csak az orosz, Marx előtti gondolkodók eszméit tekintik. Az előadás olyan nagy érdeklődést keltett, hogy két estén át kellett a vitát folytatni. A vita folyamán e sorok írója kifejtette, hogy nem a dialektikus materializmus hívei, hanem a mai divatos, polgári filozófiai és világnézeti irányok hívei azok, akik ignorálják a haladó hagyományokat, s rámutatott arra, hogy Svájc legnagyobb írója, Gottfried Keller, Feuerbach tanítványa volt, s humanista világnézetének filozófiai gyökereit Feuerbach hatásában kell keresnünk. A szovjet filozófusok hangsúlyozták, hogy a progresszív hagyományok legmesszebbmenő fi-

gyelembevétele nemcsak Feuerbach, hanem az egész német klasszikus filozófia értékelésére is kiterjed.

A szovjet delegáció tagjai majdnem valamennyi szakosztályban tartottak előadásokat. A delegáció a dialektikus materializmus és a történelmi materializmus álláspontjának magas színvonalú kifejtésével elérte azt, hogy a marxista filozófia iránt a kongresszus számos részvevője részéről komoly érdeklődés nyilvánult meg. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az elhangzott előadások és a lefolyt viták a polgári filozófia képviselőit meggyőzték volna a marxista filozófia álláspontjának helyességéről. Egy komoly eredményt és egy fontos tanulságot azonban minden túlzott optimizmus nélkül máris leszögezhetünk. Az eredmény: a dialektikus materializmus képviselőinek aktív részvétele a kongresszuson döntő csapást mért a marxizmus ellen folyó rágalomhadjáratra. A nyugati filozófia nagyszámú képviselője számára világossá vált, hogy a marxista filozófia nem „a szovjet külpolitika ötödik hadoszlopa", nemcsak „propaganda", amint ezt az amerikai imperializmus filozófiai ügynökei, a trockisták és a jobboldali szociáldemokraták állhatatosan terjesztik, hanem korunk egyik alapvető tudományos filozófiai iránya, amellyel a filozófia minden lelkiismeretes művelőjének érdemes, sőt kötelessége foglalkozni, és annak alaposabb ismerete után önállóan állást foglalni. Ezzel kapcsolatban jellemző, hogy a kongresszus előcsarnokában árusított német nyelvű marxista filozófiai irodalom teljesen elfogyott. A kongresszus záróülésén Paul Destouches, a Nemzetközi Tudományfilozófiai Szövetség delegátusa, aki egyébként a szubjektív idealizmus híve, elismeréssel nyilatkozott a szovjet delegációnak a nemzetközi tudományos együttműködést szolgáló törekvéseiről.

A tanulság: még óriási munkát kell folytatni ahhoz, hogy a dialektikus materializmus filozófiáját a nyugati tudományos világ körében megismertessük és érthetővé tegyük, s annak helyességéről a nem kisszámú ingadozókat, sőt a félrevezetett, de jó szándékú, lelkiismeretes tudósokat meggyőzzük. Meg kell találnunk azt a nyelvet, kifejezésmódot is, amely a leginkább alkalmas arra, hogy a marxizmus halhatatlan eszméit, a marxizmus alapfogalmaival, terminológiájával nem ismerős természettudósok felé közvetítsük. S ebben a vonatkozásban is nagy segítséget nyújtanak a Szovjetunió Kommunista Pártja vezetőségének a dogmatizmus, a betűrágás felett gyakorolt kritikai megjegyzései. A zürichi kongresszus a maga egészében azzal a tanulsággal is szolgált, hogy a dialektikus materializmus sikeres térhódításának feltételei annál kedvezőbbek, minél erősebben ér-

vényesül kifejtésében a marxizmus—leninizmus tanainak alkotó alkalmazása a jelenkori tudomány és a gyakorlat alapvető nagy kérdéseire.

E beszámoló keretében nem adhatunk teljes képet a kongresszus lefolyásáról, s ismertetést az előadásokról és vitákról. A kongresszusról összefoglaló értékelést csak akkor adhatunk, ha az anyag nyomtatott formában rendelkezésünkre fog állni. Nem érdektelen azonban már most rámutatni egyes új mozzanatokra és tünetekre, amelyek a burzsoá filozófia mai helyzetét jellemzik.

Ezek az új mozzanatok különös szemléletességgel nyilatkoztak meg a fizika filozófiai kérdéseiről tartott előadásokban és az azokhoz fűződő vitákban. Jóllehet a kongresszus vezetőségében a pozitivizmus, a „fizikai" idealizmus képviselőinek döntő hatásuk volt, mégis kétségtelenül meg lehetett állapítani, hogy a kongresszus távolról sem az ő győzelmüket hozta magával. A tényleges helyzet inkább az, hogy a fizikusok és természettudósok között elégedetlenség nyilvánul meg a Bohr—Heisenberg irányzat idealisztikus dogmáival szemben, mégpedig mind fizikai, mind filozófiai vonatkozásban. Sokan úgy érzik, hogy az okság és a determinizmus tagadása, amely erre az iskolára jellemző, nem egyeztethető össze a természettudományi kutatás igazi szellemével. Miután félnek a „materializmustól" — nem is annyira a tartalomtól, mint inkább az elnevezéstől —, realizmusról beszélnek, de mindenesetre elvetik a szubjektív idealizmust, s annak becsempészését a fizikai elméletbe.

E tekintetben felette tanulságos volt a fizikai „szimpozion", amely egyszersmind a kongresszus egész menetének tükörképét is megmutatta. Ezért részletesebben ismertetem. A „szimpozion", ellentétben a szakosztályokban folyó vitákkal, amelyen minden részvevő felszólalhatott, olyan nyilvános vitát jelentett, amelyen csak az előadó által felkért hozzászólók vehettek részt. A kongresszus központi eseménye Pauli, a nemzetközi hírű zürichi fizikus *Jelenség és fizikai valóság* című előadása és „szimpozionja" volt. Pauli a Bohr-féle úgynevezett komplementaritási elvet, a szélsőséges szubjektív idealizmus álláspontját fejtette ki, s a hozzászólókat láthatólag oly céllal válogatta ki, hogy a vita az ő álláspontjának teljes elismerésével végződjön. A dialektikus materializmus képviselői az ügyrend értelmében nem is juthattak szóhoz, mi csak a szakosztályban tarthattunk előadásokat és vehettünk a vitákban részt — ami egyébként a szabad viták szellemének némileg „leszűkített" értelmezése. S valóban, Pauli előadása után a vitában csak amerikai és

francia pozitivisták vagy nyugat-német kantiánusok vettek részt. A vita vége felé azonban egy svájci fizikus váratlanul a következő kérdést tette fel Pauli számára: „Adva van két elektron, adva van 1/2 valószínűsége annak, hogy a két elektron összeütközik és 1/2 valószínűsége annak, hogy nem fognak összeütközni. Ezután a következő történik: az elektronok összeütköztek. Kérdezem professzor urat: ezt a megfigyelő csinálta-e vagy nem?" (Ismeretes, hogy Bohr, Heisenberg és Pauli szerint a megfigyelő szubjektum mérésével befolyásolja magát az objektív, tárgyi mikrofizikai folyamatokat.)

A többszáz főnyi hallgatóság visszafojtott izgalommal várta Pauli válaszát. Ez a válasz általános meglepetésre így hangzott: „Ebbe a csapdába nem megyek bele." Pauli válaszát a hallgatóság jelentékeny része gúnyos nevetéssel nyugtázta. Világossá vált, hogy a híres fizikus képtelen volt arra a kérdésre válaszolni, amely, bárcsak kérdés formájában, a materializmus álláspontját tükrözte vissza. Pauli válasza valóságos katasztrófát jelentett számára, s nem mentette meg a helyzetet a segítségére siető Margenau amerikai filozófus sem, aki a kérdésfeltevést „értelmetlennek" nyilvánította. A közönség számára ugyanis a kérdés igen értelmes volt.

Komoly viták folytak a fizika ismeretelméleti kérdéseit tárgyaló szakosztályban. Itt Omeljanovszkij elvtárs, az Ukrán Akadémia tagja és e sorok írója külön előadásokban képviselték a dialektikus materializmus álláspontját. Omeljanovszkij a kvantumfizika egész kérdéskomplexumát átfogó előadásának központi gondolata abban állott, hogy a kvantummechanika által vizsgált folyamatok objektív anyagi folyamatok, amelyekben az okság törvénye és általában a determinizmus érvényesül. Omeljanovszkij elvtárs előadásában hivatkozott Bohm amerikai fizikus, Vigier elvtárs, francia fizikus és Jánossy Lajos elvtárs munkáira, amelyek különböző vonatkozásokban alátámasztják a dialektikus materializmus álláspontját.

Előadásomban a Bohr-féle komplementaritási elv ismeretelméleti és logikai elemzése alapján kimutattam, hogy Bohr álláspontja, mely szerint a komplementaritási elv kiküszöböli a kvantumfizikából az ellentmondást, tarthatatlan.[1] Valójában

[1] A komplementaritási elv szerint valamely atomi tárgy a megfigyelés számára vagy hullámszerűnek, vagy részecskének tűnik fel, egy kísérlet számára csak az egyik vagy másik tulajdonságot mutatja. Bohr szerint ez az ellentmondás csak látszólagos, mert a kísérletek komplementaritási (egymást kiegészítő) viszonyban állanak egymással.

maga a Bohr-féle elmélet az, amely logikai ellentmondásokat tartalmaz és ezért helytelen. Viszont tagadja az atomi tárgy objektív belső ellentétességét és az ellentétek egységét (a hullám-részecske ellentét egységét). Kifejtettem, hogy a komplementaritás-elmélet kiterjesztése a biológiára, a lélektanra, a szociológiára, amivel Bohr és hívei próbálkoznak, a tarthatatlan ellentmondások sorozatához vezet, és minden tudományos megalapozást nélkülöz.

A két, egymást kiegészítő előadáshoz élénk vita fűződött. A svájci marxista sajtó és a német *Weltbühne* megállapítása szerint a fizikai szakosztályban a vita központjában ezek az előadások állottak. A dialektikus materializmus ismeretelméleti álláspontjának elvi helyességét még olyan felszólalók is kénytelenek voltak elismerni, akik — mint Tonini olasz tomista filozófus — világnézetileg teljesen távol állanak a marxizmustól.

Figyelemreméltó volt M. Seriven amerikai asztronómus előadása is, aki a világ keletkezésére vonatkozó elméletekkel foglalkozva kimutatta, hogy az Amerikában divatozó, a világ végességét hirdető, vagy egyenesen a világ teremtett voltát állító elméletek a tudományos kutatás eredményeivel összeférhetetlenek. Ez az előadás a lelkiismeretes természettudományi kutatót jellemző ösztönös materializmus megnyilatkozása volt. A materializmus felé való tudatos közeledés jellemezte Jörg Jörgensen koppenhágai egyetemi tanár előadásomhoz kapcsolódó felszólalását.

Dr. Fueter zürichi tudománytörténész elismerte, hogy a kvantumfizikai elmélet uralkodó irányzata szubjektivisztikus elemeket foglal magában.

A fizikai-filozófiai vita eredményeit és tanulságait a következőkben foglalhatjuk össze: a legutóbbi időkig a „fizikai" idealizmusnak döntő hatása volt a nyugati fizikusok táborában, filozófiai vonatkozásban a reakciós szubjektív idealizmus fellegvárává vált. A kongresszuson kiderült, hogy erősödőben van egy bizonyos spontán elégedetlenség a szélső szubjektivizmussal, az okság és a determinizmus tagadásával szemben.

A kongresszuson a dialektikus materializmus képviselői „érintkezésbe léptek" ezen elégedetlenség hordozóival, s megnyílt a lehetősége annak, hogy a jövőben fokozott mértékben mozdítsuk elő a nemzetközi filozófiai fejlődést. Természetes, hogy e téren fontos feladatai vannak az angol, francia, olasz marxistáknak, s a svájci marxista sajtó sajnálatának adott kifejezést, hogy ezek nem vettek részt a kongresszuson.

Úgy tűnt fel, hogy az idealizmus csak a nyugat-német filozófiai és fizikai körökben tartja meg uralkodó tekintélyét. Jellemző, hogy Destouches, aki a legutóbbi időkig a nyílt indeterminizmus álláspontját képviselte, a kongresszuson egy „új" elmélettel lépett fel, amely szerint a determinizmus és indeterminizmus „egyenértékű" álláspontok.

A „fizikai" idealizmus továbbra is a legveszélyesebb, legkárosabb formája a reakciós világnézeti tendenciáknak, mert világhírű fizikusok tekintélyét (Bohr, Heisenberg, Pauli) játszhatja ki ütőkártyaként. E tekintetben azonban igen fontos új mozzanat az, hogy miután a Szovjetunióban szoros kapcsolat és együttműködés jött létre a materialista alapon álló fizikusok és a filozófusok között, most már ilyen irányú nemzetközi kapcsolatok is jönnek létre, amelyek kiépítésében és megszilárdításában jelentős feladatai vannak a magyar fizikai és filozófiai kutatásnak is.

Még egy nyilvános „szimpozionról" kell megemlékeznünk, amelyet *Ember és technika* címmel hirdettek meg. Az előadók a svájci műegyetemek tanárai, mérnökök és az ipari nagytőke képviselői voltak. A rendezvény célja abban állott, hogy megegyezést hozzon létre a tudósok, mérnökök és az „ipar" között a technika társadalmi értékelésének kérdésében. A rendezvény az osztálybéke, az osztályok együttműködésének ideológiai célját szolgálta. De még a leggondosabb előkészítéssel sem sikerült az egyhangúságot biztosítani. Erről tanúskodik például Eichelberg professzornak, a zürichi műegyetem tanárának előadása, aki szemben állt azzal az állítással, hogy „a gazdaság az ember szolgálatában áll." A haszonra dolgozó gazdaság szerinte ellentmond ennek a célnak. Ez az ellentmondás, mondotta Eichelberg, sérti a technika alkotóinak méltóságát, s ennek következtében újra és újra felmerül számukra a kérdés: van-e értelme az általuk folytatott munkának, foglalkozásuknak.

Nem csoda, hogy a svájci és a nemzetközi nagytőkés sajtó mindezek után jobbnak tartotta a kongresszust vagy agyonhallgatni, vagy arról csak néhány soros rövid közleményt közölni. A kongresszus eredményeit érdemben eddig csak a svájci marxista sajtó és a Német Demokratikus Köztársaság sajtója méltatta. Így a zürichi *Vorwärts* egész cikksorozatot, a berlini *Weltbühne* hosszabb cikket közölt a kongresszusról. E sorok írója a svájci marxisták egy külön összejövetelén mutatott rá arra, hogy a szovjet delegáció részvétele a kongresszuson nagy segítséget nyújtott a svájci marxistáknak további ideológiai munkájukban.

A zürichi Nemzetközi Tudományfilozófiai Kongresszus tapasztalatai alapján megállapítható, hogy a nemzetközi tudományos kapcsolatok kiépítése, a nemzetközi tudományos viták hozzájárulást jelentenek a nemzetközi feszültség csökkentéséhez, s a béke ügyét szolgálják.

BESZÁMOLÓ A POLITIKAI TUDOMÁNYOK NEMZETKÖZI SZÖVETSÉGÉNEK STOCKHOLMI KONGRESSZUSÁRÓL*

A Magyar Tudományos Akadémia és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem javaslatára beszámolót tartok a Stockholmban megtartott kongresszusról, amelyen augusztusban részt vettem. A kongresszust a Politikai Tudományok Nemzetközi Szövetsége rendezte meg mint III. kongresszusát az UNESCO védnöksége alatt.

A Politikai Tudományok Nemzetközi Szövetsége egyike azoknak a társadalmi tudományos szervezeteknek, amelyeket az UNESCO anyagilag támogat és erkölcsileg irányít. Több ilyen szervezet is van.

A Politikai Tudományok Nemzetközi Szövetsége 1949-ben jött létre. Célja a politikai tudomány nemzetközi fejlesztése — a hivatalos megállapítás szerint. A Nemzetközi Szövetség tagjai részben szervezetek, részben személyek. A szervezetek nagy része nemzeti politikai tudományos asszociáció. Ez nyilván amerikai típus volt először, ott van a legtöbb ilyen politikai tudományos szövetség, amelyek ott a kormány ideológiai támaszai és társadalmi, tudományos, irodalmi vonalon az uralkodó osztály intencióinak megfelelő tevékenységet folytatnak.

A kongresszuson alkalmam volt megismerkedni a tudomány jelenlegi szervezeti formáival, nevezetesen a társadalomtudományok szervezeti formáival a Nyugaton. A politikai tudományos asszociációk élénk tevékenységet fejtenek ki Angliában, Franciaországban, Olaszországban, Mexikóban, Ausztráliában, Kanadában, Belgiumban, Izraelben, Svédországban és más országokban. A Politikai Tudományok Nemzetközi Szövetségének tagjai között szerepel Lengyelország és Jugoszlávia. Lengyelországban a Jogász Szövetség, illetve a Nemzetközi Demokra-

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémián, 1955 szeptember 27-én.

tikus Jogász Szövetség lengyel szakosztálya lépett be ebbe a nemzetközi szövetségbe, Jugoszláviában pedig az Országos Jogász Szövetség politikai tudományok szakosztálya.

Személyileg tagjai a szövetségnek a jog- és államtudományok egyetemi tanárai és részben a közgazdaságtudományok, sőt a filozófiai tudományok egyetemi tanárai számos országból. Továbbá magasrangú minisztériumi tisztviselők, szociálpolitikai funkcionáriusok és a tudomány iránt érdeklődő magánzók, diplomaták, egyetemi hallgatók. Tehát sokrétű az összetétele a szövetségnek foglalkozás, osztályszármazás és egyéb szempontok szerint.

Ennek a szövetségnek a fő célkitűzéseit az UNESCO mindenkori célkitűzései határozzák meg, amely az UNO szerve.

Ennek megfelelően a kongresszus legfontosabb jellemzője ebben az évben a Nyugat és a Kelet tudósainak találkozása volt. Számos személyiség mondotta, hogy ez a kongresszus ezzel bevonul a politikai tudományok történetébe. Ez a találkozás számarányban nagyon egyenlőtlen volt, amennyiben körülbelül háromszáz nyugati tudós és funkcionárius találkozott a négytagú szovjet delegációval, a négytagú lengyel, az öttagú jugoszláv delegációval és velem, mint a magyar tudomány képviselőjével. Mindazonáltal nem a számarány volt a lényeges, hanem az a tény, hogy a hivatalos üléseken és még inkább a nem hivatalos találkozásokon rendkívül élénk és — azt lehet mondani — eredményes eszmecsere folyt a legkülönbözőbb kérdésekről.

A legfontosabb természetesen az volt, hogy a Szovjetunió küldöttsége először vett részt ilyen kongresszuson, és alkalma nyílott arra, hogy a marxizmus—leninizmus álláspontját kifejtse a polgári világ társadalomtudósai előtt különböző kérdésekben. A kongresszus felépítése abban állott, hogy előre elkészített és sokszorosításban kiküldött referátumokat kaptak meg a részvevők és annak alapján felkészülve jelentkezhettek és vehettek részt a referátumok után az úgynevezett „kerek asztal" vitákon.

A kerek asztal vita annyit jelent, hogy mindenki felszólalhat. Ténylegesen azonban a felszólalóknak túlnyomó része egyetemi tanár volt. Itt lényegileg nem történt más, mint a nyugati egyetemi tanárok találkozása — ahogyan ők mondják: a keleti országok, vagyis a Szovjetunió, a népi demokratikus országok és Jugoszlávia tudományos képviselőivel.

A legfontosabb vitatémák a következők voltak:

1. A nagyvárosok szervezetének problémái és a demokrácia.
2. A demokrácia és a pártok.

3. Az osztályok és a pártok viszonya.
4. A nagy és a kis államok nemzetközi kapcsolatainak kérdései.

A kongresszus szellemét az határozta meg, hogy társadalomtudományi vonalon alkalmazni kívánták a genfi konferencia szellemét. Bizonyos reakciós elemek tiltakozása ellenére vitaszabadságot is biztosítottak, és a kongresszus vezetői kimondottan utaltak a genfi szellemre.

Myrdal asszony, az UNESCO akkori alelnöke mint elvet hangsúlyozta a békés együttélésnek a tudomány részéről való támogatását. Erlander svéd miniszterelnök, aki egyébként jogi professzor volt, a kongresszus jelentőségét méltatva azt mondotta: arra kell törekedni, hogy olyan szellemben folyjék a kongresszus, mint a genfi atomkonferencia, amely éppen akkor folyt.

Természetesen a kongresszus előadásaiban és vitáiban — a politikai pártok és a demokrácia, az osztályok és pártok kérdéseiről, a nagy és kis államok viszonyának kérdéseiről stb. — a két világ harca nyilvánult meg. Az uralkodó jelenség a két világnézet harca, a két tudomány: a burzsoá tudomány és a marxizmus—leninizmus harca volt. A mi számunkra — és azt hiszem, polgári tudósok számára is — nyilvánvaló volt, hogy ezen a téren a harc tovább fog folyni, és a remélt új mozzanatok csak abban állhatnak, hogy ellenséges hang, gyanúsítások és félremagyarázások nélkül — ami ezelőtt rendszerint a mi álláspontunk ellen irányult — meghallgassuk és megvitassuk egymás álláspontját.

Valamiféle megegyezésről, közös platformról vagy együttműködésről — olyan értelemben, ahogyan az atomtudomány fejlesztését illetőleg Genfben kialakult — természetesen nem volt szó, és az ellentétes álláspontok meglehetősen élesen ütköztek össze. Volt azonban egy érdekes jelenség, amely mindenesetre számottevő: hogy a két világnézeti tábor harca ellenére a polgári táboron belül igen gyakran és igen nyomatékos formában mutatkoztak ellentétek. Ezek az ellentétek megvannak, legfeljebb csak akkor tompítják vagy hallgatják el őket, ha a kommunizmus ellen kell fellépni. Mihelyt azonban ez nem volt közvetlen cél, mindjárt rendkívüli szétforgácsoltság, dezorientáció, egységes tudományos és módszertani célkitűzések teljes hiánya mutatkozott meg a polgári tudomány képviselőinek fejtegetéseiben. Ezt ők maguk is hangsúlyozták.

A politikai pártok és a demokrácia kérdése volt az egyik centruma a tudományos jellegű vitáknak. Nagyon sok gyakor-

lati kérdéssel, szociálpolitikai kérdéssel foglalkoztak, amelyeket most nem érintek. Ebben a kérdésben a főelőadó MacPherson kanadai egyetemi tanár igen érdekes álláspontot fejtett ki, amellyel a részvevők nagy része nem értett egyet. Álláspontja röviden szólva az, hogy a különböző politikai pártok fennállásának, a parlamentáris mechanizmusnak és funkcionálásnak a célja a tőkés rendszer fenntartása. Nem foglalt állást atekintetben, hogy ez jó vagy rossz, hanem analitikusan ebből a szempontból tárgyalta a kérdést. MacPherson professzornak ezt az álláspontját erősen támadták és a polgári parlamentáris demokráciát minden osztályszemponttól függetlenül fennálló társadalmi jelenségnek deklarálták, — ez volt a kongresszus többségének nyilván a vezető szempontja. Egyszóval a polgári parlamentáris demokrácia mindenáron való fenntartása mellett foglaltak állást. Nem abban az értelemben, hogy ők tartják fenn a polgári parlamentáris demokráciát, de az ő feladatuk abban áll, hogy mindenáron fenntartsák a tudomány és az egyetemek világában azt az illúziót, hogy a polgári parlamentáris demokrácia osztályoktól és gazdasági szempontoktól függetlenül fennálló politikai alakulat, amely jó vagy rossz, de olyan önálló alakulat — az ő nézetük szerint —, amely a választók szabad akaratából, elhatározásából jön létre és tökéletlenségei mellett is a legjobb rendszer, amelyet ma ők el tudnak fogadni. Tehát az értékeléstől függetlenül ez az osztálymentesség kapott hangot MacPhersonnal szemben.

Azt lehet mondani, hogy MacPherson, bármennyire is nem marxista, de bizonyos tudományos objektivitásra való törekvés alapján eljutott oda, hogy a parlamentáris demokratikus rendszernek ezt az osztálytól való függőségét felismerje.

A polgári demokráciának, vagy ahogy ők mondják, „a" demokráciának ezt az osztályszempontoktól, osztályösszefüggésektől és osztálymeghatározottságoktól való függetlenségét képviselték az amerikai részvevők és igen éles, agresszív formában Izrael képviselői, s mérsékeltebb formában bár, de lényegileg ezt az álláspontot képviselték az angol delegátusok. A MacPherson-féle állásponthoz a legközelebb állottak a franciák.

A polgári tudományon belül megmutatkozó divergálások, nézeteltérések nem mellékesek a marxizmus szempontjából. Lenin mindig arra tanította a marxistákat, hogy használják ezt ki mind a világpolitikában, mind a tudományban is. Leninnek az is fontos volt, hogy valamelyik német vulgármaterialista, vagy mégcsak nem is vulgármaterialista így vagy amúgy a machizmus és a szubjektivizmus ellen fordul. Nyilvánvaló, hogy a mi

marxista álláspontunk kifejtésében ezeket a mozzanatokat fel kell vetni. Ez előnyösebb, mintha arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a polgári parlamentáris demokrácia száz százalékig elfogadott rendszer a polgári tudósok körében.

A béketörekvés, amely nagyon erősen megnyilatkozott a kongresszuson, bizonyos lökést adott, bizonyos felszabadító lendületet adott olyan kérdések megtárgyalásának is, amelyek nem közvetlenül a békével álltak kapcsolatban. Ez a béketörekvés volt a kongresszus leghatalmasabb élménye, s nyugodtan mondhatom, hogy őszinte volt. S ennek hatása alatt megerősödtek a differenciák ebben a kérdésben is.

A legelevenebb, legélénkebb viták *Az osztályok és pártok* című főreferátum körül forogtak, amelyet Duverger bordeauxi-i egyetemi tanár tartott.

Mi ismerjük a szubjektív idealizmus térhódítását a burzsoá filozófiában, ismeretelméletben, a fizikai idealizmus formájában, de kevésbé ismertük és kevesebb figyelemmel kísértük a szociológiai szubjektivizmust, amely nyugaton ugyanolyan erős és a társadalomtudományok terén ugyanolyan jelentősége van. Ennek a szociológiai, társadalomtudományi szubjektivizmusnak a képviselője volt Duverger professzor.

Míg MacPherson professzor azt mondotta: a pártok rendszere azért szükséges, hogy az osztályharc szabályozásával fenntartsa a kapitalista osztálytársadalmat, tehát ezáltal szkeptikus formában elismerte az osztályok fennállását és az osztályharc tényét, addig Duverger professzor referátumával kapcsolatban éppen e tény körül forgott a vita. Duverger arra az álláspontra helyezkedett, hogy az osztály fogalmát meg kellene határozni az osztályelemzés szempontjából, de nem lehet objektív kritériumokat adni az osztály fogalmára. Az ő álláspontja szerint az osztály szubjektív fogalom, egy osztály tagjai azok, akik az osztályhoz tartozóknak tartják magukat. Szerinte az emberek *megválasztják,* hogy milyen osztályhoz tartoznak, az osztályhoztartozóság megválasztása a politikai ténykedésnek egy eszköze.

Ezek után Duverger hangsúlyozta: jól tudja azt, hogy a „keleti tudósok" egészen másképpen fogják fel ezt a kérdést, és a kongresszus együttműködési szellemének megfelelően kifejezte azt a reményét, hogy ez a vita termékeny lesz a kérdések tisztázása szempontjából.

Ebben a vitában én is részt vettem. A Duverger-féle szubjektivizmust kritizálva megállapítottam annak összefüggését a szubjektív idealizmus filozófiájával és rámutattam arra, hogy ők a marxizmus osztályelméletét teljesen vulgárisan és felüle-

tesen értelmezik. Kifejtettem, hogy a marxizmus végső soron a gazdasági tényezőt tartja az osztályhoztartozóság kritériumának, de nem hanyagolja el a különböző tudati, ideológiai, társadalmi, politikai, történeti, nemzeti stb. tényezőket sem.

Az angolok gyakran arra hivatkoztak a vitában, hogy Angliában rendkívül sok munkás a konzervatív pártra szavaz a választásokon, (az ő állításaik szerint a munkásságnak 30 százaléka szavaz a konzervatív pártra), aminek nemcsak mint számbeli ténynek tulajdonítottak nagy jelentőséget, hanem elvi jelentőséget is tulajdonítottak neki. Ezzel támasztották alá Duverger tézisét, hogy az ember ahhoz az osztályhoz tartozik, amelyhez tartozónak vallja magát. Erre azt mondottam felszólalásomban, ennek az álláspontnak képviselőihez intézve szavaimat: én is tudom, hogy Angliában sok munkás a konzervatív pártra szavaz, de bátor vagyok felvetni azt a kérdést, hogy van-e Angliában sok milliomos, aki a kommunista pártra szavaz. Valaki közbekiáltott: igen, van! — Ez után a derüs epizód után az volt a feladat, hogy megmagyarázzuk ezeknek a munkásoknak objektív osztályhelyzetét, osztályideológiájuk fejletlenségét és az ebből következő ellentmondásból fakadó azon eljárásukat, hogy a konzervatív pártra szavaztak.

Egy Barnet nevű oxfordi professzor azután külön csak az én felszólalásommal polemizált. Azt mondotta, hogy látszólag nagyon tudományos jellegű az objektív álláspontot előtérbe helyezni, de helytelen, mert a természettudományok és a társadalomtudományok között éppen abban áll a különbség, hogy a természettudományokban objektív tényekkel foglalkozunk, a társadalomtudományokban pedig tudati tényekkel, és ezek szubjektív tények. A mi számunkra világosak ennek a szubjektivizmusnak politikai következményei: aláásni az osztályharc szükségességének egész felfogását. És ha ezt az álláspontot az angolok és a franciák inkább elméleti vonatkozásban fejtegették, azt a gyakorlati politikai álláspontot, szélsőjobboldali burzsoá álláspontot, amely ebből következik, a nyugat-német professzorok fejtették ki.

Érdekes volt pl. Sternberger heidelbergi professzor felszólalása, aki a következőket fejtette ki: osztálykülönbségek vannak — osztályellentéteket egyáltalán nem ismer el —, de az osztálykülönbségek jelentősége csökkenőben van, ugyanakkor emelkedőben van a nagy társadalmi érdekszervezetek ellentéte. Melyek ezek a nagy társadalmi érdekszervezetek? A tőkés iparosok szövetségei és a szakszervezetek. Nézete szerint a további fejlődés során ezek között a társadalmi érdekszervezetek és

egyéb szervezetek között az érdekellentétek megmaradnak, de az osztálykülönbségek csökkenni fognak.

Duverger összefoglaló előadásában valamilyen kompromisszumos megoldást ajánlott az ő álláspontjuk, amely fenomenológiai — mindenben benne van a filozófia is — és a mi álláspontunk között, amely szerinte olyan törekvés, amellyel szemben ő nagyon szkeptikus: a természettudományi álláspont alkalmazására a társadalomtudományban.

A kongresszus végén a főreferensek összefoglaló referátumokat tartottak, az elnök pedig általános összefoglalást. A kongresszus elnöke Robson professzor volt, a londoni egyetem mellett működő Economic School tanára.

Az összefoglalók megállapították, hogy a kongresszus nem hozott egyetértést az alapvető kérdésekben. Nem sikerült megállapodásra jutni például abban, hogy a nagyvárosok életében és adminisztrációjában hogyan valósítják meg a demokratikus ellenőrzést a lakosság részéről. Természetesen nem volt egyetértés általában a demokrácia és a politikai pártok, az osztályok és a pártok viszonyának kérdéseiben.

A kongresszus eredményének azt tartották a referensek — ami a kifejezéstől eltekintve nagyjából így is volt —, hogy a Nyugat és a Kelet tudósai először találkoztak egy olyan tudománycsoport területén, ahol ez eddig nem volt meg és kifejezték azt a kívánságukat, hogy ezen a téren továbbra is termékeny viták és lehetőleg együttműködés fejlődjék ki.

A Szovjetunió delegációja ennek megfelelőleg közölte azt az elhatározásukat, hogy be fognak lépni a Politikai Tudományok Nemzetközi Szövetségébe. Ez megfelel a Szovjetunió általános politikai és kulturális álláspontjának: minden téren előmozdítani a nemzetközi kapcsolatokat, köztük a tudományos kapcsolatokat is, és ezzel elősegíteni a béke ügyét, a feszültség enyhítésének ügyét.

ZÁRÓSZÓ HELYETT

A SZOVJETUNIÓ KOMMUNISTA PÁRTJÁNAK XX. KONGRESSZUSA ÉS AZ IDEOLÓGIAI TUDOMÁNYOK NÉHÁNY KÉRDÉSE*

A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusa hatalmas segítséget nyújt nemcsak a szovjet tudománynak, hanem a szocializmust építő országok tudományának, nem utolsósorban a hazai tudománynak is. A tudomány művelőinek feladata, hogy a kongresszus szellemében megvizsgálják saját tudományuk problémáit, az elmélet és a szocialista építés gyakorlatának kapcsolatát, a dogmatizmus, a skolasztika, a személyi kultusz megnyilvánulásait. A kongresszus valamennyi tudomány számára közvetlen vagy közvetett formában útmutatást ad, termékeny ösztönzéseket nyújt, alkotó munkára buzdít. A kongresszus tanulságait akkor tudjuk igazán felhasználni, ha azokat folyamatosan és fokozatosan érvényesítjük a kutatómunkában, a tervezésben, a tudománypolitikában, a világnézeti propagandában. Nem elégedhetünk meg néhány cikkel, előadással, felszólalással, amelyek a XX. kongresszus jelentőségével foglalkoznak. Az ilyen cikkeknek és előadásoknak is megvan a maguk funkciója, ha a további munka előkészítését szolgálják és nem a már ismert megállapítások ismételgetésére és általánosságokra szorítkoznak.

A kongresszus különös hangsúllyal foglalkozott az ideológia helyzetével, az ideológiai tudományokkal és propagandával. Nem mintha ezzel a természettudományok és a műszaki tudományok jelentőségét a legcsekélyebb mértékben lebecsülni kívánta volna. Az ideológiai tudományok ellenkezőleg azért álltak a figyelem központjában, mert e téren a helyzet nem kielégítő. A következőkben én is e tudományok, elsősorban a filozófiai tudományok néhány kérdésével szeretnék foglalkozni. Személyes álláspontomat fejtem ki és nem a Magyar Tudományos

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nagygyűléséhez kapcsolódóan 1956 május 31-én.

Akadémia vagy a szerkesztőbizottság által megvitatott, javítgatott, átdolgozott „téziseket" terjesztek elő. Azt hiszem azonban, megfelel a XX. kongresszus szellemének, ha a minket izgató nagy kérdésekhez kevésbé személytelen formában szólunk hozzá, mint a múltban szokás volt.

A természettudósokhoz, orvosokhoz, műszaki értelmiségünkhöz, akiknek ez a cikk a kezébe jut, a következő kérésem van: ne tegyék a bevezető sorok elolvasása után a cikket félre, mondván, hogy „az ideológia nem az én dolgom". Az ideológia mindenkinek az ügye, aki tudományos, kulturális, értelmiségi munkát végez. Mindenkinek — akarva-nem akarva, tudva vagy nem tudva — választania kell a kapitalista és a szocialista ideológia között. Nincs harmadik út sem az életben, sem az ideológiában. Ha ebben a cikkben közvetlenül a filozófiáról és a közgazdaságtudományról van is szó, a többi tudományok művelőihez is az ismert szavakkal fordulunk: mutato nomine de te fabula narratur!

A XX. kongresszus kíméletlen élességgel, teljes nyíltsággal, őszinteséggel feltárta az ideológiai munka szabad fejlődését akadályozó tényezőket, rámutatott az ideológiai pangás legfőbb okára: a dogmatizmusra. Dogmatizmus, skolasztika, betűrágás, idézgetés, — különböző szavak egy és ugyanazon jelenség megnevezésére. A dogmatizmus szemben áll az élő, eleven, önálló tudományos kutatás szellemével. A kongresszus a dogmatizáló, pusztán magyarázgatásra, kommentárokra szorítkozó ideológiai tényked éssel szembeállította az *alkotó, újító,* újat kereső kutatás, az igazi tudomány szellemét. Ebben áll a XX. kongresszus felszabadító nagy tette ideológiai vonatkozásban.

Mi volt a főoka annak, hogy a marxista—leninista elmélet szabad fejlődését akadályozó dogmatizmus egyáltalán, habár csak egy időre is, úrrá válhatott? A burzsoá ideológusok azt állítják, hogy a marxizmus *lényegében* dogmatikus tan. A marxista közgazdasági elmélet, a dialektikus és a történelmi materializmus szerintük nem egyéb, mint elavult dogmák gyűjteménye. Az igazság ennek az ellentéte. A marxizmus szelleme, módszere Marx mély szavai szerint *kritikai és forradalmi.* A marxizmus távol áll mindennemű dogmatizmustól, mert a dogmatizmust a változatlanság, az állandóság jellemzi. Ezzel szemben a marxizmust Marx és Engels a fejlődéssel együtt haladó, a tapasztalat általánosítása alapján továbbfejlesztendő és továbbfejlődő elméletnek fogták fel. Ebben a szellemben alkalmazta és fejlesztette tovább Lenin a marxizmust az impe-

rializmus és a proletárforradalmak korszakában. A feladat ma is a marxizmus—leninizmus alkotó szellemű alkalmazása és továbbfejlesztése.

A dogmatizmus elterjedésének okát nem a marxizmus szellemében kell keresnünk. A XX. kongresszus rámutatott a dogmatizmus elterjedésének tényleges főokára: a Sztálin személye körüli és maga Sztálin által szervezett személyi kultuszra, tekintélyimádatra.

A dogmatizmus és a személyi kultusz kapcsolata igen jellemző módon nyilvánult meg a filozófiában. Amióta Sztálin az SZKP rövid története IV. fejezeteként közölte a dialektikus és a történelmi materializmus összefoglalását, a marxista irodalomban és az egész ideológiai oktatásban különbség nélkül, annak minden fokozatában csak Sztálin egyes tételeinek magyarázatára lehetett szorítkozni. De itt azt mondhatnák e munka hívei: ha Sztálin dolgozata tartalmi és irodalmi tekintetben annyira tökéletes kifejtése a dialektikus és a történelmi materializmusnak, miért volt helytelen a marxista filozófia magyarázatát és propagandáját erre alapozni?

Válaszom így hangzik: A dialektikus és a történelmi materializmus igazi szellemével ellentétben áll, hogy egy magyarázó összefoglalás magyarázgatására szorítkozzunk. De azzal sem érthetek egyet, hogy ez a munka, amely egy ideig a marxista filozófia népszerűsítésének kétségtelenül hasznos szolgálatot tett, az elmélet és a propaganda korszerű szükségleteinek megfelelne. Kötelességemnek érzem, hogy ezzel kapcsolatban rámutassak e munka néhány legfőbb hiányosságára. Csak így teremtjük meg a marxista—leninista filozófia szabad kibontakozásának, új, nagy lendületének lehetőségét.

A dialektikus módszer Sztálin által adott jellemzése rendkívül leszűkíti a dialektika kimeríthetetlen gazdagságát. Ezáltal nem érheti el a célt, nem nevel valóban dialektikus gondolkodásra. Egyáltalán helytelen a marxista filozófiát a dialektikus módszer ismertetésével kezdeni. Vissza kell térni az Engels és Lenin által követett, történetileg és logikailag egyedül helyes sorrendhez. Először ki kell fejteni a materializmus lényegét, ezután kell a dialektikára, és ezután a kettő egységére, vagyis a dialektikus materializmusra áttérni. Ha a tárgyalást a dialektikus módszerrel kezdjük, úgy az a levegőben lóg és bizonyos mértékben szubjektív jelleget ölt. Ami pedig a dialektikus módszert illeti, annak eszmei gazdagságát éppen úgy nem lehet az ismert „négy vonásban" összefoglalni, mint ahogy nem lehet a materializmus gazdagságát három vonásban jellemezni. Mindez

odavezetett, hogy az oktatásban, a filozófiai irodalomban, sőt, a természettudományok dialektikus tárgyalásában is megelégedtek a „négy vonás" iskolás, sematikus felsorolásával, arra való hivatkozásokkal, Sztálin egyik vagy másik tételének folytonos idézgetésével, s ez oda vezetett, hogy a „négy vonásnál" többet nem lehet mondani, holott Lenin a dialektikát jellemezve, annak nem kevesebb, mint 16 mozzanatát, vonását sorolja fel.

Sztálin szándéka az volt, hogy a széles tömegekkel megismertesse a marxista filozófiát. De ezt a helyes törekvést nem lehet egy aforisztikus, kinyilatkoztatásszerű fejtegetésmóddal elérni, amely a tételeket nem támasztja alá meggyőző érveléssel, az ellenfél tételeinek meggyőző megcáfolásával, hanem az olvasótól, a hallgatótól, a tanulótól egyszerűen a tételek kritikátlan elfogadását követeli meg. Végeredményben a tapasztalat azt mutatta, hogy általában a marxista—leninista elméletet és különösen a marxista filozófiát nem lehet a párttörténet kereteibe begyömöszölni. Hazai vonatkozásban a helytelen skolasztikus oktatási módszerek sok esetben érthetetlenné és népszerűtlenné tették a dialektikus materializmust az egyetemi hallgatók és a szemináriumok részvevői számára. A helytelen módszerek mögött azonban az eszmei tartalom szűk, szegényes, leegyszerűsített felfogása rejlett.

A dialektika Sztálin által nyújtott tárgyalása egyes fontos kérdésekben ellentétben áll a dialektika lenini értelmezésével. Sztálin szerint a fejlődés az ellentétek harca és nem — amint Lenin írja — az ellentétek *egysége és harca*. Sztálin Lenintől azt veszi át és Lenint úgy idézi, ami és ahogy az ő felfogásának megfelel: „A fejlődés az ellentétek ‚harca' ". (Sztálin idézete.) Valójában azonban Leninnél ezt a mondatot a következő mondat előzi meg: „A világban végbemenő minden folyamat *‚önmozgásában'*, spontán fejlődésében, eleven életében való megismerésének az a feltétele, hogy mint ellentétek egységét ismerjük meg".[1] S e mondat alapján világossá válik, hogy Lenin az ellentétek „harcáról", mint az ellentétek egységének megnyilvánulási formájáról beszél.

A személyi kultusz rendkívül káros hatását mutatja az a tény, hogy Sztálin egyoldalú állásfoglalása következtében a filozófiai irodalomban hosszú évekig csak az ellentétek harcának „törvénye" szerepelt. Teljesen eltűnt az ellentétek egysége, még mint kifejezés is! Miért szűkítette le Sztálin az ellentét dialektikus felfogását az ellentétek „harcára"? Nyilvánvalólag azért,

[1] Lenin, *Filozófiai füzetek*. Szikra, 1954. 340. l.

mert ezzel filozófiai alátámasztást akart nyújtani az osztályharc téves felfogásának, amely szerint az osztályharc a szocializmus és a szocializmus felé haladó országok viszonyai között is állandóan csak fokozódik és kiéleződik.[2] Az ellentétek dialektikus egységének kérdése azonban *az egész materialista dialektika kulcskérdése.* Az ellentétek egységének egyik legfontosabb megnyilvánulási formája a „tagadás tagadása" (a negáció negációja). Marx, Engels és Lenin materialisztikusan értelmezve fenntartották és alkalmazták, ezzel szemben Sztálin a dialektika tárgyalásában önkényesen törölte a tagadás tagadásának törvényét. Nyilvánvaló, hogy ez az ellentétek egységére vonatkozó felfogásának egyenes következménye volt.

Sztálin érdeme, hogy szenvedélyesen hangsúlyozta az új és a régi harcának jelentőségét. Ez valóban az ellentétek harcának egyik legfontosabb megnyilvánulása a társadalomban, a történelmi fejlődésben. De Sztálin az új és a régi harcában egyetemes törvényszerűséget látott és ezt legfőbb törvénnyé emelte. Erre a természet vonatkozásában nincsen sem megfelelő tapasztalati, sem elméleti alap és az új és a régi fogalmai ilyen alap híján elveszítik tudományos, szabatos értelmüket, metafizikus fogalmakká válnak.

A XX. kongresszus igen helyesen állapította meg, hogy a dogmatizmus, amely a társadalomtudományokra, sőt, egyes természettudományokra, pl. a biológiára is károsan hatott, közvetlen összefüggésben állott a marxizmus szellemétől annyira idegen *személyi kultusszal.* Meg kell azonban mondani, hogy a filozófia professzorai és propagandistái nemcsak azért váltak sok esetben a dogmatizmus rabjaivá, mert Sztálin csalhatatlan tekin-

[2] Nem lehet egyetérteni Molnár Erik elvtárssal, aki a következőket írja: „Sztálin ‚A dialektikus és a történelmi materializmusról' szóló munkájában az ellentétek egységének fogalmát mellőzi. Ennek az a magyarázata, hogy ez a munka rövid formában foglalja össze a dialektikus materializmus alapelveit. Ilyen ismertetésnél az ellentétek egységének a fogalmát mellőzni lehet, mert annak kifejtett alakját, az ellentmondás törvényét kell a figyelem középpontjába állítani." (A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái, 176. l.) Először is a rövidségre való törekvés nem mentesíthet egy szerzőt az alól a kötelezettség alól, hogy a marxista—leninista tanítás *lényegét* egy összefoglalásban is pontosan helyesen és híven adja vissza. Másodszor, az ellentmondás törvényét nem úgy kell a figyelem központjába állítani, hogy annak értelmét az ellentétek egységével való elválaszthatatlan összefüggéséből kiragadva eltorzítjuk.

télynek tartotta magát. Dogmatizmusra hajlamosak a filozófia oktatói, ha nem ismerik az alkotó filozófiai gondolat eredeti forrásait, ha nem tanulmányozzák alaposan a jelenkori természettudományos és technikai forradalmat. S ugyanez áll a közgazdászokra, a jog- és államtudományok művelőire, nem is beszélve a párttörténet kérdéséről.

Sztálin a filozófiai kérdésekre vonatkozólag sokszor nyomtatásban meg sem jelent apodiktikus értékeléseket és utasításokat adott. Ide tartozik a hegeli dialektikának és a klasszikus német filozófiának az az értékelése, amely éles ellentétben áll Marx, Engels és Lenin felfogásával. Nézeteinek kritikai felülvizsgálatát a XX. kongresszus szellemében kell elvégezni. Ez teljesen nélkülözhetetlen ahhoz, hogy helyreállítsuk a marxista—leninista filozófia töretlen kontinuitását. Sztálin számos kérdésben helyesen világította meg a filozófiai elmélet és a marxista forradalmi párt gyakorlatának összefüggését, harcosan bírálta az antimarxista nézeteket, így pl. Marr nyelvtudományi nézeteit, értékes szempontokkal gazdagította a történelmi materializmus elméletét, különösen az alap és felépítmény viszonyának kérdésében. Ugyanakkor önkényességei, téves nézetei, a lenini filozófiai hagyaték eszmei gazdagságának leszűkítése, a dogmatizmus és a személyi kultusz az alkotó szellemű kollektív filozófiai kutatómunkának és az ezen alapuló filozófiai propagandának súlyos gátjaivá váltak.

Lenin filozófiai hagyatéka a marxista filozófia központi feladatára, *a dialektika kidolgozására* irányítja figyelmünket. A dialektika lenini felfogása mélyen kifejezi korunk legnagyobb tudományos vívmányait. Beláthatatlan perspektívákat tár fel és programokat ad a filozófia, a tudományok, a gyakorlati, politikai, gazdasági, technikai alkalmazás számára. Lenin a legnagyobb jelentőséget tulajdonította a *dialektikus logika és ismeretelmélet* kidolgozásának. Lenin állandóan alkalmazta a dialektikus logikát a forradalom és az átmeneti korszak gyakorlati-politikai kérdéseinek elemzésében. Lenin a formális logikát éppen azért tartotta elégtelennek a társadalmi fejlődés által felvetett bonyolult kérdések megoldásához, mert a formális logikában való megrekedés halott skolasztikához vezet. Lenin filozófiai hagyatékát annak teljes gazdagságában, teljes mélységében, minden leszűkítés nélkül el kell sajátítanunk, de nem azért, hogy itt megálljunk és Marx, Engels és Lenin eszméit újra csak magyarázzuk, hanem azért, hogy *tovább menjünk!* „Was du ererbt von deinen Vatern hast, erwirb es, um es zu besitzen."

Éppen ebben az értelemben követel a XX. kongresszus az ideológiai tudományok művelőitől alkotó szellemű munkát, új gondolatokat és új ténymegállapításokat. Ez a követelés teljes mértékben megfelel annak a felismerésnek, hogy a lenini filozófiai örökség elsajátítása maga is csak alkotó munka útján, csak önálló állásfoglalás kidolgozása alapján lehetséges. A Lenin által kijelölt feladatok megoldásában, vagyis a filozófiatörténet, tudomány és technika-történet, dialektikus logika és ismeretelmélet kidolgozásában nekünk, magyar marxistáknak részt kell vennünk, hogy képesek legyünk a marxista—leninista elméletet hazai viszonyainkra alkalmazni. Nem lehet a hazai kutatást csak az elmélet magyar viszonyokra való alkalmazására leszűkíteni. Nem lehet a marxizmus—leninizmus elméletének oktatását elszakítani annak alkotó elsajátításától, az oktatást, a propagandát passzív ismertetésre korlátozni. Az ilyen praxis csak eszmei pangáshoz, skolasztikához vezet. Nota bene: ez nemcsak a filozófiára, hanem a marxizmus—leninizmusra általában érvényes.

A XX. kongresszus közvetlenül nem foglalkozott a lenini hagyaték kérdésével. De azzal, hogy visszahelyezte jogaiba a pártélet lenini normáit, egyszersmind feladatunkká tette azok alkalmazását a filozófiában is. Úgy véljük. a XX. kongresszus szellemének felel meg, ha az alkotó munka követelményét, a dogmatizmus ellen folytatott harc szükségességét szoros összefüggésbe hoztuk a lenini filozófiai hagyaték kérdésével. A pártépítés lenini felfogása és a marxista—leninista elmélet, ezen belül a filozófia elválaszthatatlan egységet alkotnak.

Alkotó szellemű, a tudomány, az elmélet bátor továbbfejlesztésére irányuló kutatás, következetes harc a dogmatizmus leküzdéséért: ez a központi kérdés, ez ma a tudomány számára a lét és nem-lét kérdése. Mindez nemcsak a filozófiára és a társadalomtudományokra, hanem a természettudományokra is vonatkozik. De maradjunk ezúttal az ideológiai kérdéseknél.

A XX. kongresszus éles hangsúllyal kiemelte, hogy a különböző rendszerű államok, országok békés együttélésének elve nem jelentheti a burzsoá és a szocialista ideológia koegzisztenciáját. Ideológiai kérdésekben nincs kompromisszum. A szocialista ideológia a marxizmus—leninizmus ideológiája, amelynek tisztaságát meg kell őriznünk s a legélesebb harcot kell vívnunk a burzsoá ideológia behatolása ellen a tudományban és a kultúra egész területén. De ezt a harcot a *meggyőzés fegyvereivel*, a burzsoá ideológia alapos ismerete alapján és nem ócsárló

kifejezések halmozásával kell folytatnunk, amelyek gyakran csak a szerző hiányos ismereteit kendőzik.

Ebben az összefüggésben újra és újra hangsúlyozni kell a filozófia, a közgazdaságtudomány, az ideológiai tudományok *pártosságát*, újra és újra meg kell magyarázni, hogy a tudományos pártosság nem áll ellentétben a tudományos igazság feltétlen elismerésével, hanem ellenkezőleg, az igazság megismerésének nélkülözhetetlen előfeltétele. A filozófiában, mint világnézeti tudományban, a pártok harca Lenin szerint a materializmus és az idealizmus harca, s ez ma is a központi kérdés! Ha ma a dogmatizmus ellen kell a legélesebb harcot folytatnunk, és a harcot a marxizmus ideológiáján belül folytatjuk, úgy ezt sohasem szabad a dialektikus materializmus és a reakciós idealizmus között folyó harctól elszakítanunk. A dogmatizmus ellen éppen azért harcolunk, mert az a marxizmus szellemétől idegen. A dogmatizmus a reakció ideológiájának terméke és a marxista tudományban csak mint eltévelyedés léphet fel. Legyen szabad itt egy még 1954-ben tartott előadásomra hivatkozni. „Az utolsó láncszem ebben a fejlődésben *a dogmatizmus és a fideizmus összeszövődése*. Azt hiszem, ez szintén olyan új jelenség, amire fel kell figyelni, és aminek felismerése szintén igen fontos a dialektikus materializmus világnézetének terjesztése, védelme és meggyőző erejének kifejtése szempontjából.

Igen örvendetes tény, hogy egy olyan nagy természettudós, mint Louis de Broglie, a kvantumelmélet megalapozója, nemcsak elfordul az idealisztikus alapon álló indeterminista felfogástól, hanem szembeszáll az abban megnyilvánuló *dogmatizmussal is*. Meg kell azonban mondanunk, hogy a dogmatizmus elleni harcot a de Broglie-típusú tudósok nem képesek vezetni. Ez a harc tőlünk, a dialektikus materializmus híveitől indult ki. Mi voltunk azok, akik már régen, de Broglie előtt hangsúlyoztuk a fizikai idealizmus dogmatikus, tudományellenes, a tudomány szempontjából veszélyes jellegét.

A dialektikus materializmus, a marxizmus—leninizmus képviselői, a dogmatizmus elleni harc elsőszámú képviselői ma is harcot folytatnak nemcsak a természettudományos elméletek területén, hanem teljes világnézeti összefüggésben mindennemű dogmatizmus ellen. E harc fontosságára nyomatékosan felhívja a figyelmet a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Vezetőségének több dokumentuma. A tudományos vitákban, amelyek a Szovjetunióban folynak, az egyik vezérszempont mindennemű dogmatizmus felszámolása a tudományban.

A tőkés világban a dogmatizmust az egész vonalon mind szenvedélyesebben, mind türelmetlenebbül terjesztik, ami ugyanakkor nem zárja ki az általános bizonytalanság terjesztett és szervezett atmoszféráját. Ha a Pontifikális Tudományos Akadémia — mert ilyen is van — Szűz Mária szeplőtelen fogantatását emeli dogmává, ugyanakkor az amerikai agresszorok olyan vészteljes dogmákat hirdetnek, mint pl. az atomháború elkerülhetetlenségének dogmája.

E dogmatikus felfogások között van összefüggés, és van összefüggés a dogmatizmus elleni harc megerősödésében is."[3]

Ami mármost a magyar filozófiai életet és a tudományos munkát illeti, nálunk a dogmatizmus és a skolasztika sok kárt okozott, különösen az oktatás területén. Filozófiai tudományos irodalmunknak legfőbb fogyatékossága abban áll, hogy különböző körülmények következtében, amelyekre itt azért nem szükséges kitérni, mert már nem egy alkalommal nyilatkoztunk erről, nem felel meg a mindenoldalúság lenini dialektikus követelményének, mutatkoznak a különböző tárgykörök feldolgozásában nagy aránytalanságok, elmaradtunk a történelmi materializmus kérdéseinek önálló kutatásokon alapuló feldolgozásában. Ugyanakkor filozófiai irodalmunkról nem lehet azt mondani, hogy a dogmatizmus, a magyarázgatás, az idézgetés benne uralkodó volna.

A filozófiát közelebb kell hozni az élethez. De mi az élet? Az élet sokrétű folyamat. Az élet fogalma a filozófiával való kapcsolatban átfogja a szocializmus építésének tapasztalatait, de átfogja a korunkban végbemenő természettudományi és technikai forradalmat is. Gondoljunk csak arra, hogy Marx, Engels, Lenin milyen szenvedélyes érdeklődéssel kísérték a természettudományok fejlődését. Gondoljunk arra, hogy Lenin filozófiai művében milyen központi helyet foglal el a „fizikai" idealizmus kritikája.

Nem egy területen már türelmes meggyőzéssel, szívós munkával eredményeket értünk el, amelyek közül mint a magyar tudományos élet egyik különösen jelentős eredményét meg kell említeni a dialektikus materializmus és a történeti materializmus lassú, de fokozatos és erősödő behatolását a természettudományi és társadalomtudományi kutatásba.

[3] Fogarasi, *A materializmus és idealizmus harca a jelenkori filozófiában.* (Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának közleményei, VII. kötet, 1. sz.)

Ebben az összefüggésben legyen szabad egy gyakran felmerülő kérdésre válaszolnunk.

A dialektikus materializmus alaptételei nem adhatnak konkrét feleletet az egyes tudományok által felvetett kérdésekre. Ezért valamely új tudományos hipotézis vagy elmélet igazságát illetőleg nem lehet kritériumnak tekinteni azt, hogy összeegyeztethető-e a dialektikus materializmus tételeivel. Nem egyszer ugyanis többféle álláspont összeegyeztethető e tételekkel. Liszenko bizonyos tételeinek védelmében a dialektikus materializmusra támaszkodott. De a Liszenko-vitában mindkét fél hivatkozik és joggal hivatkozhat a dialektikus materializmusra, mert konkrét kérdésekről van szó, — mind a két fél a materializmus alapján áll, és a kérdés az, hogy bizonyos tételeket a kísérletek igazolnak-e vagy nem.

Az is előfordulhat, hogy az egyik elmélet látszólag jobban megfelel a dialektikus materializmusnak, mint a másik. De ez sem kritérium. Lepesinszkaja igen meggyőző érveket hozott fel abban az irányban, hogy az ő álláspontja megfelel a dialektikus materializmusnak, de sajnos, a kísérletek nem feleltek meg a valóságnak.

Sokszor egy elméletet idealisztikusnak deklarálnak és ezen az alapon elvetik. Pl. a világegyetem kiterjedését állító elméletet. Nézetem szerint ez sem indokolt. Lemaitre abbé valóban idealisztikus következtetéseket vont le a kiterjedési elméletből. A világ kiterjedéséről szóló elmélet lehet helyes vagy helytelen, de nem áll ellentétben a materializmussal. A hiba a túlzott általánosításban és nem az idealizmusban áll.

A filozófia és az élet kapcsolatát szorosabbra fűzni sokoldalú munkát, kollektív erőfeszítéseket megkívánó célkitűzés. A filozófia művelőinek, a tudomány kutatóinak össze kell fogniok, hogy előbbre vigyék közös kérdéseik megoldását. Hazai tudományos életünkben már elértünk ilyen irányú eredményeket, de még távolról sem beszélhetünk például a filozófia és a közgazdaságtan, vagy a filozófia és a történettudományok rendszeres együttműködéséről. Pedig olyan kérdésekben, mint a gazdasági törvények kérdései, igen kézenfekvő volna ez a kooperáció.

A filozófia és az élet kapcsolatához természetesen hozzátartozik a materializmus és az idealizmus között folyó nemzetközi világnézeti harcban való aktív részvételünk. Csak csodálkozásunknak adhatunk kifejezést, ha olyan véleményekről hallunk, mintha az irracionalizmus bírálata, vagy a „fizikai" idealizmus bírálata, vagy talán a logika az élettől való elszakadást jelentené. S ha e harc átfogó jellegének megfelelően a nemzetközi

ideológiai harctereken veszünk részt, úgy ez nézetem szerint nem gyengíti, hanem erősíti a magyar tudomány fejlődését is s feltétlenül megfelel a XX. kongresszus szellemének és követelményeinek.

A marxista filozófia, a marxista társadalomtudományok akkor fogják valóban megteremteni az elmélet és a gyakorlat kapcsolatát, ha nemcsak a gyakorlati tapasztalatokból tanulnak, nemcsak a szocialista építés gyakorlatát magyarázzák és igazolják, hanem az elmélet fényében a gyakorlatot kritikai elemzés tárgyává is teszik! A régi filozófia — mondotta Marx — csak értelmezte a világot. A marxista filozófiának részt kell vennie a világ megváltoztatásában, átalakításában. Ez annyit jelent, hogy az etikának joga és kötelessége megvizsgálni, mennyiben felel meg az életben az egyének tényleges viselkedése a szocialista etika követelményeinek. Az esztétikának joga és kötelessége befolyást igényelni és szerezni az irodalom és a művészet fejlődésére. A marxista jogtudomány feladata nemcsak általános értelmezéseket nyújtani a szocialista törvényességről és általában elítélni a törvényesség megsértését, hanem a tudomány fegyvereivel védelmezni ezt a törvényességet. A tudomány akkor szolgálja a legjobban a szocializmus érdekeit, ha bátran feltárja a hibákat. Ez természetesen nemcsak a jogtudományokra vonatkozik.

A filozófia foglalkozzék a politika kérdéseivel, olyan elvi jelentőségű kérdésekkel, mint például a személyiség szerepe a történelmi fejlődésben és annak viszonya a néptömegek szerepéhez. De aligha használnak a kommunista politikának olyan filozófiai „művek", amelyek a személyi kultusz káros következményeit Sztálin műveiből felhozott idézetek sorozatával bizonyítják, amelyekben Sztálin — szavakban — elítéli a személyi kultuszt.

A XX. kongresszus felhívja a tudomány, a társadalomtudományok képviselőit, hogy az elméletet az élettel, a gyakorlattal szorosabb kapcsolatban műveljék. Ezt a nagyjelentőségű útmutatást meg kell szívlelni a mi tudományaink munkásainak is. Ugyanakkor világosan kell látni, hogy a filozófia és más tudományok, sőt az egyes társadalomtudományok között e tekintetben lényeges különbségek vannak.

A XX. kongresszus tanulságaival foglalkozó szovjet szerzők helyesen hangsúlyozzák, hogy a társadalomtudomány egyes ágai és területei más és másként függnek össze a gyakorlattal. Helyesen állapítják meg azt is, hogy a tudomány e területeken a gyakorlattal nem közvetlenül, hanem közbeeső láncszemeken

keresztül függ össze. A tudománynak a gyakorlatra való befolyása az alapvető, a fundamentális kérdések helyes megoldásától függ.

Mindez különösen érvényes a filozófiára nézve. S ez azt jelenti, hogy a dialektikus materializmus, a dialektikus logika és ismeretelmélet alkotó továbbfejlesztésére nagyobb erőfeszítéseket kell tenni, mint valaha.

Az alkotó munkát mindenképpen tudományos életünk központjába kell állítani. A bírálat és az önbírálat feladata az alkotó munka előmozdítása, segítése. Ugyanez vonatkozik a tudományos vitákra. A bírálat terén nálunk két szélsőség ellen kell fellépni. Az egyik gyakori baj a bírálattól való opportunista tartózkodás, a másik nem kevésbé gyakori beteges jelenség az alaptalan, felületes, hibabolhászással foglalkozó, sőt, tényleges hibák híján hibákat erőszakosan belemagyarázó bírálat. Ehelyett behaló, alapos, harcos, de ugyanakkor egészséges építő szellemű, meggyőző bírálatra van szükség. Végül: bírálatból nem lehet megélni, még akkor sem, ha az helyes, még kevésbé, ha alacsony színvonalú. Irodalomkritika, műkritika nem követeli meg, hogy a kritikus író, művész is legyen, bár megköveteli a tárgy mély ismeretét. Tudományos bírálatra csak azok képesek, akik tudományosan dolgoznak is. Viszont a bírálat „műfaját" a tudomány terén is meg kell becsülni, a helyes bírálatot meg kell szívlelni, még ha az nem is kellemes. A tudósok, akadémikusok, doktorok, professzorok elfoglaltságuk ellenére maguk is írjanak bírálatokat, recenziókat, ezzel is emeljék a bírálat tekintélyét, és ne bízzák a bírálatot csak tanítványaikra.

A XX. kongresszus a társadalomtudományok művelőihez fordulva különösen kiemelte a *politikai gazdaságtan* irányában támasztott követelményeket. Ezeket a követelményeket maga az élet, a szocializmus és a kommunizmus építése támasztja. Kétségtelen, hogy a dogmatizmus és a személyi kultusz összeszövődése, amelynek következtében a politikai gazdaságtan elméletét egy személy irányította, sőt, minden egyes lényeges tételében egy személy, Sztálin dolgozta ki, vagy deklarálta, nagymértékben gátolta e tudomány alkotó szellemben folytatott kollektív kidolgozását. Sztálin közgazdaságtani tételeinek dogmatikus magyarázgatása helyett e tételeket meg kell vizsgálni alaposan abból a célból, hogy elismerjük és továbbra is felhasználjuk azt, ami bennük maradandó értékű és új tételekkel helyettesítsük azt, amit a tapasztalat nem igazolt. Így Sztálin nagy érdemének tartjuk, hogy rámutatott a gazdasági törvények objektív jellegére, de a legnagyobb mértékben vitathatónak s a

magam részéről tévesnek tartom a szocializmus gazdasági törvényeire vonatkozó egyes tételeit. Vitatható és megvitatandó, hogy szükséges-e és lehetséges-e *egy* társadalmi alakulat törvényszerűségeit egyetlenegy alaptörvényben összefoglalni, illetve a törvényeket egy alaptörvényből levezetni. Mindezeket a kérdéseket alapos, mélyreható vizsgálat tárgyává kell tenni. Én azt hiszem, hogy ami a szocializmus gazdasági törvényeit illeti, még csak a kutatás kezdetén vagyunk, s a legfőbb és reálisan megoldható feladat ma a gazdasági *valóság* sokoldalú tanulmányozása. Helyes és fontos a voluntarizmus és a szubjektivizmus ellen harcot folytatni, de ezt a harcot nem rendkívül általános, konkrét tartalomtól megfosztott objektív törvényekre való hivatkozással, hanem csak a konkrét gazdasági tények és összefüggések, a valóság lelkiismeretes, sokoldalú elemzésének talaján állva lehet eredményesen folytatni.

Ami hazai közgazdaságtudományunkat illeti, meg kell mondani, hogy nálunk a tudományos kutatás *legfőbb* akadálya sokáig az elmélet lebecsülése, a szűk prakticizmus volt. A párt részéről is, a kormányszervek részéről is. Sztálin 1953-ban megjelent művének megjelenése végre hozzásegített az elmélet jelentőségének — elvi — elismeréséhez, de ugyanakkor dogmatizáláshoz vezetett. Ahelyett, hogy a valóságot elemeznék, elkezdték az alaptörvénybe begyömöszölni a tények egy részét, ami nem felelt meg, azt elhagyták. Aligha felel azonban meg a XX. kongresszus szellemének, ha a XX. kongresszus *előtt* elkészült tudományos dolgozatokat néhány héttel a kongresszus *után* fölényeskedő módon a dogmatizmus bűnében elmarasztalnak olyan közgazdászok, akik évekig legalábbis ugyanilyen dogmatikusan, vagyis kritikátlanul viszonyultak Sztálin egyes tételeihez, mint az inkriminált disszertáns. (Gondolok „A jelenkori kapitalizmus gazdasági alaptörvényének érvényesülése a Horthy-fasiszta Magyarországon" c. disszertáció megvédése alkalmából megjelent bírálatra.)

Közgazdászaink nagy többsége azonban helyesen értelmezi a XX. kongresszusnak a közgazdászokról elhangzott bírálatát és felhívását. A közgazdaságtudománynak az a megbecsülése, amelyet a kongresszuson elhangzott bírálat is kifejezésre juttat, lelkesítő hatást tett fiatal közgazdászainkra. Közgazdaságtani kutatóink és oktatóink jelentékeny része, ha nem is nagyigényű munkákban, számot tett arról, hogy nemcsak akar, de tud is tudományos munkát kifejteni. De most már fokozni kell az igényeket. A marxista közgazdaságtudomány már nem térhet ki az

önálló kutatásokon alapuló monográfiák elől. Amit elértünk a filozófia, a történettudomány, a jogelmélet terén, azt el kell érnünk a közgazdaságtudomány terén is.

Közgazdaságtudományunk művelőinek — amint általában a társadalomtudományok művelőinek — több önállóságot kell kifejteniök. Ez igaz. De meg kell kapniok a lehetőséget, hogy nagyobb számban, ne csak egyesek, megismerkedjenek a közgazdasági élet gyakorlatával. Persze, ennek nem szabad azt jelentenie, hogy fiatal, a tudományos munkában éppen csak kezdő lépéseket tevő közgazdászainkat az egyetemről egymás után elviszik gyakorlati munkára, és ezzel valósággal megfojtják a tudományos utánpótlás lehetőségét.

A politikai gazdaságtant és a gazdaságpolitikát nem szabad összekeverni, de az elmélet és a gyakorlat szoros kapcsolata csak úgy jöhet létre, ha a politikai gazdaságtan művelői ismerik a gyakorlatot, a gazdaságpolitikát és a gazdaságpolitika a politikai gazdaságtanra támaszkodik. Ehelyett az a természetellenes helyzet alakult ki, hogy a politikai gazdaságtan funkcióját a napi gazdaságpolitika magyarázgatásában, elméleti dekorációjában látják. Világos, hogy a XX. kongresszus szellemében fel kell számolnunk ezt a helyzetet. Ehhez közgazdászaink nagyobb bátorsága is szükséges.

Nem térek ki a történettudományok, a jog- és államtudományok kérdéseire. Különösen a történettudomány számára valóságos felszabadulást jelent a XX. kongresszus, mert ezen a téren okozta a személyi kultusz a legsúlyosabb károkat, éppen e téren volt a tudomány apologetikus eltorzítására irányuló nyomás a legnagyobb. A mi történettudományunkban is teljes nyíltsággal fel kell tárni a múltban elkövetett hibákat és torzításokat a célból, hogy a jövőben azok többé soha meg ne ismétlődhessenek. A történettudománynak az általános műveltség, a szocialista hazaszeretetre és a proletár internacionalizmusra való nevelés, de a gyakorlati politika szempontjából is nagy feladatai vannak. Ezeket csak akkor tudja betölteni, ha sohasem téveszti szem elől Lenin szavait: „a történelmi materializmus és Marx egész gazdasági tana át és át van itatva az objektív igazság elismerésével."[4]

Az alkotószellemű kutatómunka ebben az értelemben nélkülözhetetlen alapja a marxizmus—leninizmus propagandájának, annak a propagandának, amely a marxizmus halhatatlan eszméit a tömegek között elterjeszti, nem iskolás, vulgarizáló,

[4] Lenin, *Materializmus és empiriokriticizmus.* Szikra, 1949. 325 l.

hanem a szocializmus érdekeinek megfelelő élő, eleven módszerekkel.

Mindazok, akik eddig is az alkotó marxizmus szellemében igyekeztek munkájukat folytatni, nem utolsósorban azért üdvözlik ma a XX. kongresszuson a dogmatizmus ellen, az alkotó szellemű ideológia érdekében elhangzottakat, mert azokat saját törekvéseik igazolásának tekintik, azon törekvéseik igazolásának, amelyekért a jövőben még sokkal következetesebben és erélyesebben fognak harcolni.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó. — — — — — — — — — — — — — — — 3

A marxizmus klasszikusai és a tudomány.

Marx — a tudományos kommunizmus megalapozója. — — 7
Lenin és az átmeneti korszak kérdései. — — — — — 14
Lenin és a tudomány. — — — — — — — — — — — 29

A dialektikus materializmus kérdései.

A materializmus és idealizmus harca a jelenkori filozófiában. 53
A dialektika alapelve. — — — — — — — — — — — 81
A marxista ismeretelmélet kérdései. — — — — — — — 84
Előszó a „Logika" második német kiadásához. — — — — 108

Filozófiatörténeti kérdések.

A filozófiatörténet tanulmányozásáról. — — — — — — 119
Lukács György — a filozófia marxista történésze. — — — 122
Kant filozófiája. — — — — — — — — — — — — 125
A dialektika XIX. századi történetéből. — — — — — — 187

A fizika filozófiai vonatkozásai.

Még egyszer a fizikai idealizmus kritikájához. — — — — 199
De Broglie fellépése az indeterminizmus ellen. — — — — 220
Az atomfizika és az atomenergia felszabadításának filozófiai kérdései. — — — — — — — — — — — — — 224

A közgazdaságtan filozófiai vonatkozásai.

A szabadság birodalma. — — — — — — — — — — 241
A munka értelme a szocialista társadalomban. — — — — 243
„A tőke" I. fejezetének szerkezete és gondolatmenete. — — 253
„A tőke" ismeretelméleti vonatkozásai. — — — — — 273
„A tőke nyersfogalmazványa." — — — — — — — — 282
A szükségletek kielégítéséről. — — — — — — — — — 298

Tudományelméleti kérdések.

A tudományok osztályozásának elméleti és gyakorlati kérdései. 317
A tudományos kutatás tervszerűségéért. — — — — — 342
A tudomány társadalmi funkciójának változásai a XX. században. — — — — — — — — — — — — — 349

Hazai tudományos élet.

A dialektikus materializmus és a történelmi materializmus térhódítása a magyar tudományban. — — — — — 367
Felszólalás a Magyar Tudományos Akadémián a hazánk felszabadulásának tízéves évfordulója alkalmából rendezett ünnepi ülésen. — — — — — — — — — — — 385
Zárószó az Állam- és Jogtudományi Kongresszuson. — — — 389
Megnyitó beszéd a Lukács György 70. születésnapja alkalmából rendezett ünnepi ülésen. — — — — — — — — 394
Elnöki megnyitó és zárószó a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem első tudományos ülésszakán. — — — 398
Előszó a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Évkönyvéhez. — — — — — — — — — — — 405
Vita népi demokráciánk sajátosságai feldolgozásának komplex módszereiről. — — — — — — — — — — 408
Felszólalás a Magyar Tudományos Akadémia értelmiségi ankétján. — — — — — — — — — — — 419
Hazafias Népfront és tudomány. — — — — — — — 421
Feladatunk: következetes harc a burzsoá ideológiai befolyások ellen. — — — — — — — — — — 426

Nemzetközi tudományos kapcsolataink.

A Nemzetközi Tudományfilozófiai Szövetség zürichi kongresszusa. — — — — — — — — — — — 431
Beszámoló a Politikai Tudományok Nemzetközi Szövetségének stockholmi kongresszusáról. — — — — — — — 439

Zárószó helyett.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa és az ideológiai tudományok néhány kérdése. — — — — 449